

UNIwersytet WArmińsko-MAzurski w Olsztynie
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

VIII/2
2017



Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Rada Programowa

Zbigniew Anculewicz (Olsztyn), Selim Chazbijewicz (Olsztyn/Ałłana), Milosav Ćarkiĉ (Belgrad/Serbia), Jim Dingley (London/Wielka Brytania), Victor Dönninghaus (Lüneberg/Niemcy), Włodzimierz Dubiczyński (Charków/Ukraina), Michael Fleischer (Wrocław), Helmut Jachnow (Bochum/Niemcy), Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew (Olsztyn), Ęriks Ęĕabsons (Ryga/Łotwa), Ałła Kamałowa (Olsztyn), Andrzej de Lazari (Łódź), Piotr Majer (Olsztyn), Adam Maldzis (Mińsk/Białoruś), Rimantas Miknys (Wilno/Litwa), Iwona Ndiaye (Olsztyn), Aleksander Nikulin (Moskwa/Rosja), Alvydas Nikęentajtis (Wilno/Litwa), Marek Melnyk (Olsztyn), Predrag Piper (Belgrad/Serbia), Zbigniew Puchajda (Olsztyn), Andrzej Sitarski (Poznań), Aleś Smalanczuk (Grodno/Białoruś), Ewa Starzyńska-Koćciuszko (Olsztyn), Klaus Steinke (Erlangen/Niemcy), Henryk Stroński (Olsztyn), Andrzej Szmyt (Olsztyn), Józef Śliwiński (Olsztyn), Daniel Weiss (Zürich/Szwajcaria), Alexander Zholkovsky (Los-Angeles/USA), Bogusław Żyłko (Gdańsk)



Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Centrum Badań Europy Wschodniej
ul. Kurta ObiŁta 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny), Roman Jurkowski (sekretarz naukowy),
Norbert Kasparek, Helena Pocięcina, Dariusz Radziwiłłowicz, Marek Szczepaniak

Recenzenci

Prof. dr hab. Miómir Abović (Tivat)	Prof. dr hab. Eugeniusz Koko (Gdańsk)
Prof. dr hab. Adam Bezwiński (Bydgoszcz)	Prof. dr hab. Natalia Korina (Wiedeń/Nitra)
Prof. Dr. Károly Bibok (Szeged)	Prof. dr hab. Mariusz Korzeniowski (Lublin)
Prof. dr hab. Rustem Ciunczuk (Kazań)	Prof. dr hab. Tomasz Kośmider (Warszawa)
Prof. dr hab. Michaił Dymarski (Sankt Petersburg)	Prof. dr hab. Michaił Kotin (Zielona Góra)
Prof. dr hab. Piotr Fast (Katowice)	Prof. dr hab. Ałła Kożynowa (Mińsk)
Prof. dr hab. Sergiusz Grinev-Griniewicz (Białystok)	Prof. dr hab. Walentyna Kulpina (Moskwa)
Prof. dr hab. Grzegorz Hryciuk (Wrocław)	Prof. dr hab. Oleg Leszczak (Kielce)
Prof. dr hab. Henryk Jankowski (Poznań)	Prof. dr hab. Marta Pančiková (Ostrava)
Prof. dr hab. Wojciech Kajtoch (Kraków)	Prof. dr hab. Tacciana Ramza (Mińsk)
Prof. dr hab. Artur Kijas (Poznań)	Prof. dr hab. Ludmiła Safronowa (Ałmaty)
Prof. dr hab. Roman Kisiel (Olsztyn)	Prof. dr hab. Władimir Zaika (Wielikij Nowgorod)
Dr hab. Zbigniew Klimiuk, prof. KUL (Lublin)	Prof. dr hab. Marzenna Zaorska (Olsztyn)

Redaktorzy językowi

Język polski – Katarzyna Zawilska
Język angielski – Katarzyna Kokot-Góra
Język białoruski – Aleksander Kiklewicz
Język niemiecki – Alina Kuzborska
Język rosyjski – Helena Pocięcina
Język ukraiński – Mirosława Czetyrba-Piszczako

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma:

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania:

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki

Maria Fafińska

ISSN 2081–1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 105 egz.; ark. wyd. 32; ark. druk. 27
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 516

Spis treści

HISTORIA

MARIUSZ KORZENIOWSKI (Lublin)	
Wojna na Lubelszczyźnie w latach 1914–1915 w świetle wspomnień	11
ВАЛЕНТИНА ВЕРЕМЕНКО (Санкт-Петербург)	
Подростки и секс: организация полового воспитания в дворянско-интеллигентских семьях России во второй половине XIX в. – начале XX в.	23
ЛАРИСА АРЖАКОВА (Санкт-Петербург)	
Русский историк А. Л. Погодин об истории Польши и польском вопросе	35
ОЛЬГА ПАТРИКЕЕВА (Санкт-Петербург)	
Октябристы и правые на выборах во II Государственную думу Российской империи: попытка электорального союза	47
ROMAN JURKOWSKI (Olsztyn)	
10 lat „Tawriczeskich Cztienij” w Sankt Petersburgu. Naukowa działalność Centrum Historii Parlamentaryzmu (2007–2016)	57
GRZEGORZ PEŁCZYŃSKI (Wrocław)	
Rosyjscy baptyści i ewangeliczni chrześcijanie w latach dwudziestych XX wieku	73

EKONOMIKA

ANATOLIY KUCHER (Kyiv)	
Estimation of effectiveness of usage of liquid organic fertilizer in the context of rational land use: a case study of Ukraine.....	95
МАРИНА МУРАВЬЕВА (Саратов)	
Системы государственной поддержки социальной инфраструктуры села.....	107

SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

RAFAŁ WIŚNIEWSKI (Warszawa)	
Etniczny wymiar depopulacji w Rosji w ujęciu regionalnym.....	125
PAWEŁ PIETNOCZKA (Olsztyn)	
Proces konstytucyjny na Ukrainie w latach 2014–2016	145
PIOTR OLECHOWSKI (Rzeszów)	
Konsulat generalny Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie pod lupą radzieckich służb specjalnych w kwietniu 1938 roku.....	159
ЛУСИНЕ САМВЕЛОВНА СТЕПАНЯН (Ереван)	
К вопросу о роли акмеологической культуры личности в профессиональной деятельности.....	171
ANITA FRANKOWIAK (Olsztyn)	
<i>Ojczystość</i> i dziedzictwo pogranicza w twórczości Sokrata Janowicza z lat 1987–2001	181

EDUKACJA

БИБИГУЛЬ АЛЬМУРЗАЕВА, ОРЫНКУЛЬ ШУНКЕЕВА, АЛТНАЙ ЖАЙТАПОВА (Актобе/Алматы)	
Современные формы системы оценивания в организациях образования Республики Казахстан.....	193
НАТАЛЬЯ КИФИК (Костанай)	
Условия формирования самообразовательной компетентности будущих учителей	207

JĘZYK

OLGA IVANISHCHEVA (Murmansk) Endangered-language dictionaries from the perspective of the dictionary maker and speech community	221
DOMINIKA IZDEBSKA-DŁUGOSZ (Rzeszów) Ukraińcy o własnych błędach w polszczyźnie – przykład statystycznej analizy danych w glottodydaktycznych badaniach eksploracyjnych	237
NATALIA YUDINA (Vladimir) Terminology of kinship relations in the Russian language discourse of the 21st century	255
ANDREY N. BEZRUKOV (Birsk) Intertextuality reception in postmodernist discourse	263
ЕЛЕНА МАРИНОВА (Нижний Новгород) Ценностные ориентиры нового времени сквозь призму актуальной сочетаемости слова.....	273
ОКСАНА ХАЛИМАН (Харьков) Развитие идей Александра Бондарко в аспекте теории грамматики оценки	283
ОЛЬГА МИХАЙЛОВА, ЮЛИЯ МИХАЙЛОВА (Екатеринбург) Идеологическое адаптирование православной лексики в советских и постсоветских словарях	297

KULTURA, LITERATURA

МИЛЕУША ХАБУТДИНОВА, РЕЗЕДА МУХАМЕТШИНА (Казань) Славомир Мрожек на татарской сцене: метаморфозы польского текста	309
JOANNA RYBARCZYK-DUJEWSKA (Kraków) <i>Без четырех углов дом не строится</i> – rosyjskie ludowe praktyki magiczne związane z gospodarstwem domowym	319
МИХАИЛ МАРТЫНОВ (Москва) Проблема границы в анархическом дискурсе.....	329

WARTOŚCI I WARTOŚCIOWANIE W PERSPEKTYWIE MIĘDZYKULTUROWEJ

ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn) Polska – Rosja: wzajemne wartościowanie (na podstawie analizy korpusowej)	343
АНДРЕЙ АНДРЕЕВ (Москва) Ценности в современном российском обществе	359
ТАТЬЯНА КАМИНСКАЯ (Новгород) Экспликация ценностей в российском медиадискурсе: колумнист и адресат	367
КАТАРZYNA KRASUĆKA (Białystok) Człowiek – odtwórca czy twórca wartości? Dostojewski, Bierdiajew, Bachtin	377
ЖАННА СЛАДКЕВИЧ (Gdańsk) Патриотизм на продажу, или дистрибуция ценностей в эпоху маркетинга	385
МАРТА NOIŃSKA (Gdańsk) Wartości w orędziach noworocznych polskich, rosyjskich i niemieckich przywódców w latach 2012–2015	397
KARINA ZAJĄC-HADUCH (Kraków) <i>Дура зеленая czy дорогушка сдобная?</i> – o wartościowaniu kobiety w rosyjskiej prozie wiejskiej ..	407
ЕЛЕНА ПОТЕХИНА (Olsztyn) Система ценностей старообрядцев-беспоповцев в исторической ретроспективе	417

RECENZJE

BORIS HLEBEC (Belgrade) M. Ž. Čarkić, <i>Models of Rhyme</i> , Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2017; 452 pp.....	431
---	-----

Table of Contents

HISTORY

MARIUSZ KORZENIOWSKI (Lublin)	
War in the Lublin area in 1914–1915 according to personal accounts.....	11
VALENTINA VEREMENKO (Saint Petersburg)	
Teens and sex: sex education in aristocratic intellectual families of Russia in the second half of XIX – early XX centuries.....	23
LARISA ARZHAKOVA (Saint Petersburg)	
Russian historian A. L. Pogodin about Polish history and Polish question.....	35
OLGA PATRIKEEVA (Saint Petersburg)	
The Octobrists and the right-wing political parties in the elections to the II State Duma of the Russian Empire: the attempt of the electoral Union	47
ROMAN JURKOWSKI (Olsztyn)	
10 years of „Tawriczeskije Cztienija” in St. Petersburg. Scientific Activity of the Center for the History of Parliamentarism (2007–2016)	57
GRZEGORZ PEŁCZYŃSKI (Wrocław)	
Baptists and Evangelical Christians in 1920s of the 20th century.....	73

ECONOMICS

ANATOLIY KUCHER (Kyiv)	
Estimation of effectiveness of usage of liquid organic fertilizer in the context of rational land use: a case study of Ukraine	95
MARINA MURAVYOVA (Saratov)	
State support of the village social infrastructure systems.....	107

SOCIETY, POLITICS, INTERNATIONAL RELATIONS

RAFAŁ WIŚNIEWSKI (Warsaw)	
Ethnic aspect of depopulation in Russia in regional terms.....	125
PAWEŁ PIETNOCZKA (Olsztyn)	
Constitutional process in Ukraine in 2014–2016.....	145
PIOTR OLECHOWSKI (Rzeszów)	
General consulate of the Republic of Poland in Kiev under the magnifying glass Soviet of secret service in April 1938.....	159
LUSINE STEPANYAN (Erevan)	
To the question of the role of person's acmeological culture in the professional activity	171
ANITA FRANKOWIAK (Olsztyn)	
<i>Native Land</i> and heritage of the Borderland in creation by Sokrat Janowicz from 1987–2001	181

EDUCATION

BIBIGUL ALMURZAYEVA, ORYNKUL SHUNKEEVA, ALTANAI ZHALTAPOVA (Aktobe/Almaty)	
Contemporary forms of education assessment in organizations of Kazakhstan	193
NATALIA KIFIK (Kostanai)	
The conditions of formation of self-educational competence of future teachers.....	207

LANGUAGE

OLGA IVANISHCHEVA (Murmansk)	
Endangered-language dictionaries from the perspective of the dictionary maker and speech community	221

DOMINIKA IZDEBSKA-DŁUGOSZ (Rzeszów)	
Ukrainians on their own errors in Polish language – an example of statistical analysis of data in glottodidactic exploratory research	237
NATALIA YUDINA (Vladimir)	
Terminology of kinship relations in the Russian language discourse of the 21st century	255
ANDREY N. BEZRUKOV (Birsk)	
Intertextuality reception in postmodernist discourse	263
ELENA MARINOVA (Nizhny Novgorod)	
Present-day Value Orientations through the Prism of Actual Word Compatibility.....	273
OXANA KHALIMAN (Kharkiv)	
The development of Alexander Bondarko's ideas in the aspect of grammar of estimation theory	283
OLGA MIKHAILOVA, YULIA MIKHAILOVA (Yekaterinburg)	
Ideological adapting of orthodox vocabulary in soviet and post-soviet dictionaries.....	297

CULTURE, LITERATURE

MILEUSHA KHABUTDINOVA, REZEDA MUKHAMETSHINA (Kazan)	
Sławomir Mrożek at the Tatar stage: the metamorphoses of Polish stage.....	309
JOANNA RYBARCZYK-DYJEWSKA (Cracow)	
<i>Без четырех углов дом не строится</i> – Russian folk magical practices connected with home keeping	319
MIKHAIL MARTYNOV (Moscow)	
The problem of the “border” in the anarchist discourse	329

VALUES AND EVALUATION IN INTERCULTURAL PERSPECTIVE

ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)	
Poland vs. Russia: mutual evaluation (on the basis of the corpus analysis).....	343
ANDREI ANDREEV (MOSCOW)	
Values in the contemporary Russian society.....	359
TATIANA KAMINSKAIA (Novgorod)	
Values explication in the Russian media discourse: columnist and adresat.....	367
KATARZYNA KRASUCKA (Białystok)	
Is a man a reproducer or a creator of values? Dostoyevsky, Berdyaev, Bakhtin	377
ŻANNA ŚLADKIEWICZ (Gdańsk)	
Patriotism for sale or distribution of values in the era of marketing	385
MARTA NOIŃSKA (Gdańsk)	
Values in the New Year's addresses of Polish, Russian and German leaders in the years 2012–2015.....	397
KARINA ZAJĄC-HADUCH (Kraków)	
<i>Дура зеленая</i> or <i>дорогушка сдобная?</i> – about the valuation of women in the Russian rural prose.....	407
HELENA POCIECHINA (Olsztyn)	
The system of values of the priestless Old Believers in an historical retrospective	417

REVIEWS

BORIS HLEBEC (Belgrade)	
M. Ž. Čarkić, <i>Models of Rhyme</i> , Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2017; 452 pp	431

HISTORIA

MARIUSZ KORZENIOWSKI
UMCS Lublin

WOJNA NA LUBELSZCZYŹNIE W LATACH 1914–1915 W ŚWIETLE WSPOMNIENÍ¹

War in the Lublin area in 1914–1915 according to personal accounts

SŁOWA KLUCZOWE: Lubelszczyzna, lata 1914–1915, wspomnienia, działania militarne, uchodźstwo, legionści w Lublinie

KEYWORDS: Lublin area, 1914–1915, memoirs, military operations, refugees, legionaries in Lublin

ABSTRACT: The present publication discusses the attitude of the residents of the Lublin area towards the outbreak, the course and outcome of the war, as well as its impact on the everyday life of civilian population in the years 1914–1915. The memoirs and personal accounts chosen to this end allow for the determination of the prevailing social attitudes, as they reflect the opinions of not just the well-educated and self-conscious strata, but also the “silent” part of the society, i.e. that which had been affected the most by the war, and where the majority of refugees originated from – both during the local resettlements in 1914, and the forced migration of the citizens of Congress Poland into Russia’s interior, caused by the soulless decisions of the Russian authorities in the following year.

Pierwsza wojna światowa dla pokoleń w niej uczestniczących stanowiła traumatyczne wydarzenie, a tym bardziej dla mieszkańców Lubelszczyzny, szczególnie doświadczonej negatywnymi konsekwencjami działań militarnych prowadzonych na jej obszarze już w 1914 r. oraz skutkami ofensywy państw centralnych w roku następnym². Prześledzenie poszczególnych kampanii nie stanowi jednakże istoty podejmowanych rozważań. Przedmiotem dyskursu uczyniono postawę miejscowej ludności wobec wybuchu, przebiegu i następstw wojny oraz jej wpływu na życie codzienne społeczności tego rejonu Królestwa Polskiego. Do omówienia wymienionej problematyki zostały wykorzystane te wspomnienia i relacje, które pozwolą oddać nastroje i opinie nie tylko świadomych swej pozycji społecznej, wykształconych mieszkańców Lubelszczyzny, lecz także „milczącej” i ponoszącej największe koszty wojny pozostałej części jej „obywateli”, spośród których rekrutowała się też

¹ Autor używa terminu Lubelszczyzna na określenie obszaru, który tuż przed pierwszą wojną światową administracyjnie przynależał do guberni lubelskiej i chełmskiej, a w latach międzywojennych do województwa lubelskiego.

² Autor stosuje termin państwa centralne w odniesieniu do Niemiec i Austro-Węgier, prowadzących działania wojenne w Królestwie Polskim w latach 1914–1915.

zdecydowana większość uchodźców, opuszczających swoje domy zarówno podczas lokalnych przemieszczeń w 1914 r., jak i w czasie przymusowej migracji z guberni polskich w głąb Rosji w roku następnym. Należy przy tym podkreślić, że w niniejszej pracy zostały wykorzystane źródła o różnej wartości. Niewątpliwie istotny walor poznawczy mają wspomnienia spisywane niemal na bieżąco (Kossakowski 2010; Krasicki 1988) czy też pamiętniki i relacje włościan (Fornalska 1973; Zając 2015), które zostały sporządzone w pewnym oddaleniu od opisywanych w nich wydarzeń. Niemniej jednak zawierają niezmiernie interesujący materiał poznawczy, który po jego skonfrontowaniu z istniejącymi ustaleniami badawczymi, nie tylko je dopełnia, lecz także przybliża subiektywne postrzeganie zdarzeń wojennych przez ich bezpośrednich uczestników.

Rozważania należy rozpocząć od zaprezentowania stosunku ludności do samego faktu przygotowań do wojny. Nie ulega wątpliwości, że jej postawa zależała od posiadanych informacji, np. była konsekwencją lektury prasy (Rostworowska z Fudakowskich 2013, 133, 137–138)³. O zbliżaniu się zmagąń militarnych mieszkańców Lubelszczyzny mógł również przekonywać rekonesans prowadzony przez wojska rosyjskie. Z relacji włościanina Jana Zająca, mieszkańca Tarnawki znajdującej się w ówczesnym powiecie krasnostawskim, wynika, że tuż przed wybuchem wojny we wsi i w jej okolicy pojawili się Kozacy, którzy pod pozorem rozpoznania terenu w celu przygotowania mających się rzekomo odbyć manewrów wojskowych „zdejmowali plany na naszej górze tarnawieckiej, jeździli po polach tu i owdzie, pisali coś do swych planów – niziny, wąwozy, pagórki, drogi i gościńce” (Zając 2015, 1–2). Niepewność i obawy towarzyszące chłopom nie były też obce osobom z pozostałych stanów społecznych. Dezorientację Jana Kowerskiego (właściciel Olszanki koło Łopiennika), zapewne w przededniu i tuż po wybuchu wojny, opisała jego szwagierka Teresa z Fudakowskich Rostworowska. Z jej wspomnień wynika bowiem, że ziemianin ten będąc człowiekiem praktycznym i drobiazgowym, całkowicie pochłoniętym prowadzeniem majątku i trwającymi żniwami, opierając się na zasłyszanych i przynoszonych m.in. przez gazety wiadomościach, nie rozumiał zachodzących wydarzeń (Rostworowska z Fudakowskich 2013, 133, 137–138). Charakterystykę postaw ludności dopełnia niewątpliwie konkluzja właścicielki Strzyżewic Antoniny Kołaczkowskiej, która przedstawiała wizję zmagąń militarnych prezentowaną przez tzw. ludzi przeciętnych. Większość, jak pisała

wyobrażała sobie wojnę dzisiejszą zupełnie inaczej. Zdawało im się, że nie powinno w niej być dawnej dzikości, że zapasy dwóch armii nieprzyjacielskich, wpływając na bieg życia powszedniego nie zrujniają go jednak doszczętnie, że wreszcie wojna dzisiejsza, wobec wydoskonalonej techniki, trwać może tylko krótko, a zatem, pomimo nawet intensywności chwilowej, rychły jej koniec wróci dobro i spokój (APL, SAK, 1, 1–2).

³ Autor (2016, 33–44) pisał o postawie ludności cywilnej wobec przygotowań, wybuchu i przebiegu wojny także w artykule pt. Krasnystaw w latach 1914–1915 w świetle wspomnień.

Autorka, co należy podkreślić, w następnym zdaniu dokonała jej właściwej oceny. Stwierdziła mianowicie, że skoro o wojnie stale się „czytało i słyszało”, to każdy „powinien mieć o niej jakieś takie pojęcie”, a tym samym nie zapominać, „że całkiem co innego daną rzecz przeżywać, a patrzeć na nią z odległości czasu i wysokości pewnej, jaką ten czas ubiegły każdemu człowiekowi nadaje” (APL, SAK, 1, 2).

Za interesujące również należy uznać znajdujące się we wspomnieniach deskrypcje reakcji mieszkańców Lubelszczyzny na wiadomość o wybuchu wojny oraz o początkach działań militarnych. Dla mieszkańców np. Krasnegostawu i okolicznych wsi konflikt zbrojny przejawiał się chociażby mobilizacją rezerwistów, przemarszem oddziałów rosyjskich, opóźnianiem się żniw czy obowiązkiem dostarczania podwód (Fornalska 1973, 174, 176–177; Rostworowska z Fudakowskich 2013, 138–139). Narastanie niepokoju wśród mieszkańców Tarnawki opisał Jan Zając, który zauważył, że

od strony południowo-zachodniej szła armia austriacka, skąd od czasu słychać było stęk armat u nas we wsi. Choć żniwa były pilne, jakoś niejednego strach przejmował i robota szła w polu wolniejszym tempem, bo u nas zaraz rosyjski rząd zarządził pobór wszystkich rezerwistów, więc niejedni musieli pożegnać rodzinne strony [...] (Zając 2015, 2).

Autor wspominał również o obawach, jakie towarzyszyły mieszkańcom wsi podczas stacjonowania w miejscowości wojsk austriacko-węgierskich. Strach potęgowała przede wszystkim bariera językowa, a więc niemożność porozumienia się z żołnierzami, a także proceder wywożenia ludzi w głąb monarchii habsburskiej (Zając 2015, 5). O pogłębianiu się lęku wśród ludności cywilnej pisała także Kołaczowska, zauważając, że wraz z

pierwszą wieścią wojny, jakaś groza rozesała się po cichych jeszcze polach, wkradała w rozmowy prowadzone szeptem, jak w domu umarłych, szumiała po zapyłonych gościńcach, gdzie od czasu do czasu przelewały się szeregi piechoty lub dudniły ciężkie wozy dział (APL, SAK, 1, 3).

Wszelchobecnej niepewności nie oparła się też Teresa z Fudakowskich Rostworowska, tym bardziej że tzw. ustne wieści zawierały informacje o zmaganiach pod Kraśnikiem (23–25 VIII 1914 r.), a więc bitwie rozgrywającej się zaledwie kilkadziesiąt kilometrów od Lublina i Olszanki. Wobec „coraz niepewniejszej atmosfery, zanikania bilonu i braku osobistej gotówki” Rostworowska postanowiła udać się z dziećmi do Kijowa, gdzie znajdował się dom jej krewnej i miała zapewnioną „podstawę materialną” dla swojej rodziny (Rostworowska z Fudakowskich 2013, 139).

Wojna, zaznaczająca początkowo swoją obecność przemieszczaniem się wojsk rosyjskich m.in. na południe ku austriacko-węgierskiej Galicji oraz stale wzrastającą liczbą żołnierzy na dalszym lub bezpośrednim zapleczu frontu, spowodowała pogorszenie się warunków codziennej egzystencji mieszkańców Lubelszczyzny. Przypomnieć należy, że do wybuchu konfliktu doszło w porze żniw, a mobilizacja

pozbawiła gospodarstwa rolne oraz zakłady przemysłowe siły roboczej, a tym samym wiele rodzin utraciło niejednokrotnie jedyne go żywiciela rodziny. Powstałą sytuację doskonale oddaje komunikat zamieszczony na łamach „Życia Lubelskiego”, w którym konstatowano, że wywołana „mobilizacją sytuacja rzuciła na pastwę niedostatku tysiące rodzin”. W dalszej części informacji stwierdzono ponadto, że wojna zamknęła

szereg fabryk i warsztatów pracy, pozbawiając pozostałych w kraju robotników chleba codziennego i mieszkań. Może upłynąć – pisano – wiele długich i ciężkich chwil oczekiwania, zanim ojcowie powrócą do rodzin, zanim robotnicy staną do maszyn” (Komunikat 1914, 1).

Dlatego też apelowano, by nie zapominać o tych, którzy zostali „pozbawieni chleba”, a co za tym idzie o składaniu ofiar w „w naturze i gotowiznie”. Wskazywano również na udzielanie wszelkich informacji w tej materii w biurze powstałego tuż po wybuchu wojny Lubelskiego Miejskiego Komitetu Obywatelskiego (LMKO) (Komunikat 1914, 1; szerzej o LMKO: Korzeniowski 1992, 161–174).

Uniknięcie przez mieszkańców Lubelszczyzny zmagani militarnych w pierwszych dniach konfliktu mogło powodować złagodzenie panującego wśród nich napięcia. Wkrótce jednak położenie miejscowej ludności (przynajmniej części) uległo radykalnej zmianie spowodowanej objęciem bezpośrednimi walkami tego rejonu Królestwa Polskiego. Zapowiedzią zmian było wzmożenie ruchu wojsk na szlakach komunikacyjnych oraz zaangażowanie ludności miejskiej i wiejskiej do kopania okopów czy wznoszenia umocnień. O zbliżaniu się frontu świadczyło także napływanie na jego zaplecze tysiące rannych żołnierzy, których niejednokrotnie lokowano w miejscach niespełniających podstawowych warunków sanitarnych (Fornalska 1973, 178–179).

W literaturze wspomnieniowej można również spotkać szereg zapisów unaoczniających katastrofalne następstwa walk prowadzonych na Lubelszczyźnie w 1914 r. Wydaje się, że adekwatne, oddające skalę spustoszeń, jakich doświadczyła ta część Królestwa Polskiego, są wspomnienia rosyjskiego lekarza wojskowego Lwa Naumowicza Wojtołowskiego, który opisał wygląd zniszczonego Krasnegostawu. „Część – wspominał – miasteczka i most (niedawno odbudowany) zniszczone pociskami. Domy i drzewa popalone. Zatrzymaliśmy się w dawnej szkole. Okien nie ma, ściany postrzelane, meble w kawałkach. [...] Ulice – w ogniskach i biwakach” (Wojtołowski 2015, 17). Dopełnienie spostrzeżeń Wojtołowskiego stanowią wspomnienia Michała Stanisława Korwin-Kossakowskiego. W diariuszu pod datą 3 lipca 1915 r. zanotował: „Widać całe dzielnice miasta spalone i zrujnowane jeszcze z czasów zeszłorocznych jesiennych walk”. Dodajmy za autorem wspomnień, że zniszczenia spowodowane były także przez walki rozgrywane się w czasie jego pobytu w Krasnymstawie i w okolicznych miejscowościach w lipcu 1915 r. (Kossakowski 2010, 100–101,

128, 136)⁴. Z kolei Teresa z Fudakowskich Rostworowska zwróciła uwagę na chaos, jaki panował na tyłach cofających się latem 1914 r. wojsk rosyjskich. Udając się z zagrożonej wojną Olszanki do Trawnik, by tam wsiąść do pociągu jadącego w kierunku Kijowa, nie przewidziała bowiem paraliżu kolei i konieczności konnej ekspedycji do Chełma ogarniętego ewakuacyjną gorączką i zatłoczonego oddziałami armii rosyjskiej, jeńcami, urzędnikami i uchodzącą ludnością cywilną (Rostworowska z Fudakowskich 2013, 139–143; Fornalska 1973, 185).

Zmagania militarne z kolei stały się bezpośrednim doświadczeniem mieszkańców szczególnie tych części Lubelszczyzny, które już w sierpniu 1914 r. zamieniły się w pola bitewne. W przypadku mieszkańca Bystrzycy Wojciecha Tutki, którego relację w 1997 r. spisał Henryk Krawiec, bitwa kraśnicka (sierpień 1914 r.) zapisała się w pamięci roz biciem przez Rosjan „żółtych namiotów” w ogrodzie jego ojca i stryja. Do zorganizowanego tam polowego szpitala, jak i do pobliskich domów przywożono rannych (za: Krawiec 2002, 11)⁵. Jan Zając natomiast w swojej relacji opisał przebieg i skutki bitwy pod Tarnawką (7–9 września 1914 r.). W wyniku ostrzału prowadzonego przez walczące strony zginęła część mieszkańców wsi, a miejscowość została zniszczona. Odnotował także, że pobojojwisko

było okropnie przeraźliwe. Pełno usłanych na polach trupów leżało jak snopki w żniwa i ziemia zbryzgana krwią. Pola były poorane szrapnelami i powyrywane doły po pociskach artyleryjskich i granatach, że nie dało się uprawiać pola i robić zasiewy (Zając 2015, 9, 11–13).

Przekaz zawiera również opis nocnych ataków piechoty, podczas których słychać było przeraźliwe krzyki walczących i jęki rannych żołnierzy. Autor wspominał ponadto, że na polach tarnawskich walczyło oraz poległo wielu służących w armii niemieckiej Polaków z Poznańskiego (Zając 2015, 13–14). Niszczycielski impet wojny, wywołaną nim grozę, a jednocześnie postawę żołnierzy rosyjskich i ich negatywny stosunek do mieszkańców Strzyżewic oddają również wspomnienia Antoniny

⁴ Warto zauważyć, że w jednej z pierwszych notatek diariuszowych, zamieszczonych pod datą 5 czerwca 1915 r., M. S. Korwin-Kossakowski (2010, 27) wspominał o całkowicie zniszczonych, położonych niedaleko Lublina, m. in. Niedrzwicy Wielkiej (Dużej) i Niedrzwicy Małej (Kościelnej). Zrównanie tych miejscowości było zapewne skutkiem walk prowadzonych w 1914 r. Jednocześnie adnotacja ta jest doskonałym, kolejnym przykładem potwierdzającym rozmiary spustoszeń tych obszarów Lubelszczyzny, które zostały objęte działaniami militarnymi w pierwszych miesiącach wojny.

⁵ O tragicznym położeniu rannych żołnierzy rosyjskich latem 1914 r. pisała Marcjanna Fornalska z pochodzenia chłopka, matka Małgorzaty, działaczki komunistycznej (1973, 185–187). W Chełmie, sama uchodząc z obszarów objętych działaniami wojennymi, weszła na teren szpitala polowego, gdzie znajdowali się niemający zapewnionej należytej pomocy ranni, a niekiedy i konający żołnierze. Usiłowała wprawdzie udzielić im pomocy, ale jej bezradność pogłębiła także bezsilność nielicznego personelu, który doskonale zdawał sobie sprawę, że wielu spośród jego podopiecznych nie przeżyje zarówno z powodu braku stosownej opieki medycznej, jak i niemożności dokonania ich natychmiastowej ewakuacji do lazaretów znajdujących się w głębi Rosji. O braku właściwej opieki oraz trudnym położeniu chorych i rannych w Chełmie pisał także w diariuszu M. S. Kossakowski (2010, 151–155).

Kołaczkowskiej (APL, SAK, 1, 15–17). O bezwzględności cofających się oddziałów austriacko-węgierskich pisał z kolei Jan Zając, który stwierdzał, że dokonywały one rabunku dobytku, żywności czy rekwizycji koni (Zając 2015, 6).

Należy zauważyć, że psychoza strachu była pogłębianą nie tylko przez bezzasadne rewizje i grabież, lecz także nadgorliwość towarzyszącą wyszukiwaniu rzeźwistów i domniemych szpiegów. Henryk Krawiec zwrócił uwagę, że żołnierze austriacko-węgierscy upatrywali przyczyn ponoszonych przez siebie strat zarówno w szpiegostwie, jak i w niechęci miejscowej ludności współpracującej z Rosjanami. Autor podaje jako przykład stosowanych przez nich represji rozstrzelanie w Zakrzówku (po wycofaniu się wojsk rosyjskich pod koniec sierpnia 1914 r.) jednego z mieszkańców za rzekome przecięcie „leżącego na polu kabla telefonicznego”. Pięciu innych od niechybnej śmierci uratował przejeżdżający oficer polskiego pochodzenia. Interwencja nie uchroniła jednakże od aresztowania kilkunastu mieszkańców (m.in. wójta, proboszcza, dyrektora cukrowni), którym zarzucono nieprzychylny stosunek do wojsk austriacko-węgierskich, ponieważ nikt spośród „miejscowych władz nie przedstawił się dowództwu i nie powitał zwycięzców” (za: Krawiec 2002a, 12)⁶. Dodajmy, że jednym z doświadczeń ludności stało się zmuszanie jej do grzebania w zbiorowych mogiłach poległych, a następnie do ich ekshumacji i przenoszenia na budowane w latach wojny pod nadzorem walczących stron cmentarze wojenne (np. Tarnawka) (Zając 2015, 15–20).

Wyparcie wojsk nieprzyjacielskich z Lubelszczyzny doprowadziło do pozornego uspokojenia sytuacji na jej terytorium, czego przejawem był m.in. powrót ewakuowanej uprzednio administracji rosyjskiej do rejonów doświadczonych zmaganiem wojennymi (na temat ewakuacji zob. Latawiec 2002, 43–55). Dla ludności cywilnej okres od lata i jesieni 1914 r. po wiosenno-letnie miesiące 1915 r., kiedy doszło do ofensywy państw centralnych, stanowił czas niezwykle trudny, jeśli chodzi o zdobywanie żywności, opału, a przede wszystkim zapewnienie dachu nad głową. Z pomocą spieszyły okręgowe, gminne, powiatowe czy miejskie komitety obywatelskie kierowane przez ich gubernialną emanację w Lublinie, reprezentującą Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego w Warszawie. Komitety stały się nie tylko instytucjami starającymi się zabezpieczyć elementarne warunki bytu ludności, lecz także w dosyć krótkim czasie zaczęły odgrywać rolę organów lokalnego samorządu, niekiedy koordynującego poczynania miejscowych władz niezdolnych z powodu wojennego chaosu do zapewnienia bezpieczeństwa, środków do życia czy podstawowej opieki (AAN, CKO, 390, k. 3/20–9/26; APL (KRZL), 13, k. 26–32; Korzeniowski 1992, 161–174; Marczuk 1979, 284). Niezależnie od instytucjonalizacji akcji pomocowej trzeba też podkreślić aktywność filantropijną niektórych ziemian, spieszących z pomocą chociażby z poczucia solidarności sąsiedzkiej. Doskonałym

⁶ L. Wysocki (1914, 1; 2015) opisując walki w Wysokiem i okolicach, również wspomina o aresztowaniu mieszkańców, których posądzono o strzelanie do żołnierzy austriacko-węgierskich.

przykładem jest postawa Stefana Kazimierza Kowerskiego (właściciela Józwo-wa i Kowerska koło Bychawy), który pomimo poniesionych strat w 1914 r. udzielał pomocy poszkodowanym mieszkańcom Rudnika i Kiełczewic (za: Krawiec 2002b, 34)⁷.

Praca komitetów obywatelskich, przywracanie warunków w miarę normalnego funkcjonowania ludności cywilnej w Królestwie Polskim zostały zburzone rozpoczętą w maju 1915 r. ofensywą państw centralnych na froncie wschodnim. Tym razem Lubelszczyzna nie tylko ponownie doświadczyła działań wojennych, lecz także stała się miejscem napływu przymusowych uchodźców. Wraz z ich pojawieniem się uczestnikami wzbierającej fali uchodźczej stali się też jej mieszkańcy. Niezmiernie cenne opisy przebiegu i następstw narastającej migracji pozostawił Korwin-Kossakowski. Diariusz zawiera bowiem relacje o tragicznym położeniu ludności cywilnej, zmuszonej do opuszczenia rodzinnych stron i udania się na tułaczkę w głąb rosyjskiego imperium. Wygnanie ludności stanowiło konsekwencję przegranej przez Rosję kampanii w Królestwie Polskim, ale przede wszystkim nieprzemyślanych i niehumanitarnych rozkazów oraz zarządzeń rosyjskich władz wojskowych. Stały się one przyczyną zamieszania, dezorientacji i dezaprobaty a nawet ignorowania decyzji zwierzchników przez podwładnych, zwłaszcza jeżeli należało je wykonać w obliczu nacierającego nieprzyjaciela, niejednokrotnie w warunkach zdezorganizowanego odwrotu wojsk rosyjskich. Postanowienia władz wydają się zaskakujące również z tego powodu, że już w 1914 r. doświadczyły one wojennej destrukcji, spotęgowanej przemieszczaniem się uchodźczej z obszarów walk ludności cywilnej oraz ewakuacją urzędów i ich pracowników. Niekonsekwencję poczynań władz i brak uzasadnienia ich decyzji oddaje *passus* z dziennika Korwin-Kossakowskiego, który pod datą 18 lipca 1915 r. zanotował:

Po raz pierwszy usłyszałem o przymusowym wysiedlaniu jeszcze w Aleksandrowie 5 czerwca i po raz pierwszy dowiedziałem się wtedy o jakimś istniejącym rozporządzeniu, a tymczasem już 23 czerwca komendant Krasnegostawu oznajmił ludności, że Zwierzchni Wódz Naczelny surowym rozkazem zabronił gwałtu, w Wincentówku ludność miejscowa podobne ogłoszenie mi pokazywała. Na czym polegało owo „nieporozumienie”, nie umiem sobie jeszcze wyjaśnić, jest atoli faktem pocieszającym, że się skończyło, że przykrócone zostało, inaczej bowiem mogłoby przybrać rozmiary kataklizmu, o jakim długo by potem wspominała historia ludzkości. Bo czyż nie dość doprawdy tego udręczenia i tej ohydy wojny obecnej, żeby jeszcze dodawać do niej to nowe potworne dopełnienie? Nie dość tego, że chłop polski idzie z bagnetem z odkrytą

⁷ A. Przegaliński (2015, 455) w artykule o życiu i działalności Aleksandra Szeptyckiego, właściciela Łaszczowa, zwrócił uwagę na inną formę udzielania pomocy potrzebującym. Podczas bowiem walk w 1914 r. między wojskami rosyjskimi i austriacko-węgierskimi o Łaszczów i okolice w budynkach należących do majątku oraz w pałacu dzięki zabiegom rodziny Szeptyckich nie dość, że urządzono szpital (później prowadzony przez walczące strony), to ich właściciele spieszyli z wszelką pomocą potrzebującym jej rannym żołnierzom.

piersią na wroga Rosji, chcą mu jeszcze powiedzieć, że nie ma on po wojnie do czego powracać, albowiem siedziba jest jego spalona, a żona i dzieci wygnani (Kossakowski 2010, 139, 159).

Przymusowa wędrówka ludności cywilnej na wschód niejednokrotnie miała swój początek podczas toczących się walk, co uniemożliwiało uchodźcom z terenów objętych pożogą należyte przygotowanie się do opuszczenia rodzinnych stron. Michał Stanisław Korwin-Kossakowski pisał nie tylko o chaosie ogarniającym migrantów, lecz także przede wszystkim o pozostawieniu uciekinierów w pierwszych dniach exodusu bez należytej opieki ze strony władz rosyjskich. Autor diariusza zauważył również nieprzestrzeganie ich rozporządzeń zakazujących niszczenia mienia i wypędzania ludności cywilnej z rodzinnych siedzib, co oddaje zamieszczony w pamiętniku dialog z chłopem, mieszkańcem Wincentówka. Włościanin miał stosowny dokument, tj. ogłoszenie miejscowego komendanta o zakazie wysiedlania ludności, ale też zdawał sobie sprawę z jego niewielkiej wartości w razie spotkania z Kozakiem, który jak to ujął „to mnie słuchać nie będzie” (Kossakowski 2010, 143, 159). Kossakowski zwrócił ponadto uwagę na masowy charakter przymusowej migracji ludności cywilnej. Opierając się na własnych obliczeniach, pisał o co najmniej 200 000 uchodźców, których miał spotkać pod koniec lipca 1915 r. na trasie wiodącej z Chełma do Włodawy (Kossakowski 2010, 177).

Wspomnienia Korwin-Kossakowskiego zawierają także obserwacje dotyczące nieodwracalnych skutków odwrotu z Lubelszczyzny, naznaczonego łunami podpalanych przez cofające się oddziały rosyjskie wsi i miasteczek, zakładów przemysłowych, zbóż na polach czy gnanyymi na wschód (o czym pisano wyżej) tysiącami przymusowych uchodźców. O absurdalności poczynań ustępujących wojsk, a także bezmyślności żołnierzy niech świadczy zamiar Rosjan, by wysadzić należące do rodziny Budnych rejoywieckie budynki folwarczne, tylko dlatego że ich właściciele uznano za Niemców (Kossakowski 2010, 84, 146–147, 183)⁸. O niszczycielskim impecie cofającej się armii rosyjskiej pisze także August Krasicki, oficer legionowy. W diariuszu pod datą 30 lipca 1915 r. zanotował:

Na północ słychać strzały i widać liczne ognie łun. Koło Lublina ogromny pożar zbiorników nafty, miasto zresztą nienaruszone. Moskale opuścili je nad ranem. Pościnali

⁸ Absurdalność decyzji władz rosyjskich oddaje zapis z diariusza Korwin-Kossakowskiego (2010, 146–147), w którym zrelacjonowano rozmowę z oficerem rosyjskim, dotyczącą wspomnianego majątku Budnych w Rejowcu. Autora wspomnień w zdumienie wprawiła odpowiedź na jego protest, kiedy wykazywał polskość jego właścicieli. „Rozmówca – jak zapisał w dzienniku – słucha mnie z ironicznym uśmiechem, pokazuje ruchem ręki doskonałe bruki, piękne zabudowania, ład i porządki podwórza i oświadcza: – Niech pan spojrzy na to wszystko, czyż to nie jest niezbitym dowodem, że właściciel jest Niemcem? – To tylko widzę, że nie jest Rosjaninem – odrzekłem, a wykwinntny oficer dodał ze szczególną pasją: – Toż on musi mieć ze 2 miliony [rubli – M. K.] fortuny”. O niszczycielskim charakterze odwrotu wojsk rosyjskich w 1915 r., odwołując się do własnych wspomnień, pisze również F. Żurek (2009, 86).

tylko słupy telegraficzne, które leżą ze zwojami drutów na ulicy, podpalili wewnątrz urząd pocztowy, który jeszcze straż ogniowa gasi (Krasicki 1988, 280).

Pamiętnikarz nie omieszkął jednakże odnotować przykładu uratowania przed spalaniem wsi Sendki, któremu miał zapobiec Polak, oficer armii rosyjskiej pełniący według jej mieszkańców funkcję komendanta (Krasicki 1988, 298).

Korwin-Kossakowski z kolei, pisząc o armii rosyjskiej, wskazywał nie tylko na jej niedozbrojenie, brak wystarczającej ilości amunicji, lecz także wzmiankował o oddawaniu się do niewoli żołnierzy-rezerwistów, nierozumiejących swoich obowiązków i niedostatecznie przygotowanych do „spełnienia zadań wojskowych”. Nie umknął ponadto jego uwadze powszechny proceder samookaleczenia się żołnierzy rosyjskich, zwanych pogardliwie *palusznikami*, w celu uzyskania zwolnienia ze służby wojskowej (Kossakowski 2010, 57, 89–90, 131, 168–169, 173, 182).

We wspomnieniach została też uchwycona pewna, co może wydać się zaskakująca, niefrasobliwość oficerów rosyjskich, przejawiająca się w ich zbyt dużej otwartości i nadmiernej szczerości w wypowiedaniu się o przebiegu toczących się walk. Wybornym przykładem opisanym przez Korwin-Kossakowskiego są postawy oficerów, którzy z „bezsilną wściekłością” mówili o braku koordynacji współpracy na polu walki między artylerią i oddziałami piechoty. Wskazywali jednocześnie, że jej „prawdziwi winowajcy siedzą bezpieczni, obsypani odznaczeniami i syci dostojenstw w dalekim martwym tyle” (Kossakowski 2010, 54–55, 61, 130–132). Dzięki wnikliwym obserwacjom autora diariusza można również zapoznać się z negatywnymi skutkami zastosowania przez Rosjan inżynierii wojskowej. Nie omieszkął bowiem opisać on stanu oglądanych przez siebie okopów.

Wiele z widzianych przeze mnie schronisk było wprost naigrywaniem się z życia ludzkiego. Niby ładnie wykończone, niby osłaniające całkowicie strzelca, były one jednak tak wykonane, że jeden udatny strzał przeciwnika zasypywał żywcem żołnierzy na większej przestrzeni. To nie jest tylko moje zdanie, to słowa oficerów, a nawet saperów, a znamy wypadki, że pułk przybywszy na zawczasu przygotowane pozycje, spoglądał z przerażeniem na przeznaczony mu okop i postanawiał: „To już lepiej sobie samemu coś naprędce wykopać” (Kossakowski 2010, 54, 142).

O umiejętnościach rosyjskich w tej materii pisał także Krasicki, który poświęcił uwagę umocnieniom nieprzyjacielskim, jakie mógł oglądać w lipcu i sierpniu 1915 r., zauważając, że były one budowane m.in. z rozebranych domostw chłopskich, jak to miało miejsce w Krasieninie (Krasicki 1988, 274, 280, 287).

Relacjonując przebieg kampanii na Lubelszczyźnie, Krasicki zanotował w dzienniku bardzo interesujące spostrzeżenia dotyczące reakcji ludności na wkraczające do Lublina wojska austriacko-węgierskie, a szczególnie oddziały legionowe. Pisał,

że była ona inna niż w Piotrkowie Trybunalskim⁹. Na ulicach znajdowała się bowiem ludność „wszelkich stanów”, witająca z radością maszerujące wojska i przypatrująca się „nieznanym mundurom. [...] Spotykamy oddział ochotników (Polaków – M. K.) już uzbrojonych, zwerbowanych do Legionów” (Krasicki 1988, 280–281). Postawa mieszkańców miasta, którzy z entuzjazmem witali wkraczających polskich ułanów, dała asumpt do zbudowania legendy legionowej, o której obszernie pisze w zajmującym artykule Krzysztof Stępnik. Badacz, zastanawiając się nad sekretami „legendy Lublina” opisywanej w relacjach legionistów, tj. Wacława Budzyńskiego, Jerzego Godziemby-Sosnkowskiego, Wiktora Mondalskiego i Władysława Orkana, konkludował, że dla polskich żołnierzy entuzjastyczne powitanie było „po całym roku wojny pierwszym w miastach Królestwa autentycznym wylewem serdecznych uczuć do Legionów, o którym do tej pory trudno było nawet marzyć” (Stępnik 1999, 27, 29; Krasicki 1988, 280). Stało się też bodźcem do rozpoczęcia atrakcyjnej w swoim wymiarze propagandy wskazującej, że formacje legionowe stanowiły rzeczywiste wojsko polskie. O jej utrwalenie postarali się wspomniani żołnierze tak w relacjach, jak i poprzez literackie opisy kreślone w latach wojny i po jej zakończeniu (Stępnik 1999, 27–37).

* * *

W latach 1914–1915 Lubelszczyzna stała się miejscem niezwykle krwawych starć między Rosją a Austro-Węgrami i Niemcami, które wpisały się na trwałe w dzieje regionu, a jednocześnie spowodowały dramatyczne przeżycia oraz pogorszenie warunków egzystencji jej mieszkańców. Działania militarne przyczyniły się bowiem do znacznych zniszczeń w gospodarstwach miejscowej ludności, głównie parającej się rolnictwem, a także do destrukcji istniejących na tym obszarze zakładów przemysłowych. Wspomnienia jedynie w pewnym stopniu oddają bezmiar zniszczeń, pokazują realia codziennego życia w warunkach wojennych oraz skutki walk, których autorzy niejednokrotnie byli naocznymi świadkami. Pozwalają również na przybliżenie nastrojów społecznych w chwili wybuchu wojny i podczas działań militarnych będących przyczyną traumatycznych przeżyć mieszkańców Lubelszczyzny. Jednocześnie prezentują okoliczności, w których kończyła się obecność rosyjskiego zaborcy, nastąpił prolog przymusowego udania się na poniewierkę tysiący jej mieszkańców oraz pojawienia się wraz z wkroczeniem żołnierzy Legionów do Lublina nieśmiałej nadziei na odzyskanie przez Polskę niepodległości.

⁹ Z diariusza Krasickiego (1988, 223) można się jedynie dowiedzieć, że w Piotrkowie Trybunalskim i w jego okolicy przez pewien czas stacjonowały oddziały i dowództwo Legionów. W pewnym sensie wyjaśnienia stosunku jego mieszkańców do legionistów dokonał w swoim artykule K. Stępnik (1999, 29).

Bibliografia

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego w Warszawie (CKO), 390, Sprawozdanie Lubelskiego Obywatelskiego Komitetu Gubernialnego z działalności za czas od założenia do d. 1 kwietnia 1915 r.
- Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Komitet Ratunkowy Ziemi Lubelskiej (KRZL), 13, Memoriały (1915–1916), A. Napiórkowski, Organizacja pomocy.
- Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Spuścizna Antoniny Kołaczkowskiej [właścicielka dóbr Strzyżewice w woj. lubelskim] (SAK), 1, Pamiętnik Antoniny Kołaczkowskiej ze Strzyżewic [wspomnienia okresu wojny 30 IX 1914 – 30 XII 1915].
- FORNALSKA, M. (1973), Pamiętnik matki, cz. 1. Warszawa.
- Komunikat do ziemian (1914). W: *Życie Lubelskie*. 115, 9 VIII.
- KORZENIOWSKI, M. (1992), Lubelski Miejski Komitet Obywatelski w latach 1914–1915. W: *Rocznik Lubelski*. XXXI/XXXII: 1989–1990 [druk: 1992], 161–174.
- KORZENIOWSKI, M. (2016), Krasnystaw w latach 1914–1915 w świetle wspomnień. W: *Zapiski Krasnostawskie*. VI, 33–44.
- KOSSAKOWSKI, M. S. (2010), *Diariusz*. 21 maja – 31 sierpnia 1915, cz. 1. Lublin.
- KRASICKI, A. (1988), *Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914–1916*. Warszawa.
- KRAWIEC, H. (2002a), Pierwsza wojna światowa na terenie gminy Zakrzówek (1914–1918). W: *Regionalista*. 19, 11–15.
- KRAWIEC, H. (2002b), Stefan Kazimierz Kowerski – ziemianin i działacz społeczny. W: *Regionalista*. 18, 31–36.
- LATAWIEC, K. (2002), Ewakuacja organów administracji ogólnej wyższego i niższego szczebla guberni lubelskiej w sierpniu 1914 roku. W: *Radzyński Rocznik Humanistyczny*. 2. 43–55.
- MARCZUK, J. (1979), Samorząd Miasta Lublina w latach 1915–1918. W: *Kwartalnik Historyczny*. 86/2, 281–296.
- PRZEGALIŃSKI, A. (2015), W świecie rodziny i obowiązków publicznych. Życie i działalność społeczna hr. Aleksandra Szeptyckiego (1866–1940). W: Kidzińska-Król, A. (red.), *Ludzie. Władza. Narody. Religie. Lubelszczyzna. Polska. Europa*. Lublin, 433–466.
- ROSTWOROWSKA z FUDAŁKOWSKICH, T. (2013), *Za szlakiem mojego życia. Wspomnienia z lat 1876–1949*. Lublin.
- STĘPNIK, K. (1999), *Legenda Lublina (30 lipca 1915 roku)*. W: Łoch, E./Stępnik, K. (red.), *Pierwsza wojna światowa w literaturze polskiej i obcej. Wybrane zagadnienia*. Lublin, 27–37.
- WOJTOŁOWSKI, L. N. [Войтоловский, Л. Н.] (2015), *Всходил кровавый Марс: по следам войны*. W: <http://militera.lib.ru/memo/russian/voitolovsky_in/index.html> (dostęp 19 maja 2015).
- WYSOCKI, L. (1914), *Walki w Lubelskiem. II. Pod Wysokiem*. W: *Ziemia Lubelska*. 265/25 IX, 1.
- WYSOCKI, L. (2015), *Pierwsza wojna światowa w Wysokiem*. W: <www.wielkawojna.az.pl/relacje.html> (dostęp 19 maja 2015).
- ZAJĄC, J. (2015), *Bitwa na polach Tarnawki*. W: <www.wielkawojna.az.pl/relacje.html> (dostęp 19 maja 2015) [relacja znajduje się w Gminnej Bibliotece Publicznej w Wysokiem].
- ŻUREK, F. (2009), *Powiat krasnostawski w walce o wolność*. Lublin.

ВАЛЕНТИНА ВЕРЕМЕНКО
Санкт-Петербург

ПОДРОСТКИ И СЕКС: ОРГАНИЗАЦИЯ ПОЛОВОГО ВОСПИТАНИЯ В ДВОРЯНСКО- ИНТЕЛЛИГЕНТСКИХ СЕМЬЯХ РОССИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В. – НАЧАЛЕ XX В.

**Teens and sex: sex education in aristocratic intellectual families
of Russia in the second half of XIX – early XX centuries**

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: пореформенная Россия, дворянско-интеллигентские семьи, подростки, половое воспитание

KEYWORDS: post-reform Russia, the aristocratic intellectual families, teens, sex education

ABSTRACT: The article analyzes the approaches to sex education of children in noble-intelligent environment that were formed in Russia during the second half of XIX – early XX centuries. It is noted that on the one hand these practices reflected a certain evolution, and on the other, the earlier forms actively continued to coexist with the later ones. The theme is studied on the analysis of a wide range of sources: publicistic materials and documents of management and record keeping, works of educators and hygienists, memoirs. The traditional form of children's sex education in a noble family, that was the most popular until the 80-ies of the XIX century, was a boycott of discussion of this topic, the fight to preserve the "innocence" of girls and consent to "training" of young men to "natural relations". At the turn of the century an increasing number of parents came to the recognition of the need for sexual awareness in the field of sexual relations, but, not wanting to be engaged in this task, they tried to delegate it to "experts". Finally, at the end of the period under review the overwhelming majority of educators and hygienists came to the conclusion that sex education should be a family thing. However, this professional approach found no special support in real life.

Введение

Во второй половине XIX – начале XX в. Россия переживала крупномасштабный процесс модернизации всех сфер жизни. Среди прочего кардинальной эволюции подвергся и институт дворянской семьи, для которой обычным явлением стало постепенная демократизация отношений между ее членами, расширение практики раздельного жительства супругов и даже разводов, повсеместное распространение признанных обществом, но не венчанных

свободных сожителств, родившиеся в которых дети, хотя и сохраняли статус незаконнорожденных (с начала XX в. – внебрачных), но все чаще воспринимались в дворянской среде как вполне полноправные члены семейного коллектива (Веремко 2009).

Параллельно с изменениями в жизни дворянской семьи происходили и серьезные преобразования в системе образования. В структуре учебных заведений преобладающее положение заняли открытые школы; значительно повысились требования к уровню образования девочек, все чаще родители-дворяне хотели дать своим детям обоего пола приблизительно одинаковый объем знаний. Все это означало, что получение профессии, а, следовательно, возможность самостоятельного обеспечения себя и родителей, становилось приоритетом не только для юношей, но и для девушек (Веремко 2015).

На фоне столь крупномасштабных изменений кажется удивительным преобладание в пореформенной России традиционной практики сексуального воспитания детей из дворянско-интеллигентских семейств. Вместе с тем, новые формы проникали и в эту сферу, правда, продолжая сосуществовать с значительно более распространенной традицией не информирования для девочек и «обучения» юношей.

1. Половое воспитание в традиционной дворянской семье: сохранение «чистоты» девочки и «обучение» мальчиков

В традиционной дворянской семье, господствовавшей в России в первой половине XIX в. и предполагавшей крайне редкие и «спокойно-сдержанные», мало-эмоциональные отношения между родителями и детьми, проблема полового воспитания детей полностью отсутствовала и не ставилась ни воспитателями, ни, тем более, родителями. Место его занимало стремление к «нравственной чистоте помыслов и сдержанности чувственных проявлений» (Мижева 2011), что не только не поощряло преждевременное посвящение молодых людей в половой вопрос, но и требовало оттянуть знакомство с ним (по крайней мере, для девушек) до брака (как единственное гарантированное средство сохранения их морально-нравственной чистоты).

Многочисленные воспоминания дворянок, обучавшихся во второй половине XIX в. не только в закрытых, но и в открытых учебных заведениях, указывают, что близкие цели ставили родители при воспитании дочерей и в пореформенное время, причем достаточно часто выпускницы средней школы действительно вступали во взрослую жизнь, будучи в совершенном неведении о сексуальной стороне взаимоотношений между полами (Мицюк 2015, 137–155). Так, одна из корреспонденток, писавшая в журнал «Свободное

воспитание» в 1908 г., вспоминая свою юность, сама удивлялась тому, «как можно было так долго сохранить такое неведение», отмечая, что «насчет отношений между полами» ее восемнадцатилетнюю (!) «просветила двоюродная сестра, замужняя и имевшая уже троих детей». Женщина вспоминала:

Дома мне ничего не разъясняли, да и мне и в голову не пришло бы заговорить об этом с матерью. [...] А живали мы всяко – сначала недурно, а потом и в меблированных комнатах, в которых жили семейные люди, но также и офицеры, водившие к себе проституток. Напротив, брат мой познакомился с грязью очень рано и, кажется, рано стал посещать публичные дома, но на это смотрелось сквозь пальцы, так как его не оберегали как девочку, да и с ним говорили откровеннее, и кроме того, много значит гимназия в этом отношении – один мальчик посвящает другого (Н-н О.Л., 1908–1909, 15).

Действительно, отношение к половому взрослению юношей даже в традиционной дворянской семье было несколько сложнее. С одной стороны, никто из воспитателей не собирался давать им на этот счет каких-либо объяснений, с другой, волновала опасность увлечения юношей онанизмом. В дореформенной России данная проблема обычно разрешалась приставлением к молодому человеку крепостной девки (реальное семейное положение в расчет не принималось, учитывались только «опытность» и здоровье женщины), а так как во многих дворянских усадьбах из «сенных девушек» формировались целые «гаремы», найти подходящую «учительницу» не составляло труда (Вереме́нко 2013).

С отменой крепостного права подобные обязанности нередко стали перекладываться на официально свободную, но на практике во многом столь же бесправную, как и дворня, прислугу. Внимание взрослеющего сына родители, часто матери, специально привлекали к горничной или няни, аргументируя свои действия тем, что «он, по крайней мере, останется при этом, здоров» (Флеров 1907, 44). В большинстве случаев прислуга молча терпела подобные приставания, боясь потерять «хорошее место», а те, кто возражал или кого увольняли в связи с беременностью, оказавшись на улице, вскоре пополняли армию проституток.

Определенное представление о степени распространенности именно такого способа «полового образования» юношей можно получить из материалов «Половой переписи студенчества». В 1904 г. Студенческое медицинское общество Московского университета под руководством М. Членова распространило анкету среди студентов, на которую ответили около половины всех студентов; всего было получено 2150 заполненных анкет. Респондентами были молодые мужчины в возрасте 19–21 г., преимущественно городского происхождения (80%), из обеспеченных слоев общества (имущественное положение своих

семей средним назвали 67%, ниже среднего – 20% опрошенных). Начальное образование дома получили 82%; в гимназиях до университета обучались 96%. Подавляющее большинство начали свою половую жизнь до университета, причем 69% опрошенных сделали это между 14–17 годами; 22% – в 18 лет. Первым партнером у 41% была проститутка, у 39% – прислуга, у 10% – замужняя женщина (Членов 1907; Ильинский 1908).

Как видим, помимо прислуги значительную роль в половом «просвещении» молодых представителей привилегированных слоев российского общества играла проституция. Последнее обстоятельство не только не было особой тайной для основной массы родителей, но нередко сами отцы отводили своих подрастающих сыновей в публичные дома (Сообщение 1913, 63).

Вместе с тем данный способ «полового просвещения» грозил возможностью заразиться сифилисом или другими подобными болезнями. О реальности и распространенности этой проблемы говорили шокирующие цифры медицинской статистики, согласно которым переломом страдало до 3/4 студентов (Либерман 1911, 23).

В этой связи всё большее число родителей, по моральным или иным причинам не желавших привлекать к услугам по «воспитанию» своих сыновей прислугу и, тем более, проституток, приходили к выводу о важности «чистоты» до брака и для молодых людей, понимая при этом, что, только «проснется в человеке половой инстинкт, как ему уже предлагается городом готовая пища в самых разнообразных и соблазнительных формах» и задаваясь вопросом: «Как вам, сравнительно слабому, одинокому родителю или воспитателю, привязать к себе нравственными узами дорогого вам сына или воспитанника, оттянуть его от целого сонма городских сирен, которые отовсюду манят и зовут его к себе?» (Накашидзе 1908–1909, 31).

2. Распространение идеи обязательного полового воздержания для всех подростков вне зависимости от пола. Воспитательные и гигиенические средства борьбы с «преждевременным половым развитием»

В поисках решения проблемы физиологического здоровья юношей воспитатели активно обращались к врачам-гигиенистам. В ответ на широкий запрос публики в конце XIX – начале XX вв. значительными тиражами выходила литература, посвященная «половому вопросу современности» (Форель 1906; Вирениус 1892). В качестве основной идеи выдвигалось положение о необходимости для воспитателя сделать все возможное «для предупреждения преждевременного полового развития, для сдерживания появляющихся

в молодежи половых инстинктов». Достигать это предполагалось комплексом мер, включавших как педагогические, воспитательные приемы, так и соблюдения гигиены школьного возраста, распространения физкультуры и правильного питания. Предполагалось обратить особое внимание на формирование в детях ответственности, воспитывать в них «с самого раннего возраста сознание своих обязанностей и приучать к исполнению последних», установив «определенный уклад жизни и порядок дня, ... приучать к соблюдению его без всяких отступлений», наконец, «в основание всего воспитания» необходимо «положить *трудовое начало в самом широком смысле этого слова...*» (выделено в источнике – В. В.) (Обухов 1912, 149 ссл.). Занятия физическим производительным трудом должны были, по мнению многих педагогов и гигиенистов, дать детям здоровье и силу, стать «наилучшим средством» против «угрожающих юношеству в период полового созревания опасностей» (Вентцель 1907–1908, 13), помогая выкинуть из головы «порочные мысли», появление которых, как и любая подростковая сексуальность среди имущих слоев рассматривалась как патология и приписывалась излишествам и подавленным желанием (Зоргенфрей 1907).

Исполнение указанных рекомендаций должно было отвлечь молодых людей от интереса к сексуальной стороне жизни, а, следовательно, и не предполагало каких-либо объяснений со стороны родителей, кроме традиционных морально-нравственных сентенций о важности соблюдения «чистоты и целомудрия» до брака. Вместе с тем, если ребенок (даже девочка) сам/сама, в результате простого наблюдения за окружающим, прежде всего, животным миром, получал(а) какие-либо сведения, то это уже не только не казалось «новым родителям» (в отличие от традиционных) признаком разврата, а высоко оценивалось как демонстрация его/ее аналитических и интеллектуальных способностей.

Показательный пример конфликта, развернувшегося между взрослыми вокруг «открытия» далеко не маленького ребенка находим в воспоминаниях О. Яфа (Синакевич). Летом 1887 г. одиннадцатилетняя Оля, только что закончившая первый класс знаменитой петербургской гимназии Стоюниной, приехала с мамой в гости к родственникам. За детьми хозяев следила гувернантка-француженка, заботам которой была передана и Оля. В один из дней горничная сообщила детям «сенсационное известие: сегодня в кухне родились котята». Вот как описываются дальнейшие события в основанных на дневнике воспоминаниях:

В корзине у плиты лежала на тряпках заметно похудевшая со вчерашнего дня кошка и тщательно вылизывала крохотных слепых и еще совсем мокрых котят. Одна из девочек, заметив на котенке не отсохшую еще ниточку пуповины, спросила, что это такое. Умная воспитательница, многозначительно улыбаясь, заявила, что хоть она-то знает, что это такое, но нам не скажет, потому, что детям

этого знать не полагается. Сопоставив похудевший стан кошки с тем, каким он был накануне, я вдруг поняла... тихо, но четко сказала:

– Это то, чем они связаны в животе их мамы.

– Замолчи, скверная девочка! И как это ты посмела говорить такие гадости! Я не знала, что ты такая испорченная!

Позднее я узнала, что Роза Поша старалась внушить моей маме, что я в корне испорченная девочка, а мама возражала, утверждая, что нет ничего ни плохого, ни удивительного в том, что одиннадцатилетняя наблюдательная девочка сама догадалась, откуда взялись котята. А если бы и не догадалась, и спросила об этом свою мать, она, не колеблясь, спокойно и просто удовлетворила бы ее любознательность. Ничего нет глупее сказок, которые родители рассказывают своим детям о том, будто их принес аист, или будто их нашли в капусте. Но я [...] сделав свое открытие относительно котят, не сумела сделать из него каких-либо общих выводов и не распространила подмеченный мною порядок размножения кошек на всех остальных четвероногих и двуногих живых существ: тайна деторождения долго еще и после оставалась для меня нерешенной загадкой (Синакевич, 17–18 об.).

Анализируя данный отрывок, хотелось обратить внимание на довольно показательную позицию матери, которая, не видя «ничего плохого» в естественных наблюдениях и выводах дочери, и, вроде бы, будучи готовой просветить девочку в случае необходимости, сама являясь интеллигентной, активно применявшей под руководством специалистов различные педагогические технологии и гигиенические практики дворянкой так и не решилась на данный шаг, надолго оставив подростка в состоянии неведения, выход из которого произошел, исходя из текста мемуаров, далеко не в семье.

3. Роль семьи и школы в половом воспитании дворянских детей в начале XX в.

В начале XX в. на фоне роста обсуждения тандема «полового» и «женского вопросов», о чем писало практически любое общеполитическое и тем более педагогическое издание, увеличивалась группа интеллигентных родителей, признававших, что одной гигиеной и трудовым воспитанием нельзя противостоять окружающему «разврату» (Веремко 2016). Поэтому, по их мнению, необходимо было давать подросткам определенную информацию о сексуальной стороне жизни людей, по крайней мере, в старших классах школы. Ведь даже если дети не живут в крупных городах, и смогут, «ничего не поняв», пройти мимо проститутки или публичного дома, влияние «друзей-развивателей», интерес к стоящим на видных местах в аптеках и магазинах контрацептивам и разного рода «игрушкам для взрослых» (Дрентельн 1908, 184) и, особенно,

к «порнографической литературе», которая, как нередко отмечалось, «становится теперь легко доступной каждому и слишком часто попадает в руки школьников», будет тем большим, чем меньше дети «имели возможности получить правильные сведения по половому вопросу и чем меньше они умеют критически отнестись к книгам» (Н-н О.Л., 1908–1909, 12).

Однако понимая важность полового образования такие родители-теоретики все же не решались сами заниматься просвещением детей, поэтому они стремились перепоручить решение данного вопроса учебным и общественным учреждениям. В этой связи росла востребованность в школьном преподавании гигиены, а в рамках естественнонаучных дисциплин – научного знания о происхождении жизни, и в ориентированной на молодежную аудиторию литературе по сексуальному просвещению. Наконец, для части родителей отправка детей в совместные учебные заведения была своего рода способом переложить их половое воспитание на плечи педагогов.

В отдельных школах были готовы идти навстречу пожеланиям родителей, осуществляя преподавание гигиены и давая представления о происхождении жизни. Вот, например, какое описание опыта подобных занятий для детей 5–8 лет, приводит организатор одной из «свободных школ», действовавшей в 1907–1908 уч. году в г. Баку:

Читали о развитии зародыша в яйце, потом взяли двухнедельное яйцо из под курицы, вскрыли его и, очистив зародыш от крови и пленок, внимательно рассматривали его, его нежные крылышки и ножки, его прозрачную, но уже куриную кожу, сквозь которую были видны и мозговые пузыри, и легкие, и печенка и кишечник. [...] Эта демонстрация решила [...] давно наболевший у одних родителей, детский вопрос о происхождении человека. Здесь он разрешился просто и естественно при проведении аналогии в развитии жизни растений, насекомых, рыб, земноводных, птиц и млекопитающих. Дети выслушивали объяснение просто и с большим интересом.

Любопытно, что даже члены редакции журнала «Свободное воспитание», активно пропагандирующего идеи трудового, естественного и полового воспитания, были покороблены столь натуралистическим способом сексуального просвещения детей, посчитав нужным указать:

Читая про это в высшей степени интересное наблюдение, неприятно как-то делается при мысли, что ради него на глазах у детей была пресечена начавшаяся жизнь живого существа, что, помимо самого по себе факта уничтожения его, может, по нашему мнению дурно отразиться на детской психике, поддерживая, может быть, ту склонность к разрушению жизни слабых существ, которую дети именно по большей части и проявляют вследствие интереса знать, что в этом существе есть (А.Т., 1908–1909, 23–24).

Начало XX в. ознаменовалось изданием и переизданием значительного числа отечественной и переводной литературы, содержавшей ответы на основные вопросы в области полового воспитания в доступной форме. Как правило, данные книги предназначались для родителей и воспитателей, которые должны были использовать их при организации бесед с детьми и подростками (Одна 1904; Родительская забота 1897–1902; Синицкий 1897). Но в большинстве случаев родители не решались вести разговоры сами и ограничивались выдачей детям подобных книг для самостоятельного ознакомления.

Вместе с тем, росло число отечественных врачей и педагогов, которые все-таки склонялись к мысли о том, что семья должна кардинально изменить свое отношение к важнейшим вопросам в жизни своих детей, и главная роль в начальном половом воспитании должна принадлежать родителям, особенно матери. Беседы на тему половой жизни педагоги советовали начинаться лучше раньше, чем позднее. При этом содержание таких бесед рекомендовалось приравнивать к уровню развития ребенка, чтобы оно не способствовало пробуждению нездорового интереса к проблеме, обязательно сопровождая новую информацию моральными советами, а сами беседы должны были носить интимный характер и щадить стыдливость ребенка (Лозинский 1912).

Однако эти теоретические разработки находили очень мало практического применения. Лишь редкие матери-дворянки стремились использовать подобные идеи в жизни (и то, как правило, с определенной коррекцией), подвергаясь за это осуждению со стороны представителей самых разных социальных групп. Свой опыт такие матери пытались популяризировать, публикуя своеобразные родительские дневники полового воспитания собственных детей. В большинстве случаев речь шла о следующих этапах домашнего полового воспитания. Прежде всего, детей приучали не стесняться своего тела, легко и не конфузясь обнажаться перед представителями противоположного пола, причем не только родителями и родными братьями и сестрами, но и другими, более отдаленными родственниками, медиками и вообще во всех случаях, когда это необходимо. С другой стороны, их приучали и к чужой нагоде, которая, будучи обыденной, должна была перестать вызывать интерес. Вот, например, как сторонница полового воспитания в семье описывает характер отношений между двоюродными братом и сестрой, а также их многочисленными домочадцами:

Каждый раз при совместной жизни дети спали в одной детской, там же спал с ними всегда и кто-нибудь из теток; купались вместе в реке, а когда были меньше и могли поместиться вдвоем в ванну, то и в ванне купались вместе. [...] Оба они без нужды не обнажаются; но если нужно (напр., при смене белья или врачебном осмотре), обнажаются без всякого смущения, но и без малейшего цинизма... Дети утром и вечером одевались и раздевались при всех своих близких и мочились в горшки (Е.П. 1907–1908, 105).

Наряду с воспитанием спокойного отношения к наготe как своей, так и чужой, матери, решавшиеся сами осведомить своих детей в половом вопросе, начинали готовить своего ребенка к усвоению данной темы постепенно лет с пяти. Делали они это, либо отвечая на конкретные вопросы ребенка, увидевшего что-то в окружающем его мире (окатившуюся кошку, быка в стаде коров и т.д.), либо же целенаправленно, но «когда это бывало кстати», указывая, где он находился до своего рождения (там же, 108).

Подобные практики встречали в целом непонимание и неодобрение со стороны самого разного окружения «новых матерей». Вот, например, что приходилось слышать одной из них: ««Господи, барыня, что это вы детям говорите!», – ужасалась одна добродушная няня ... В другой раз слуги забавлялись, спрашивая моего мальчика: «А ну-ка, Алешенька, покажи, откуда дети рождаются!» А знакомая моя, услышав из уст моего ребенка подобный вопрос, подняла крик ужаса, и когда я прибежала на шум, она вскричала: «Послушай, он у тебя Бог знает что говорит!...»» (Н-н О.Л. 1908–1909, 21).

Заключение

Таким образом, в течение второй половины XIX – начала XX в. в отношении к половому воспитанию детей в дворянско-интеллигентной среде сформировалось несколько подходов, которые, с одной стороны, отражали определенную эволюцию отношения к данному вопросу, а с другой, более ранние формы активно продолжали сосуществовать с более поздними.

Традиционной формой полового образования детей в дворянской семье, являвшейся наиболее популярной вплоть до 80–90-х гг. XIX в. (по крайней мере, в отношении девочек), был полный бойкот этой темы. Вместе с тем, уже с 60-х гг. формируется новый подход, ставший весьма востребованным с 90-х гг. XIX в. Суть его заключалась в признании проблемы, но в страхе перед ее обсуждением вообще и, тем более, каким-либо обсуждением ее с детьми (особенно со своими). Отсюда предлагалось осуществлять половое воспитание детей, как мальчиков, так и девочек, через спорт, гигиену, питание и т.д. На рубеже веков все большее число родителей пришло к признанию необходимости половой информированности детей в области сексуальных отношений, но, не будучи готовыми сам заняться решением этой задачи, они пытались перепоручить ее «специалистам», т.е. школе и др. общественным учреждениям. Половое воспитание предполагалось осуществлять при помощи преподавания гигиены в школе, издания специализированной подростковой литературы, введения принципа совместного обучения в школе и пр. Наконец, в конце исследуемого периода подавляющая масса отечественных педагогов

и гигиенистов пришла к выводу (и стала его пропагандировать) о том, что половым воспитанием должна заниматься семья и, прежде всего, матери. Вместе с тем, этот профессиональный подход не находил в реальной жизни особой поддержки. Редкие матери-дворянки, пытавшиеся реализовать данную теорию на практике, почти всегда подвергались осуждению со стороны представителей самых разных социальных групп.

Библиография

- А.Т. (1908–1909), Еще одна попытка свободного воспитания и образования. В: Свободное воспитание. 1, 5–32.
- ВЕНТЦЕЛЬ, К. (1907–1908), Как бороться с проступками и недостатками детей. В: Свободное воспитание. 4, 3–15.
- ВЕРЕМЕНКО, В. А. (2009), Дворянская семья и государственная политика России (вторая половина XIX – начало XX вв.). Санкт-Петербург.
- ВЕРЕМЕНКО, В. А. (2013), На острие домашнего пространства: хозяева и прислуга в дворянских семьях России (XIX – начало XX в.). В: Российская история XIX – XX веков: Государство и общество. События и люди. Санкт-Петербург, 58–77.
- ВЕРЕМЕНКО, В. А. (2015), Дети в дворянских семьях России (вторая половина XIX – начало XX в.): моногр. Санкт-Петербург.
- ВЕРЕМЕНКО, В. А. (2016), Трудовое воспитание в дворянско-интеллигентских семьях России во второй половине XIX – начале XX вв. В: Веремко, В. А. (ред.), Материальный фактор и предпринимательство в повседневной жизни населения России: история и современность. Санкт-Петербург, 361–370
- ВИРЕНИУС, А. С. (1892), Причины половых аномалий в детском возрасте и меры к предупреждению их и устранению в семье и школе. Санкт-Петербург.
- ДРЕНТЕЛЬН, Е. С. (1908), Этюды о природе женщины и мужчины. Москва.
- Е.П. (1907–1908), К вопросу о половом воспитании. В: Свободное воспитание. 12, 104–108.
- ЗОРГЕНФРЕЙ, Г. (1907), Вопросы современной школы. В: Педагогический сборник, 11 [нет номеров страниц].
- ИЛЬИНСКИЙ, В. (1908), Переутомление и сексуальный вопрос в школе. Санкт-Петербург.
- ЛИБЕРМАН, Б. Н. (1911), Что необходимо знать родителям учащихся. Новгород.
- ЛОЗИНСКИЙ, Е. (1912), Новые проблемы воспитания. Т. 1. Санкт-Петербург.
- МИЖЕВА, С. Р. (2011), Проблемы полового воспитания в отечественной школе и педагогике конца XIX – начала XX веков. Пятигорск [автореферат диссертации].
- МИЦОК, Н. А. (2015), Рождение матери: субкультура материнства в высших слоях общества индустриальной России. Смоленск.
- НАКАШИДЗЕ, И. (1908–1909), Борьба с низшими инстинктами человека (К вопросу о половом самовоспитании). В: Свободное воспитание. 4, 31–36
- Н-н О.Л. (1908–1909). Из опыта одной матери (К вопросу о половом воспитании детей). В: Свободное воспитание. 2, 11–22.
- ОБУХОВ, А. (1912), Как мы портим наших детей (К съезду по семейному воспитанию). В: Русская мысль. 12, 147–155.
- Одна (1904). Одна из обязанностей матери. Пособие по сексуальному воспитанию детей. Санкт-Петербург.
- Родительская забота (1897–1902), Родительская забота. 1–3. Москва.

- Синакевич, О. В. [отсутствует год издания], Жили-были. Воспоминания. В: Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 163. Д. 316.
- Синицкий, Л. Д. (1897), Психология юношеского возраста. Москва [псевдоним: Седов, Л. Д.]. Сообщение (1913), Сообщение. В: Женский вестник. 2, 63.
- Флеров, Н. А. (1907), Белые рабы в России. Москва.
- Форель, А. (1906), Половой вопрос: Естественно-исторический, психологический, гигиенический и социальный этюд, предназначенный для образов. читателей. Санкт-Петербург.
- Членов, М. А. (1907), Половая перепись московского студенчества. В: Русский врач. 31.

ЛАРИСА АРЖАКОВА

Санкт-Петербургский государственный университет

РУССКИЙ ИСТОРИК А. Л. ПОГОДИН ОБ ИСТОРИИ ПОЛЬШИ И ПОЛЬСКОМ ВОПРОСЕ

**Russian historian A. L. Pogodin
about Polish history and Polish question**

Ключевые слова: А. Л. Погодин, русская историческая полонистика, история Польши, польский вопрос, русско-польские отношения

KEYWORDS: A. L. Pogodin, Russian historical Polish studies, history of Poland, Polish question, Russian-Polish relations

АБСТРАКТ: The subjects of the study are works of A. L. Pogodin devoted to the history of Poland, reflected perception of the Polish question by the Russian society. Studying of his polonistic heritage allows us to speak with more confidence about the statement of the Russian historical polonistic in the first quarter of the 20th century, considering that, this problem remains until today debatable and demands amendments. Pogodin's works have been analyzed from the point of view of both the essence and evolution of the Polish question, as well as those significant changes that occurred not only in the field of historical science, studying the history of Poland, but also the visions of the Russian society on Poland. This study gave the chance to come closer to understanding the Pogodin's information code in his historical works, which allowing to shake basement of the Russian historical tradition concerning the Polish history of the 19th century.

Изучение творческого наследия русских историков XIX – первой трети XX вв., внесших заметный вклад в научную разработку истории Польши, по-прежнему остается одной из значимых проблем отечественной исторической полонистики. Актуальность заявленной проблематики обусловлена, в частности, необходимостью подтвердить либо опровергнуть тезис, согласно которому русское славяноведение в начале XX в. вышло «на мировой уровень» (Лаптева 2005, 10). Учитывая состояние стагнации, в которое погрузилась в эти годы историческая полонистика, незадолго до того занимавшая в отечественном славяноведении лидирующие позиции, данный тезис представляется, по крайней мере, дискуссионным. Вместе с тем, нельзя не признать, что как раз в это время на ниве исторической полонистики стал активно себя проявлять Александр Львович Погодин (1872–1947) (Славяноведение 1979, 271–272; Славяноведение 1988, 336–337). Славист широкого профиля, он успешно продолжил

традиции изучения истории Польши в России, заложенные его старшими современниками – Н. И. Кареевым¹ и Н. Н. Любовичем², с трудами которых связаны высшие достижения российской исторической полонистики в 1880-е – начале 1890-х гг. (Аржакова 2010а, 54).

Получив степень доктора славянской филологии в бытность профессором императорского Варшавского университета (1902–1908), Погодин вскоре проявил себя мастером обобщающих трудов по славянской истории (Погодин 1909а; Погодин 1909b; Погодин 1910; Погодин 1915b; Погодин 1915c). В эмигрантский период своей научной деятельности (последовавший за плодотворным десятилетием профессорства в Харьковском университете), который в последнее время вызывает живой исследовательский интерес (Косик 2009, 32; Павлова 2010, 40-41; Успенская 2012), Погодин, главным образом, занимался историей русской литературы и русско-сербских литературных контактов (Пашуто 1992, 17; Аксенова 1995; Успенская 2012, 149–160; Ковальчук 2016), как и прежде, великолепно демонстрируя широту своего научного кругозора.

Подробный историографический очерк об этапах изучения жизни и творчества Погодина, составленный авторитетным знатоком истории российского славяноведения Людмилой Павловной Лаптевой (1926–2016), содержит даже самые краткие упоминания о нем в словарях и энциклопедиях (Лаптева 2012, 426–438). Не будет большим преувеличением сказать, что именно Лаптевой – подхватившей эстафету А. В. Соловьева, В. Бортновского, Ф. Селицкого (Соловьев 1958; Bortnowski 1963; Bortnowski 1980; Sielicki 1978) – принадлежит основная заслуга в исследовании и популяризации научного наследия Погодина (Лаптева 2010; Лаптева 2011; Лаптева 2012; Лаптева 2015).

¹ Кареев Николай Иванович (1851–1931) – историк, социолог. Специалист по всеобщей истории (в частности, французской), по методологии истории, социологии. Выпускник Московского университета (1873), профессор Варшавского (1879–1885) университета, преподаватель Императорского Александровского лицея (1885–1907) и Высших Женских курсов (1906–1919) в Петербурге, профессор Петербургского университета (1885–1889 и с 1907) и профессор Политехнического института в Петербурге (1902–1914). Член-корреспондент Краковской Академии наук (1903), член-корреспондент Российской академии наук (1910), почетный член Академии наук СССР (1929). Основные труды по истории Польши: Очерк истории реформационного движения и католической реакции в Польше (Москва, 1886), Исторический очерк польского сейма (Москва, 1888), «Падение Польши» в исторической литературе (Санкт-Петербург, 1888), Польские реформы XVIII века (Санкт-Петербург, 1890), *Polonica*. Сборник статей по польским делам (1881–1905) (Санкт-Петербург, 1905). Подробнее см.: Славяноведение 1979, 174–175; Кареев 1990.

² Любович Николай Николаевич (1855–1935) – историк. Специалист по всеобщей истории. Выпускник Киевского университета (1877), доцент (1880), экстраординарный (1883) и ординарный (1890) профессор Варшавского университета (до 1915), профессор Ростовского (Северо-Кавказского) университета (1915–1929). Член-корреспондент Академии наук СССР (1924). Главные труды по истории Польши: История Реформации в Польше: Кальвинисты и антиринитарии (Варшава, 1883), Начало католической реакции и упадок реформации в Польше (Варшава, 1990). Подробнее см.: Славяноведение 1979, 227–228; Иванов 2007, 168–190.

Несмотря на то, что еще в 1979 г. было отмечено, что «особенно ценны труды Погодина по польской истории» (Славяноведение 1979, 271), вплоть до настоящего времени они редко становятся предметом специальных изысканий. Хотя с появлением в 1981 г. работы В. А. Дьякова³ ситуация начала меняться к лучшему (Дьяков 1981), постепенно был заложен фундамент в изучении полонистического наследия Погодина. Однако польские труды Погодина, позволяющие оценить не только уровень разработанности истории Польши в русской историографии, но и расширить представление о восприятии польского вопроса, характерном для русского общества, нуждаются в дальнейшем исследовании.

В данной статье внимание главным образом сосредоточено на трактовках и спорных моментах, связанных с наиболее значительными монографиями Погодина – «Главные течения польской политической мысли (1863–1907)» (1907) и «История польского народа в XIX веке» (1915а).

По словам Лаптевой, крупнейшим исследованием Погодина по истории Польши являются «Главные течения польской политической мысли (1863–1907)» (Лаптева 2011, 32; Лаптева 2012, 447). Столь высокая оценка монографии несколько теряет в весе, когда выясняется, что исследовательница делает акцент на объеме книги, подчеркивая, что она составляет без малого 700 страниц (если точнее, 662). Хотя Лаптева, разумеется, отмечает и трудоемкость проделанной историком работы по сбору и анализу поистине впечатляющего количества важнейших источников (Лаптева 2012, 447; Лаптева 2015, 170). Говоря об уникальности Погодинского труда, Лаптева приводит мнение одного из рецензентов, откликнувшегося на издание «Главных течений...» такими словами: «Редко когда русский ученый займется изучением польской истории и еще реже занимаются серьезно современной польской жизнью наши политики и социологи. Книга проф. Варшавского университета А. Л. Погодина одно из таких редких исключений» (Лаптева 2012, 448). Вызывает недоумение, что

³ Дьяков Владимир Анатольевич (1919–1995) – историк-славист, археограф. Выпускник Московского государственного историко-архивного института (1947), сотрудник Института славяноведения Академии наук СССР (Российской академии наук) (1960–1995). Составитель и редактор отдельных томов (1960–1986), с 1978 г. – руководитель советской части редколлегии серии «Восстание 1863 г.: материалы и документы». Вице-председатель советской части Комиссии историков СССР – ПНР (затем Комиссия историков России и Польши), руководитель советской (российской) части редколлегии серии «Польское общественное движение и литературная жизнь 30–50-х XIX в. Исследования и материалы» (с 1986 г. – «Польское общественное движение и российско-польские общественно-культурные связи. Исследования и материалы»), иностранный член Польской академии наук (1994). Среди основных трудов: Ярослав Домбровский (Москва, 1969), Революционная деятельность и мировоззрение Петра Сцегенного (1801–1890) (Москва, 1972), Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России (Москва, 1993). Подробнее см.: Робинсон 1996.

спорное – в первой своей части – суждение рецензента А. Н. Сиротинина⁴ было оставлено Лаптевой без комментария. Ведь похвальный отзыв о работе Погодина вряд ли был способен заслонить упрек, брошенный остальным русским ученым. Трудно представить, чтобы Сиротинин, гимназический учитель русского языка в Варшаве, не был хотя бы наслышан о солидных трудах по истории Польши, созданных профессорами Варшавского университета Кареевым и Любовичем. Тем не менее, он пожелал представить Погодина едва ли ни единственным, кто из его коллег по цеху проявил неподдельный интерес к польской истории и современным польским делам.

Дьяков в свое время также определил монографию Погодина 1907 г. как «крупнейшую» из его работ по истории Польши (Дьяков 1981, 155). При этом и Дьяков, и Лаптева предпочли остановиться на освещении отмеченных Погодиным черт каждого из польских политических течений, оставив в стороне представленную в первой главе монографии содержательную характеристику бытовавших в ходе и после восстания 1863 г. настроений в польском и русском обществе (Погодин 1907, 1–86). Специального внимания, на наш взгляд, заслуживает и наблюдение Погодина (как современника и историка), согласно которому главная из причин «неудачи русско-польского примирения» заключалась в нашем «полном взаимном незнакомстве и непонимании» (там же, VI). Справедливости ради надо сказать, что Дьяков, пусть мельком, но отметил эти слова Погодина (Дьяков 1981, 155), однако не счел нужным развить саму идею, в них заложенную. Эта горькая констатация Погодина возвращает нас к восприятию польского вопроса образца 1863 г.

Одним из свидетельств тому служит краткий очерк издателя и переводчика Ф. Д. Каширина⁵, предварявший публикацию на русском языке брошюры Иоахима Лелевеля «Польша и Испания. Историческая между ними параллель в XVI, XVII и XVIII столетиях» (1863), где русский автор, рассуждая о причинах безуспешности решения польского вопроса в России, приходил к выводу, что таковыми были «наше общественное бессилие, безучастие, наша бездеятельность, а главное – наше незнание» (Каширин 1863, I). Иначе говоря, здесь акцентируется не только зависимость успехов отечественной полонистики от состояния польского вопроса, но и зависимость обратная, – влияние работанности истории Польши в русской литературе на возможность разрешения польского вопроса. (Аржакова 2010b, 137–138).

⁴ Сиротинин Андрей Николаевич (1864–1922) – филолог, писатель, переводчик. Выпускник Московского университета (1888), учитель русского языка в гимназиях Варшавы (1903–1915), печатался в журналах «Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества», «Русский архив», «Исторический вестник», переводил произведения Адама Мицкевича, Ярослава Врхлицкого, Антона Ашкерца и др. Основные труды: Россия и славяне (Санкт-Петербург, 1913), С родных полей. Не свои стихи (Петроград, 1916). Подробнее см.: Славяноведение 1979, 306.

⁵ Каширин Федор Дмитриевич (1842–1879) – историк и переводчик. См.: Венгеров 1914, 42.

Учитывая более чем сорокалетней давности признание недостаточности знания русским обществом польского прошлого и, по-видимому, непонимания всего «польского», вызывает некоторое удивление, что в 1907 г. Погодин пишет, что польский вопрос – «вдруг оказался одним из самых жгучих вопросов нашей современности» (Погодин 1907, V). Добавив к этому его утверждение о «полном взаимном незнакомстве и непонимании», напрашивается малоприятный вывод: получается, что все усилия русских историков второй половины XIX в., когда особенно интенсивно развивались полонистические исследования в России, не пошли впровок ни общему знанию о Польше и поляках, ни, как ожидали некоторые, разрешению польского вопроса. Как тут не вспомнить мнение рецензента Сиротинина?

При всей информационной насыщенности эта глава монографии Погодина производит несколько противоречивое впечатление. Рисуя мрачную картину крайнего обострения русско-польских отношений в эпоху Январского восстания, он спешит внести ряд уточнений: «горечь негодования была направлена не столько против самих поляков, сколько против европейских держав, подстрекавших поляков на восстание», а также, опираясь на свидетельства русских современников событий, сообщить, что:

русское общественное мнение делало в своей оценке восстания коренное различие между самой Польшей, с одной стороны, и Литвой, и Юго-Западным краем, с другой. Если с поляками из Царства считали возможными известные примирительные соглашения, то участие поляков литовских и украинских в восстании возбуждало всеобщее негодование. [...] Притязания поляков на Литву наткнулись на протест среди русских либералов, сделав невозможными дальнейшие попытки створиться (Погодин 1907, 7).

Особое внимание Погодин обращает на то обстоятельство, что на волне восстания правительственные круги Петербурга по-своему стремились отстаивать права польской национальности, давая понять, что «борьба велась [...] не с народом польским, а только с его высшими классами, духовенством и шляхтой» (там же). Погодин напоминал, что в подчеркнуто антишляхетском духе выступала и официальная газета «Русский Инвалид», которая (будто выписывая рецепт) твердо заявляла:

Чтобы покончить борьбу, России [...] следует покончить [...] со всеми преданиями шляхетства и противопоставить сословным поползновениям действительный народ, самостоятельный и понимающий свою самостоятельность (там же, 17).

Если самые верные проводники имперской политики медленно, но верно приходили к мысли, что «поляк всегда изменник» (там же, 26), возникает вопрос: почему разрешение этой проблемы они неизбежно видели «только

в соединении России и Польши новыми и теснейшими узами» (там же, 12)? Ответа на этот вопрос Погодин не дает, впрочем, не обнаруживая склонности и к самой постановке вопроса. Зато, учитывая, что «в ту же пору Крашевский доказывал, что москаль – человек, совершенно лишенный нравственного чувства», Погодину, стремившемуся как можно полнее охарактеризовать общественную атмосферу того времени, оставалось лишь резюмировать:

эта горячность с обеих сторон показывала, до чего раздражены друг против друга польское и русское общество; но последнее опиралось на правительство, да и в Варшаве оно являлось представителем власти. Чувствовалось, что ближайшая политика не будет иной, кроме русификаторской, и были люди, которые уже в ту пору отлично понимали это (там же, 18).

Будто опровергая свой изначальный тезис, согласно которому в 1904 г. польский вопрос «вдруг оказался одним из самых жгучих», Погодин приводит выдержку из «Очерков Привислянъ» В. И. Гурко, содержание которых не оставляло сомнений в том, что польский вопрос и до того практически не сходил с повестки дня внутренней политики империи.

С 1883 года русская политика в польском вопросе вступила в последний, но самый трудный период его окончательного разрешения: путем беспристрастного, но постоянного воздействия на польский народ в смысле искоренения в нем тех его особенностей, которые отделяют его от России, постепенно ввести его в русскую семью, – вот к чему она сводилась (там же, 18–19; Гурко 1897, 16–17).

Нельзя не заметить, что данное суждение Гурко, вполне солидарного с М. Н. Катковым⁶, который как «чуткий публицист понял, в какую сторону дует ветер, и пустил крылатое слово об уничтожении самой польской народности, как задаче правительства в Польше» (там же, 19), не вполне стыкуется с мнением Погодина по поводу того, что:

С началом 80-х годов из русской публицистики надолго исчезает теоретическое рассмотрение польского вопроса. Происходит это не от того, что в Польше все обстоит благополучно, а потому, что в эпоху страшной реакции, последовавшей за катастрофой 1 марта, мало кто и думал в России о польском вопросе (Погодин 1907, 41).

⁶ Катков Михаил Никифорович (1818–1887) – литературный критик, журналист, публицист. Выпускник Московского университета (1838), сотрудник журналов «Московский наблюдатель» (1838–1839) и «Отечественные записки» (1839–1841), редактор газеты «Московские ведомости» (1851–1855, 1863–1887), редактор-издатель журнала «Русский вестник» (1853–1887). Главные труды: Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи. 1863 год. Вып. 1-3 (Москва, 1887), Собрание передовых статей «Московских ведомостей». Вып. 1–25 (Москва, 1887–1897). Подробнее см.: Славяноведение 1979, 178–179.

При этом автор «Главных течений...» не спешил вдаваться в разъяснения, каким образом в пору окончательного разрешения польского вопроса – в политическом смысле, этот вопрос мог надолго исчезнуть из русской публицистики. Что отчасти дает основание согласиться с В. П. Бузескулом⁷, считавшим, что при всех достоинствах Погодина-историка, его труды порой «носят следы крайней спешности, [...] и несогласованности» (Бузескул 2008, 379). Так, Погодин, видимо, не замечал, что входил в противоречие с А. Н. Пыпиным⁸, на суждениях которого он достаточно подробно остановился в первой главе своей монографии (Погодин 1907, 38–41), и который в 1880 г. писал, что «в литературе нашей польский вопрос появляется очень недавно» (Пыпин 1880а, 706). Правда, такого рода нестыковки не влияют на общее представление о позиции Погодина в польском вопросе, важнее все-таки тот вывод, который делал Погодин «из этого поневоле краткого обзора идеологии русских отношений к польскому вопросу после 1863 г.» (Погодин 1907, 54). Погодину было совершенно ясно, что «политика сильной русской власти, опирающейся на крестьянство и воинственной по отношению к другим сословиям, оказалась политикой неудачной и сама в себе изверилась» (там же, 55). И потому, развивая свой изначальный (не слишком удачно сформулированный) тезис о внезапно проявившейся в 1904 г. жгучести польского вопроса, Погодин не мог не отметить:

С конца 90-ых годов в русской печати (в «Петербургских Ведомостях» 1897 г.) раздаются сочувственные голоса в пользу признания национальных прав польского народа. После 12 декабря 1904 года, когда пресса получила известную свободу, эти голоса становились все дружнее и многочисленнее, пока, наконец, во многих газетах левого лагеря (особенно в «Руси») не был провозглашен принцип автономии, как наиболее желательного разрешения польского вопроса. Русское общественное мнение, сказавшееся в этих голосах и поддерживавшее их, окончательно оставило в польском вопросе тот путь, на который оно вступило после восстания 1863 года (там же, 54).

⁷ Бузескул Владислав Петрович (1858–1931) – историк, антиковед, востоковед, византист, историограф. Выпускник (1880), затем профессор Харьковского университета (1885–1924), академик Академии наук СССР (1922), академик Украинской академии наук (1925), автор фундаментального труда «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века», первое издание – Ленинград, 1929, 1931, полное издание – Москва, 2008. Подробнее см.: Тункина 2008, 11–42; Матвеева 2008.

⁸ Пыпин Александр Николаевич (1833–1904) – историк культуры, литературовед, публицист, этнограф, археолог. Профессор Петербургского университета (1860–1861), сотрудник журналов «Отечественные записки», «Современник», «Вестник Европы». Член Археографической комиссии (1860–1866), член-корреспондент (1891), академик (1898) Российской академии наук. Автор многочисленных научных трудов, среди которых «Обзор истории славянских литератур» (Санкт-Петербург, 1865) (в соавторстве с В. Д. Спасовичем), 2-е, переработанное издание – «История славянских литератур». Т. 1–2 (Санкт-Петербург, 1879–1881); «История русской этнографии». Т. 1–4 (Санкт-Петербург, 1891). Подробнее см.: Славяноведение 1979, 286–289; Аксенова 2004, 14–58.

О большем, чем предоставление полякам автономии, русская сторона не помышляла. О большем не помышлял и Погодин, будучи уверен, что «не вне русского государства, а в пределах его, при доверии к Польше со стороны русского правительства и общественного мнения, она может развить все свои национальные силы» (там же, 4). При всех своих симпатиях к славянам, Погодин, как принято считать, резко негативно воспринимал славянофильскую идеологию (Лаптева 2012, 433). Однако в его монографии 1907 г. находим внимательное, даже сочувственное отношение к позиции Антония Вротновского⁹, по мнению которого, «чистая славянская идея представляет единственную основу, на которой Россия должна построить свою политику по отношению к славянским народам» (Погодин 1907, 391). Впрочем, такого рода развороты в русской общественной мысли не были редкостью, достаточно вспомнить, что западник Пыпин, неоднократно, как и его единомышленники (Koprowski 2012), вступавший в жаркую полемику со славянофилами, тоже порой заимствовал идеи из арсенала оппонентов (Пыпин 1880b, 306).

С началом Первой мировой войны польский вопрос снова был выдвинут на первый план международной политической жизни, едва ли не больше, чем прежде, требуя к себе внимания со стороны историков и публицистов. Такой знаток предмета, как Погодин оказался на высоте: в 1915 г. в свет выходит его монография «История польского народа в XIX веке». Уверенный в том, что наступило время, когда польский вопрос «будет разрешен в форме автономии Польши, связанной с Россией государственным единством с глубокой верой в великое и прекрасное развитие благородного польского народа», историк, по его словам, испытал «неудержимое стремление охватить в цельном очерке» историю польского народа (Погодин 1915а, I).

Как уже отмечалось, в контексте полонистического наследия Погодина отечественные историографы оставляли первенство за его монографией 1907 г. Не исключено, что этому способствовало признание самого Погодина в том, что его книга 1915 г. «не представляет [...] глубокого исследования по первоисточникам и архивным материалам» (там же). Однако содержание этой монографии убедительно доказывает, что она не только является своего рода итогом его полонистических занятий, но и заметно корректирует историографические установки в том, что касается характера исторического развития Польши. Нельзя не отметить и ту высокую ноту, на которой была создана книга:

История польского народа в XIX веке одна из самых поучительных страниц в истории человечества. Народ, потерявший в конце XVIII в. свое государственное существование, [...] разрезанный разделами на части, присоединенные к сильным

⁹ Вротновский Антоний (Wrotnowski Antoni) (1823–1900) – польский общественный деятель, один из варшавских позитивистов, автор книги «Pogorzbiowe aspiracje polityczne narodu Polskiego» (1898). Погодин использует львовское издание (1882) книги.

государствам, – этот народ объединился в своем национальном сознании, создал при самых тяжелых политических условиях могучую национальную культуру и сложился в народ государственный, зрелый для нового государственного существования (там же, I–II).

В одном этом тезисе Погодину удалось передать ключевую идею книги и свойственное ему понимание польского исторического опыта. Великолепный знаток исследуемой эпохи, Погодин здесь отчетливее, чем прежде излагает свою трактовку причин гибели Речи Посполитой. Когда он пишет, что эта гибель в конце XVIII в. была неизбежна в силу международных отношений, он, казалось бы, не сообщает ничего нового, ведь известно, что русская (и не только) историографическая традиция XIX в. исходила из того, что гибель Польши была предопределена в большей мере внутренними причинами. Ту же смысловую нагрузку обнаруживаем и в современной констатации: «А. Л. Погодин коротко останавливается на причинах раздела Речи Посполитой и видит их в “странном государственном быте” Польши» (Лаптева 2011, 36; Лаптева 2012, 451). Все так, Погодин действительно отмечал, что «Европа дивилась на странный государственный быт королевства» (Погодин 1915а, 1), но, что важно, не указывал на эту странность как на причину разделов. Зато, когда он писал, что «политическая гибель стала неизбежна», он делал акцент на том, что «главным фактором, вызвавшим эту трагедию, явилось соперничество двух держав, которые были разделены Речью Посполитой: это были Россия и Пруссия» (там же). Иными словами, русский историк прямо давал понять, что в падении Польши существенно превалировали причины внешние.

Единственный шанс Польши на спасение, по мысли Погодина, заключался в том, чтобы пойти с одним из государств-соперников, либо «не пойти ни с одним, но в этом последнем случае она должна была обладать достаточной силой» (там же). Была ли у Польши такая сила? На первый взгляд, нет. Однако, если учитывать те опасения, какие внушали России и Пруссии известия, поступающие из Варшавы весной 1791 года и свидетельствовавшие о начавшемся восстановительном процессе, ответ будет другим. Не только демонстрация готовности к реформированию, но и первые шаги в проведении намеченных реформ, ознаменованных провозглашением Конституции 3 мая, косвенным образом доказывали если не саму силу, то внутренний потенциал, гарантировавший возрождение страны, но – при условии невмешательства извне.

Когда за плечами остались годы, насыщенные плодотворной работой, Погодин уже мог уверенно заявить: «Если бы эти реформы осуществились, то Польша, все еще очень обширная, превратилась бы в достаточно сильное государство» (Погодин 1915а, 3). Неоспорима правота Погодина и в том, что

поколение Четырехлетнего сейма, не сумев спасти родину политически, тем не менее, обеспечило спасение польского народа от национальной гибели (Погодин 1912, 16).

Понадобилось немало времени, прежде чем «был опровергнут тезис о якобы противоестественном состоянии анархии и упадка» Речи Посполитой, прежде чем современная историография приняла концепцию «естественного развития Польши и пагубного влияния на него внешних сил» (Носов 2004, 8). К такому пересмотру взглядов в начале XX в. очень близко подошел Погодин, уровень полонистических изысканий которого, пожалуй, превзошел уровень высоко ценимых в научной среде польских трудов Кареева. Однако свойственная Погодину превосходная степень проработки и осмысления польского материала, позволявшая ему делать выводы, выходящие за рамки общепринятых в российской историографии представлений, как раз говорит о том, что до этой вершины он дошел один.

Библиография

- АКСЕНОВА, Е. П. (1995), К истории русской научной эмиграции в Югославии (Письма А. Л. Погодина А. В. Флоровскому). В: Славяноведение. 4, 78–83.
- АКСЕНОВА, Е. П. (2004), А. Н. Пыпин о славянстве. Москва.
- АРЖАКОВА, Л. М. (2010а), Долгая пауза после блистательных успехов: русская историческая полонистика на исходе XIX века. В: Славяноведение. 1, 51–60.
- АРЖАКОВА, Л. М. (2010b), Российская историческая полонистика и польский вопрос в XIX веке. Санкт-Петербург.
- БУЗЕСКУЛ, В. П. (2008), Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Москва.
- ВЕНГЕРОВ, С.А. (1914), Источники словаря русских писателей. Т. III. Карамышев – Ломоносов. Петроград.
- ГУРКО, В. И. (1897), Очерки Привислянья. Москва.
- ДЬЯКОВ, В. А. (1981), Польская тематика в русской историографии конца XIX – начала XX века (Н. И. Кареев, А. А. Корнилов, А. Л. Погодин, В. А. Францев). В: История и историки. Историографический ежегодник 1978. Москва, 147–161.
- ИВАНОВ, Ю. Ф. (2007), Жизнь и творчество Н. Н. Любвича. В: Вопросы истории славян. 18, 168–190.
- КАРЕЕВ, Н. И. (1990), Прожитое и пережитое. Ленинград.
- КОВАЛЬЧУК, Н. (2016), Сербська тематика у науковій та публіцистичній діяльності Олександра Погодіна. В: Українсько-сербський збірник «Украс». 8 (2013), 130–141.
- КОСИК, В. И. (2009), Русская эмиграция в Югославии. В: В поисках лучшей доли. Российская эмиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Вторая половина XIX – первая половина XX в. Москва, 10–50.
- ЛАПТЕВА, Л. П. (2006), Александр Львович Погодин (1872–1947) как исследователь истории славян. В: Средневековый город. Межвузовский научный сборник. Вып. 17. Саратов, 166–184.
- ЛАПТЕВА, Л. П. (2010), Социально-экономическое положение и политическая ситуация славянских народов перед Первой мировой войной в освещении А. Л. Погодина. В: Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянские народы: векторы взаимодействия в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе. Москва, 266–278.

- ЛАПТЕВА, Л. П. (2011), Русский историк-славист Александр Львович Погодин. Жизнь и творчество (1872–1947). Москва.
- ЛАПТЕВА, Л. П. (2012), История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX в. Москва.
- ЛАПТЕВА, Л. П. (2015), А. Л. Погодин как исследователь новой истории западных и южных славян. В: Новая и новейшая история. 1, 166–185.
- МАТВЕЕВА, Л. В. (2008), Владислав Бузескул – историк своего времени. Киев.
- НОСОВ, Б. В. (2004), Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756–1768. Москва.
- ПАВЛОВА, Т. Г. (2010), Харьковская профессорская эмиграция 20–30-х годов XX века. В: Университеты. Наука и просвещение. 1(40), 30–50.
- ПАШУТО, В. Т. (1992), Русские историки-эмигранты в Европе. Москва.
- ПОГОДИН, А. Л. (1907), Главные течения польской политической мысли (1863–1907). Санкт-Петербург.
- ПОГОДИН, А. Л. (1909а), Очерк истории Польши. Москва.
- ПОГОДИН, А. Л. (1909b), История Сербии. Санкт-Петербург.
- ПОГОДИН, А. Л. (1910), История Болгарии. Санкт-Петербург.
- ПОГОДИН, А. Л. (1912), Адам Мицкевич. Жизнь и творчество. Т. 1. Москва.
- ПОГОДИН, А. Л. (1915а), История польского народа в XIX веке. Москва.
- ПОГОДИН, А. Л. (1915b), Краткий очерк истории славян. Москва.
- ПОГОДИН, А. Л. (1915с), Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. Москва.
- ПЫПИН, А. Н. (1880а), Польский вопрос в русской литературе. В: Вестник Европы. 2.
- ПЫПИН, А. Н. (1880b), Польский вопрос в русской литературе. В: Вестник Европы. 11.
- РОБИНСОН, М. А. (ред.) (1996), Дьяков Владимир Анатольевич (1919–1996). Москва.
- СЛАВЯНОВЕДИЕ (1979), Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь, (1979). Москва.
- СЛАВЯНОВЕДИЕ (1988), Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян, (1988). Москва.
- СОЛОВЬЕВ, А. В. (1958), Александр Львович Погодин (к десятилетию со дня кончины). В: Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. 23, 57–59.
- ТУНКИНА, И. В. (ред.) (2008), Академик В. П. Бузескул и судьба его книги «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века». В: Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Москва, 11–42.
- УСПЕНСКАЯ, Э. (2012), А. Л. Погодин о Ф. М. Достоевском. В: Русская диаспора и изучение русского языка и русской культуры в инославянском и иностранном окружении. Белград, 149–160.
- BORTNOWSKI, W. (1963), A. Pogodin jako popularyzator historii Polski i „spraw polskich” w Rosji w latach 1904–1915. W: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. 1/30, 139–156.
- BORTNOWSKI, W. (1980), Aleksander Pogodin, przyjaciel Polaków i popularyzator historii Polski w Rosji. W: Polsko-rosyjskie związki społeczno-kulturalne na przełomie XIX i XX wieku. Warszawa, 174–192.
- KOPROWSKI, P. (2012), Iwan Turgieniew wobec sporów między okcydentalistami i słowianofilami w latach czterdziestych XIX wieku. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. III, 385–409.
- SIELICKI, F. (1978), Aleksander Pogodin. W: Ruch Literacki. XIX/4/5, 333–339.

ОЛЬГА ПАТРИКЕЕВА

Санкт-Петербургский государственный университет

ОКТЯБРИСТЫ И ПРАВЫЕ НА ВЫБОРАХ ВО II ГОСУДАРСТВЕННУЮ ДУМУ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ПОПЫТКА ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО СОЮЗА

The Octobrists and the right-wing political parties in the elections to the II State Duma of the Russian Empire: the attempt of the electoral Union

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: выборы в Государственную думу Российской империи, предвыборные соглашения, избирательная кампания, предвыборная тактика, электоральные союзы

KEYWORDS: elections to the State Duma of the Russian Empire, electoral agreements, electoral campaign, electoral strategy, electoral unions

ABSTRACT: A Majority system of elections to the State Duma of the Russian Empire pushed the political parties participating in election campaigns to the conclusion of electoral blocs and agreements. The purpose of this article is to find out whether the generated block of Octobrists and reactionaries in the elections in the II State Duma? Compromised if the leadership of the “Soyuz 17 oktyabrya” the pre-election agreement with such odious political force? The methodological basis of this work was the principles of historicism, scientific credibility and objectivity, as well as traditional methods of historical research: problem-chronological, comparative. Based on the analysis of preserved in the archives of the party’s correspondence and also periodicals of the time the author comes to the conclusion that the election agreement of the “Soyuz 17 oktyabrya” with the right-wing political parties did not take place. The reason is the difference in the views of the moderate and far-right politicians to solve the “Jewish question” in Russia in the early twentieth century.

Вопрос о предвыборном блоке «Союза 17 октября»¹ с крайне правыми монархическими организациями является одним из самых запутанных в историографии выборов в Государственные думы 1906–1907 гг. В дореволюционной

¹ «Союз 17 октября» (октябристы) – праволиберальная политическая партия, созданная в 1905 г. после опубликования «Манифеста 17 октября» и просуществовавшая до 1917 г. Главной своей задачей партия считала содействие правительству на пути реформ. Программа «Союза 17 октября» содержала следующие требования: Россия – конституционная монархия; Российская империя – единое и неделимое государство; аграрный вопрос должен быть решен без отчуждения помещичьих земель. Партия представляла промышленно-торговую буржуазию, либерально настроенных помещиков, часть чиновников и состоятельной интеллигенции. Лидером

отечественной исторической науке существовали две противоположные точки зрения на эту проблему. Уже в начале первой думской избирательной кампании левая печать признавалась: «Нам, политическим противникам “Союза”, очень удобно подчеркивать близость “Союза 17 октября” к Русскому собранию²» (Эр 1906). Социал-демократы в своих предвыборных листовках и воззваниях нередко отождествляли октябристов с черносотенцами. О сходстве политических программ обеих партий не раз заявляли и кадеты. Впоследствии столь эффективный прием избирательной борьбы перекочевал и в тексты научных изданий.

С другой стороны, отдельные авторы отмечали, что как на первых, так и вторых думских выборах, ультраправые, как правило, выступали совершенно самостоятельно, «решительно отгораживаясь» даже от октябристов (Левицкий 1914, 458).

Советские историки в силу идеологических причин долгие годы не затрагивали проблему возникновения и деятельности ультраправых политических организаций, соответственно обходя молчанием их участие и тактику в думских избирательных кампаниях.

В работах российских исследователей постсоветского периода по-прежнему содержались утверждения о состоявшемся предвыборном соглашении «Союза 17 октября» с ультраправыми политическими организациями в период избирательной кампании во II Государственную думу. Лишь в последнее время появились и более взвешенные оценки возможного сотрудничества проправительственных партий и организаций. Авторы этих работ отмечают непрочность и недолговечность предвыборных союзов октябристов с черносотенцами из-за пренебрежительного отношения последних к парламентским правилам игры и неготовности обеих сторон к компромиссам (Омельяничук 2015).

Так был ли блок октябристов и черносотенцев на выборах во II Государственную думу? Воссоздать подробную картину расстановки политических сил в стране накануне выборов во II Государственную думу, в частности,

октябристов был известный общественный деятель, выходец из богатой московской купеческой семьи А. И. Гучков.

² «Русское Собрание» – дворянско-интеллигентская организация, возникшая в Петербурге (октябрь 1900 г. – 1917 г.). На начальном этапе «Русское Собрание» являлось своеобразным элитарным литературно-художественным и интеллектуальным русским клубом. Его деятельность, имевшая русофильскую окраску, вначале не преследовала политических целей. Однако с ростом революционного движения в 1905–1907 гг. «Русское Собрание» превратилось в политический клуб правых сил. В 1906 г. была принята программа «Русского Собрания», в основу которой была положена триада «Православие, Самодержавие и Русская Народность». «Русское Собрание» выступало против предоставления евреям равноправия и отмены черты оседлости, за необходимость новых ограничений, чтобы «оградить духовную и имущественную безопасность русского населения». «Русское Собрание» содействовало консолидации правых монархистов, в частности, предоставляя свои помещения для совещаний, заседаний и собраний «Союзу Русского Народа».

поэтапного развития отношений между «Союзом 17 октября» и правомонархическими организациями, помогает правая пресса, партийные документы этих организаций, опубликованные в России в последние годы в большом количестве, а также личная переписка их политических лидеров.

Одним из первых о предвыборном блоке с партией октябристов заговорил председатель Главного совета «Союза русского народа»³ А. И. Дубровин. 14 ноября 1906 г. на заседании руководства СРН и Русского собрания он высказался за возможность и желательность такого объединения на время выборов при условии определенных уступок со стороны «Союза 17 октября» (Кириянов 1998, 267). Ознакомившись с политической платформой октябристов, содержащей, в частности, требования конституционной монархии и гражданского равноправия всех народов Российской империи, большинство собравшихся пришло к выводу, что общее, программное соглашение с «Союзом 17 октября» невозможно. При этом отмечалось, что октябристы, как любая «срединная» политическая партия, имеют своих «левых», т. е. тайных кадетов, и «правых» – тайных или бессознательных монархистов. «Вот этих последних хорошо бы было привлечь совершенно на нашу сторону и даже подавать за них голоса на выборах, при условии, что они выскажутся категорически против еврейского равноправия» (Кириянов 1998, 289).

19 ноября 1906 г. на общем собрании Русской монархической партии⁴ В. А. Грингмут посвятил целую речь возможному союзу с октябристами. По его мнению, главная борьба на предстоящих думских выборах будет идти вокруг еврейского вопроса. Все политические партии, участвующие в выборах, разделятся на две группы: против евреев и – за евреев. Лидер Монархической партии потребовал от «Союза 17 октября» определенно высказаться против равноправия евреев и уничтожения черты оседлости. Только в этом случае, по

³ «Союз Русского Народа» (СРН) – крупнейшая всероссийская правомонархическая партия (ноябрь 1905 – 1917 гг.). Его возглавили столичный врач А. И. Дубровин и бессарабский помещик В. М. Пуришкевич. Особое внимание в программе СРН уделялось национальной политике. Интересы нерусских национальностей принимались в расчет лишь в случае, если они не противоречили господствующей нации – русской. Членами Союза могли быть только православные русские, украинцы и белорусы вне зависимости от пола, возраста, сословий и состояния. Вступление в члены СРН «инородцев» разрешалось лишь по единогласному постановлению членов руководящего Союзом Совета. Категорически запрещался прием в СРН евреев, даже в случае принятия ими христианства. Для решения еврейского вопроса СРН предлагал создать еврейское государство в Палестине и всячески способствовать переселению туда евреев из Российской империи.

⁴ Русская монархическая партия (РМП) была создана в апреле 1905 г. РМП объявляла своей главной задачей «сохранение неограниченного Самодержавия». Необходимость реформ не отрицалась, но подчеркивалось, что они должны основываться на триаде «Православие, Самодержавие и Русская народность». Программа РМП содержала следующие требования: единство и целостность Российской империи, единый русский государственный язык, единая русская государственная школа. Лидером РМП стал редактор газеты «Московские ведомости» Грингмут. РМП признавала верховенство «Союза Русского Народа» и, по существу, являлась его отделом. В 1908 г. РМП была преобразована в Русский Монархический Союз, который просуществовал до 1917 г.

его глубокому убеждению, могла идти речь о предвыборном блоке с этой партией. «Отдельные октябристы отрещиваются от евреев, – заметил Грингмут. – Вот таких “отдельных октябристов” мы с радостью будем поддерживать на выборах» (Грингмут 1906а). Как видим, еврейский вопрос стал основным в переговорах между крайне правыми и «Союзом 17 октября».

Между тем октябристы не просто декларировали равенство всех перед законом в своей партийной программе, они развивали этот тезис и в своих публичных выступлениях. «Глубокая любовь к собственному народу требует от нас полного уважения к самобытным особенностям и других народов. Угнетение других национальностей было ему искусственно привито и совершенно чуждо его понятиям. Наша партия зовет к участию в государственном управлении самые широкие слои народа, привлекая их к культурному развитию страны» (Гучков 1906с), – заявлял Гучков в Петербурге на собрании местной немецкой группы. В том же духе высказывались и другие видные деятели «Союза 17 октября» (Хроника 1906–1907).

Гучков подходил к решению проблемы равноправия еврейского населения как политик-прагматик: будучи убежденным сторонником уничтожения черты оседлости, он считал, что эта мера «произведет сильное впечатление» на общественное мнение России и всего мира. Из тактических соображений, чтобы избежать противодействия антисемитски настроенных кругов, Гучков настаивал на сохранении на некоторое время второстепенных ограничений. Лично знакомая с лидером октябристов сотрудница газеты «Новое время» С. И. Смирнова-Сазонова свидетельствовала: «Я допрашивала его о еврейском равноправии. Они за снятие черты оседлости. Не допускают только двух вещей: чтобы евреи владели земельной собственностью и чтобы принимались на государственную службу» (Смирнова-Сазонова 1906, л. 291).

«Союз 17 октября», в свою очередь, не спешил объединяться с ультраправыми. Отношение октябристов к «истинно русским людям» было неоднозначно: и Гучков, и другие руководители партии проводили резкую грань между лидерами «Союза русского народа» и его рядовыми членами. Так, Гучков отмечал, что, с одной стороны, в крайне правых политических организациях есть много искренних людей, преобладающий состав этих «сотен», «несомненно, демократический», с другой – «неудачные главари, безмерно преувеличивающие свою силу и значение» (Гучков (1906а, л. 1–2). К этой мысли он возвратился и в своем выступлении на общем собрании членов столичного отделения «Союза 17 октября». Рассматривая правые организации, как «явление сложное», а их партийные программы как «смесь прогрессивных тенденций с положениями уже прямо реакционного характера», лидер октябристов высказывал серьезные опасения по поводу их руководителей, в числе которых «немало таких элементов, которых мы давно привыкли видеть на службе реакции» (Шелохаев, 1996, 240). Политик критически оценивал деятельность руководства

крайне правых не только в публичных выступлениях, но и, что особенно важно, в своей частной переписке с соратниками по партии. «Истинно-русские люди совсем погубят просто “русских”» (Гучков 1906b), – писал он члену октябристского ЦК Ю. Н. Милютину о руководителях СРН.

Возможное предвыборное соглашение двух этих проправительственных политических союзов стало предметом обсуждения на страницах газет и журналов. «Я лично только тогда не возражал бы против блока с монархистами, если бы эти последние... Как бы выразиться поточнее? – Ну, почистились бы, что ли...», – заявил Гучков в своем нашумевшем интервью корреспонденту газеты «Новое время» в начале декабря 1906 г. Вместе с тем лидер октябристов считал вполне вероятным и желательным объединение предвыборных усилий правых в провинции для совместного отпора оппозиции. В Петербурге и Москве, учитывая настроение столичной общественности, подобные совместные действия, по мнению Гучкова, были, вряд ли возможны: «В Москве, пожалуй, спеться труднее» (Гучков 1906с).

Реакция крайне правых на интервью лидера «Союза 17 октября» последовала незамедлительно. Октябристам тут же напомнили, что «не они нам нужны, а мы им» (Грингмут 1906с). Против соглашения с Гучковым решительно высказался товарищ председателя Главного Совета СРН А. И. Тришатный, заявив, что «Союз русского народа» считает своих членов по всей России миллионами, октябристов же, выражаясь фигурально, всего 17,5 человек», а потому вряд ли этот блок повлияет на выборы в желательном для «истинно русских людей» смысле. Наоборот, существует опасность, что он отнимет у СРН несколько мест в Государственной думе (Тришатный 1906). От октябристов вновь потребовали четко определиться с «равноправием всех национальностей», добавив при этом, что «в Москве к еврейскому вопросу относятся донельзя легкомысленно» (Грингмут 1906с).

В то же время после беседы Гучкова с корреспондентом «Нового времени» в ряде газет появились сообщения о якобы введущихся переговорах между октябристами и монархистами по поводу совместных выступлений на выборах. «Союз 17 октября» решает дойти до Думы не на собственных ногах, – писало «Слово». – Дорогу в Думу он предоставляет пробить истинно-русским людям» (Федоров 1906).

Часть октябристов, встревоженная этими слухами, обратилась к руководству партии за разъяснениями. В связи с этим на заседании ЦК 7 декабря было решено срочно связаться с Гучковым и предложить ему поместить от имени партии опровержение в печати. Уже на следующий день в газетах появилось сообщение о том, что Гучков «ни в какие переговоры, ни с одним монархистом до сих пор не вступал» (Хроника 1906b).

Отдельные представители правых пытались примирить противоборствующие стороны. Так, известный публицист консервативного толка С. Д. Глинка

на страницах издаваемой им газеты «Русская земля» постоянно призывал к объединению все проправительственные силы страны. Он считал лидера октябристов «лучшим представителем наших умеренных партий» и полагал, что «как союзник в деле защиты России от всяческих разрушителей Гучков со своими единомышленниками – весьма крупная величина, и когда речь идет не о равноправии евреев, а о спасении самой России, незачем углубляться в подробности программ той или иной партии» (Глинка 1906).

Антиеврейскую пропаганду крайне правых подогревали слухи о готовящемся в Совете Министров законопроекте, предполагающем уравнивание евреев в гражданских правах с русским населением страны. Лидеры право-монархических организаций все настойчивее требовали от октябристов отказаться от «еврейских попустительских симпатий» и «определенно» выразить свое отношение к еврейскому вопросу «в связи с назревающими событиями» (Грингмут 1906b). Черносотенцев не устраивали общие программные положения «Союза 17 октября» о равноправии всех национальностей. Поскольку, по их мнению, евреи «резко выделяют сами себя» из ряда других народностей России, о положении еврейского населения необходимо говорить в особой рубрике «еврейский вопрос» (Федотников 1907). К тому же правые очень сомневались в искренности октябристов в деле защиты гражданских прав еврейского населения: «Какая забота о евреях! Нет сомнения – тут деньги! Уж слишком открыто подлизываются...» (Хроника 1907j). Большую озабоченность крайне правых вызвало заявление П. А. Столыпина о намерении представить все готовящиеся правительством законопроекты по данному вопросу на рассмотрение будущей Государственной думы. «Значит, вопрос еврейского равноправия зависит от того, какова будет Дума, – встревоженно констатировала правая пресса, – войдут ли в нее представители настоящего русского народа, или она по-прежнему очутится во власти еврействующей интеллигенции» (Хроника 1906a).

9 января 1907 г. Центральное Бюро Русской монархической партии отправило в ЦК «Союза 17 октября» приглашение совместно обсудить свои программы и рассмотреть возможность объединенных действий на предстоящих выборах в Государственную думу. Встречу предлагалось провести 15 января в помещении Русского собрания в присутствии представителей всех московских газет, за исключением «кадетских, еврейских и социалистических» (Хроника 1907b). Для участия в этом политическом «турнире» приглашалось по 100 человек от обеих партий. Целью мероприятия объявлялось «определение облика октябристов», по мнению приглашающей стороны, «весьма шаткого и неуловимого». А поскольку «Союз 17 октября» – «это партия тактических недомолвок», ей предлагали ответить на три основных вопроса: 1) об отношении к православной церкви, 2) к самодержавной царской власти и, наконец, 3) к еврейскому равноправию (Пасхалов 1907).

На заседании 11 января ЦК «Союза 17 октября» единодушно отклонил приглашение монархистов, найдя тон их послания оскорбительным, а готовность к сотрудничеству сомнительной, продиктованной лишь стремлением взвалить на октябристов всю ответственность в случае неудачи на выборах. В ответ на решение октябристского ЦК 14 января 1907 г. «Московские ведомости» опубликовали статью с красноречивым названием: «Октябристы увильнули». А черносотенная московская газета «День», назвав октябристов «шайкой революции», заявила, что ни о каком соглашении с подобной партией и речи быть не может, и никакие совместные с ней собрания ни к чему ни привели бы: «Разве, сохрани Боже, к скандалу, если не хуже!» (Хроника 1907i)

Накануне выборов в Москве и Петербурге руководители «Союза 17 октября» заявляли, что утверждения о тесной связи октябристов с СРН не поддерживают никакой критики. «“Союз 17 октября” стоит совершенно особняком, а крайне правые только и делают, что во всех своих органах ругают его» (Хроника 1907h), – отмечало «Новое время», характеризуя расстановку политических сил в столице перед выборами в Думу.

На исходе избирательной кампании правые вынесли октябристам окончательный приговор: «Союз 17 октября» ничем не отличается от левых партий. При почти полном идейном единстве между ними существовали лишь тактические разногласия: «Левые хотят добиться всего сразу, а октябристы – потихонечку» (Хроника 1907c). В своем обращении к избирателям Объединенный комитет правых подчеркивал, что программы кадетов и октябристов родственны между собой («они все не русско-национальные» и «интересы евреев им дороже интересов русских»), и призывал не отдавать им голосов на выборах в Думу (Кириянов 1998, 295–296). «У нас, русских людей, нет друзей: мы одиноки, а стало быть, не будем попусту тратить время на подыскание сомнительных помощников и союзников. Нам могут помочь только Бог и мы сами» (Задонский 1907), – подытожил ситуацию известный консервативный публицист В. А. Задонский.

Как видим, широкомасштабного объединения проправительственных партий на выборах во II Государственную думу создать не удалось. Камнем преткновения к их объединению стал еврейский вопрос. Виновниками случившегося ультраправые считали октябристов. Пойти на уступки, на их взгляд, должен был именно «Союз 17 октября». Во-первых, в силу своей искренней заинтересованности в существовании Государственной думы и проведении связанных с ней конституционных реформ, в то время как их несостоявшиеся союзники лишь «скрепя сердце» признавали общенациональный парламент, неизбежно подчиняясь царской воле. Во-вторых, из-за особой принципиальности для правых еврейского вопроса, поскольку, по их глубокому убеждению, «во всех бедствиях, переживаемых Россией виновато именно еврейство». «Вступая в блок с октябристами, правым приходилось поступиться основными

воззрениями, и поступиться в пользу идеи, которой они не сочувствуют» (Хроника 1907f), – отмечала ультраправая газета «Колокол».

Тем не менее кое-где в провинции выборные блоки проправительственных партий все же состоялись. Во время избирательных кампаний и в своей повседневной деятельности местные отделения партии октябристов пользовались широкой автономией, включая самостоятельный подбор союзников на выборах. Лидеры провинциальных умеренных партий, страдая от «малолюдья собственной среды», вынуждены были искать сторонников среди «социально и ментально чуждых» выходцев из традиционных слоев (Нарский 1999). «Столичные октябристы все время кадетствовали, а провинциальные – черносотенствовали» (Хроника 1907e), – отмечала влиятельная правая газета «Киевлянин». В силу этих обстоятельств предвыборные соглашения правых с «Союзом 17 октября» были заключены в Двинске, Минске, Могилеве, Кременчуге, Харькове, Полтаве и некоторых других городах Российской империи. Объединение октябристов и правых в Минске и Могилеве диктовалось еще и необходимостью сотрудничества против польских избирателей, в Двинске – против польских и латышских избирателей. По окончании выборной кампании октябристы заявили, что в блоки с правыми им приходилось вступать лишь по вине кадетов: не пойдя умеренные на такой шаг – левые прошли бы в «неизмеримо большем» количестве. Будущий лидер парламентской фракции октябристов профессор М. Я. Капустин даже выразил готовность, если потребуется, вести борьбу с правыми в Государственной думе (Хроника 1907a).

Крайне правые, в свою очередь, также признавались, что «октябриста с черносотенцем соединяет не тяготение друг к другу, а ненависть к революционерам всех мастей и поименований» (Хроника 1907g) и выражали опасение, как бы «во имя умиротворения страны» монархисты «не смешались» с октябристами во второй Думе. «Подобное смешение монархистов с правым флангом политиканствующей конституции только ослабило бы их, заставив идею монархизма полинять и обесцветиться» (Хроника 1907k), – предостерегал клерикальный «Московский голос». А крайне правая газета «День» вообще утверждала, что «монархисты и октябристы объединились кое-где в провинции [...] по полной лживой путанице и непониманию, какое делают дело» и даже подозревала, что известия о заключении подобных блоков в российской глубинке лишь происки «подстрекателей-корреспондентов» (Хроника 1907d).

Библиография

- Глинка, С. К. (1906), Возможно ли единение? В: Русская земля. 188, 13 (26) X.
Грингмут, В. А. (1906a), Еврейский вопрос и октябристы. В: Московские ведомости. 287, 28 XI (11 XII).
Грингмут, В. А. (1906b), Ищите еврея. В: Московские ведомости. 292, 3 (16) XII.
Грингмут, В. А. (1906c), Непрошенный советчик. В: Московские ведомости. 298, 10 (23) XII.

- Гучков, А. И. (1906а), Письмо к Смирновой-Сазоновой С. И. В: Рукописный отдел Института русской литературы Российской академии наук. Санкт-Петербург; далее – РО ИРЛИ РАН. Ф. 285, оп. 1, ед. хр. 119, л. 1–2.
- Гучков, А. И. (1906b), Письма к Ю. Н. Милютину. В: Российский государственный исторический архив. Ф. 869, оп. 1, ед. хр. 1389, л. 15.
- Гучков, А. И. (1906с), О предвыборных соглашениях. В: Новое время. 11035, 1 (14) XII.
- Задонский, В. А. (1907), Православие. В: В борьбе за правду. Харьков, 402–407.
- Кирьянов, Ю. И. (ред.) (1998), Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы. Т. 1. 1905–1910. Москва.
- Левицкий, В. (1914), Правые партии. В: Общественное движение в России в начале XX века. Т. 3. Санкт-Петербург, 347–469.
- Нарский, И. В. (1999), К вопросу о социально-моральной среде российского либерализма в начале XX в. В: Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы. Москва, 405–415.
- Омельяничук, И. В. (2015), Электоральный союз правых и октябристов во второй думской избирательной кампании на примере Владимирской губернии. В: Таврические чтения 2014. Актуальные проблемы истории парламентаризма. Ч. 1. Санкт-Петербург, 110–118.
- Пасхалов, К. Н. (1907), Новогодняя беседа. В: День. 9, 13 (26) I.
- Смирнова-Сазонова, С. И. (1906), Дневник. В: РО ИРЛИ РАН. Ф. 285, оп. 1, ед. хр. 49, л. 291.
- Тришатный, А. Г. (1906), К вопросу о предвыборных соглашениях. В: Русское знамя. 300, 6 (19) XII.
- Федоров, М. М. (1906), О предвыборных соглашениях. В: Слово. 324, 6 (19) XII.
- Федотников, Д. (1907), Важный пробел в программе «Союза 17 октября». В: Черносотенец. 6, 14 (27) I.
- Хроника (1906а), В «Союзе 17 октября». В: Колокол. 201, 21 IX (4 X).
- Хроника (1906b), К выборам в Государственную Думу. В: Новое время. 11042, 8 (21) XII.
- Хроника (1906–1907), Итоги уходящего года. В: Новое время. 11063, 30 XII (12) I.
- Хроника (1907а), В «Союзе 17 октября». В: Голос Москвы. 45, 18 II (3 III).
- Хроника (1907b), Выборы в Государственную Думу. В: Московские ведомости. 8, 10 (23) I.
- Хроника (1907с), Выборы в Государственную Думу. В: Московские ведомости. 14, 18 (31) I.
- Хроника (1907d), Извороты выборов. В: День. 20, 26 I (13 II).
- Хроника (1907e), Итоги выборов. В: Киевлянин. 25, 29 I (11 II).
- Хроника (1907f), Итоги выборов. В: Колокол. 301, 10 (23) II.
- Хроника (1907g), Итоги выборов в Государственную Думу. В: Колокол. 291, 25 I (7 II).
- Хроника (1907h), К выборам в Государственную Думу. В: Новое время. 11081, 21 I (3 II).
- Хроника (1907i), Пробная встреча. В: День. 9, 12 (25) I.
- Хроника (1907j), «Союз 17 октября» и еврейский вопрос. В: День. 35, 14 (27) II.
- Хроника (1907k), Хроника. Москва. 1 марта. В: Московский голос. 9, 1 (14) III.
- Шелохаев, В. В. (ред.) (1996), Партия «Союз 17 октября». Протоколы съездов и заседаний ЦК. Т. 1. Москва.
- Эр, А. (1906), «Новое время» и «Союз 17 октября». В: Наша жизнь. 370, 15 (28) II.

ROMAN JURKOWSKI

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

**10 LAT „TAWRICZESKICH CZTIENIJ”
W SANKT PETERSBURGU.
NAUKOWA DZIAŁALNOŚĆ CENTRUM HISTORII
PARLAMENTARYZMU (2007–2016)**

**10 years of „Tawriczeskije Cztienija” in St. Petersburg.
Scientific Activity of the Center for the History of Parliamentarism
(2007–2016)**

SŁOWA KLUCZOWE: Centrum Historii Parlamentaryzmu, Sankt Petersburg, Pałac Taurydzki, konferencje naukowe „Tawriczeskije Cztienija”, historia Dumy Państwowej Imperium Rosyjskiego

KEYWORDS: Center for the History of Parliamentarism, Sankt Petersburg, Tauridic Palace, scientific conferences “Tawriczeskije Cztienija”, history of State Duma of the Russian Empire

ABSTRACT: This article is an analysis of the nine yearbooks containing the scientific materials from the conferences “Tawriczeskije Cztienija”, organized annually since 2007 by the Center for the History of Parliamentarism. This institution is located in St. Petersburg, in the Tauridic Palace, which is the historic seat of the State Duma. These conferences are the most important scientific meetings in the Russian Federation devoted to the history of parliamentarism in Russia. The nine editions of the same name as the conferences, include 303 scientific articles, 281 of which concern the history of the State Duma and the State Council, and 22 texts are devoted to the contemporary parliament of the Russian Federation. The article discusses, in the form of tables: the subject matter of all texts, with particular reference to studies on Polish issues.

Od 10 lat, w grudniu każdego roku, w Pałacu Taurydzkim, historycznej siedzibie Dumy Państwowej Imperium Rosyjskiego, odbywają się największe w Federacji Rosyjskiej konferencje naukowe poświęcone dziejom parlamentaryzmu w Rosji. Ich organizatorem jest Centrum Historii Parlamentaryzmu działające przy Międzyparlamentarnym Zgromadzeniu Państw Uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw. Obie te instytucje mieszczą się w tym zabytkowym gmachu. Konferencje gromadzą liczne grono historyków i politologów z Federacji Rosyjskiej, Wspólnoty Niepodległych Państw i innych krajów świata. W niniejszym artykule przedstawię

główne kierunki badań historycznych realizowanych w centrum¹, a odzwierciedlonych w kilkunastu tomach drukowanych materiałów pokonferencyjnych, od 10 lat wydawanych pod wspólnym tytułem „Tawriczeskije Cztienija”.

1. Powstanie i zadania Centrum Historii Parlamentaryzmu

Początki tej ważnej placówki kulturalno-oświatowej i naukowej związane są z utworzeniem 27 marca 1992 r. Międzyparlamentarnego Zgromadzenia Państw Uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw, które w maju 1995 r. uzyskało oficjalne zatwierdzenie przez parlamenty państw – członków WNP. W Pałacu Taurydzkim zlokalizowano naczelne organy Zgromadzenia i przedstawicielstwa wszystkich państw członków WNP. Zgromadzenie Państw Uczestników WNP jest organem konsultacyjnym, a jego głównym zadaniem polega na przygotowywaniu dokumentów regulujących wzajemne relacje państw należących do tej międzynarodowej organizacji.

Usytuowanie Zgromadzenia w historycznym pałacu, w którym na początku XX w. przez kilkanaście lat działał parlament rosyjski, nabrało szczególnego znaczenia podczas zainicjowanych w 2005 r. przygotowań do uroczystych obchodów 100-letniej rocznicy powstania Dumy Państwowej. 17 listopada 2005 r. Rada Zgromadzenia WNP podjęła decyzję o „Przygotowaniach związanych z uroczystościami 100-lecia powstania Dumy Państwowej”, wśród których najistotniejszym było utworzenie Muzeum Historii Parlamentaryzmu w Rosji z siedzibą w Pałacu Taurydzkim. Samą ideę, na której oparto działalność tej instytucji, tak przedstawił prof. Konstanty A. Przenko, stojący na czele Rady Naukowo-Metodycznej powołanej przy muzeum:

Zwrócenie się ku historycznym korzeniom, szacunek dla osiągnięć naszych poprzedników to konieczny warunkiem pomyślnego rozwoju naszego kraju w XXI wieku. Bardzo ważne jest to, aby zachować wszystko, co wiąże się z działalnością posłów do zarówno czterech Dum Państwowych z początku XX wieku, jak też i współczesnej Dumy Państwowej Federacji Rosyjskiej (Ищенко 2008, 8).

Oznaczało to, że zadaniem muzeum jest nie tylko gromadzenie i prezentacja zabytków i dokumentów z lat 1906–1917, lecz także tych związanych ze współczesnym życiem parlamentarnym Federacji Rosyjskiej i państw należących do WNP. Tak dalej mówił K. A. Przenko:

¹ W niniejszym artykule skupiając się na najistotniejszym aspekcie działalności naukowej Centrum Historii Parlamentaryzmu w Rosji, którą jest organizacja konferencji „Tawriczeskije Cztienija”, pominię inną działalność tej instytucji, jak gromadzenie, restauracja i ciągła prezentacja zbiorów muzealnych, stałe i czasowe wystawy historyczne, akcje popularyzatorskie, współpraca ze szkołami i uczelniami itp.

Do podstawowych zadań Muzeum Historii Parlamentaryzmu w Rosji należy współpraca z wszelkimi strukturami politycznymi, społecznymi i kulturalno-oświatowymi w celu zbierania, analizowania i systematyzowania dokumentów dotyczących historii parlamentaryzmu w Rosji, a także podejmowanie i rozwijanie badań nad tą tematyką (ibidem).

Aktywna działalność pracowników zatrudnionych w muzeum, oparta na nowoczesnej formule instytucji kulturalno-naukowej łączącej klasyczną działalność wystawienniczo-ekspozycyjną z szeroką akcją popularyzacyjną (Internet, współpraca ze szkołami i uczelniami wyższymi), już po paru latach nie mieściła się w ramach samego tylko muzeum. Pisała o tym Lidia A. Krochina, dyrektor muzeum, we wspomnieniowym artykule przedstawiającym proces tworzenia muzeum i kształtowanie się planów jego rozwoju. W jej opinii muzeum powinno łączyć przeszłość z teraźniejszością poprzez

przyswojenie sobie przez obywateli naszego kraju, szczególnie przez młodzież, historycznej spuścizny dziejów parlamentaryzmu w Rosji w celu rozwijania kultury politycznej, formowania wartości demokratycznych w otwartym społeczeństwie (Крохина 2008, 222).

To nowoczesne podejście, odpowiadające nowym formom działalności europejskich placówek muzealnych, stało się przyczyną powołania, na bazie muzeum, w kwietniu 2010 r. Centrum Historii Parlamentaryzmu, które od tego czasu jest wiodącą rosyjską instytucją kulturalno-oświatową łączącą w sobie funkcje muzealne z promocją badań naukowych nad dziejami parlamentaryzmu w Rosji.

2. Siedziba Centrum Historii Parlamentaryzmu i miejsce konferencji

Nie można sobie wymarzyć lepszego miejsca na muzeum poświęcone dziejom parlamentaryzmu jak siedziba pierwszego w Rosji parlamentu. W dodatku jest to przepiękny klasycystyczny pałac wzniesiony w latach 1783–1789 według projektu wybitnego rosyjskiego architekta Iwana Starowa, z całym bogactwem klasycystycznych wnętrz, ogromną liczbą pomieszczeń (Таврический дворец 2003), wśród których najważniejsza jest gruntownie odrestaurowana w 2014 r. sala posiedzeń Dumy Państwowej Imperium Rosyjskiego². W niej właśnie odbywają się plenarne posiedzenia corocznych konferencji „Tawriczeskije Cztienija”³.

² Podczas restauracji sali plenarnej pieczołowicie odtworzono jej wygląd, układ foteli, podłogi itp. Porównując obecny wygląd z fotografiami z lat 1906–1917, piszący te słowa dokładnie określił, które miejsca zajmowali posłowie polscy z Królestwa Polskiego i z guberni litewsko-białorusko-ukraińskich.

³ Ogromną rolę w restauracji Pałacu Taurydzkiego odegrało zlokalizowanie w nim od 1992 r. Międzyparlamentarnego Zgromadzenia Państw Uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw. To dzięki staraniom Michaiła I. Krotowa i jego następcy Aleksego I. Siergiejewa, Generalnych Sekretarzy Rady Międzyparlamentarnego Zgromadzenia Państw Uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw, dokonano rewitalizacji wnętrz pałacu i przywrócono jego historyczny wygląd.

3. Koncepcja konferencji i ich organizacja

Pomysłodawcą cyklicznych konferencji naukowych organizowanych przez Muzeum Historii Parlamentaryzmu w Rosji był prof. Andrej B. Nikołajew, kierujący Katedrą Historii Rosji w Rosyjskim Państwowym Uniwersytecie Pedagogicznym im. Aleksandra Hercena w Sankt Petersburgu i jednocześnie członek Rady Naukowo-Metodycznej powołanej przy muzeum. Jak sam pisał we wstępie do pierwszego tomu materiałów pokonferencyjnych:

Idea organizowania corocznych konferencji naukowych została przeze mnie zgłoszona jeszcze w 2006 roku podczas dyskusji nad głównymi kierunkami działalności Muzeum Historii Parlamentaryzmu w Rosji przy Międzyparlamentarnym Zgromadzeniu Państw Uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw (Николаев 2008, 4).

Do tej propozycji wrócono na posiedzeniu Rady Naukowo-Metodycznej 18 stycznia 2007 r., podczas którego jej przewodniczący prof. Konstanty A. Przenko przedstawił ogólną koncepcję spotkań naukowych historyków zajmujących się dziejami obu izb parlamentu Rosji carskiej. Na kolejnym posiedzeniu Rady 15 maja 2007 r. nie dyskutowano już o celowości zorganizowania takich konferencji, a przede wszystkim o ich charakterze, formie i statusie naukowym. Ten ostatni aspekt był bardzo istotny, gdyż Muzeum Historii Parlamentaryzmu w Rosji nie organizowało wcześniej podobnych przedsięwzięć, dlatego jak pisze prof. A. B. Nikołajew: „Powzięto decyzję aby obniżyć status naukowy planowanego przedsięwzięcia do seminarium naukowego pod nazwą «Aktualne problemy rozwoju parlamentaryzmu w Rosji na początku XX wieku»” (ibidem). Uzgodniono też, że seminarium odbędzie się w grudniu 2007 r., a dokładną datę sprecyzowano na kolejnym posiedzeniu Rady 19 września 2007 r. Powołano wtedy komitet organizacyjny seminarium, do którego weszli historycy: prof. K. A. Przenko, dr Siergiej W. Kulikow, dr Igor W. Łukojanow, prof. A. B. Nikołajew, dr Natalia I. Łazukowa, dr Olga N. Gawrilenko oraz Lidia A. Krochina, dyrektor Muzeum Historii Parlamentaryzmu w Rosji.

Przeglądając pierwszy tom „Tawriczeskich Cztienij”, będący zbiorem części referatów wygłoszonych w trakcie obrad seminarium 11 grudnia 2007 r., należy stwierdzić, że obawy organizatorów dotyczące rangi naukowej pierwszego spotkania naukowców w Pałacu Taurydzkim były nieuzasadnione. Przedsięwzięcie skromnie nazwane „seminarium” okazało się konferencją naukową z prawdziwego zdarzenia. Pracowano w dwóch sekcjach i na obradach plenarnych, przy czym w sekcji drugiej („Duma i proces modernizacji w Rosji w początku XX w. w ocenach współczesnej młodzieży”) referaty wygłaszali doktoranci i studenci z różnych uczelni Sankt Petersburga. W sekcji pierwszej („Duma Państwowa Imperium Rosyjskiego: nowe spojrzenie i oceny”) i podczas obrad plenarnych wygłoszono 13 referatów, które zamieszczono w pierwszym tomie „Tawriczeskich Cztienij”. Przedstawiała one

nie tylko ówczesny stan badań w Rosji nad historią Dumy Państwowej, lecz także wskazywały na ogromne pole do dalszej działalności naukowej Muzeum Historii Parlamentaryzmu w Rosji.

Pierwsza konferencja w 2007 r. pokazała, jak wielka jest potrzeba kierunkowych badań nad historią obu izb przedstawicielskich w Rosji, sam zaś pomysł corocznych konferencji naukowych poświęconych tej tematyce okazał się przysłowiowym strzałem w dziesiątkę. Kolejne lata to stały i systematyczny rozwój „Tawriczeskich Cztienij”. W 2008 r. konferencja uzyskała status ogólnorosyjskiej, a od roku następnego do dzisiaj posiada charakter konferencji międzynarodowej. Od 2013 r., mimo podziału na sekcje, konferencja trwa dwa dni, od rana do wieczora wypełnionych intensywną pracą. Tylko dla przykładu podam, że w czasie ubiegłorocznej konferencji, 8–9 grudnia 2016 r., w trakcie dwóch posiedzeń plenarnych i w czasie obrad ośmiu sekcji (plus trzy sekcje młodzieżowe), wygłoszono 116 referatów (Таврические чтения 2016). Godny podkreślenia jest fakt, że wzrost liczby uczestników nie spowodował obniżenia poziomu naukowego wystąpień. Niemała w tym zasługa zbierającej się regularnie Rady Naukowo-Metodycznej oraz tworzonych corocznie Komitetu Naukowo-Organizacyjnego konferencji, dokonujących wstępnej selekcji referatów zgłaszanych przez potencjalnych uczestników, co nie jest wcale łatwym zajęciem, zważywszy na rosnącą rangę konferencji owocującą dużym napływem zgłoszeń (np. w 2016 r. zgłoszono ponad 250 propozycji referatów).

Tak duże przedsięwzięcie naukowo-kulturalne wymaga znacznego wysiłku organizacyjnego. Jako stały uczestnik konferencji od 2011 r. jednoznacznie stwierdzam, że organizacja „Tawriczeskich Cztienij” stoi na najwyższym poziomie, można i należy podawać ją jako wzór logistycznego przygotowania oraz zrealizowania wieloletniego cyklu wielkich konferencji naukowych. Ogromna to zasługa Lidii A. Krochiny, dyrektor centrum i nielicznego grona jej współpracownic.

Konferencje są nie tylko corocznym spotkaniem historyków z Rosji i innych krajów badających dzieje Dumy Państwowej i Rady Państwa, lecz także ważnym wydarzeniem kulturalnym i popularyzatorskim, albowiem towarzyszą im wystawy historyczne, prezentacje książek, koncerty muzyczne, konkursy historyczne i tak oryginalne pomysły jak np. przeprowadzony w 2016 r. konkurs na najlepszy studencki reportaż z obrad konferencji⁴. Dla łączenia historii z teraźniejszością istotne są spotkania, wykłady wspomnieniowe potomków wybitnych posłów do Dumy Państwowej (np. w 2016 r. Michaiła W. Rodziankę, przewodniczącego III i IV Dumy, wspominał jego wnuk – Aleksiej O. Rodzianko). Przy okazji konferencji organizuje się także dyskusje oraz panele dyskusyjne z byłymi lub czynnymi

⁴ Konkurs ogłoszono wśród studentów z wydziałów dziennikarskich wszystkich wyższych uczelni w Sankt Petersburgu. Ich zadaniem było przygotowanie reportażu z przebiegu konferencji. Reportaże miały różną formę: relacji z obrad plenarnych i posiedzeń sekcyjnych, wywiadów z uczestnikami, foto-reportaży, zbioru szkiców przedstawiających obrady, uczestników i wnętrza Pałacu Taurydzkiego. Jedna z uczestniczek konkursu narysowała nadzwyczaj udane karykatury kilku prelegentów.

posłami do współczesnego parlamentu rosyjskiego. Niezmiernie ciekawe są obrady sekcji młodzieżowych i studenckie spotkania z udziałem członków Dumy Państwowej Federacji Rosyjskiej. Współczesna młodzież rosyjska nie boi się zadawania trudnych pytań i polemizowania z politykami, którzy niejednokrotnie (czego byłem świadkiem) z dużym zakłopotaniem odpowiadali na bezpośrednie i otwarte pytania studentów. To duża zmiana, widoczna zwłaszcza dla polskiego historyka, pamiętam bowiem swoje rozmowy o historii i polityce z leningradzkimi kolegami studentami w latach schyłku rządów Leonida I. Breżniewa.

4. Znaczenie naukowe „Tawriczeskich Cztienij”

Dorobek naukowy 10 konferencji to 14 wydrukowanych tomów⁵ z referatami przekształconymi przez autorów w artykuły naukowe⁶. Tomy z lat 2007, 2008, 2010, 2011 są pojedyncze. Poczynając od drugiej części z 2009 r., znacznie powiększono ich format. W latach 2009, 2012–2015 wydawnictwa materiałów pokonferencyjnych składają się z dwóch części, co jest najwymowniejszym świadectwem rozwoju „Tawriczeskich Cztienij”.

Tylko jeden tom, wspomniana już druga część z 2009 r., ma charakter monograficznego zbioru artykułów. Poświęcono ją 220-leciu Pałacu Taurydzkiego i zawiera materiały z pracy trzech sekcji z konferencji „Tawriczeskije Cztienija 2009”, które obradowały pod wspólną nazwą: „Trzy wieki pod dachem Pałacu Taurydzkiego: polityka, dyplomacja, literatura i sztuka” (Николаев, Рейман 2011, 5–6). O tym, że kierownictwo Centrum Historii Parlamentaryzmu w Rosji przykładą dużą wagę do dokumentowania dziejów swojej siedziby, świadczy powrót w 2014 r. do pomysłu cyklu referatów dotyczących historii Pałacu Taurydzkiego. Podczas konferencji w 2014 r. w sekcji pod nazwą „225 lat pod dachem Pałacu Taurydzkiego: historia, architektura, malarstwo, literatura” ogłoszono 9 referatów.

W sumie do dzisiaj⁷ wszystkie tomy liczą 3912 stron tekstów naukowych, uzupełnionych kolorowymi wkładkami ze zdjęciami z obrad plenarnych, mikroreportażami fotograficznymi z wystaw prezentowanych w Pałacu Taurydzkim i płytami DVD (2009, 2012, 2014). Stanowi to 303 artykuły naukowe, nie licząc innych dodatkowych części każdego tomu, jak wstępy redakcyjne, wypowiedzi organizatorów, sprawozdania z przygotowania i prezentacji wystaw, dodatki, wykazy skrótów, informacje o autorach itp. Spośród 303 tekstów aż 281 dotyczy dziejów Dumy Państwowej i Rady Państwa z początków XX wieku, a 22 artykuły przedstawiają problematykę

⁵ Tomy z materiałami z konferencji ukazują się każdorazowo przed kolejną konferencją. A zatem materiały z 2016 r. zostaną opublikowane w grudniu 2017 r.

⁶ Materiały drukowane nie zawierają wszystkich referatów ogłoszonych na konferencjach.

⁷ Artykuł był przygotowany w dniach 27–30 kwietnia 2017 r.

związaną ze współczesnym parlamentaryzmem Rosji i krajów WNP. Redakcja naukowa wszystkich tomów została całkowicie społecznie wykonana przez prof. A. B. Nikołajewa. On jest także autorem wstępów do poszczególnych tomów charakteryzujących ich zawartość oraz wewnętrznego, problemowego układu artykułów różniącego się od nazw poszczególnych sekcji na kolejnych konferencjach, podczas których były wygłaszane. Teksty są opatrzone aparatem naukowym, wykazami skrótów, informacjami o autorach i w niektórych przypadkach aneksami. Od 2012 r. wszystkie tomy są oceniane przez zewnętrznych recenzentów.

Rozmiary niniejszego artykułu są zbyt skromne, aby podjąć próbę choćby ogólnej charakterystyki problemów poruszanych w opublikowanych tekstach. Niemniej nawet tylko liczbowe ujęcie wszystkich publikacji naukowych zamieszczonych w 9 rocznikach „Tawriczeskich Cztielij” pozwoli na znalezienie przynajmniej kilku prawidłowości charakteryzujących to cenne wydawnictwo. W tabeli nr 1 przedstawię charakterystykę liczbową publikacji w poszczególnych tomach z podziałem na artykuły dotyczące Dumy Państwowej i Rady Państwa, wyłącznie Rady Państwa oraz na teksty przedstawiające problematykę współczesnych ciał parlamentarnych w Federacji Rosyjskiej i krajach należących do WNP. Tabela nr 2 obejmuje teksty historyczne dotyczące Dumy Państwowej i Rady Państwa z lat 1905–1917, podzielone według kryterium problemowego z zastrzeżeniem, że podział tematyczny wewnątrz tabel jest wynikiem mojej subiektywnej oceny prezentowanych artykułów. Tabela nr 3 wyodrębnia artykuły dotyczące działalności posłów polskich w Dumie Państwowej i Radzie Państwa oraz wszystkie pozostałe teksty związane z szeroko rozumianą problematyką polską. Ma ona za zadanie poinformować polskiego czytelnika o tym, w którym tomie znajduje się dany artykuł, kto jest jego autorem i jaki ma tytuł. Dodatkowo w tej tabeli podałem tłumaczenie na język polski wszystkich tytułów wraz z krótkim opisem ich treści.

Tabela 1. Ogólna statystyka artykułów naukowych w „Tawriczeskich Cztielijach” z lat 2007–2015 według podejmowanej problematyki

Rok	Duma Państwowa i Rada Państwa	Wyłącznie Rada Państwa	Federacja Rosyjska i państwa WNP	Razem
2007	12		1	13
2008	18		2	20
2009	37			37
2010	17		4	21
2011	15		2	17
2012	31	1	1	33
2013	46	2	6	54
2014	49	2	3	54
2015	50	1	3	54
Razem	275	6	22	303

Organizatorem konferencji i wydawcą wszystkich omawianych tomów jest wymieniane już wielokrotnie Centrum Historii Parlamentaryzmu i analizując na dane z tabeli 1, jednoznacznie widać, że to historia, ta sprzed 100 lat, dominuje wśród artykułów naukowych opublikowanych w 9 rocznikach „Tawriczeskich Cztienij”. Co więcej, ogromna większość tekstów dotyczy Dumy Państwowej Imperium Rosyjskiego. Wśród 275 artykułów zebranych w rubryce „Duma Państwowa i Rada Państwa” tylko kilka podejmuje problematykę związaną z działalnością obu izb parlamentarnych. Dlatego uznałem za celowe wyodrębnienie opracowań dotyczących wyłącznie Rady Państwa – na 303 teksty jest ich tylko 6. Tak mała liczba artykułów poświęconych izbie wyższej parlamentu rosyjskiego wynika przede wszystkim z elitarności i swoistej ekskluzywności Rady Państwa, w połowie mianowanej, a w połowie wybieranej w cenzusowych i ograniczonych wyborach. Porównując ordynację wyborczą do Dumy Państwowej z ordynacją do Rady Państwa, to ta pierwsza, mimo wielu ograniczeń, może być nazwana powszechną, a posłów do Dumy można określić przedstawicielami społeczeństwa. A zatem udział społeczeństwa w procesie wyborczym posłów do Dumy był nieporównywalnie większy niż przy wyborach do Rady Państwa, poza tym zbiorowość posłów do Dumy była liczebnie większa. To z kolei stwarza o wiele szersze pole badawcze dla historyków w każdym aspekcie powstawania i działalności Dumy Państwowej. I pośrednio znalazło to odzwierciedlenie w tak dużej liczbie tekstów. Różnorodność podejmowanej tematyki badawczej związanej z Dumą Państwową, o czym mówi szerzej tabela 2, wskazuje też na ciągły proces odrabiania w historiografii rosyjskiej zaległości badawczych powstałych w czasach sowieckich, kiedy o parlamencie rosyjskim pisano głównie przy okazji rozpatrywania kolejnych aspektów działalności bolszewików. A zreformowana w 1906 r. Rada Państwa – poza zupełnie wyjątkowymi artykułami Aleksandra D. Stiepankiego (Степанский 1965a, b, c; 1971), potem długo niewydawaną drukiem dysertacją Anatola P. Borodina (Бородин 1977; 1999) i nigdy niewydrukowaną pracą doktorską Eleny. E. Nowikowej (Новикова 1985) – w historiografii sowieckiej niemal nie istniała. O tym jak wiele współcześnie jest jeszcze do zbadania świadczą wszystkie tomy „Tawriczewskich Cztienij”. Należy mieć nadzieję, że po badaniach nad Dumą Państwową przyjdzie czas na podobne rozważania związane z Radą Państwa („Encyklopedia Rady Państwa Imperium Rosyjskiego 1906–1917” wydana w 2008 r. jest dobrym początkiem takich działań) – to także postulat i propozycja dla organizatorów „Tawriczeskich Cztienij”. Wprawdzie Rada Państwa miała swoją siedzibę w Pałacu Maryjskim, nie w Taurydzkim (stąd może powinny być „Maryjskie Cztienija?”), lecz obecnie nie ma to żadnego znaczenia, natomiast istotne jest, że najważniejsza w Federacji Rosyjskiej instytucja kulturalno-naukowa, czyli Centrum Historii Parlamentaryzmu, działa w historycznej siedzibie Dumy Państwowej.

Wymienione już 22 artykuły poruszające problematykę funkcjonowania współczesnych ciał parlamentarnych w Rosji i krajach WNP to przede wszystkim opracowania politologiczne i jako takie dopiero po latach posłużą za materiał do analiz historycznych.

Tabela 2. Duma Państwowa i Rada Państwa Imperium Rosyjskiego 1905–1917. Problematyka artykułów naukowych w „Tawriczeskich Cztienijach” w latach 2007–2015

Duma Państwowa i Rada Państwa Rosji 1905–1917							
Lp.	główny problem badawczy	I Duma	II Duma	III Duma	IV Duma	wszystkie Dumy	razem
		liczba artykułów i rocznik	liczba artykułów i rocznik	liczba artykułów i rocznik	liczba artykułów i rocznik	liczba artykułów i rocznik	
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	ordynacja wyborcza	1(2010) 2(2015)				1(2008) 1(2010) 1(2012) 1(2014)	7
		3				4	
2.	wybory i ich przebieg	1(2012) 1(2013) 1(2014) 1(2015)	1(2010) 1(2014)	1(2008) 1(2013)	1(2007) 1(2012) 1(2013)	1(2011) 1(2012) 1(2013) 1(2014) 3(2015)	18
		4	2	2	3	7	
3.	relacje: Duma i społeczeństwo				2(2013) 1(2014)	2(2009) 1(2010) 2(2012) 5(2013) 3(2014) 4(2015)	20
					3	17	
4.	Pałac Taurydzki – siedziba Dumy					20(2009) 9(2014)	29
						29	
5.	organizacja Dumy				2(2008) 1(2013)	1(2013)	4
					3	1	
6.	codzienność parlamentarna	1(2007) 1(2012) 3(2013)		1(2013)	1(2014)	1(2011) 2(2013) 1(2014) 1(2015)	12
		5		1	1	5	
7.	partie w Dumie			1(2010) 1(2013)	1(2010) 1(2012) 3(2014)	1(2011) 1(2013) 4(2014) 1(2015)	14
				2	5	7	
8.	mniejszości narodowe w Dumie				2(2014)	1(2009) 1(2011) 2(2012) 1(2013) 1(2015)	8
					2	6	

cd. tabeli 2

1	2	3	4	5	6	7	8
9.	biografistyka dumska	1(2007) 3(2008) 2(2009) 1(2010) 1(2012) 2(2013)	1(2009) 1(2011) 1(2013) 1(2014)	1(2007) 1(2014) 1(2015)	1(2009) 1(2012) 1(2013) 3(2015)	4(2009) 2(2011) 2(2012) 1(2013) 2(2014) 2(2015)	36
		10	4	3	6	13	
10.	cesarz, rząd: relacje z Dumą	2(2008) 1(2013) 1(2015)			1(2009) 2(2010) 3(2011) 3(2014)	1(2007) 3(2008) 2(2010) 2(2012) 2(2013) 1(2014) 3(2015)	27
		4			9	14	
11.	działalność ustawodawcza	1(2010) 1(2013)		1(2007) 1(2008) 1(2009) 2(2011) 3(2012) 4(2015)	4(2007) 1(2008) 2(2010) 1(2011) 2(2012) 3(2014) 5(2015)	2(2008) 1(2009) 2(2010) 2(2014)	39
		2		12	18	7	
12.	prasa a Duma	1(2013) 1(2015)	2(2013)			2(2015)	6
		2	2			2	
13.	parlamenta- ryzm w innych państwach					1(2012) 8(2013) 8(2014) 8(2015)	25
						25	
14.	źródła do dziejów Dumy i historiografia	2(2011) 1(2012) 1(2015)			1(2012) 1(2015)	2(2007) 1(2008) 1(2009) 5(2012) 2(2013) 1(2014) 1(2015)	19
		4			2	13	
15.	inne (Manifest 17 X 1905 r., Konstytuanta, metodologia)	1(2009) 1(2010) 1(2014) 2(2012) 1(2013)				1(2008) 1(2013) 1(2014) 2(2015)	11
		6				5	
Razem		40	8	20	51	156	275

Analiza treści 275 artykułów poświęconych historii Dumy Państwowej i Rady Państwa zamieszczonych w 9 rocznikach „Tawriczeskich Cztienij” pozwala na wysunięcie kilku wniosków natury ogólnej.

Po pierwsze, widać wyraźną tendencję do ujęć syntetycznych i uogólniających. Świadczy o tym 156 artykułów o charakterze przekrojowym poruszających zagadnienia z okresu istnienia wszystkich czterech Dum Państwowych.

Po drugie, najczęściej opisywana jest IV Duma, po niej I Duma, następnie III i w końcu II Duma. Duże zainteresowanie IV Dumą nie wynika z jakiegoś jej specjalnego znaczenia, ale przede wszystkim z faktu, że działała ona w czasie I wojny światowej, w okresie obalenia caratu i rewolucji lutowej. I właśnie tym wydarzeniom i ich związkowi z IV Dumą poświęcona była większość tekstów umieszczonych w rubryce zatytułowanej „IV Duma”, tym bardziej iż w 2014 r. obchodzono 100-lecie wybuchu I wojny światowej. Teksty (w liczbie 40) dotyczące I Dumy informują czytelnika, że początki parlamentaryzmu w Rosji są dla historyków rosyjskich nadal tak samo interesujące jak ostatnie lata istnienia Dumy Państwowej.

Po trzecie, przeważające w całej liczbie prezentowanych tekstów są analizy zjawisk i wydarzeń natury polityczno-społeczno-kulturalnej. Właściwie nie ma odrębnego tekstu, który przedstawiałby ekonomiczną i gospodarczą stronę działalności parlamentu rosyjskiego zarówno na poziomie centralnym, jak gubernialnym (np. realizacja projektów Dumy w dziedzinie rozwoju gospodarczego Rosji). To bolączka większości historiografii narodowych w krajach europejskich (i nie tylko), gdyż ciekawsze dla autorów i czytelników są opracowania z dziedziny historii polityczno-społecznej niż gospodarczej.

Po czwarte, stosunkowo dobrze przedstawiana jest działalność ustawodawcza Dumy Państwowej (z zastrzeżeniem dotyczącym kwestii gospodarczych), potem biografistyka dumska oraz relacje parlamentu z cesarzem i rządem. Należy pamiętać, że pierwsza i trzecia kwestia łączą się ściśle ze sobą, bo to Duma zatwierdzała budżety państwa i obradowała głównie (choć nie tylko) nad projektami ustawodawczymi zgłaszanymi przez rząd.

Po piąte, godnym podkreślenia jest zbiór artykułów (29) dotyczących historii Pałacu Taurydzkiego. Teksty te świadczą o znaczeniu tego zabytkowego i przepięknego obiektu architektonicznego w Sankt Petersburgu zarówno dla historii parlamentaryzmu rosyjskiego, jak i dla organizatorów konferencji.

Po szóste, ważnym dla samej idei konferencji i znaczącym rozszerzeniem jej tematyki badawczej, jest wyjście poza problematykę parlamentaryzmu rosyjskiego w postaci 25 tekstów dotyczących dziejów parlamentaryzmu w innych krajach europejskich. Artykuły te zgrupowane w trzech tomach, w następujących po sobie latach (2013, 2014, 2015), stanowią pokłosie obrad trzech sekcji, z których pierwsza w 2013 r. zajmowała się tylko parlamentaryzmem brytyjskim, zaś następne także parlamentaryzmem niemieckim, polskim, serbskim i szeroko rozumianym „zachodnioeuropejskim”. Niemniej jednak przewaga zainteresowania Wielką Brytanią

i jej parlamentem u historyków rosyjskich jest dominująca – to aż 17 artykułów na ogólną liczbę 25. Niemieckie izby ustawodawcze zainteresowały czterech autorów, polski Sejm dwóch, jednego autora zajęła serbska Skupsztina, również jeden badacz skupił się na parlamentarystyce w krajach zachodniej Europy.

5. Problematyka dotycząca udziału Polaków w działalności Dumy Państwowej i Rady Państwa

Tabela 3. Wykaz artykułów podejmujących tematykę polską lub dotyczących działalności posłów polskich w Dumie Państwowej i Radzie Państwa

Lp.	Rok	Autor	Tytuł	Opis
1	2	3	4	5
1.	2008	Надрова Валерия Антониновна	Городовое положение для городов Царства Польского и Государственная Дума (Duma Państwowa wobec projektu samorządu miejskiego dla miast Królestwa Polskiego)	Przedstawienie przebiegu debat w Dumie i Radzie Państwa nad projektem „O przekształceniu samorządu miejskiego w Królestwie Polskim” z 1910 r.
2.	2009	Циунчук Рустем Аркадьевич	Национальные фракции Государственной думы Российской империи: типология, состав (Frakcje narodowe w Dumie Państwowej Imperium Rosyjskiego: skład, typologia)	Analiza organizacji i składu grup narodowych, religijnych (np. muzułmanie, Żydzi) skupiających posłów (w tym Koła Polskiego i Koła Posłów Polaków z Litwy i Rusi) dokonana dla czterech Dum Państwowych.
3.		Витухновская-Кауппала Марина Александровна	Политическая маркировка пространства Российской империи: Финляндия и Польша в Думской дискуссии (1907–1912) (Polityczne cechy przestrzeni Imperium Rosyjskiego: Finlandia i Polska w dyskusji w Dumie (1907–1912))	Pokazanie na przykładzie Finlandii i Królestwa Polskiego jak mieszkańcy Rosji, w osobach posłów do I, II i III Dumy Państwowej, widzieli polityczną i narodowościową mapę Rosji.
4.		Шигабутдинов Рафаэль Рустамович	«72 дня первого Русского парламента» в политической практике профессора Казанского университета Г. Ф. Шершеневича („72 dni pierwszego rosyjskiego parlamentu” w działalności politycznej Gabriela F. Szerszeniewicza, profesora Uniwersytetu w Kazaniu)	Przedstawienie działalności politycznej tego wybitnego rosyjskiego uczonego polskiego pochodzenia w okresie wyborów do I Dumy Państwowej i w 72 dniach jej działalności.
5.		2011	Юрковский Роман Янович	Было ли возможным сотрудничество польских и русских землевладельцев в 9 западных губерниях во время выборов в I–IV Государственные думы и в Государственный совет в 1906, 1909, 1910 и 1913 годах? (Czy była możliwa współpraca polskich i rosyjskich ziemian z dziesięciu guberni zachodnich podczas wyborów do I–IV Dumy Państwowej i Rady Państwa w latach 1906, 1909, 1910 i 1913?)

cd. tabeli 3

1	2	3	4	5
6.	2012	Циунчук Рустем Аркадьевич	Немецкий, польский и еврейский вопросы в Государственной Думе: «свои», «иные», «другие» «чужие» (Problem niemiecki, polski i żydowski w Dumie Państwowej: „swoi”, „nie swoi”, „inni”, „obcy”)	Syntetyczna analiza ukazująca jak problem narodowy wpływał na politykę wewnętrzną Rosji, szczególnie na jej życie parlamentarne jak i na działalność władz państwowych.
7.		Юрковский Роман Янович	Польские депутаты Государственного совета в борьбе против попыток П. А. Столыпина введения в 1906 году земств в западных губерниях (Polscy posłowie do Rady Państwa w walce z próbami P. A. Stołypina wprowadzenia w 1906 roku ziemstw do guberni zachodnich)	Opis zabiegów polskich posłów do Rady Państwa z guberni zachodnich mających na celu niedopuszczenie w 1906 r. do wprowadzenia przez rząd P. A. Stołypina ziemstw (opartych na modelu z 1890 r.) w tych guberniach.
8.		Столяров Алексей Олегович	Исторические образы России в парламентском дискурсе «посткоммунистических» и «постсолидарностных» партий по материалам стенограмм Польского сейма 1991–2001 гг. (Widzenie historii Rosji przez postkomunistyczne i „postsolidarnościowe” partie w debatach parlamentarnych w polskim Sejmie. Na podstawie stenogramów sejmowych lat 1991–2001)	Ogólne przedstawienie poglądów historyczno-politycznych polskich posłów do Sejmu z lat 1991–2001 na historię Rosji i Związku Radzieckiego; widzenie Rosji i ZSRR oczami posłów do Sejmu.
9.	2013	Циунчук Рустем Аркадьевич	Холмский вопрос в Государственной думе: католики – православные – униаты (поляки – русские – малороссы) (Problem chełmski w Dumie Państwowej: katolicy – prawosławni – unici (Polacy – Rosjanie – Rusini)	Przedstawienie debaty w Dumie nad utworzeniem i wyodrębnieniem w 1913 r. guberni chełmskiej z Królestwa Polskiego w stulecie tego wydarzenia.
10.		Юрковский Роман Янович	«Пузырек с ядом». Ипполит Корвин-Милевский в Государственном совете в 1906–1910 гг. („Woreczek z trucizną”. Hipolit Korwin-Milewski w Radzie Państwa w latach 1906–1910)	Zwięzłe przedstawienie działalności politycznej w Petersburgu Hipolita Korwin-Milewskiego, posła wileńskiego do Rady Państwa w latach 1906–1910.
11.	2014	Циунчук Рустем Аркадьевич	История российского парламентаризма в мемуарах члена Государственного совета Российской империи Эдварда Войнилловича (Historia parlamentarizmu w Rosji we wspomnieniach Edwarda Woyniłłowicza, posła do Rady Państwa)	Analiza wspomnień Edwarda Woyniłłowicza, posła do Rady Państwa z guberni mińskiej w latach 1906–1909 pod kątem jego działalności politycznej i jego oceny początków parlamentarizmu w Rosji.
12.		Юрковский Роман Янович	Украинные знакомые. Польские депутаты Государственной думы и Государственного совета из Западного края и их отношения с П. А. Столыпиным в 1906–1911 гг. (Kresowi znajomi. Polscy posłowie do Dumy Państwowej i Rady Państwa i ich relacje z P. A. Stołypinem w latach 1906–1911)	Pokazanie jak znajomość polskich ziemian z P. A. Stołypinem z czasów kowieńskich i grodzieńskich (1889–1903) była przez nich wykorzystywana w działalności parlamentarnej i politycznej.

cd. tabeli 3

13.	2015	Юрковский Роман Янович	Аудиенции у Николая II в 1906–1917 годах в воспоминаниях полских членов Государственного совета (Audiencje u Mikołaja II w latach 1906–1917 we wspomnieniach polskich posłów do Rady Państwa)	Przedstawienie wrażeń i opinii polskich posłów do Rady Państwa po audiencjach u Mikołaja II i jego żony.
14.		Аржакова Лариса Михайловна	История Польского сейма как одна из ключевых проблем российской исторической полонистики XIX века (Dzieje polskiego Sejmu jako jeden z kluczowych problemów historii rosyjskiej polonistyki w XIX wieku)	Analiza opinii o polskim Sejmie wyrażanych w pracach Mikołaja M. Karamzina i Mikołaja I. Kariejewa.

Artykuły naukowe podejmujące tematykę polską lub dotyczące działalności posłów polskich w Dumie Państwowej i Radzie Państwa stanowią niecałe 5% z ogólnej liczby 281 tekstów zamieszczonych w dziewięciu tomach „Tawriczeskich Cztielij” (275 + 6). Są one pracami siedmiu autorów, z których dwóch: Rustem Arkadiewicz Ciunczuk i Roman Jurkowski napisało łącznie 9 tekstów. Pozostałe są pojedynczymi artykułami różnych autorów. Biorąc pod uwagę np. rolę, którą odgrywały obydwie Koła Polskie w II Dumie, można powiedzieć, że 14 tekstów na ogólną liczbę 281 to niewiele. Ale nie można i nie należy patrzeć na „Tawriczeskije Cztienia” przez pryzmat polski. Pomimo międzynarodowego charakteru konferencje organizowane w Pałacu Taurydzkim mają za zadanie skupiać przede wszystkim rosyjskich uczonych i prezentować wyniki badań Rosjan nad rosyjskim parlamentaryzmem z początków XX w. Z tego punktu widzenia 14 artykułów to wcale niemało, jeśli uwzględnić choćby tylko jedną barierę w badaniach, jaką jest znajomość języka polskiego.

„Tawriczeskije Cztienia” od lat są największym spotkaniem, niemal instytucją, skupiającą rosyjskich badaczy dziejów obu izb przedstawicielskich w Rosji Romanowów. Prezentują nie tylko aktualny stan badań, lecz także wskazują na kolejne kierunki poszukiwań i historycznych analiz. Związani są z nimi tak wybitni rosyjscy historycy, jak: Igor W. Łukojanow, Siergiej W. Kulikow, Wadim A. Demin, Kirył A. Sołowiow, Rustem A. Ciunczuk, Igor K. Kirjanow, Andrej B. Nikołajew, Dmitrij W. Aronow.

Bibliografia

- Бородин, А. П. (1977a), Усиление позиций объединенного дворянства в Государственном совете в 1907–1914 годах, В: Вопросы истории. 2, 56–66.
- Бородин, А. П. (1977b), Государственный совет и столыпинская программа преобразований в области местного управления, суда и начального образования. Москва [диссертация].
- Бородин, А. П. (1999), Государственный совет России (1906–1917). Киров.
- Крохина, Л. А. (2008), Музей истории парламентаризма в России: создание и первые шаги деятельности В: Николаев, А. Б. (ред.), Таврические чтения 2007. Актуальные проблемы истории парламентаризма в России в начале XX века. Санкт-Петербург, 222–225.

- Николаев, А. Б. (2008), Предисловие. В: Николаев, А. Б. (ред.), Таврические чтения 2007. Актуальные проблемы истории парламентаризма в России в начале XX века. Санкт-Петербург, 4–6.
- Николаев, А. Б./Рейман, А. Л. (2011), Предисловие, В: Николаев, А. Б. (ред.), Таврические чтения 2009, часть II. Три века под сенью Таврического дворца: политика, дипломатия, литература, искусство. Санкт-Петербург, 5–9.
- Новикова, Е. Э. (1985), Государственный совет в годы первой мировой войны 1914–1917 гг. (Из истории кризиса «верхов» накануне Февральской буржуазно-демократической революции). Москва [диссертация].
- Пшенко, К. А. (2008), Вступительные слово от имени организаторов семинара председателя научно-методического совета при Музее истории парламентаризма в России. В: Николаев, А. Б. (ред.), Таврические чтения 2007. Актуальные проблемы истории парламентаризма в России в начале XX века. Санкт-Петербург, 7–9.
- Степанский, А. Д. (1965а), Государственный совет в период революции 1905–1907 гг. (Из истории «второго шага по пути превращения самодержавия в буржуазную монархию»). Москва [диссертация].
- Степанский, А. Д. (1965b), Политические группы в Государственном совете в 1906–1907 гг. В: История СССР, 4, 49–64.
- Степанский, А. Д. (1965с), Реформа Государственного совета в 1906 г. В: Труды Московского государственного историко-архивного института. 20, 179–211.
- Степанский, А. Д. (1971), Польская группа Государственного совета в 1906–1907 гг. В: Дяков, В. (ред.), Исследования по истории польского общественного движения XIX в. – начала XX в. Москва, 362–371.
- Таврический дворец (2003), Таврический дворец. Санкт-Петербург.
- Таврические чтения (2016), Таврические чтения 2016. Программа международной научной конференции «Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность», 8–9 декабря 2016 года, Санкт Петербург, Таврический дворец. Санкт Петербург.

GRZEGORZ PEŁCZYŃSKI
Uniwersytet Wrocławski

ROSYJSCY BAPTYŚCI I EWANGELICZNI CHRZEŚCIJANIE W LATACH DWUDZIESTYCH XX WIEKU

Baptists and Evangelical Christians in 1920s of the 20th century

SŁOWA KLUCZOWE: Baptyści, ewangeliczni chrześcijanie, protestantyzm, religia w Rosji

KEYWORDS: Baptists, Evangelical Christians, Protestantism, religion in Russia

ABSTRACT: Among many religious minorities in Russia there are two important: Baptists and Evangelical Christians. Their roots are in XIX century. The unification of the groups was possible in the conditions of religious tolerance which appeared after the year 1905. The 1920s of the 20th century was the period of rich development for the Evangelical Christians as well Baptists – they constituted one million people. The fall of tsarism and later turmoils due to the Russian revolution were the reason why so many inhabitants of Russia eagerly joined the communities of Evangelical Christians and Baptists. Just the good times ends with the end of the decade.

Baptyści i ewangeliczni chrześcijanie raczej nie kojarzą się z Rosją, zdominowaną – jak się wydaje – przez prawosławie. A jednak kraj ten bynajmniej nie jest jednolity pod względem religijnym. Przyczynił się do tego raskoś, ów rozłam w Cerkwi rosyjskiej spowodowany przez liturgiczną reformę Nikona w połowie XVII w. (Zenkowski 1995, 185–196; Pełczyński 2016, 206–210). Jednak przyczyną rosyjskiego pluralizmu religijnego jest nie tylko raskoś. W każdym razie pośród wielu sekt, jak nazywano w Rosji nieprawosławne grupy religijne, znaleźć można również ewangelicznych chrześcijan i baptystów.

W Polsce te społeczności nie są zbyt dobrze znane, mimo że spotyka się tu ich współwyznawców (Modnicka 2013, 101–120; Zieliński 2014, 75–120; Pełczyński 2013, 101–122). W tej pracy wykorzystano polskojęzyczne publikacje na ich temat, których jednak jest niewiele (zob. Szenderowski 1982; Stawiński 1993; Pełczyński 2012). Ale przede wszystkim została ona oparta na źródłach i opracowaniach rosyjskojęzycznych, wydawanych w Rosji od końca lat osiemdziesiątych XX w. Przedtem, choć już w latach dwudziestych, ewangeliczni chrześcijanie zaczęli tworzyć archiwa (Prochorow 2010, 81), dopiero w ostatnich dekadach istnienia Związku Radzieckiego publikowano jedynie niewielkie artykuły historyczne na łamach dwumiesięcznika

„Bratskij westnik”¹. Relatywnie więcej na temat rosyjskich czy radzieckich ewangelicznych chrześcijan i baptystów pisano na Zachodzie (Sawatsky 1981). Po upadku komunizmu i zniesieniu ograniczeń w prowadzeniu badań naukowych i w zakresie publikacji przedstawiciele tych grup religijnych sami zaczęli badać swoją przeszłość. W efekcie wszyscy zainteresowani mają do dyspozycji w Internecie wiele źródeł ich dotyczących w profesjonalnym opracowaniu, a oprócz tego pisane po rosyjsku i ukraińsku monografie ujmujące całość ich dziejów na obszarze Rosji bądź tylko jej części.

W tym artykule niewiele miejsca pozostaje na wyjaśnienie, w jaki sposób te dwie protestanckie społeczności zaistniały w państwie rosyjskim, jednakże nie można tej kwestii pominąć. Najpierw przywołać trzeba zezwolenie Aleksandra I na utworzenie w Rosji w 1813 r. oddziału Brytyjskiego Towarzystwa Biblijnego. Dzięki tej organizacji wydano Nowy Testament i część Starego w tłumaczeniu na współczesny język rosyjski. Chociaż Towarzystwo Biblijne działało w imperium Romanowych tylko do 1826 r., zdołało ono jednak rozbudzić zainteresowanie Pismem Świętym (Czistowicz 1997, 16–109). W następnych latach kontynuowano więc prace translatorskie. Wprawdzie wydawaniu Biblii przeciwstawiali się niektórzy hierarchowie prawosławni, lecz właśnie z inicjatywy Cerkwi w 1862 r. wydrukowano w masowym nakładzie Nowy Testament, a w 1876 r. całą Biblię. Wtedy to w różnych częściach Rosji zaczęło się wielkie ewangeliczne przebudzenie.

Przebudzenie zostało zapoczątkowane mniej więcej jednocześnie przez cztery niezależne od siebie ruchy chrześcijańskie: na Ukrainie, na Krymie, Kaukazie i w Petersburgu.

Na południu Ukrainy były skupiska menonitów, którzy przybyli tam z Niemiec w XVIII w. W ich gospodarstwach pracowali miejscowi chłopci, a po uwłaszczeniu, od lat sześćdziesiątych XIX w., także z innych stron. Niejednokrotnie brali oni udział w urządzanych przez tych protestantów spotkaniach poświęconych lekturze i refleksji nad Biblią, zwanych *Bibelstunde*, które wielu z nich doprowadziły do nawrócenia. Najaktywniejsi z nich propagowali następnie nowo przyjętą wiarę w różnych częściach Rosji, dając początek ruchowi sztundystów.

Z kolei na Krymie czy też w ogóle w guberni taurydzkiej były skupiska mołokanów, będących rodzimą sektą, w której wypracowano doktrynę zbieżną z protestantyzmem. Od połowy lat sześćdziesiątych odwiedzali ich baptysci, a więc protestanci wyróżniający się chrztem w wieku dorosłym. Wielu mołokanów dało się przez nich przekonać o konieczności takiego chrztu.

Na Kaukazie też znajdowały się stosunkowo liczne osady mołokanów. W latach sześćdziesiątych XIX w. zaczęli do nich docierać baptysci. Spora część tamtejszych

¹ Dwumiesięcznik „Bratskij westnik”, jedyne czasopismo ewangelicznych chrześcijan-baptystów w ZSRR, w latach siedemdziesiątych XX w. wychodził w nakładzie 1000 egz. W tym samym czasie, będący w Polsce odpowiednikiem tego ugrupowania, Zjednoczony Kościół Ewangeliczny wydawał miesięcznik „Chrześcjanin” w nakładzie 5000 egz.

mołokanów nie dostrzegała zbytnich rozbieżności między swoim a baptystycznym wyznaniem, toteż decydowali się przyjąć chrzest, stając się w ten sposób baptystami. Podobnie zresztą czyniła część sztundystów, inicjując sztundobaptyzm.

Sztundyści i baptyści wywodzili się na ogół z ludu. Nie dotyczyło to zwolenników ruchu ewangelicznego w Petersburgu, który rozwijał się głównie wśród arystokracji i inteligencji. Jego podwaliną stały się nauki głoszone przez „lorda apostoła” G. Redstoc-ka od 1874 r. (Heier 2002, 41–66). Do jego zwolenników należał W. Paszkow, jeden z najbogatszych ludzi ówczesnej Rosji.

Paszkow nie tylko stał się przywódcą wspólnoty petersburskiej, którą często nazywano paszkowcami, zdołał on także utworzyć trwałe więzi pomiędzy swoim ugrupowaniem a sztundystami i baptystami. W 1884 r. z jego inicjatywy została zwo-łana w stolicy imperium konferencja, która prawdopodobnie doprowadziłaby do zjednoczenia tych czterech bliskich sobie pod względem doktrynalnym ruchów, lecz przerwała ją policja. Później rozpoczął się okres dotkliwych prześladowań, który trwał do 1905 r. (Korrido 2005, 146–164).

Zjednoczenie tych ruchów stało się możliwe w warunkach tolerancji religijnej, jaka nastąpiła po 1905 r., kiedy to Mikołaj II wydał ukaz tolerancyjny. W 1905 r. odbyła się w Petersburgu kolejna konferencja zjednoczeniowa, na której ukonstytuował się Wszechrosyjski Związek Ewangelicznych Chrześcijan, na czele którego stanął I. Prochanow, pochodzący z rodziny mołokańskiej. Do jego zborów nie weszli jednak wszyscy baptyści w państwie, bowiem większość z nich należała już do Związku Baptystów Rosyjskich, utworzonego w 1884 r. Między obydwoma wspólnotami istniały jednak bardzo bliskie więzi, chociażby jedna i druga należały do Ogólnoświatowego Związku Baptystów, którego wiceprezydentem od 1911 r. był właśnie Prochanow.

Lata dwudzieste w historii obydwu tych społeczności to okres wyjątkowy (zob. Pełczyński 2013, 138–161). Były to czasy po rewolucji październikowej, która zmieniła w Rosji dosłownie wszystko. Przemiany nie mogły nie dotyczyć religii. Cerkiew prawosławna stanowiła podstawę obalonego reżimu, a zatem stworzenie całkiem nowego wymagało wyznaczenia jej innej roli. Już rewolucja lutowa spowodowała pewne naruszenie jej dotychczasowej pozycji. Wydano mianowicie przepisy oddzielające szkolnictwo od Kościoła, odtąd miało ono być podporządkowane wyłącznie władzom świeckim. Dalszych reform życia religijnego w Rosji dokonali komuniści, ukształtowani przez dziewiętnastowieczną krytykę religii (Bronk 2003, 146). Rada Komisarzy Ludowych z Leninem na czele 23 stycznia 1918 r. wydała dekret o rozdzieleniu Kościoła od państwa i szkoły od Kościoła. Na mocy tego dekretu każdy obywatel otrzymywał prawo wyznawania dowolnej religii albo też niewyznawania jakiegokolwiek (Pipes 2007, 367–368). Nie oznaczało to bynajmniej tolerancji, gdyż, jak głosił dekret „swobodne sprawowanie obrzędów religijnych dopuszczalne jest na tyle, na ile nie naruszają one porządku społecznego i nie stanowią zamachu na prawa obywateli Republiki Radzieckiej” (cyt. za: Sawinski 2001, 18). A poza tym „nikt nie może uchylać się od swoich obowiązków obywatelskich ze względu na

swoje wierzenia religijne”. I wreszcie: „Żadna kościelna i religijna wspólnota nie ma prawa do posiadania własności” (ibidem).

Mniejszości religijne, w tym także ewangeliczni chrześcijanie i baptyści, przez pewien czas ludziły się, że dekret wymierzony jest w Cerkiew prawosławną, której uprzywilejowany do niedawna status komunii chcą do końca znieść, aby wprowadzić równouprawnienie wszystkich religii w państwie. Podobnie mniemano, że ich przychyłność dla awangardy artystycznej ma na celu wolność sztuki. Argumentem za prawdziwością takiego przypuszczenia były pewne akty życzliwości w stosunku do mniejszości religijnych (Dzwonkowski 1997, 75; Krapiwini/Lejki/Dołgатов 2003, 33). Jednak potem okazało się, że były one jedynie chwytem taktycznym w walce z religią.

Ostatecznym zamiarem nowej władzy była likwidacja wszystkich wierzeń religijnych, a w pierwszej kolejności prawosławia. Poniekąd nową religią miał się stać komunizm.

Ugrupowania religijne, którymi poświęcona jest ta praca, początkowo do rewolucji październikowej miały stosunek przychylny. „Tak, to była wiosna rewolucji, jej romantyka...” – wspominał W. Marcinkowski, znany działacz ewangeliczny (2006, 28). Słowa te nie były wyłącznie wyrazem pewnych nastrojów, które objęły dużą część społeczeństwa rosyjskiego. Ewangeliczni chrześcijanie i baptyści mniemali, iż to, co dotyczy ciała, podlega władzy świeckiej. A zatem nie należy przeciwstawiać się jej w zarządzaniu sprawami doczesnymi. Dlatego też nie przeciwstawiali się caratowi i tak samo zamierzali się zachowywać wobec władzy radzieckiej. A ta wydawała się nawet lepsza (Rajczinec 2010, 26), choćby dlatego że deklarowała postępowanie według zasad sprawiedliwości. Dopatrywano się w niej nawet chrześcijańskich inspiracji (Szumin 2003, 20–23).

Dekret z 23 stycznia 1918 r. do pewnego stopnia pokazał, na czym ta sprawiedliwość ma polegać. Ewangeliczni chrześcijanie i baptyści to nowe prawo ocenili nawet pozytywnie. Zabierało ono Cerkwi prawosławnej jej przywileje i, mimo jej liczbowej przewagi, zrównywało ze wszystkimi innymi organizacjami religijnymi. Lecz jedno budziło niepokój: odebranie prawa własności do majątku nieruchomego. Każdy dom modlitwy, wzniesiony na ogół z ogromnym trudem, został upaństwowiony, państwo zaś mogło go wynająć zborowi, czyli lokalnej wspólnotie wiernych, ale też postąpić inaczej, na przykład zamienić na dom kultury.

Już w 1920 r. pojawił się problem rejestracji zborów (Sawinski 2001, 72; Nikolskaja 2009, 72). Chociaż niedawno wydany dekret nic nie mówił o konieczności uzyskania w ten sposób legalizacji, potem jednak taki obowiązek nałożono na wszystkie organizacje, a że każdą miejscową wspólnotę religijną uznano za organizację, żądano więc, aby zbory poddawały się procedurze rejestracyjnej. Część zborów, szczególnie na Ukrainie, odmówiła, powołując się na gwarancje wolności religijnej zawarte w dekreście. W takim razie miejscowe władze tu i ówdzie zabraniały niezarejestrowanym zborom urządzania zebrań, a niekiedy też zamykały domy modlitwy. Prochanow

gorąco namawiał do spełnienia tego wymogu, żeby nie był on przeszkodą w pracy ewangelizacyjnej. Jednakże aż do końca lat dwudziestych sprawa rejestracji zborów nie została rozstrzygnięta.

Natomiast w 1921 r. pojawiła się kwestia religijnej edukacji dzieci (Nikolskaja 2009, 65). Baptyści i ewangeliczni chrześcijanie zaaprobowali oddzielenie szkoły od Cerkwi, które spowodował wspomniany dekret. Przed rewolucją ich potomstwo nader często zmuszono do uczestnictwa w prawosławnej katechezie, a nierzadko też w prawosławnych nabożeństwach. Teraz takie praktyki nie mogły się już powtórzyć. Jednakże w 1921 r. zakazano w ogóle jakiegokolwiek religijnej edukacji dzieci aż do 18. roku życia. Nauczanie religii mogło się odbywać tylko w rodzinie pod warunkiem, że nie obejmie ono więcej niż troje dzieci. Wydanie takiego prawa z pewnością musiało zdumieć wszystkich wiernych. Mieli oni wszakże od dawna znakomicie funkcjonujące szkoły niedzielne, w których dzieci nabywały niezbędnych wiadomości o wierze swoich rodziców. Ażeby dostosować się do obowiązujących przepisów, należało jednak owe szkoły zlikwidować. Nie nastąpiło to od razu – ostatnie zakończyły swą działalność pod koniec dekady. A wcześniej, w toku dyskusji, starano się wypracować metodę religijnego kształcenia dzieci, nienaruszającą obowiązujących przepisów. Ponieważ prawo dozwalało na religijną edukację domową, powierzono ją samym rodzicom, a gdyby nie mogli się z nią uporać, to powinni skorzystać z pomocy odpowiednio uzdolnionych współwyznawców. Radzono, by przynajmniej raz w tygodniu dzieci miały lekcję wiary, a codziennie wraz z rodzicami czytały Pismo Święte i się modliły. Nerozwiazaną sprawą pozostał limit uczestników spotkania edukacyjnego, gdyż wiele rodzin miało więcej niż troje dzieci.

Zmiany w zakresie prawa religijnego nie były więc zbyt korzystne, choć początkowo wydawało się, że jest inaczej. Pomimo to sądzono, iż nowe władze nie będą gorsze niż poprzednie. Optymizmu dodawał z pewnością nieustanny wzrost liczbowy zborów. Dlatego czyniono liczne wysiłki, aby znaleźć swoje miejsce w społeczeństwie radzieckim.

Spore nadzieje z przemianami ustrojowymi w Rosji wiązał Prochanow. Rewolucjoniści twierdząc, że chcą sprawiedliwości społecznej, musieli wzbudzić jego zainteresowanie, znał on bowiem ewangelikalizm anglosaski i jego troskę o rozmaite sprawy społeczne (por. Karski 1994, 120, 170). Spodziewał się, że dzięki rewolucji staną się możliwe przemiany o wiele ważniejsze, bo dotyczące spraw religijnych (Popow 1996, 69). Wykorzystywał zatem najrozmaitsze sposoby w celu ich urzeczywistnienia. Trudno tu pisać o wszystkich, większość pozostała jedynie projektami. Lecz czymś wyjątkowym była niewątpliwie próba nawiązania współpracy z wyznawcami prawosławia.

Po rewolucji, w wyniku przemian społeczno-politycznych prawosławie popadło w bardzo głęboki kryzys (Kurkowiak 2010, 228–230). Zlikwidowano wówczas Świątobliwy Synod, a na jego miejsce – po dwustu latach – przywrócono urząd patriarchy. Można by sądzić, że oddzielona od państwa Cerkiew była też od niego

niezależna. W rzeczywistości stała się przedmiotem nader przemyślnych zabiegów, które niepostrzeżenie prowadziły do jej całkowitego uzależnienia od władz. Jednym z nich było wykreowanie organizacji, niejednokrotnie o charakterze kościelnym, niby sprzyjających nowym władzom, a opozycyjnych wobec patriarchy Tichona. Jedną z nich był związek Gmin Cerkwi Staroapostolskiej. Ich przywódca, A. Wwiedenski głosił potrzebę reformy Cerkwi. Niektóre z jego postulatów dotyczących organizacji życia kościelnego przywoływały na myśl protestantyzm (Maszkiewicz 1995, 93–95).

We wrześniu 1922 r. Prochanow zwrócił się do grupy Wwiedenskiego z orędziem „Ewangeliczne Wezwanie”, w którym pisał, że Cerkiew powinna przeprowadzić reformację o cechach ewangelicznych (Popow 1996, 90). Wwiedenski zaprosił przywódcę ewangelicznych chrześcijan do Moskwy na zjazd Związku Gmin Cerkwi Staroapostolskiej, który obradował między 15 a 18 marca 1923 r. Tamże Prochanow miał możliwość wyłożenia swoich poglądów. Nie wydał się jednak godny zaufania: jedni widzieli w nim sekciarza, drudzy kogoś podejrzanego pod względem politycznym. Nie udało się więc nawiązać współpracy między tą częścią prawosławnych a ewangelicznymi chrześcijanami.

Władze wprowadzały ciągle nowe przepisy dotyczące życia religijnego obywateli, lecz same nie zawsze ich przestrzegały. Świadczą o tym bezpodstawne aresztowania czy konfiskaty. Takie przypadki były nieuniknione szczególnie w pierwszych latach po rewolucji, kiedy trwała wojna domowa i często niewykwalifikowani urzędnicy nie znali prawa. Niewiele lepiej bywało w późniejszych latach dwudziestych. Ale do pewnego stopnia wynikało to też z faktu, iż państwo radzieckie uważało się za ateistyczne i chociaż tego jeszcze nie ujawniało w sposób jawny, „opium dla ludu” w każdej postaci zamierzało zniszczyć.

Przykładem bezprawnych działań władz wobec wierzących były represje, które spadły na uczestników zjazdu młodzieży ze środowiska ewangelicznych chrześcijan w Twerze (Szenderowski 1982, 114–118), rozpoczętego 2 maja 1921 r. Drugiego dnia zjazdu obrady przerwali funkcjonariusze milicji, aresztując uczestników i osadzając ich w obozie dla więźniów politycznych. Chociaż większość wkrótce wypuszczono, to gremium kierownicze z Prochanowem na czele zatrzymano. Okazało się, że ktoś – podobno współpracujący z władzami duchowny prawosławny – złożył na nich donos oskarżający ich o działalność kontrrewolucyjną. Zarzut ten był absurdalny, jeśli się zważy na lojalność ewangelicznych chrześcijan wobec państwa. Prócz tego pamiętać trzeba, iż młodzi ludzie zjechali się w Twerze, uzyskawszy przedtem pozwolenie władz. Jednak tych, którzy ich przetrzymywali, takie argumenty bynajmniej nie przekonywały. Na szczęście udało się porozumieć z L. Szenderowskim, pełnomocnikiem Wszechrosyjskiego Związku Ewangelicznych Chrześcijan na Ukrainie, który natychmiast pojechał do Moskwy, żeby interweniować w sprawie uwięzionych współwyznawców. Jego starania odniosły pożądany skutek: osobiście zawiązał do Tweru nakaz ich uwolnienia. Po przeszło trzech miesiącach aresztu wyszli wreszcie

na wolność. Dygresyjnie można dodać, że Szenderowski wkrótce potem repatriował się do Polski i rozpoczął pracę wśród tamtejszych ewangelicznych chrześcijan².

Choć takie incydenty się zdarzały, obydwie społeczności raczej powstrzymywały się od wyrażania niezadowolenia. Z pokorą i zrozumieniem odnosiły się do tego, co im się przydarzało w państwie rządzonym przez komunistów. Na Trzecim Światowym Kongresie Baptystów w Sztokholmie w 1923 r. P. Pawłow, jeden z liderów baptystów rosyjskich, powiedział: „Wraz z władzą radziecką pojawiła się w pełni wolność religijna. Zdarzające się uciski nie mają cech stałości, poza tym są spowodowane warunkami [...] wojny domowej [...], natomiast do zabezpieczenia wierzących przed uciskami w szczególności dążą władze centralne” (cyt. za: *Istorija* 1989, 173).

Pomimo wyjątkowo silnych tradycji militarystycznych w Rosji, pacyfizm motywowany religijnie nie był w niej zjawiskiem nieznanym (Koppiters 2001, 392–400). Brać broni do ręki nie chcieli menonici, duchoborcy, nietowcy – jedno z ugrupowań starowerskich oraz zwolennicy L. Tołstoja. Ale tylko tych pierwszych zwalniano ze służby wojskowej, co gwarantowała im Katarzyna II, gdy przybyli do Rosji. Baptyści i ewangeliczni chrześcijanie uważali, że służba wojskowa jest obowiązkiem obywatelskim, który należy spełnić. Jednakże Prochanow w „Wykładzie wiary ewangelicznej” pisząc o konieczności jego spełnienia, dodawał: „Lecz mamy społeczność z tymi, którzy inaczej myślą w tej sprawie” (Wykład 1982, 375).

Kiedy wybuchła pierwsza wojna światowa ewangeliczni chrześcijanie i baptyści założyli mundury. Byli jednak też tacy, którzy nie chcieli tego uczynić. Ponoć 114 braci zdecydowanie odmówiło pójścia na wojnę. Prawdopodobnie o wiele większa była liczba tych, którzy mieli podobny zamiar, lecz ulegli presji państwa. Zapewne wielu z tych, którzy uczestniczyli w walkach, sądząc, iż jest to ich obowiązek, po powrocie do domu stali się osobami, które „inaczej myślą w tej sprawie”. A pamiętać trzeba, że wojna z Niemcami i Austro-Węgrami, którą bolszewicy zakończyli, zdobywszy władzę, wcale nie zakończyła walk. Skutkiem wywołanej przez nich rewolucji była długotrwała i wyniszczająca społeczeństwo wojna domowa (Pipes 2012, 357 i n.), a także wojna z Polską.

W październiku 1918 r. ukonstytuowała się w Moskwie Zjednoczona Rada Wspólnot i Grup Religijnych, której celem było reprezentowanie interesów sekt wobec władzy radzieckiej. Na jej czele stanął W. Czertkow, przyjaciel i zwolennik Tołstoja. Jeden z jej celów stanowiło uwolnienie od służby wojskowej mężczyzn z wyznań nastawionych pacyfistycznie. Bolszewicy nie zgodzili się na to, ale nie mieli nic przeciwko służbie zastępczej, na przykład w oddziałach sanitarnych. Rada

² Ugrupowania ewangelikalne (ewangeliczni chrześcijanie, baptyści, zielonoświątkowcy, baptyści) w Polsce okresu międzywojennego rozwijały się bardzo prężnie, szczególnie na obszarze Kresów Wschodnich i nie tylko wśród Polaków. Było to w pewnej mierze pochodną kryzysu prawosławia, które zostało oddzielone od swych ośrodków w Rosji, znajdujących się tam po rewolucji w jeszcze większym kryzysie, i w związku z tym nie zaspokajało dostatecznie potrzeb duchowych swoich wiernych.

Komisarzy Ludowych, po wcześniejszych rozporządzeniach w tej sprawie, wydała więc 4 stycznia 1919 r. dekret o zwolnieniu ze służby wojskowej z powodów religijnych (Nikolska 2009, 64). Związek Radziecki stał się zatem trzecim państwem w świecie, po Wielkiej Brytanii i Danii (Koppiters 2001, 391), które stworzyło możliwość uniknięcia służby z bronią w ręku z powodu zapatrywań pacyfistycznych wynikających z wierzeń religijnych. Komuniści niewątpliwie nie robili tego z życzliwości. W pierwszych latach po rewolucji, nie mając jeszcze takiego poparcia, jakiego by chcieli, obdzielali różne grupy społeczne rozmaitymi prawami, żeby stworzyć z nich swoich zwolenników, a przynajmniej je zneutralizować. Świetnie nadawali się do tego także sektanci, niemający powodów, by dobrze wspominać czasy carskie i jako tacy mogący darzyć zaufaniem nową władzę, tym razem z powodu jej troski o pacyfistów.

Zamiana służby wojskowej na inną leżała w kompetencji sądów ludowych. Te natomiast miały zwracać się do Zjednoczonej Rady Wspólnot i Grup Religijnych po ekspertyzę i w sprawie indywidualnych przypadków. W Radzie zasiadali przedstawiciele menonitów, duchoborców, nietowców, trzeźwienników, a także ewangelicznych chrześcijan i baptystów. Tak reprezentowane gremium miało właśnie rozstrzygać, czy deklarowane przekonania poborowych są autentyczne, czy nie.

Dekret z 4 stycznia 1919 r. pozwolił wielu sektantom postąpić zgodnie ze swoimi przekonaniem, a poza tym uniknąć kary za niespełnienie obywatelskiego obowiązku. Lecz dał też możliwość wymigania się od służby wojskowej tym, którzy co do niej nie mieli skrupułów religijnych. Jest faktem, że służba wojskowa w czasie wojny domowej wiązała się z licznymi dylematami moralnymi i była nader uciążliwa. Nic więc dziwnego, że wielu chciało jej uniknąć. Przyłączenie się do duchoborców, trzeźwienników lub baptystów dawało taką możliwość. Zjednoczona Rada, której oddziały funkcjonowały w wielu miastach, stawała zatem przed niełatwymi problemami. A w tamtych latach z powodu autentycznych nawróceń niektóre sekty zyskiwały wciąż nowych członków. Czasami odróżnienie tych, którzy stawali się sektantami z przyczyn koniunkturalnych, nastręczać mogło sporo trudności. Zwłaszcza ewangeliczni chrześcijanie i baptyści, dzięki przebudzeniu w pierwszej połowie lat dwudziestych, przyciągali do siebie liczną rzeszę młodzieży, także męskiej. Zastanawiano się w związku z tym nad metodami wypróbowania ich przekonań, lecz żadnych zadowalających metod nie wymyślono.

Tymczasem stale wzrastała liczba przeciwników służby wojskowej z powodów religijnych. W latach 1919–1920 Zjednoczona Rada Wspólnot i Gmin Religijnych wydała około 10 tysięcy ekspertyz, z czego 8 tysięcy było pozytywnych (Krapiwina/Lejkin/Dołgатов 2003, 275). O zwolnienie ze służby ubiegały się niekiedy całe wsie, całe ugrupowania. Władza radziecka zaczynała więc szukać sposobów ograniczenia rozmiarów tego zjawiska. Były miejscowości, w których władzę stanowią dowódcy oddziału Armii Czerwonej, przestrzegający tylko praw ustalonych przez siebie – w nich często w ogóle nie przestrzegano dekretu z 4 stycznia 1919 r.

Ale regularne władze musiały wydawać rozporządzenia mające choćby pozory praworządności. Dokonano więc szeregu nowelizacji dekretu. Na początku do grupy ekspertów dopuszczano osoby spoza sekt, potem wykluczano z niej członków Zjednoczonej Rady. Z kolei prawo do zastępczej służby przyznano tylko członkom tych ugrupowań, które istniały przed rewolucją i które już wówczas cechował wyraźny pacyfizm (Koppiters 2001, 411). W ciągu lat dwudziestych rozporządzenia w tej sprawie zmieniano wielokrotnie, za każdym razem wprowadzając nowe utrudnienia. Pod koniec dekady otrzymanie służby zastępczej stało się praktycznie niemożliwe.

Z pewnością wycofanie korzystnych przepisów spowodowały także, choć nie wyłącznie, polityczne błędy Prochanowa. Na Ósmym Zjeździe Ewangelicznych Chrześcijan w Piotrogradzie, w pierwszej dekadzie grudnia 1921 r., przyjęto jego wezwanie zatytułowane „Głos ze Wschodu”. Wzywał on w nim wszystkich ewangelicznie wierzących na świecie, aby zrezygnowali ze służby wojskowej z bronią w rękę. Na początku 1922 r. wezwanie Prochanowa zostało ogłoszone poza granicami Rosji Radzieckiej. On sam czuł się władny wystąpić z taką odezwą, ponieważ był wiceprezydentem Światowego Związku Baptystów. Jednakże ta organizacja zachowała dystans wobec jego inicjatywy, gdyż obawiała się, że zobowiązując wiernych do odrzucenia służby w armii, narazi ich na dotkliwe kary, nawet na karę śmierci. Natomiast władza radziecka postanowiła wykorzystać całą sprawę do swoich celów.

Wiosną 1923 r. Prochanowa aresztowano i osadzono na Łubiance, oskarżając o samowolne zajmowanie się sprawami politycznymi. W zamknięciu pozostał trzy miesiące, podczas których najprawdopodobniej wywierano na niego różne naciski. Niektórzy (Krapiwin/Lejkin/Dołgatow 2001, 88–89) zastanawiają się nawet, czy władze nie starały się zmusić go do współpracy, która mogłaby okazać się niebezpieczna dla wierzących.

Tak czy inaczej Prochanow odzyskał wolność, przedtem podpisawszy oświadczenie, iż służba wojskowa jest obywatelskim obowiązkiem. Oświadczenie to szybko opublikowano na łamach „Izwesti”. Stało się ono podstawą rezolucji podjętej przez Dziewiąty Zjazd Ewangelicznych Chrześcijan w pierwszej dekadzie września 1923 r. Podobną rezolucję przyjęli też na swoim zjeździe baptyści w grudniu tego roku. A dwa lata później odłamy zielonoświątkowców – chrześcijanie wiary ewangelicznej. Władzom udało się więc wyeliminować społeczności ewangelikalne spośród wyznań ubiegających się o zwolnienie ze służby wojskowej wiążącej się z zabijaniem. Aczkolwiek problemy z wierzącymi poborowymi Armia Czerwona będzie miała do końca istnienia ZSRR (Rajczinec 2010, 93).

Baptyści i ewangeliczni chrześcijanie w 1917 r., nie po raz pierwszy zresztą, zaczęli się zastanawiać nad połączeniem swoich organizacji kościelnych. Wydawało się, że to dążenie, właśnie teraz, w zmienionej sytuacji społeczno-politycznej, będzie można wreszcie urzeczywistnić.

Na zjazd baptystów we Władykaukazie, między 20 a 27 kwietnia 1917 r., przybyła także delegacja ewangelicznych chrześcijan, aby podjąć rozmowy na temat

zjednoczenia. Wysunęła ona projekt utworzenia wspólnego komitetu. Baptyści zgodzili się na to. Postawili jednakże jeden warunek: usunięcie z obydwu związków osób nieprawnie przyjętych. Zdarzyło się bowiem, choć nie powinno, że baptystę wydalonego karnie ze Związku Baptystów przyjmował Związek Ewangelicznych Chrześcijan, bywało też odwrotnie. Baptyści chcieli, aby po zjednoczeniu takie osoby pozostawały poza wspólną organizacją obydwu wyznań. Oczywiście, mając status odłączonych, mogliby starać się o ponowne włączenie do wspólnoty kościelnej. Ewangeliczni chrześcijanie nie mieli nic przeciwko temu.

Pertraktacje kontynuowano w następnym miesiącu podczas zjazdu ewangelicznych chrześcijan w Piotrogradzie. Stwierdzono, że trzeba jak najszybciej powołać wspólny komitet. Wyrażono też pragnienie, by najbliższe święta Bożego Narodzenia baptyści i ewangeliczni chrześcijanie obchodzili już wspólnie. W sierpniu zaś ustalono, że zjazd zjednoczeniowy będzie miał miejsce w Bałaszowie.

Ale do zjazdu nie doszło, ponieważ D. Mazajew, przewodniczący Związku Baptystów przeciwstawił się planowanemu zjednoczeniu. Uważa się, że jego sprzeciw spowodowały tragiczne przeżycia w czasie rewolucji. Ten niezwykle bogaty człowiek stracił wtedy całe swoje mienie i żałował, iż nie przeznaczył je przed wojną na cele religijne (Nagirnik 2008, 39). Lecz nie wszyscy baptyści byli przeciwni zjednoczeniu. Na pewno nie ci z Piotrogradu. W mieście tym na przełomie 1918 i 1919 r. społeczność baptystów połączyła się ze społecznością ewangelicznych chrześcijan, chcąc w ten sposób zachęcić do zjednoczenia całego ewangelikanizmu rosyjskiego (Sawinski 2001, 36).

Kolejne rozmowy dotyczące tej sprawy prowadzono w trakcie zjazdu ewangelicznych chrześcijan w Piotrogradzie w październiku 1919 r., do którego dochodziły wtedy odgłosy bratobójczych walk toczących się wokół miasta (Karetnikowa 2001, 110–111). Przybyli na zjazd reprezentanci baptystów P. Pawłow i I. Sziłow wyrazili zgodę na utworzenie Tymczasowej Wszechrosyjskiej Rady Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów i opracowanie jej statutu. Rada stanowić miała początek wspólnej organizacji obu ugrupowań.

Rada po raz pierwszy spotkała się między 19 a 24 stycznia 1920 r., prawdopodobnie w Moskwie. W jej skład ze strony baptystów weszli: P. Pawłow, I. Sziłow, J. Siratin, G. Jauchiajnen, W. Melis, a ze strony ewangelicznych chrześcijan: Prochanow, G. Maturiejew, K. Petrow, P. Kapałygiew, M. Orłow. Liderzy ci podjęli następującą rezolucję:

Aby spełnić życzenie Zbawiciela świata, by jedność zapanowała pośród dzieci Bożych i dla dobra całego dzieła Bożego w Rosji, należy wezwać wszystkich wierzących tak ewangelicznie chrześcijan, jak i baptystów w naszym kraju i wyteńczyć wszystkie duchowe siły, ażeby dwa nurty zlały się w jeden i dwa związki w jeden związek (cyt. za: Sawinski 2001, 37).

Jak ustalono, miało to nastąpić podczas zjazdu zjednoczeniowego w Moskwie na przełomie maja i czerwca.

Jeszcze przed zjazdem, w wielu miejscowościach w różny sposób, korzystając ze swej autonomii, łączyły się ze sobą zbory ewangelicznych chrześcijan, baptystów, a także menonitów. Planowane zjednoczenie było więc powszechnie akceptowane.

Reprezentanci ewangelicznych chrześcijan i baptystów wreszcie przybyli do stolicy, by od 27 maja do 7 czerwca radzić nad sprawą unii ich związków (Sawinski 2001, 38–39). Formalnie były to jeszcze dwa osobne zjazdy zorganizowane w tym samym czasie, ale delegaci z obydwu ugrupowań przeważnie obradowali razem.

W drugi dzień zjazdu oznajmiono, że baptystów i ewangelicznych chrześcijan nie dzieli żadne rozbieżności dogmatyczne ani obyczajowe i dlatego wszystko, co ich różni, powinno być przezwyciężone. Było to potwierdzenie faktu znanego od dawna, które należało jednak w zaistniałych okolicznościach poczynić. Poza tym przyjęto ubiegłoroczne zastrzeżenie baptystów co do osób usuniętych z jednej organizacji i przyjętych do drugiej. Natomiast wszystkie problemy dotyczące chrztu, łamania chleba i duchowieństwa rozwiązano zgodnie z propozycjami ewangelicznych chrześcijan.

Kontrowersje wywołała kwestia nazwy powstającego właśnie zjednoczonego związku (Istorija 1989, 194). W tym czasie organizacja ewangelicznych chrześcijan nosiła nazwę Wolny Kościół Ewangeliczny, baptystów zaś Związek Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów. Jeszcze przed wojną ustalono, że w przypadku zjednoczenia organizacje przyjmą nazwę Wszechrosyjski Związek Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów. Wydawało się więc, iż starczyłoby zmodyfikować nieco nazwę używaną przez baptystów. Lecz jedna i druga społeczność nie chciała powrócić do dawnych ustaleń. Każda natomiast wysunęła po kilka nowych propozycji, które stały się przedmiotem długich dyskusji. W końcu delegaci zdecydowali się na nazwę Wszechrosyjski Związek Ewangelicznych Chrześcijan i Baptystów.

Ostatecznie 3 lipca przedstawiciele obydwu grup oświadczyli, że zostały usunięte wszelkie przeszkody na drodze do zjednoczenia. Na wieczornym posiedzeniu baptystów i ewangelicznych chrześcijan oładnęła ogromna radość. Czuli, że to, o co od tak dawna się modlili, wreszcie nastąpiło. Wziąwszy się za ręce, odśpiewali wspólnie hymn „Za jewangielskuju wieru”.

Następnego dnia do omówienia pozostał tylko ustrój nowego związku. Kto powinien mu przewodniczyć? Gdzie powinna mieścić się siedziba jego władz? Ewangeliczni chrześcijanie chcieli, by przewodniczącym związku został ich przywódca Prochanow, zaś jego zastępcą baptysta Pawłow. Baptyści woleli powierzyć władzę zarządowi kolegialnemu. Siedziba tegoż zarządu, według nich, powinna mieścić się w Moskwie. Na to jednak nie chciał zgodzić się Prochanow. Obawiał się bowiem, że utworzone w dużej mierze przez niego piotrogrodzkie centrum ewangeliczne utraci swój potencjał, jeśli to nie on sterować będzie całym związkiem. Niestety,

jedni i drudzy byli nieprzejednani, zabiegali o bezkompromisowe przyjęcie swoich propozycji. W rezultacie celu, dla którego przybyli do Moskwy, nie osiągnęli (Popow 1996, 83).

Potem przywódcy baptystów i ewangelicznych chrześcijan próbowali wznowić przerwane pertraktacje, odbyły się nawet jakieś spotkania. Ale z zaistniałego impasu wyjść się nie udało. W tamtym czasie Prochanow uwikłał się w dialog z grupą Wwiedenskiego. Baptyści byli tym oburzeni, nie znajdując powodów do prowadzenia dialogu z prawosławnymi, a tylko dostrzegając jego szkodliwość.

Okazją do spotkania, a także przedyskutowania tego problemu był Światowy Kongres Baptystów w Sztokholmie w czerwcu 1923 r. Tam można było go omówić w gronie doświadczonych współwyznawców z zagranicy. Poradzili oni przybyłym ze Wschodu, aby podejmowali wspólne inicjatywy różnego rodzaju, kwestię wspólnej organizacji odłożyli zaś na inny czas (Sawinski 2001, 43).

Dlaczego nie nastąpiło zjednoczenie obydwu związków? Ewangeliczni chrześcijanie i baptyści dążyli do tego przecież od kilkudziesięciu lat, a po rewolucji zaistniały warunki sprzyjające temu przedsięwzięciu. L. Mitrochin sądzi, że nade wszystko przyczynił się do tego Prochanow, „religijno-społeczny działacz «nowego typu», jakiego Rosja do tej pory nie znała” (Mitrochin 1997, 373). Badacz nie obwinia go za to, raczej zwraca uwagę na cel, do którego zmierzał Prochanow, a który był dla niego ważniejszy niż stworzenie silnej denominacji. Troszczył się on bowiem o wszystkich mieszkańców Rosji, których większość była według niego pogrążona w duchowej martwocie. Był przekonany, że właśnie teraz, gdy prawosławie przestało być religią państwową, można ich wyprowadzić z tej martwoty i skierować na drogę wiodącą do chrześcijaństwa ewangelikalnego. Aby do tego doprowadzić, gotów był zawrzeć sojusz z każdym. Ale też pewnie mniemał, że nikt oprócz niego nie może tego dokonać. Więc sprzymierzając się z baptystami, zamierzał ich jednak sobie podporządkować. Oni natomiast chcąc zjednoczenia z ewangelicznymi chrześcijanami, nie chcieli być prochanowcami.

Amerykański badacz K. Hill (1989, 115–116) próbując określić czas bujnego rozwoju ewangelikalizmu po rewolucji październikowej, nazwał go „złotym wiekiem”. Z kolei historyk rosyjski N. Neżiwych (1998, 94–95) posłużył się chyba trafniejszym określeniem – „religijny NEP”. Nowaja Ekonomiczeskaja Politika była swoistą metodą ratowania gospodarki upadłej z powodu wojny i rewolucji. Polegała ona na dopuszczeniu kapitalizmu w wielu dziedzinach życia gospodarczego. Prywatni przedsiębiorcy zakładali więc sklepy, fabryki, zakłady usługowe, zaś chłopci gospodarowali na własnej ziemi (Pipes 2007, 415–425). A gdy dzięki nim sytuacja ekonomiczna państwa wyraźnie się poprawiła, na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych, ów NEP został zlikwidowany – cała gospodarka została upaństwowiona. Władza radziecka w pierwszym porewolucyjnym dziesięcioleciu dała nadzwyczajnie wsparcie propagatorom ateizmu. Popierała też grupy rozłamowe w Cerkwi. Poza tym sporo

wolności otrzymały mniejszościowe grupy religijne, może z wyjątkiem katolików. Lecz, podobnie jak w przypadku NEP-u, skończyło się to w końcu dekady.

Niewątpliwie wszystko, co przeżyło społeczeństwo rosyjskie od momentu wybuchu pierwszej wojny światowej aż do zakończenia wojny domowej, stanowiło dla niego wielki wstrząs. W strasznych bólach umierał stary świat, a ten, który następował po nim, na razie tylko w deklaracjach był lepszy od poprzedniego. W takim razie miliony ludzi szukały w religii wytłumaczenia tego, co się akurat działo. W niej też spodziewały się znaleźć ratunek przed śmiertelnymi niebezpieczeństwami grożącymi każdego dnia. Ale religia prawosławna, sprzężona w dużej mierze z caratem, wraz z jego upadkiem i nieustannie atakowana przez bolszewików, nie była w stanie ostatecznie pomóc tym, którzy pomocy potrzebowali. Jednak poza prawosławiem były też w Rosji inne odłamy chrześcijaństwa, mogące to uczynić.

Jak twierdził Prochanow, w tamtym czasie

ludzie usiłowali znaleźć żywą religię w Chrystusie, religię Ewangelii czy Nowego Testamentu, który był przed nimi zakryty. Niewątpliwie żaden naród na ziemi i w historii Kościoła Chrześcijańskiego nie był tak gotowy do duchowych żniw jak naród rosyjski z jego wielowiekowymi poszukiwaniami Boga. Ani jeden naród nie mógł tak dobrze pojąć słów Jezusa Chrystusa: „chodźcie tam, spójrzcie i popatrzcie na pola, że bielą się od żniw (J 4,35)” (Prochanow 1992, 244; por. Prochorow 2010, 167, 211, 219).

Owe „duchowe żniwa” zgodnie z sensem zacytowanego wersetu z Ewangelii Jana oznaczają tu gotowość do stania się w pełni chrześcijaninem, niezależnie od tego, kto się do tego przyczynił. Nie negując niezwykłości przebudzenia religijnego w Rosji Radzieckiej w latach dwudziestych, zwrócić należy uwagę, że podobne zdarzały się przedtem i potem w innych krajach (zob. Whittaker 1997).

Ugrupowania ewangelikalne mogły zaspokoić potrzeby duchowe wielu środowisk ówczesnego społeczeństwa radzieckiego. Ażeby gromadzić ludzi w celach religijnych, nie potrzebowały przecież osobnych świątyń i wyświęconych kapłanów. Wystarczyły jakiegokolwiek pomieszczenie i obecność kaznodziei, którym mogła być nawet osoba bez specjalnego wykształcenia uzyskanego w uczelni teologicznej. Mógł to być dosłownie każdy. Ktoś, kto w długiej i wielogodzinnej kolejce po chleb złożył świadectwo swojej wiary albo też w zatłoczonym i nieogrzanym pociągu zaintonował nabożną pieśń. Niewątpliwie te społeczności, przywykłe do trudnych warunków, umiały w tamtych czasach radzić sobie o wiele lepiej niż prawosławie. Oczywiście, zapomnieć nie wolno, iż prawosławie było wówczas prześladowane, a sektom wyznaczano pewną rolę w religijnym NEP-ie.

Baptyści i ewangeliczni chrześcijanie już na początku wojny światowej, choć patrzono na nich wtedy z wyjątkową podejrzliwością, prowadzili działalność ewangelizacyjną. Prowadzili ją zwłaszcza ci, których skierowano na front i tam niejednokrotnie przekonywali kolegów o słuszności swego chrześcijaństwa. Około dwóch

milionów żołnierzy rosyjskich trafiło do niemieckich i austriackich obozów jenieckich, gdzie było wiele okazji do ewangelizacji. Wilhelm Fetler, wygnany z Rosji w 1915 r., zorganizował przy pomocy braci z różnych krajów zachodnich misje wśród rosyjskich jeńców wojennych. W rezultacie niejeden żołnierz wrócił z wojny do domu jako człowiek nawrócony. Wtedy to szukał najbliższego zboru, aby do niego się przyłączyć. Często stawał się misjonarzem (Prochanow 1992, 235–236).

Po wybuchu rewolucji lutowej została ogłoszona amnestia dla więźniów politycznych i religijnych. Z więzień i zsyłek powrócili więc działacze ewangelikalni, zamknięci na początku wojny wskutek rozpętania antyniemieckich nastrojów. Bardzo często od razu przystępowali do pracy.

Zaczęto urządzać otwarte zebrania, które cieszyły się ogromną popularnością. W Moskwie, Piotrogradzie, Samarze, Saratowie, Riazaniu, Smoleńsku, Kijowie, Odessie wynajmowano największe sale w mieście, aby zmieścić wszystkich chcących posłuchać wykładów dotyczących treści nowotestamentowych. Często nie wszyscy mogli wziąć udział w zebraniu z powodu braku miejsc. Nawet wprowadzenie odpłatnych biletów nie zmniejszało liczby chętnych.

Bardzo popularnym wykładowcą w pierwszych latach porewolucyjnych był W. Marcinkowski, niejednokrotnie głoszący w teatrach, aulach uniwersyteckich czy gimnazjalnych, ale też w wiejskich herbaciarniach. Oto fragment jego wspomnień na temat zebrania w takiej herbaciarni:

W naznaczony dzień chłopci udali się do wsi Ch. na podwodach i pieszo. Miejsce zebrania stanowiło przestronne pomieszczenie (na 400 ludzi) na pierwszym piętrze wiejskiej herbaciarni. Pod wieczór, gdy już zapadł zmierzch, sala była zapełniona. Wszyscy stali w ścisku. Ale ludzi wciąż przybywało. Już były zapełnione schody. Ludzie gromadzili się też na parterze [...]. Potem zacząłem swoją mowę. Bardzo trudno było mówić w duchocie, mając tuż przed sobą twarze blisko stojących ludzi, którzy cały czas się poruszali – a lepiej rzec, chwiali się od nacisku tych z dołu. Nagle z dołu dobył się krzyk: „Ratunku... w powale szczelina”. W tym momencie z estrady było widać, jak kamienny piec powoli odsuwa się od ściany, zagrażając upadkiem na głowy ludzi (Marcinkowski 2006, 19–20).

Dzięki przytomności umysłu kilku z obecnych, którzy potrafili pokierować przeżonym tłumem, udało się wszystkim wyjść bez szwanku. To wydarzenie stanowi wyraźny dowód rozbudzenia zainteresowań religijnych w niewątpliwie przełomowym, a przez to pełnym niepewności, okresie historycznym.

Jednakże ewangelizowanie w tamtym czasie nie ograniczało się do publicznych wykładów, chociaż przekaz werbalny pozostał najważniejszą formą rozpowszechniania treści ewangelicznych. Społeczności ewangelikalne zorganizowały szereg innych działań, skierowanych bezpośrednio do konkretnych środowisk. Cytowany wyżej Marcinkowski, choć ukazany tu w środowisku wiejskim, specjalizował się raczej w pracy wśród studentów. A praca ta polegała nie tylko na wykładach, lecz także na indywidualnych kontaktach ze studentami. Z kolei ewangelizacja wśród

żołnierzy odbywała się w ramach Żołnierskich Kół Chrześcijańskich, których jednym z inicjatorów był menonita, J. Disk. Najwięcej takich kół było w Moskwie. Natomiast w Piotrogradzie działała Misja Uliczna kierowana przez A. Karewa, późniejszego przywódcę ewangelicznych chrześcijan i baptystów. Stawiała sobie ona za zadanie przebudzenie tych, których nigdy nie udało się przyprowadzić na zebranie ewangelizacyjne, których należało odnajdywać w przytułkach, noclegowniach, więzieniach. Na Ukrainie były misje wśród Żydów. Wymienione przykładowo przedsięwzięcia świadczą o tym, że ówczesny ewangelikalizm rosyjski przynajmniej usiłował zaspokoić potrzeby duchowe różnych grup społecznych.

Według Prochanowa działalności ewangelizacyjnej sprzyjały akcje antyreligijne i propagujące ateizm. Do takich akcji należało sprawdzanie relikwii (Prochanow 1992, 238; Kurkowiak 2010, 229). Otóż w wielu cerkwiach i monasterach, na przykład w Ławrze Peczerskiej, byli pochowani święci, których zwłoki w powszechnym mniemaniu nie uległy rozkładowi, potwierdzając w ten sposób ich świętość. Bolszewicy przed zgromadzoną publicznością dokonywali otwarcia ich trumien, by udowodnić, że są tam tylko kości. Nowi władcy Rosji urządzali ponadto swoiste dysputy zwane sądem nad religią. Stawało przed nim zazwyczaj jedno z wyznań chrześcijańskich, najczęściej prawosławie, które oskarżano o liczne zbrodnie, ale któremu przyznawano prawo do obrony. Prochanow twierdził, że sprawdzanie relikwii i sądy nad prawosławiem przyczyniały się walnie do uświadomienia społeczeństwu fałszywości wielu wierzeń religijnych rozpowszechnionych w Rosji, a następnie do odnalezienia wiary opartej na Biblii. Ewangeliczni chrześcijanie i baptyści bywali też podsądnymi w trakcie takich rozpraw, podobno jednak udawało im się z powodzeniem odpiąć zarzuty oponentów. Niejeden z przysłuchujących się sądowi nad nimi, szukał potem kontaktu z ich zborami.

Spółeczności ewangelikalne rozpowszechniały swoje poglądy także za pomocą swojej prasy (Sawinski 2001, 105–106; Nikolskaja 2009, 73). Już przed rewolucją baptyści wydawali takie periodyki jak: „Baptist”, „Gost”, „Słowo Istiny”, a ewangeliczni chrześcijanie: „Utrennjaja Zvezda”, „Christianin”. Po rewolucji baptyści założyli kolejne czasopisma: „Baptist Ukrainy” – przeznaczony dla ludności ukraińskiej, „Ewangelist” – na użytek mieszkańców Azji środkowej. Wymienione periodyki były na ogół miesięcznikami, tylko „Utrennjaja Zvezda” ukazywała się co tydzień. Najwięcej ich wychodziło na początku lat dwudziestych, pod koniec dekady nie było już ani jednego.

Aby poradzić sobie z licznymi zadaniami, jakie podejmowali po rewolucji ewangelicznie wierzący, potrzebni byli odpowiedni pracownicy kościelni. Tych kształcono na kursach organizowanych przez menonitów, baptystów, ewangelicznych chrześcijan³.

³ Z istniejących przed pierwszą wojną światową szkół prowadzonych przez wyznania ewangelikalne, wyróżniało się baptyistyczne seminarium teologiczne w Łodzi, które w 1924 r. wznowiło swoją działalność, aby kształcić kadry dla kościołów baptystycznych w Polsce.

Niekiedy urządzali je wspólnie baptyści i ewangeliczni chrześcijanie, na przykład w Leningradzie w latach 1923–1924. Od 1925 r. już tylko ci drudzy urządzali kursy, na których zajęcia z dogmatyki prowadził wybitny teolog I. Kargel, a z biblistyki i homiletyki Prochanow. Zazwyczaj kursy te trwały kilka miesięcy, ewentualnie rok. W tak krótkim czasie niełatwo było przekazać odpowiednią wiedzę oraz umiejętności słuchaczom, którzy mieli pełnić, albo nawet już pełnili, ważne funkcje kościelne. Innych możliwości jednak nie było. Dopiero 1 grudnia 1927 r. otwarto pod kierunkiem P. Iwanowa-Kłyszniukowa Moskiewskie Kursy Biblijne. Miały one trwać trzy lata, kształcić w trybie stacjonarnym, a nade wszystko ich program był bardzo ambitny. Wykładano na nich między innymi biblistykę, historię Kościoła, metodykę pracy ewangelizacyjnej i homiletykę. Po półtora roku władze kursy te zamknęły.

W pewnej mierze religijny NEP był związany z NEP-em w ścisłym znaczeniu. W wyniku porewolucyjnych przemian ekonomicznych stało się możliwe otrzymanie majątku ziemskiego czy też zakładu przemysłowego w celu uprawiania gospodarki wspólnotowej. Z takiej możliwości skorzystały niektóre ugrupowania religijne: duchoborcy, mołokanie, tołstojowcy, baptyści i ewangeliczni chrześcijanie. Tym ostatnim zwłaszcza idea kolektywnego gospodarowania wydawała się realizacją wzorów z czasów apostołskich (Dz 4,32–35) (Baczinin 2005, 281). Zresztą zakładanie komun, w których wierzący (Popow 1990, 26) tworzyliby także wspólnoty ekonomiczne, postulował już przed rewolucją Paszkow. Sam Prochanow założył komunę „Wertograd” na Krymie prawdopodobnie w 1894 r. Niestety, wskutek prześladowań po kilku latach musiała ona zakończyć swoją działalność (Prochanow 1992, 88–92; Popow 1990, 26–27). Jednakże komuny, które powstawały po rewolucji, były popierane przez państwo. Powstało ich prawie 30, zazwyczaj nosiły biblijne nazwy: „Gefsimanija”, „Wifanija”, „Sichor”, ale była też „Utrennjaja Zvezda”. Zamieszkiwało je od 20 do 50 rodzin, największe istniały w guberni twerskiej. Pracowali w nich ludzie znający się na rolnictwie, a przy tym uczciwi i nieobawiający się trudności, dlatego osiągały one bardzo wysokie plony, co musiały pochwalić nawet władze, borykające się w wielu rejonach Rosji z problemem ogromnych niedoborów żywności.

Poza gospodarstwami rolnymi wierzący założyli wiele innych przedsięwzięć, na przykład w Rzewie artel cukierniczy „Sarepta”, a w Homlu budowlany „Betonit”. Baptyści utworzyli Towarzystwo Kredytowo-Kooperatywne „Bratskaja Pomaszcz”. Także one osiągały znakomite rezultaty ekonomiczne.

Bolszewicy byli zwolennikami wspólnoty dóbr, ale nie takiej, jaką sugerowały Dzieje Apostolskie. Gospodarstwa i inne firmy prowadzone przez sekciarzy miały istnieć dopóty, dopóki sytuacja gospodarcza w kraju nie poprawi się do tego stopnia, aby nie zagrażała buntem przeciwko władzy. Gdy więc głód przestał być zjawiskiem wszechobecnym, władze stopniowo pozbawiały chrześcijan możliwości prowadzenia działalności gospodarczej.

Jednak Prochanow łudził się bardzo długo, że komuniści pozwolą żyć wierzącym w spokoju. Snuł piękne marzenia o Ewangelii, że miasteczko zamieszkałym przez

siostry i braci w Chrystusie. 19 września 1927 r. po długiej podróży dotarł do zbiegu rzek Bii i Katyni w okręgu bijskim na Syberii, gdzie zasadził 36 cedrów i 3 długowieczne klony amerykańskie – zaczątek Miasta Słońca. Być może władze, godząc się na to, zamierzały rzeczywiście zgromadzić wszystkich ewangelicznie wierzących w jednym miejscu, by ułatwić sobie sprawowanie nad nimi kontroli. Chociaż bardziej prawdopodobne jest to, że zwodziły przywódcę ewangelicznych chrześcijan, ażeby wykorzystać go do realizacji swoich zamiarów (Sawin 2009, 40–43).

W latach dwudziestych ewangeliczni chrześcijanie i baptyści odgrywali niepoślednią rolę. Organizowane przez nich spotkania gromadziły zawsze liczną publiczność. Ich prasa oraz inne wydawnictwa były powszechnie czytane. Pomoc charytatywna zorganizowana przez zachodnich protestantów, na ich usilną prośbę, ratowała przed śmiercią głodową znaczną część społeczeństwa. Można powiedzieć wręcz, że ugrupowania ewangeliczne wywarły wpływ na życie milionów ludzi. Działo się tak między innymi dlatego, że zastąpiły one w licznych dziedzinach Cerkiew prawosławną. Wielu straciwszy do niej zaufanie, nie stawało się zwolennikami ideologii komunistycznej, a za słuszne uznawało to, co głosili protestanci kaznodzieje. W efekcie liczba ewangelicznych chrześcijan, baptystów, a także pokrewnym im zielonoświątkowców i metodystów niepomiaralnie wzrosła.

Według dość ostrożnych szacunków dorosłych ewangelicznych chrześcijan mogło być od 350 do 400 tysięcy i mniej więcej tyle samo baptystów (Nikolskaja 2009, 91). Zielonoświątkowcy – chrześcijanie wiary ewangelicznej tylko na terytorium radzieckiej Ukrainy mogli stanowić grupę 15 tysięcy (Franczuk 2002, 38). Do tego należałoby doliczyć jeszcze nieochrzczone dzieci i młodzież, którzy aktywnie uczestniczyli w życiu zborów, ponadto współwyznawców z obszarów, które przed wojną należały do Rosji, a które w latach czterdziestych stały się częścią Związku Radzieckiego, na przykład Kresy Wschodnie. Prawdopodobnie w taki czy inny sposób ze zborami ewangelicznymi było związanych kilka milionów ludzi. Część z nich – nie wiadomo jednak jaka – nie włączała się zbyt w ich działalność i z czasem odłączyła się od nich zupełnie, by wieść egzystencję bardziej konformistycznych obywateli ZSRR. Byli też tacy, którzy przystępowali do nich tylko po to, ażeby uniknąć służby wojskowej. Jednak nie zmienia to faktu, że w latach dwudziestych kościoły ewangelikalne stanowiły niemały odłam społeczeństwa radzieckiego.

Ewangeliczni chrześcijanie i baptyści nieraz z powodu swej wiary emigrowali. Do wyjazdu zmuszono za czasów caratu Paszkowa. Lecz na ogół wyjeżdżano z własnej inicjatywy, nie mogąc znieść prześladowań. Szczególnie dotyczy to wiernych z Ukrainy, Białorusi oraz Powołża, kierujących się do Stanów Zjednoczonych oraz do Argentyny, Paragwaju i Urugwaju. Przypuszczalnie niektórzy emigranci chcieli nie tylko uniknąć represji, lecz także polepszyć swoje warunki ekonomiczne. Niejednokrotnie się zdarzało, że prawosławny Rosjanin nawracał się na obczyźnie na jedno z wyznań ewangelicznych. Jako przykład służyć może I. Woronajew, który przed pierwszą wojną światową wyemigrował do USA i tam stał się zielonoświątkowcem,

a na początku lat dwudziestych przybył na Ukrainę i zainicjował ugrupowanie chrześcijan wiary ewangelicznej⁴.

W wyniku emigracji w obu Amerykach, a od lat dwudziestych także w Australii (Džejs 1987, 12–23) istniały niewielkie skupiska ewangelicznie wierzących wywodzących się z Rosji. W 1919 r. na zjeździe w Filadelfii ukonstytuowała się pierwsza organizacja tych specyficznych emigrantów – Rosyjsko-Ukraiński Związek Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów (Charkow 2009, 5). Do końca lat dwudziestych mieli oni możliwość podtrzymywania kontaktów ze współwyznawcami i rodakami w kraju. Później było to niemożliwe aż do połowy lat pięćdziesiątych.

Osobną grupą emigrantów byli menonici. Bardzo szybko przekonali się, że nie zdołają zachować swego tradycyjnego stylu życia, dlatego wielu z nich postanowiło wyemigrować. W latach dwudziestych ze Związku Radzieckiego wyjechało 25 tysięcy menonitów, głównie do Kanady, a także do Brazylii i Paragwaju. Część z nich stanowili braterscy menonici (Bender 1991, 81), odłam blisko współpracujący z baptystami. Dodać warto, że w Stanach Zjednoczonych rozwijały się wspólnoty mołokanów, którzy przyjechali tam przed rewolucją październikową (Żidkow 1957, 69).

W latach dwudziestych, w których wspólnotom ewangelicznym na wiele pozwalano, Związek Radziecki musieli jednak opuścić niektórzy liderzy. Marcinkowskiego zmuszono do emigracji już w 1923 r. Z kolei w 1928 r. do wyjazdu na Czwarty Światowy Kongres Baptystów w Toronto przygotowywała się delegacja radziecka. Władze niedwuznacznie dały do zrozumienia dwóm jej uczestnikom – J. Winsowi i I. Prochanowowi – że lepiej będzie, jeśli już nigdy nie wrócą.

Bibliografia

- BACZININ, W. (2005), *Nacional'naja ideja dlja Rossii. Wybor meżdu wizantizmom, evangelizmom i sekuljaryzmoz. Istoriceskie oczerki politiceskoj teologii i kul'turnoj antropologii.* Sankt-Petersburg.
- BRONK, A. (2003), *Podstawy nauk o religii.* Lublin.
- CHARLOW, G. (2009), *Rusko-ukrainskomy sażuzu 90!* W: *Sejatel' Istiny.* 5–6, 5.
- CZISTOWICZ, I. (1997), *Istorija perevoda Biblii na russkij jazyk.* Moskwa.
- DIK, I. (1985), *Menonity.* W: *Bratskij westnik.* 2, 45–49.
- DZWONKOWSKI, R. (1997), *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii.* Lublin.
- DŽEJMS, P. (1987), *Slavjanskie baptistskie cerkwi w Avstralii.* [b.m.w.]
- FRANCZUK, W. (2002), *Prosila Rossija dożdjia u Gospoda.* T. 1–2. Kijew.
- GOLOWASZCZENKO, S. (1998), *Istorija ewangel'sko-baptistskogo dwizenija w Ukraine. Materialy i dokumenty.* Odessa.
- HILL, K. (1989), *The Puzzle of the Soviet Church. An Inside Look and Christianity and Glasnost.* Portland.
- Istorija (1989), *Istorija ewangel'skich christian-baptistov v SSSR.* Moskwa.

⁴ Czasami osoby pochodzące z Kresów Wschodnich nawracały się na emigracji i powróciwszy w swoje strony rodzinne na początku dwudziestolecia międzywojennego, rozwijały bardzo intensywną działalność w organizacjach wyznań ewangelikalnych.

- KARETNIKOWA, M. (2001), Istorija petersburskoj cerkwi ewangel'skich christian-baptistow. W: Almanach po istorii russkogo baptizma. 2, 5–168.
- KARSKI, K. (1994), Symbolika. Zarys wiedzy o Kościołach i wspólnotach chrześcijańskich. Warszawa.
- KOPPITERS, B. (2001), Pacifistskie sekty, boł'szeviki i pravo na otkaz ot voinskoj służby, tłum. Lisutkina, L. W: Almanach po istorii russkogo baptizma. 2, 390–430.
- KORRADO, S. (2005), Filozofija službenija polkovnika Paszkova. Sankt-Peterburg.
- KRAPIWIN, M./LEJKIN, A./DOŁGATOW, A. (2003), Sud'by christianskogo sektanstwa w Sowetskoj Rossii (1917 – koniec 1930-ch godow). Sankt-Peterburg.
- KURKOWIAK, A. (2010), Polityka Rosji Radzieckiej i ZSRR w latach 1918–1991. W: Brzeziński, B. (red.), Fenomen rosyjskiego komunizmu. Geneza, konteksty, konsekwencje. Poznań, 227–239.
- MODNICKA, N. (2003), Małe światy polskiego ewangelikalizmu. Studium z antropologii interpretatywnej. Łódź.
- MITROCHIN, L. (1997), Baptizm: istorija i sowremennost'. Sankt-Peterburg.
- NAGIRNIAK, A. (2008), Dej Iwanowicz Mazajew. W: Bratskij westnik. 1, 31–42.
- NIKOLSKAJA, T. (2009), Russkij protestantizm i gosudarstvennaja vlast' v 1905–1991 godach. Sankt-Petersburg.
- PEŁCZYŃSKI, G. (2016), Kilka uwag na temat specyfiki religijnej Rosji. W: Studia Historica Gedanensia. VII, 201–216.
- PEŁCZYŃSKI, G. (2012), Ewangelikalizm w Rosji (XIX–XX wiek). Poznań.
- PEŁCZYŃSKI, G. (2013), Ugrupowania ewangelikalne na ziemiach polskich. W: Zwierciadło Etnologiczne. 2, 101–122.
- PIPES, R. (2007), Rosja bolszewików. Warszawa.
- POPOW, W. (1990), Ewangel'skie trudowye arteli. W: Bratskij westnik. 2, 26–32.
- POPOW, W. (1996), I. S. Prochanow. Stranicy žizni. Sankt-Peterburg.
- PROCHOROW, K. (2010), Podwíg wery. Unikał'nye swidetel'stwa o žizni christian w SSSR. Omsk.
- PROCHANOW, I. (1992), W kotle Rossii 1869–1933. Awtobiografija. Chicago.
- SAWATSKY, W. (1981), Soviet Evangelicals Since World War II. Kitchener.
- SAWIN, A. (2009), Gorod Solnca. W: Mirt. 4, 40–43.
- SAWINSKIJ, S. (1999), Istorija ewangel'skich christian-baptistov Ukrainy, Rossii, Bełorussii (1867–1917). Sankt-Peterburg.
- SAWINSKIJ, S. (2001), Istorija ewangel'skich christian-baptistov Ukrainy, Rossii, Bełorussii (1917–1967). Sankt-Peterburg.
- STAWIŃSKI, P. (1993), W zborze i na zesłaniu. Z dziejów nurtów ewangelicznych w imperium rosyjskim 2 poł. XIX – pocz. XX w. Częstochowa.
- SZENDEROWSKI, L. (1982), Ewangeliczni chrześcijanie. Ruch odrodzeniowo-reformatorski w historycznym Kościele chrześcijańskim. Rys historyczny (XIX–XX w.). Wheaton/Warszawa.
- SZURMIN, D. (2003), Svoboda bez kresta. Rozmyslenie o poeme A. Błoka „Dwenadcat”. W: Reszenie. 2, 20–23.
- WHITTAKER, C. (1997), Wielkie przebudzenia. Warszawa.
- Wykład (1982), Wykład wiary ewangelicznej. W: Szenderowski, L., Ewangeliczni chrześcijanie. Ruch odrodzeniowo-reformatorski w historycznym Kościele chrześcijańskim. Rys historyczny (XIX–XX w.). Wheaton/Warszawa, 353–406.
- ZENKOWSKI, S. (1995), Russkoe staroobrjadczestwo. Duchovnoe dviženija semnadcatogo veka. Moskwa.
- ZIELIŃSKI, T. J. (2014), Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej. Katowice.
- ŻIDKOW, J. (1957), Molokane iz SSzA – nasi gosti. W: Bratskij westnik. 4, 69.

EKONOMIKA

ANATOLIY KUCHER
Institute of Agrarian Economy Kyiv

ESTIMATION OF EFFECTIVENESS OF USAGE OF LIQUID ORGANIC FERTILIZER IN THE CONTEXT OF RATIONAL LAND USE: A CASE STUDY OF UKRAINE

KEYWORDS: liquid organic fertilizer, economic effectiveness, cost, coefficients of payback, pig farm, oat, potential soil fertility, Ukraine

ABSTRACT: The purpose of the article – to perform comparative analysis of the economic effectiveness of the 10 samples of organic fertilizer of pig farm, bio humus “Humivit” and mineral fertilizers (Nitroamofoska, ammonium nitrate, carbamide) on the example of oats. The study used the following methods: abstract-logical, cash-analytical, cash-equivalent, expert, monographic. The research was done in Ukraine. The results of the comparative analysis of economic effectiveness of the 10 samples of organic pig fertilizer, bio humus “Humivit” and mineral fertilizers (Nitroamofoska, ammonium nitrate, carbamide) in the example of oats on the green mass show that the use of organic fertilizers sample number 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10 is an economically effective, while organic fertilizers of sample number 7, 8, 9 are economically inefficient. By the main indicators of economic effectiveness (coefficients of payback, conditional additional profit, level of profitability) organic fertilizers sample number 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10 have significant competitive advantages over the studied brands of mineral fertilizers and bio humus “Humivit”. The use of organic pig fertilizers, except the sample number 8, in economic terms for the impact on potential soil fertility is more effective than bio humus “Humivit”. The most significant economic benefits for the impact on potential soil fertility are samples of organic fertilizers pig number 1, 5, 10, whose application generates the lowest cost price of humus. The element of novelty is that with using the author’s scientific and methodical approach it was conducted the estimation of economic effectiveness of the liquid organic fertilizer of pig farm for the impact on potential soil fertility.

1. Introduction

The economic justification for the use of organic fertilizers could ensure simplification of decision-making. Naturally, such study should be based on a model which is based on scientific and methodological tools that integrates fundamental agriculture laws and economy laws. However, the economic aspects of the use of organic fertilizers, including liquid manure remain poorly understood, which determined the relevance of this study.

Analysis of recent research and publications shows that V. N. Bosak (2005, 2010), I. M. Bohdevych (2010), A. M. Moskalenko (2013), O. Lushnikova (2015), O. V. Sendetska (2013), O. V. Khodakivska (2010), A. Dubey, D. K. Dubey, E. Enujeke, I. M. Ojeifo, G. U. Nnaji (2013), T. Leah, N. Leah, K. Leibold, T. Olsen, R. Massey, M. Schmitt, G. Rehm, S. Soeparjono (2016) pay attention the issue of the effectiveness of organic fertilizers. In our previous studies identified projections (tentative) indicators of economic effectiveness (cost savings) applying liquid pig organic fertilizers for example crops such as corn, winter wheat (Kucher 2016). The proposed article is a logical continuation of the mentioned research with extension subject field towards rational use of land.

2. The purpose of the article

To perform comparative analysis of the economic effectiveness of the 10 samples of organic fertilizer of pig farm, bio humus “Humivit” and mineral fertilizers (Nitroamofoska, ammonium nitrate, carbamide) on the example of oats.

3. The main research results

Comparative analysis of the economic effectiveness of the 10 samples of organic fertilizer of pig farm, bio humus “Humivit” and mineral fertilizers (Nitroamofoska, ammonium nitrate, carbamide) on oats is based on the experimental obtained data in the result of growing experiment by the Department of Agrochemistry of National Scientific Center «Institute for Soil Science and Agrochemistry Research named after O. N. Sokolovsky» under the leadership of L. O. Shedey to determine the biological effectiveness of different types of fertilizers on oats (Shedey/Kucher and other 2016).

According to the economic service of pig farm, the costs of liquid organic fertilizers are 13 UAH/t. Given that the cost of organic fertilizers depending on the farm ranged from 5.27 UAH/t to 7.90 UAH/t, selfcost (including the cost for application) of organic fertilizers depending on the farm and a way of making ranges from 18.27 UAH/t to 20.90 UAH/t in the future to make economic calculations by the variant approach in the optimistic version manure cost is 18.27 UAH/t, and the pessimistic version – 20.90 UAH/t.

The costs on application of solid organic fertilizers (sample number 1, 5, 10) are at a rate of 16.13 UAH/t (Cherenkov/Rybka and other 2014, 49). Given the cost of organic fertilizers for the calculation of the costs of application of solid organic fertilizer are by the optimistic variant at 21.40 UAH/t, and the pessimistic version – 24.03 UAH/t.

The average wholesale price of Nitroamofoska ($N_{24}P_{24}K_{24}$) as of 1.11.2015 in Ukraine totaled 9000 UAH/t, ammonium nitrate – 7000 UAH/t, carbamide – 7800 UAH/t (Monitoring 2016). The cost for application as in the previous phase of the study, made in the amount of 1350 UAH/t, which together with the cost of fertilizers does not exceed the upper limit of the market price of these fertilizers.

To calculate the average price of “Humivit” was taken which was 7.11 UAH/kg. For comparability by the analysis of indicators of the cost for application “Humivit” made was 13 UAH/t.

Thus, each of the variants of the experiment on the basis of the data it was determined the total cost for application the corresponding amount of fertilizer, the results in Table 1.

Table 1. Indicators of costs for the use of organic fertilizers of pig farm, bio humus “Humivit” and mineral fertilizers on example of oats for green fodder

Variant	Norm on 1 ha, kg phys. weight	Cost of fertilizers, UAH/ha		Expenses for application, UAH/ha	Total costs, UAH/ha	
		Pes. variant	Opt. variant		Pes. variant	Opt. variant
1) Without fertilizers (control)	–	–	–	–	–	–
2) Nitroamofoska, $N_{24}P_{24}K_{24}$	150	1 350.00	1 350.00	202.50	1 552.50	1 552.50
3) Ammonium nitrate, N_{24}	69	483.00	483.00	93.15	576.15	576.15
4) Carbamide, N_{24}	52	405.60	405.60	70.20	475.80	475.80
5) Bio humus “Humivit”	1 333	9 477.63	9 477.63	17.33	9 494.96	9 494.96
6) Sample № 1	3 871	30.58	20.40	62.44	93.02	82.84
7) Sample № 2	7 742	61.16	40.80	100.65	161.81	141.45
8) Sample № 3	5 714	45.14	30.11	74.28	119.42	104.39
9) Sample № 4	5 333	42.13	28.10	69.33	111.46	97.43
10) Sample № 5	2 963	23.41	15.62	47.79	71.20	63.41
11) Sample № 6	9 600	75.84	50.59	124.80	200.64	175.39
12) Sample № 7	10 909	86.18	57.49	141.82	228.00	199.31
13) Sample № 8	17 143	135.43	90.34	222.86	358.29	313.20
14) Sample № 9	9 600	75.84	50.59	124.80	200.64	175.39
15) Sample № 10	2 963	23.41	15.62	47.79	71.20	63.41

Source: author's calculations.

Thus, the calculation results strongly suggest that the expenses of the use of organic pig fertilizers taking into account their cost are lower than costs of the use of mineral fertilizer and about 30 times less than the cost of applying bio humus “Humivit”.

Based on experimental data on the yield of oats on the green mass there were calculated basic indicators of economic effectiveness of the application of studied organic and mineral fertilizers. By performing calculations to determine the value of green mass of oats it was based on the price of grain oats as of 1.12.2015 – 232.77 UAH/c (State 2015, 15), which is converted to the required dimensions using nutrient medium. Recalculation made by regulatory evaluation of forage quality green mass in accordance with methodological recommendations on the calculation of costs of feed livestock and poultry in farms of all categories approved by the State Statistics Committee of Ukraine of 24.01.2008 # 18 (State 2008). So, in 1 c of green mass of oats contains an average of 0.18 c feed. units., the price of 1 c of green mass of oats is 41.90 UAH.

The results of the research (tab. 2) indicate significant differences in terms of economic effectiveness as the samples of organic fertilizers from different pig farms together and compared with mineral fertilizers and bio humus “Humivit” due primarily to different their influence on the yield of oats on the green mass. For example the use of carbamide and samples of organic fertilizers number 8 and 9 of pig farm had no beneficial effect on productivity, resulting in these ways, it was even lower than the control, not provided forming a positive economic effect. Thus, based on these data it can be noted that the use of carbamide and samples of organic fertilizers number 8 and 9 are economically ineffective and impractical.

The greatest value of the conditional additional income (934.37 UAH/ha) was obtained by the application of organic fertilizer of the sample number 3 by the biggest increase in yield (22.3 t/ha), which ultimately provide the greatest mass of conditional additional profit by the pessimistic (814.95 UAH/ha) and optimistic scenarios (892.98 UAH/ha), but the highest level of conditional profitability achieved in the version applying organic fertilizer of samples number 10 and number 3 due to the relatively lower their cost.

If we compare the economic effectiveness of organic pig fertilizers with those of Nitroamofoska, by the criterion for the maximum additional income more effective sample are number 2, 3, 4, 6, and compared to ammonium nitrate, in addition to these samples, and sample number 10. But because of the relatively high cost of mineral fertilizers on these variants there was not ensured formation of additional profit, that is the ultimate application of fertilizers was inefficient too.

If we compare the economic effectiveness of organic pig fertilizers with those of bio humus “Humivit”, then by the criterion of maximum additional income more effective than bio humus were examples of number 2, 3, 4, 6, but because of very high cost of applying bio humus “Humivit” was also economically inefficient, and in this embodiment formed the greatest amount of conditional loss calculated per hectare.

Therefore, based on comparative analysis of economic effectiveness of the 10 samples of organic pig fertilizer, bio humus “Humivit” and mineral fertilizers (Nitroamofoska, ammonium nitrate, carbamide) in the case of oats on the green

mass, it may be noted that: firstly, the use of organic fertilizer sample number 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10 was cost effective; secondly, the use of organic fertilizers sample number 8, 9 was economically inefficient because of lack of a positive impact on productivity and organic fertilizers sample number 7 is inefficient because of the relatively low growth of productivity (it is interesting that in the same growth pattern number 1 was effective), but the optimistic variant was achieved almost break-even level, that is reserve for improvement.

Table 2. Indicators of oriented economic effectiveness of pig organic fertilizer compared with bio humus "Humivit" and mineral fertilizers on example of oats on green fodder

Variant	Yield, c/ha	Increase before control, c/ha	Value of increase (additional income), UAH/ha	Conditional additional profit, UAH/ha		Level of conditional profitability, %	
				Pes. variant	Opt. variant	Pes. variant	Opt. variant
1) Without fertilizers (control)	89.8	-	-	-	-	-	-
2) Nitroamofoska, N ₂₄ P ₂₄ K ₂₄	106.4	16.6	695.54	-856.96	-856.96	-55.2	-55.2
3) Ammonium nitrate, N ₂₄	101.5	11.7	490.23	-85.92	-85.92	-14.9	-14.9
4) Carbamide, N ₂₄	81.8	0.0	0.00	-475.80	-475.80	-100.0	-100.0
5) Bio humus "Humivit"	107.9	18.1	758.39	-8736.57	-8736.57	-92.0	-92.0
6) Sample № 1	94.6	4.8	201.12	108.10	118.28	116.2	142.8
7) Sample № 2	111.1	21.3	892.47	730.66	751.02	451.6	531.0
8) Sample № 3	112.1	22.3	934.37	814.95	829.98	682.4	795.0
9) Sample № 4	111.3	21.5	900.85	789.39	803.42	708.2	824.6
10) Sample № 5	100.5	10.7	448.33	377.13	384.92	529.7	607.1
11) Sample № 6	110.6	20.8	871.52	670.88	696.13	334.4	396.9
12) Sample № 7	94.5	4.7	196.93	-31.07	-2.38	-13.6	-1.2
13) Sample № 8	89.2	0.0	0.00	-358.29	-313.20	-100.0	-100.0
14) Sample № 9	85.7	0.0	0.00	-200.64	-175.39	-100.0	-100.0
15) Sample № 10	104.1	14.3	599.17	527.97	535.76	741.5	844.9

Source: author's calculations.

Analyzing the coefficients of payback of organic pig fertilizer compared with bio humus "Humivit" and mineral fertilizers for example the green mass of oats (tab. 3), it should be noted that coefficient of payback of fertilizer by crop leading the ammonium nitrate (4.23 c/kg NPK) and carbamide (3.42 c/kg NPK) due to their single-component composition is actually only refers to the payback of nitrogen but Nitroamofoska as a complex mineral fertilizer has a coefficient of payback at 1.48 c/kg NPK.

Table 3. Coefficients of payback of organic pig fertilizer compared with bio humus “Humivit” and mineral fertilizers on oat example for green fodder

Variant	Coefficient of payback of fertilizer by crop, c/kg NPK	Coefficient of payback of fertilizer by conditional additional income, UAH/kg NPK	Coefficient of payback of fertilizer by conditional additional profit, UAH/kg NPK	
			Pes. variant	Opt. variant
1) Without fertilizers (control)	-	-	-	-
2) Nitroamfoska, N ₂₄ P ₂₄ K ₂₄	1.48	9.66	-11.90	-11.90
3) Ammonium nitrate, N ₂₄	4.23	20.42	-3.58	-3.58
4) Carbamide, N ₂₄	3.42	0.00	-19.89	-19.89
5) Bio humus “Humivit”	1.75	12.31	-141.86	-141.86
6) Sample № 1	1.46	3.11	1.67	1.83
7) Sample № 2	2.35	18.90	15.47	15.90
8) Sample № 3	2.23	18.58	16.21	16.51
9) Sample № 4	2.82	22.83	20.00	20.36
10) Sample № 5	2.13	9.52	8.00	8.17
11) Sample № 6	1.50	11.79	9.08	9.42
12) Sample № 7	1.67	3.47	-0.55	-0.04
13) Sample № 8	1.04	0.00	-4.18	-3.65
14) Sample № 9	1.62	0.00	-3.80	-3.32
15) Sample № 10	1.47	8.46	7.46	7.57

Source: author's calculations.

Compared with bio humus “Humivit” higher coefficients of payback of fertilizer by crop had samples number 2, 3, 4, 5, the lowest this coefficient in the sample number 8. Coefficient of payback of fertilizer by conditional additional income is highest in sample number 4 (22.83 UAH/kg NPK), ammonium nitrate is close to him (20.42 UAH/kg NPK), but by the coefficient of payback of nutrient by conditional additional profit it proved ineffective (-3.58 UAH/kg NPK), as bio humus “Humivit” (-141.86 UAH/kg NPK). Thus, by the coefficient of payback of nutrient by conditional additional profit the use of organic fertilizers sample number 2, 3, 4 is most effective; less effective – samples 5, 6 and 10, sample № 1 is the least cost effective. The use of organic fertilizer sample number 7, 8, 9 is economically inefficient. A similar conclusion can be drawn from the economic analysis coefficients of payback of costs on organic pig fertilizer compared with bio humus “Humivit” and mineral fertilizers for example oats for green fodder (tab. 4).

Consequently, the use of organic fertilizers sample number 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10 is an economically effective, while organic fertilizers sample number 7, 8, 9 are economically inefficient. By the main indicators of economic effectiveness (coefficients

of payback, conditional additional profit, level of profitability) organic fertilizers of samples number 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10 have significant competitive advantages over the studied brands of mineral fertilizers and bio humus “Humivit”.

Table 4. Coefficients of payback of costs on organic pig fertilizer compared with bio humus “Humivit” and mineral fertilizers on example of oats for green fodder

Variant	Coefficients of payback of costs on fertilizers by crop, c/kg NPK		Coefficients of payback of costs on fertilizers by additional income		Coefficients of payback of costs on fertilizers by additional conditional profit	
	Pes. variant	Opt. variant	Pes. variant	Opt. variant	Pes. variant	Opt. variant
1) Without fertilizers (control)	–	–	–	–	–	–
2) Nitroamofoska, N ₂₄ P ₂₄ K ₂₄	6.9	6.9	0.448	0.448	-0.552	-0.552
3) Ammonium nitrate, N ₂₄	17.6	17.6	0.851	0.851	-0.149	-0.149
4) Carbamide, N ₂₄	17.2	17.2	0.000	0.000	-1.000	-1.000
5) Bio humus “Humivit”	1.1	1.1	0.080	0.080	-0.920	-0.920
6) Sample № 1	101.7	114.2	2.162	2.428	1.162	1.428
7) Sample № 2	68.7	78.5	5.516	6.310	4.516	5.310
8) Sample № 3	93.9	107.4	7.824	8.950	6.824	7.950
9) Sample № 4	99.9	114.2	8.082	9.246	7.082	8.246
10) Sample № 5	141.1	158.5	6.297	7.071	5.297	6.071
11) Sample № 6	55.1	63.1	4.344	4.969	3.344	3.969
12) Sample № 7	41.4	47.4	0.864	0.988	-0.136	-0.012
13) Sample № 8	24.9	28.5	0.000	0.000	-1.000	-1.000
14) Sample № 9	42.7	48.9	0.000	0.000	-1.000	-1.000
15) Sample № 10	146.2	164.2	8.415	9.449	7.415	8.449

Source: author's calculations.

At the end there are calculated indicators of economic effectiveness of application of organic pig fertilizers compared with bio humus “Humivit” for the impact on potential soil fertility (tab. 5).

As expected, for the impact on potential soil fertility the bio humus “Humivit” significantly exceeds the investigated samples of organic fertilizers, but despite this, the results of comparing the cost (including the expenses for application) bio humus “Humivit” (7123 UAH/t) with the value of the newly humus (by variant I it is 797.42 UAH/t, for the second variant – 1298.18 UAH/t) indicate the excess of expenditure over the result, that the economic unreasonableness of its introduction, due to the relatively high price of bio humus “Humivit”.

Table 5. Economic indicators of the effectiveness of organic pig fertilizer and bio humus “Humivit” by impact on potential soil fertility

Variant	At the rate of 1 t of organic fertilizers			Per 1 hectare of studied culture		
	Formed humus, kg	Value of formed humus on variations, UAH		Formed humus, kg	Value of formed humus on variations, UAH	
		I	II		I	II
5) Bio humus “Humivit”	260.00	797.42	1298.18	346.58	1062.96	1730.47
6) Sample № 1	25.98	79.67	129.70	100.55	308.40	502.06
7) Sample № 2	1.61	4.95	8.05	12.49	38.29	62.34
8) Sample № 3	2.14	6.56	10.68	12.22	37.49	61.03
9) Sample № 4	2.26	6.93	11.28	12.05	36.95	60.16
10) Sample № 5	27.66	84.84	138.13	81.97	251.39	409.26
11) Sample № 6	4.61	14.14	23.02	44.26	135.76	221.01
12) Sample № 7	2.50	7.66	12.47	27.24	83.55	136.01
13) Sample № 8	0.35	1.07	1.75	5.99	18.39	29.93
14) Sample № 9	4.09	12.55	20.43	39.29	120.50	196.17
15) Sample № 10	34.93	107.13	174.40	103.50	317.42	516.75

Note. Variant I was calculated by the cost of humus 3067 UAH/t; variant II was calculated by the cost of humus 4993 UAH/t.

Source: author's calculations.

The results of the comparative analysis of the cost price for application 1 t of organic fertilizer (optimistic version – 18.27 UAH/t, pessimistic option – 20.90 UAH/t) from with value of the newly formed humus (by variant I it ranges from 1.07 UAH to 107.13 UAH, by the second variant, it ranges from 1.75 UAH to 174.40 UAH) show results excess over expenses for the cost of humus 3067 UAH/t in samples such as number 1, 5, 10 and under the optimistic variant, and the pessimistic variant, and the cost of humus 4993 UAH/t in samples such as number 1, 5, 6, 9, 10 and the optimistic variant, and the pessimistic variant. In the case of organic fertilizers sample number 2, 3, 4, 7, 8 observed the opposite situation, which is connected with a relatively low content of organic matter. Thus, by the impact on potential soil fertility it was proven economic feasibility of organic pig fertilizer of sample number 1, 5, 10, while fertilizer sample number 2, 3, 4, 7 and 8 of this criterion were less effective, but some of them at cost of 1 t of formed humus are as bio humus “Humivit” (tab. 6).

Thus, the cost of 1 t of humus formed from “Humivit” is 27396 UAH [7123 : 0.26 = 27396], while the cost of 1 t of humus organic pig fertilizer by optimistic variant ranged from 523 UAH [18.27 : 0.03493 = 523] to 52200 UAH [18.27 : 0.00035 = 52200] and by the pessimistic option – from 598 UAH [20.90 : 0.03493 = 598] to 59714 UAH [20.90 : 0.00035 = 59714].

Table 6. Comparison of the cost of 1 t of humus that can be generated from the use of organic pig fertilizer and bio humus “Humivit”

Variant	The cost of 1 t of humus, UAH		% to the cost of bio humus “Humivit”	
	Pes. variant	Opt. variant	Pes. variant	Opt. variant
5) Bio humus “Humivit”	27 396	27 396	100.0	100.0
6) Sample № 1	703	804	2.6	2.9
7) Sample № 2	11 348	12 981	41.4	47.4
8) Sample № 3	8 537	9 766	31.2	35.6
9) Sample № 4	8 084	9 248	29.5	33.8
10) Sample № 5	661	756	2.4	2.8
11) Sample № 6	3 963	4 534	14.5	16.5
12) Sample № 7	7 308	8 360	26.7	30.5
13) Sample № 8	52 200	59 714	190.5	218.0
14) Sample № 9	4 467	5 110	16.3	18.7
15) Sample № 10	523	598	1.9	2.2

Source: author's calculations.

In a comparative context, the economic feasibility of organic fertilizers is conditioned by comparing the cost of 1 t of humus, which was the lowest in those samples organic pig fertilizer as number 1, 5, 10, it, again, clearly shows the substantial economic benefits and economic feasibility of these fertilizers by impact on potential soil fertility.

This is especially important due to the fact, that the most typical and common types of soil degradation in Ukraine are dehumification and reduction of mobile nutrients (43 % of total area), causing economic losses at agricultural enterprises (Kucher 2015).

Consequently, the use of organic pig fertilizers, except the number 8, in economic terms for the impact on potential soil fertility is more effective than bio humus “Humivit”. At the same time the obtained results determine the economic effectiveness require further research and testing in field experiments.

4. Conclusions

The estimation of effectiveness of usage of liquid organic fertilizer in the context of rational land use was conducted in Ukraine. The results of the comparative analysis of economic effectiveness of the 10 samples of organic pig fertilizer, bio humus “Humivit” and mineral fertilizers (Nitroamofoska, ammonium nitrate, carbamide) in the example of oats on the green mass show that the use of organic fertilizers sample number 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10 is an economically effective, while organic fertilizers of sample number 7, 8, 9 are economically inefficient. By the main indicators

of economic effectiveness (coefficients of payback, conditional additional profit, level of profitability) organic fertilizers sample number 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10 have significant competitive advantages over the studied brands of mineral fertilizers and bio humus “Humivit”. The use of organic pig fertilizers, except the sample number 8, in economic terms for the impact on potential soil fertility is more effective than bio humus “Humivit”. The most significant economic benefits for the impact on potential soil fertility are samples of organic fertilizers pig number 1, 5, 10, whose application generates the lowest cost price of humus. One of the promising ways of increasing economic effectiveness of the use of organic pig fertilizers can be to develop and test experimental control of mixes action, which may be the subject of further research.

References

- BOHDEVYCH, Y. M./SAFRONOVSKAIA, H. M./TERESHCHENKO, N. D. and other (2010), Methods of determining the agronomic and the economic efficiency of mineral and organic fertilizers. Minsk.
- BOSAK, V. N. (2005), Agro-economic efficiency of fertilizer use. Minsk.
- BOSAK, V. N. (2010), Economic and energetic efficiency the use of organic fertilizers. In: Scientific works the Belarusian State Economic University, 52–56.
- CHERENKOV, A. V./RYBKA, V. S. and other (2014), Scientific and practical guide to the substantiation of sample labor standards, monetary and material and energy costs of producing crops. Dnipropetrovsk.
- DUBEY, A./DUBEY, D. K. (2017), Evaluation of cost effective organic fertilizers, Research & Development Centre, Kilpest India Ltd. In: <<http://orgprints.org/17043/1/17043.pdf>>.
- ENUJEKE, E. C./OJEFO, I. M./NNAJI, G. U. (2013), Effects of Liquid Organic Fertilizer on Time of Tasselling, Time of Silking and Grain Yield of Maize (*Zea mays*). In: Asian Journal of Agriculture and Rural Development. 3/4, 186–192.
- KHODAKIVSKA, O. (2010), The role of organic fertilizer to improve the environmental situation and increase the fertility of radioactively contaminated soil. In: Zemlevporiadnyi visnyk. 1, 18–22.
- KUCHER, A. V. (2016), Economic effectiveness of use of liquid organic fertilizers. In: *Economika APK*. 4, 45–50.
- KUCHER, A. V./KUCHER, L. Yu. (2015), Expert assessment of economic losses caused by soil degradation at agricultural enterprises. In: Actual problems of economics. 8, 165–169.
- LUSHNIKOVA, O. (2015), Economic-mathematical substantiation of efficiency of mineral fertilizer use in agricultural enterprises. In: *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. 1/2 <www.are-journal.com>.
- LEAH, T./LEAH, N. (2017), Economic and environmental efficiency of fertilizers use for enhance the fertility of degraded soils in the Republic of Moldova. In: <https://mpr.ub.uni-muenchen.de/53455/1/MPRA_paper_53455.pdf>.
- LEIBOLD, K./OLSEN, T. (2017), Value of Manure Nutrients. In: <<https://www.extension.iastate.edu/agdm/livestock/html/b1-65.html>>.
- MASSEY, R. (2017), Value of manure as a fertilizer. In: <http://www.delaval.com/ImageVaultFiles/id_3942/cf_662/ValueofMancarbamidesFertilizerMassey.pdf>.
- Monitoring of prices for mineral fertilizers (2016). In: <<http://www.iogu.gov.ua/monitoring/>>.
- MOSKALENKO, A. M. (2013), Economic evaluation of the use of manure and its influence on formation of soil fertility. In: *Visnyk ZhNAEU*. 1–2, 308–316.

- SCHMITT, M./REHM, G. (2017), Fertilizing Cropland with Swine Manure. In: <http://www.fao.org/prods/gap/database/gap/files/905_FERTILIZING_CROPLAND_WITH_SWINE_MANURE.HTM>.
- SENDETSKA, O. V. (2013), The efficiency of the production and use of organic fertilizer made from poultry waste and livestock farms. In: *Ekonomika APK*. 9, 123–127.
- SHEDEY, L. O./KUCHER, A. V. and other (2016), To determine the comparative biological and economic effectiveness of pig organic fertilizers, bio humus “Humivit” and mineral fertilizers: report on research work (final). Kharkiv.
- SOEPARJONO, S. (2016), The Effect of Media Composition and Organic Fertilizer Concentration on the Growth and Yield of Red Ginger Rhizome (*Zingiber officinale* Rosc.). In: *Agriculture and Agricultural Science Procedia*. Vol. 9, 450–455. In: <<https://doi.org/10.1016/j.aaspro.2016.02.162>>.
- State Statistics Service of Ukraine (2008), Guidelines regarding the calculation of costs of feed for cattle and poultry in farms of all categories. In: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.
- State Statistics Service of Ukraine (2015), Availability and receipt of grains and oilseeds to enterprises engaged in their storage and processing as of 1 December 2015. Statistical bulletin. Kyiv.

МАРИНА МУРАВЬЕВА

Саратовский государственный аграрный университет им. Н. И. Вавилова

СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ СЕЛА

State support of the village social infrastructure systems

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: сельская социальная инфраструктура, политика устойчивого развития территорий, система государственная поддержка, факторы развития

KEYWORDS: rural social infrastructure, sustainable development policy areas, government support system, development factors

ABSTRACT: The paper presents an analysis of the existing system of state support for rural social infrastructure for the first time. To address this goal the author studied the state information resources and data base of research of the models of state support for the sustainable development of rural areas. The researcher reveals the limitations of research on this subject (the analysis of Web of science, Scopus, Science Direct, Springer Link, Agris, Russian research data base), formulates the descriptive models of various countries in Europe and North America, and groups them into two basic systems. The tests revealed the main factors of the system of public funding of social infrastructure projects. In general financing the algorithms of support for rural social infrastructure were brought to light, the basis of which is made up by two main groups of countries: those with a support system for large rural settlements, selected on the principle of “driving member” and the countries with a system of grant and loan support for rural communities based on projects and local initiatives. The list of systems is not closed, because the study does not affect the countries of Asia, South America, Africa and Australia, which have their own distinctive features. The limitations in a single database of comparable statistical data about the objects of social and engineering infrastructure in rural areas do not allow to assess the effectiveness of investments. The author comes to the conclusion that single common methodology and standards for the evaluation of all forms of efficiency (economic, social, demographic and environmental) the use of state and interstate programs of support of social and infrastructural projects in rural areas, including a preliminary assessment of the needs in social and engineering facilities are necessary.

Введение

Конец XX века ознаменовался популяризацией идеи устойчивого развития сельских территорий в социально-экономической (в том числе аграрной) политике различных стран мира, сформировав новую теорию. Основа этой теории связана с неоднородным влиянием множества детерминант

демографического, территориального, производственного, природно-климатического характера на развитие села. В XXI веке во множестве научных исследований теория устойчивого развития сельских территорий приобрела свой «Гольфстрим»: через комплексное воздействие на стабилизацию демографических изменений, экологию и окружающую среду, поддержку малых форм бизнеса и традиционных видов деятельности, агротуризм можно сформировать наилучшие условия и повысить качество жизни. При этом, в стройную структуру устойчивого развития сельских территорий вклиниваются множество международных угроз для агросектора: мировые санкционные «войны», перераспределение сфер влияния на продовольственных рынках, не снижающаяся привлекательность урбанизации и риски немотивированности местного населения в развитии этих территорий. Значительным недостатком такого подхода является снижение значимости в принятии важных решений субъектами аграрной политики по вопросам создания и модернизации объектов социальной инфраструктуры села.

В работе на основе анализа научных и информационных источников, законодательного базиса России, Казахстана, Белоруссии смоделирована теоретическая система поддержки материальных вложений в развитие объектов социальной инфраструктуры различных государственных образований. Такое направление исследований позволяет приблизиться к решению поставленной перед авторами статьи научной проблемы: описание систем государственной поддержки сельской социальной инфраструктуры в рамках национальной политики устойчивого развития сельских территорий стран Восточной Европы на примере России, Белоруссии и Казахстана.

Материалы и методы

Для формирования представления о моделях государственного регулирования социальной инфраструктуры сельских территорий был применен двухэтапный анализ: 1) текстовое исследование научных работ по вопросам устойчивого развития сельских территорий в социальном направлении; 2) мониторинговое изыскание доступных нормативно-правовых и программных документов стран Восточной Европы по вопросам развития социальной инфраструктуры сельских территорий. Для первого этапа анализа был выбран перечень публикаций из научных баз данных Web of Science, Scopus, Science Direct, Springer Link, Agris, Российского индекса научного цитирования, поисковой системы Российской научной библиотеки, интернет-сервиса высшей аттестационной комиссии РФ по размещению авторефератов и диссертаций на предмет поиска научных работ по государственному регулированию социальной инфраструктуры сельских территорий. На основе полных текстов работ

(при полнотекстовом режиме), аннотаций к научным работам определялся перечень научных исследований в данном направлении в зависимости от ареала исследований. Исключались общие и повторяющиеся по смыслу работы. В обзор включались исследования характеризующие отдельные черты региональных моделей государственной поддержки инфраструктурных проектов сел. Это позволило сделать общий обзор научных исследований и выявить интересы научного сообщества.

Для полного представления о реальных моделях государственного регулирования были проанализированы тексты доступных в сети Internet нормативно-правовых актов государств в направлении государственного финансирования сельской социальной инфраструктуры.

Цель

Изучение итогов анализа национальных систем государственной поддержки социальной инфраструктуры сельских территорий стран Восточной Европы как части политики устойчивого развития сельских территорий.

Обзор источников

Многогранность проблемы развития сельской социальной инфраструктуры проявляется в большом объеме исследований начиная с середины XX века. Интерес исследователей к этой проблеме можно назвать условно-циклическим, аналогично процессам в мировой экономике. Он стимулируется инновационно-технологическими прорывами в сфере обеспечения инфраструктурных объектов.

Так, в странах Европейского союза, не смотря на общеевропейскую политику EU (rural development policy) на 2014–2020 и проекта LEADER, научное восприятие дифференцированно на Западе и Востоке Европы. Если в Западной Европе в основном ориентированы на поиск новых видов социальных услуг, инноваций в социальной сфере села, то в Восточной Европе – на адаптацию и модернизацию существующих объектов к более высоким стандартам, укреплением территориального единства, эффективностью инвестиций ЕС в социальную инфраструктуру (например, в работах: Kaminski, 2014, 117; Atkošiuniene 2015, 13).

В России выделяется две группы исследований: одна группа выделяет социальную инфраструктуру агропромышленного комплекса страны как причинно-следственный фактор сельского хозяйства и производства продовольствия, другая относит социальную инфраструктуру только к системе управления сельскими территориями. Федеративное устройство

государства и большой территориальный разброс природно-климатических условий формируют особенности экономического и социального характера развития сел. Это отражается на научных исследованиях в отдельных субъектах Российской Федерации, например: оценка состояния сельской социальной инфраструктуры Республики Марий Эл (Шулепов 2003, 5), экономическая стратегия развития социальной сферы Республики Северная Осетия-Алания (Елканов 2003, 6), применение математико-картографического моделирования сельской социальной инфраструктуры в Республике Мордовия (Калашникова 2006, 5), особенности социальной сферы села Самарской области (Афанасьева 2008, 7), проблемы муниципального уровня социальной сферы села в Ставропольском крае (Цыганкова 2008, 5), взаимосвязь социальной инфраструктуры с трудовыми ресурсами села в Свердловской области (Илюхина 2009, 5), развитие сельских территорий в Псковской области (Иванова 2010, 5), планирования социальной сферы (Исаков 2011, 4) и, доступности социальных услуг на селе в Нижегородской области (Большакова 2014, 6), проблема социальных услуг в Алтае (Kurakin 2015, 145), развития частно-государственного (муниципального) партнерства в социальной инфраструктуры сельских территорий в Республике Башкортостан (Кашфуллин 2015, 5) и Саратовской области (Малышев 2015, 4).

Общим недостатком исследований является отсутствие общей научной теории развития сельской социальной инфраструктуры, классификации отдельных моделей их развития и государственного управления такими моделями.

Факторы, определяющие формирование системы государственной поддержки развития сельской социальной инфраструктуры

Основными негативными характеристиками, снижающими желание развития социальной сферы села, по мнению научного сообщества, являются следующие аргументы: вложение в социальную инфраструктуру наиболее непредсказуемые, долгосрочные инвестиции связаны с высоким риском, отсутствует экономическая отдача от вложений. Поэтому принятие решений по государственному финансированию проектов по развитию социальной инфраструктуры из государственного бюджета и фондов зависит от ряда факторов:

– степени развития той или иной современной экономической системы. Этапы развития обществ через эволюцию включают различный набор элементов социальной инфраструктуры: от примитивных жилищных условий первобытного общества до развития телекоммуникаций современных обществ. Развитие института собственности на объекты социальной сферы (государственная, общественная или

частная), уровень принятия решений государством по улучшающим условиям реформирования сельского здравоохранения, образования, коммуникаций, жилищной сферы, социального обеспечения в соответствии с общей политикой государства или перевод решений в сферу частного сектора формируют специфику экономических систем. Участие государства в социализации и гуманизации экономики в планово-административных системах определяется целью развития профессиональных кадров для аграрного производства или усилением степени урбанизации для пополнения человеческого потенциала промышленных комплексов. Примером может служить СССР в которой за период 1917–1990 годы уровень грамотности сельского населения за счет вложений в образование и строительство сельских школ не менее чем на 12% от ВВП выросло с 37 до 99%, что способствовало улучшению качества профессиональных кадров в аграрной отрасли, была создана система бесплатного всеобщего образования и здравоохранения, предоставление бесплатного жилья работникам сельскохозяйственных предприятий. В чистой рыночной экономике поддержка сельской социальной сферы полностью ложиться на частный сектор и определяется как дополнительный бонус спроса на кадры агробизнеса в конкурентной борьбе. Создание социально ориентированного агробизнеса имеет эффект у крупных сельхозпроизводителей при условии их мотивации в получении отдачи от социальных вложений.

– развитие научно-технического прогресса и степень научности влияют на скорость внедрения технических, технологических, биологических, экономических инноваций. Особенности внедрения инноваций в социальную сферу на селе являются их временное запоздание по сравнению с городскими территориями, более сложная адаптация к новшествам из-за традиционности восприятия мира. Коммерциализация новых технологий (телекоммуникации и компьютерные сети, в том числе Internet, цифровое телевиденье; связь, в том числе сотовые сети; альтернативная энергетика, в том числе биогазовые установки, ветровые системы и солнечные батареи) создает новые потребности и новые рынки социальных услуг, которые изменяют традиционный уклад сельской жизни в сторону урбанизации, что имеет как положительные, так и отрицательные стороны.

– наличие финансовых ресурсов и их источников у государства на развитие социальной сферы на селе. Долгосрочные капитальные вложение в создание и поддержку объектов социальной инфраструктуры не всегда экономически эффективны и не имеют прямую финансовую отдачу. Это не «чистые» инвестиции, а вложение в будущее. Их эффект имеет институциональную основу и проявляется в демографии, удовлетворении образа жизни и повышение его уровня у сельских жителей. Источниками таких крупных вложений могут служить как средства от продажи природных ресурсов

(в том числе углеводородного характера), так и социально ориентированная политика крупных аграрных и пищевых компаний, а также крупные займы государств на такие проекты у международных банков развития.

– благосостояние сельского населения и сельская бедность. Уровень сельской бедности определяет возможность приобретения тех или иных социальных благ. При этом рост технологий и сельская бедность идут в противоположных направлениях друг другу: доступность коммуникационных технологий связана не с ростом благосостояния, а с их удешевлением, увеличением конкурентной массы новых технологий, которые улучшают удовлетворение социальных потребностей.

Совокупность этих и индивидуальных для конкретных стран факторов может одновременно сформировать систему оценки состояния сельской социальной инфраструктуры. К таким факторным показателям могут относиться:

- доля вложений в сельскую социальную инфраструктуру от ВВП страны;
- количество разработанных и внедренных инновационных разработок в сельскую социальную инфраструктуру;
- уровень обеспечения сельских территорий объектами сельской социальной и инженерной инфраструктуры;
- объемы государственных вложений в сельскую социальную инфраструктуру на 1 сельского жителя;
- уровень сельской бедности, определяемого относительно прожиточного минимума страны.

Общая модель нормативных регуляторов государственного планирования на 2016–2020 годы для стран Восточной Европы

Государственная поддержка направлена не на сплошное финансирование социальной инфраструктуры сел, а только укрупненных или выделенных в отдельный реестр. Финансируемое село выбрано в качестве «ведущего звена» развития социальной сферы окружающей территории. Принципами выбора таких населенных пунктов могут быть различные критерии: от численности населения до возможности реализации инвестиционных производственных проектов. Условно, это можно представить в виде математического выражения:

$$K_T \rightarrow \begin{cases} \{n/N(n) = q\} \\ q = \{g_1, g_2, \dots, g_i\} \\ \sum_{i=1}^n g_i = \sum_{i=1}^n k_i \cdot x_i \end{cases} \quad (1)$$

где

K – возможность государственного финансирования объектов сельской социальной инфраструктуры;

T – период действия программы финансирования;

n – число определенных для финансирования сельских населенных пунктов;

N – общее число сельских населенных пунктов в стране;

g – число сельских населенных пунктов, удовлетворяющих некоторым критериям;

$x_{1...i}$ – критерии (численность населения; расстояние от города или радиус населенного пункта, обязательное участие региона в софинансировании мероприятий; концентрация ресурсова комплексном обустройстве объектами социальной и инженерной инфраструктуры сельских поселений; наличие преимущественно базового аграрного предприятия или инвестиционного производственного проекта; уровень обеспеченности сельских поселений объектами социальной инженерной инфраструктуры; экология и другое);

$k_{1...i}$ – числовые коэффициенты критериев, числовые границы и ограничения.

Точечное финансирование крупных сельских населенных пунктов связано с формированием идеи «ведущего звена», когда финансирование одновременно направлено на всю инфраструктуру и формирует базу крупных производственных аграрных комплексов, направленных в том числе на развитие продовольственной независимости страны. Недостатком системы является сокращение ресурсов в селах, неудовлетворяющих условиям отбора.

Пример реализации модели государственного финансирования сельской социальной инфраструктуры в Российской Федерации

Реализация мероприятий по поддержке проектов социальной и инженерной инфраструктуры в постсоветский период новейшей истории Российской Федерации связано с реализацией программ «Социальное развитие села до 2013 года», а затем с программой «Устойчивое развитие сельских территорий на 2014–2017 годы и на период до 2020 года». Согласно общей тенденции основной

комплексное обустройство сельских населенных пунктов объектами социальной и инженерной инфраструктуры					
развитие в сельской местности сети общеобразовательных учреждений	фельдшерско-акушерских пунктов и (или) офисов врачей общей практики	плоскостных спортивных сооружений	учреждений культурно-досугового типа, торгово-бытовое и сервисное обслуживания	развитие в сельской местности газификации, водоснабжения	реализация проектов комплексного обустройства площадок под компактную жилищную застройку в сельской местности

Рисунок 1. Направление комплексного обустройства сельских населенных пунктов в России (построено автором на основе анализа законодательной базы)

приоритет вложений на социальную и инженерную инфраструктуру имеют сельские муниципальные образования, которые могут включать несколько сельских населенных пунктов.

Согласно программе устойчивого развития сельских территорий, государственные вложения в размещения объектов социальной и инженерной

Таблица 1. Целевые показатели по программе «Устойчивое развитие сельских территорий на 2014–2017 годы и на период до 2020 года» (частично) (по Распоряжению Правительства РФ от 8.11.2012 N 2071-р «Об утверждении Концепции федеральной целевой программы «Устойчивое развитие сельских территорий на 2014–2017 годы и на период до 2020 года»)

№	Наименование индикатора	Годы						
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Ввод (приобретение) жилья для граждан, проживающих в сельской местности, тыс. кв. м	856,70	405,20	344,90	446,30	490,70	539,90	592,40
2	В том числе для молодых семей и молодых специалистов, тыс. кв. м	484,20	283,60	241,40	312,40	343,50	377,90	414,70
3	Ввод в действие общеобразовательных организаций, тыс. учен. мест	2,70	1,14	1,01	1,31	1,44	1,62	1,83
4	Ввод в действие фельдшерско-акушерских пунктов и (или) офисов врачей общей практики, ед.	105	44	38	50	57	63	71
5	Ввод в действие плоскостных спортивных сооружений, тыс. кв. м	63,70	26,10	22,70	30,10	34,00	38,00	42,40
6	Ввод в действие учреждений культурно-досугового типа, тыс. мест			0,56	0,73	0,88	0,96	1,05
7	Ввод в действие распределительных газовых сетей, тыс. км	3,30	1,17	0,96	1,23	1,50	1,72	1,89
8	Уровень газификации жилых домов (квартир) сетевым газом в сельской местности, %	57,40	57,70	58,00	58,40	58,80	59,30	59,90
9	Ввод в действие локальных водопроводов, тыс. км	2,40	0,74	0,61	0,81	0,94	1,09	1,19
10	Уровень обеспеченности сельского населения питьевой водой, %	60,20	60,40	60,60	60,90	61,20	61,50	61,90
11	Ввод в эксплуатацию автомобильных дорог общего пользования с твердым покрытием, ведущих от сети автомобильных дорог общего пользования к ближайшим общественно значимым объектам сельских населенных пунктов, а также к объектам производства и переработки сельскохозяйственной продукции, тыс. км		0,48	0,68	0,72	0,73	0,72	0,72
12	Количество населенных пунктов, расположенных в сельской местности, в которых реализованы проекты комплексного обустройства площадок под компактную жилищную застройку, ед.	10	11	4	6	9	11	19
13	Количество реализованных проектов местных инициатив граждан, проживающих в сельской местности, получивших грантовую поддержку, ед.	95	65	59	76	83	92	101
14	Количество реализованных мероприятий по поощрению и популяризации достижений в сфере развития сельских территорий, ед.	3	3	3	3	3	3	3

инфраструктуры связаны с комплексным планированием развития сельских территорий, а также с наличием инвестиционных проектов (предпочтительнее частно-государственных) в сфере агропромышленного комплекса. На привлечение молодых кадров на село направлены мероприятия по улучшению жилищных условий, а для развития местного самоуправления применение системы грантовой поддержки местных инициатив граждан, проживающих в сельской местности. Общие целевые показатели программы представлены в таблице 1.

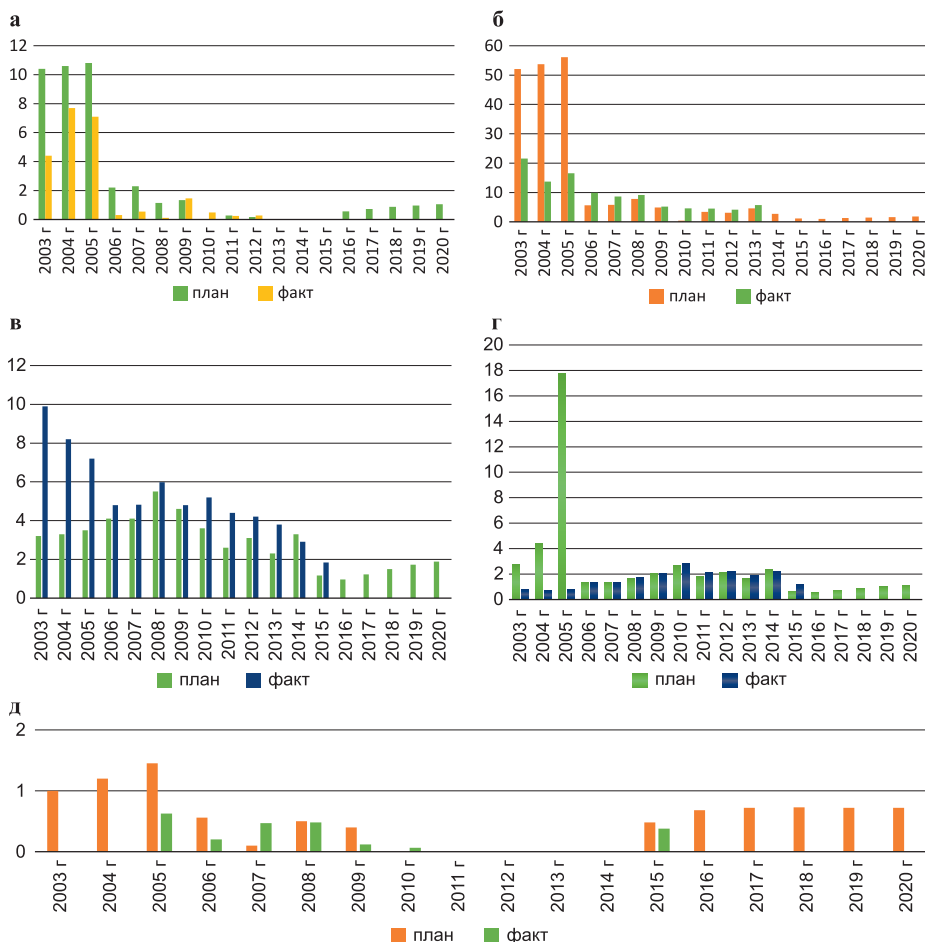


Рисунок 2. Динамика целевых показателей и их выполнения (частично) в 2003–2020 году по показателям социальной и инженерной инфраструктуры (по Распоряжению Правительства РФ от 08.11.2012 N 2071-р (Об утверждении Концепции федеральной целевой программы «Устойчивое развитие сельских территорий на 2014–2017 годы и на период до 2020 года»): а) ввод учреждений культуры, тыс. мест, б) ввод в действие общеобразовательных учреждений, тыс. мест, в) ввод газораспределительных сетей, тыс. км, г) ввод локальных водопроводов, тыс. км, д) ввод в эксплуатацию автомобильных дорог, тыс. км

Нужно отметить, что ряд показателей имеют тенденцию к снижению, не только по сравнению с началом реализации программы в 2014 году, но и по сравнению с предыдущей программой 2003–2013 года. Это связано как с недостатками в координированной деятельности в системе финансирования проектов между различными участниками, так и с оптимизацией ряда структур социальных учреждений (в сфере культуры, образования и здравоохранения). В показателях до 2020 года нет целевых показателей по энергосбережению, строительству сетей информационных коммуникаций, решению вопросов водоотведения и экологической обстановки. Наиболее сложными вопросами согласно анализу целевых показателей, являются строительство и модернизация сельской дорожной сети (рис. 2).

Государственная поддержка сельской социальной инфраструктуры в Республике Казахстан

Для развития социальной инфраструктуры был принят закон № 66-III ЗРК «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» от 8 июля 2005 года. В законе определено понятие социальной и инженерной инфраструктуры сельских территорий как системы объектов жизнеобеспечения, включающей объекты здравоохранения, образования, культуры, спорта, телекоммуникации, связи, дороги, почтово-сберегательную систему, газо-, электро-, тепло-, водоснабжение и водоотведение, сбор и утилизацию отходов производства и потребления.

В Казахстане законодательно закреплены направления деятельности по развитию сельской социальной инфраструктуры, в том числе: 1) разработка и реализация государственных и региональных программ развития сельских территорий; 2) классификация сельских населенных пунктов по уровню социально-экономического развития и экологического состояния; 3) разработка нормативов обеспеченности сельских населенных пунктов объектами социальной и инженерной инфраструктуры сельских территорий и экологического состояния сельских населенных пунктов; 4) осуществление мониторинга (состояния обеспеченности сельского населения услугами социальной и инженерной инфраструктуры сельских территорий; экологического состояния сельских населенных пунктов; создания и развития социальной и инженерной инфраструктуры сельских территорий; оптимального сельского расселения); 5) стимулирование привлечения в сельские населенные пункты работников здравоохранения, социального обеспечения, образования, культуры, спорта и ветеринарии.

В рамках целевого программирования с 2004 по 2010 годы действовала Государственная программа развития сельских территорий Республики Казахстан. Невысокая доля финансирования (структура бюджетных средств, выделяемых на развитие АПК в 2007–2011 годы инфраструктура составила 3,9% от общих средств) не способствовала достижению цели программы в создании условий жизнеобеспечения аула (села) на основе оптимизации сельского расселения через стимулирование переселения жителей. В рамках Программы «Развитие регионов» (утвержденная постановлением Правительства РК №1492 в 2013 году) и Прогнозной схемы территориально-пространственного развития страны до 2020 года (утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 21 июля 2011 года №118), предусматриваются дальнейшие меры по развитию инженерной и социальной инфраструктуры страны. Основную роль в этом, по мнению субъектов аграрной политики, должны сыграть опорные сельские населенные пункты (рис. 3). Согласно программным мероприятиям, выбранные по критериям сельские населенные пункты получают финансирование на реализацию инфраструктурных объектов, в том числе на строительство, капитальный, средний и текущий ремонт объектов жилищно-коммунального хозяйства (объекты водоснабжения, канализации, системы газо-, тепло-, электроснабжения); инженерно-транспортной инфраструктуры (внутрипоселковые и внутрисельские дороги, подъездные дороги, плотины, дамбы и мосты); строительство и капитальный ремонт жилья, снос аварийного жилья; благоустройство населенных пунктов (освещение и озеленение улиц, парков, скверов, снос бесхозных объектов, обустройство полигонов твердых бытовых отходов, малых архитектурных форм, ограждений, детских игровых и спортивных площадок).

ОСНП – это благоустроенный населенный пункт, обладающий развитой социально-инженерной инфраструктурой, оказывающий широкий спектр государственных, образовательных, медицинских, финансово-посреднических, культурно-досуговых и сервисных услуг определенной группе сельских населенных пунктов (далее – СНП)					
социально-культурное обслуживание жителей (сфере образования, медицинского обслуживания и обеспечения доступности объектов культуры, досуга, спорта)	сервисное обслуживание товаропроизводителей сельскохозяйственной продукции	предоставление государственных услуг	торгово-бытовое и сервисное обслуживание	обеспечение финансовых услуг	предоставление транспортных услуг

Рисунок 3. Функции опорных сельских населенных пунктов Республики Казахстан (построено автором на основе анализа законодательной базы)

Таблица 2. Целевые показатели развития социальной и инженерной инфраструктуры сельских территорий Республики Казахстан (по Постановлению Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2014 года № 728)

	2015	2016	2017	2018	2019
Доля модернизированных сетей, в том числе тепло-, электро- и газоснабжения, %	4,9	5,2	6,0	6,7	7,15
Доступ к централизованному водоснабжению, %	51,5	55,5	69,0	75,0	80,0
Доступ к централизованному водоотведению, %	12,0	13,0	15,0	18,0	20,0
1. Численность населения в опорных СНП	952,8	971,5	990,2	1008,9	1027,5
2. Протяженность модернизированных сетей (км), в том числе:					
теплоснабжения	21,65	56,2	35,1	11,0	11,0
электроснабжения	1232,3	1 309,1	1 278,1	990,0	1000,0
газоснабжения	656,3	1004,0	487,4	200,0	200,0
водоснабжения	3354	3200	3200	3200	3200
водоотведения	31	45	60	45	45
3. Ввод жилья (тыс. кв. м), всего	299	303	305	312	344

Развитие социальной сферы сельских территорий в Республике Белоруссия

Развитие социальной сферы сельских территорий тесно связано с развитием Государственной программы возрождения и развития села на 2005–2010 годы, а затем государственной программы устойчивого развития села на 2011–2015 годы. Центральным звеном было выбрано направление развития агрогородков (было спланировано создание 1481 новых типов сельских поселений). Для формирования агрогородков предусматривалось: 1) совершенствование территориальной структуры сельских советов с размещением их административных центров в агрогородках; 2) разработка районных схем размещения агрогородков и генеральных планов их развития с определением объемов нового строительства, реконструкции и обустройства, существующих в них 21 объектов жилищного, социально-культурного, бытового и производственного назначения; инвентаризация и оптимизация сети объектов социальной инфраструктуры; 3) создание на основе развития действующих и строительства новых объектов социальной сферы территориальных комплексов по обеспечению социальных стандартов сельского населения, включающих учреждения образования, здравоохранения, культуры, физической культуры и спорта, организации торговли, общественного питания, бытового обслуживания, связи и транспорта, службы безопасности и правопорядка, кредитно-финансовые учреждения и др.; 4) приоритетное внедрение перспективных проектов жилых домов, жилищно-производственных, общественных зданий, адаптированных к местным

<p>Агрогородок – благоустроенный населенный пункт, в котором будут созданы производственная и социальная инфраструктуры для обеспечения социальных стандартов проживающему в нем населению и жителям прилегающих территорий: центральное и локальное водоснабжение (холодное и горячее), в том числе для пожаротушения; центральное газоснабжение (или развитие систем снабжения сжиженным газом коллективного пользования); улицы с твердым дорожным покрытием; сеть дорог, связывающих его с населенными пунктами в зоне обслуживания; пассажирское транспортное сообщение с районным и областным центрами; объекты телефонной связи на основе стационарных и мобильных систем связи; торгово-закупочные объекты потребительской кооперации; филиалы районных предприятий жилищно-коммунального обслуживания; структуры по обслуживанию личных подсобных хозяйств населения; дошкольные учреждения и школы; спортивные объекты и сооружения, организации экологического туризма, охотничьи хозяйства; амбулатории врача общей практики; пожарные аварийно-спасательные депо и посты; объекты придорожного сервисного обслуживания (общественного питания, автомобильного сервиса, автозаправочные станции, гостиницы); учреждения культуры (дома культуры, клубы, библиотеки и т.д.), центры традиционных народных промыслов и ремесел; юридические услуги населению, включая нотариальные.</p>							
обеспечение занятости населения	развитие системы социального обслуживания	строительство жилья	обеспечение безопасности жизнедеятельности	предоставление коммунальных услуг	развитие электроэнергетики и газификации	развитие связи и информатизации	совершенствование сети автомобильных дорог общего пользования
развитие образования	развитие здравоохранения	развитие культуры	развитие физической культуры, спорта и туризма	развитие бытового обслуживания	развитие розничной торговли и общественного питания	юридическое обслуживание населения	

Рисунок 4. Функции агрогородков Республики Беларусь (построено автором на основе анализа законодательной базы)

условиям; развитие инженерно-транспортных коммуникаций (электрификация, водоснабжение, газификация, модернизация дорог) и благоустройство территорий; осуществление социального обслуживания населения других сельских поселений посредством использования потенциала социальной инфраструктуры агрогородков.

На период до 2020 года отдельной программы социального развития сел Республики Белоруссии не предусмотрено, хотя в целом программы развития отдельных социальных сфер страны приняты («Образование и молодежная политика», «Комфортное жилье и благоприятная среда» и других).

Выводы

Эти исследования проливают свет на существующие системы поддержки сельской социальной инфраструктуры в рамках политики устойчиво развития сельских территорий в реализуемом среднесрочном периоде на примере России, Казахстана и Белоруссии.

Несмотря на большой интерес со стороны научного сообщества и значительного прикладного характера к проблемам расширения сельской социальной инфраструктуры как фактора повышения уровня сельской жизни,

улучшения качества человеческого капитала сельского хозяйства, снижения бедности рассмотрение государственных моделей поддержки практически в научной среде не встречается (при анализе материалов со словосочетанием в заглавии «rural social infrastructure» в базах научных статей Web of science, Scopus, ScienceDirect, SpringerLink, Agris).

Осознание существенности капитальных вложений в сельскую социальную и инженерную инфраструктуру формируют государственные затраты, которые стимулируют иные источники вложения средств посредством привлечение коммерческих структур, в том числе для выдачи кредитов и развития частно-государственных партнерств. Это связано с поиском источников снижения финансового бремени и давления на бюджетные государственные расходы с переложением затрат на другие частные источники финансовых ресурсов. При этом решения по аутсорсингу финансирования не учитываются, а часть социальной инфраструктуры с развитием научно-технического прогресса приобретает формы общественных благ, которые регулируются государством.

Для описания существующих систем использованы нормативно-правовые акты и государственные информационные ресурсы финансирования проектов социоинфраструктурного характера, что не является достаточным для анализа. Одной из причин этого является отсутствием отдельной общепринятой методологии и нормативов оценки всех форм эффективности (экономической, социальной, демографической и экологической) применение государственных и межгосударственных программ поддержки социоинфраструктурных проектов в сельской местности. Кроме того, такая оценка должна быть связана с определением потребности в объектах социальной инфраструктуры в зависимости от изменения различных ситуаций в тех или иных условиях, проявления экзогенных факторов (например, развитие аграрных рынков и агропроизводства, политических феноменов, миграционных процессов). Затрудненность оценки связана с отсутствием единой системы показателей сельской социальной инфраструктуры, измеряющей не только объемы финансирования, но и качество услуг в социальной сфере села.

Библиография

- АФАНАСЬЕВА, Е. П. (2008), Социальная инфраструктура села и пути обеспечения ее устойчивого функционирования: на примере Самарской области. Самара [диссертация].
- Большакова, Ю. А. (2014), Обеспечение устойчивого развития социальной инфраструктуры сельских территорий. Княгинино [диссертация].
- Государственная программа возрождения и развития села на 2005–2010 годы (2005). Минск.
- Государственная программа устойчивого развития села на 2011–2015 годы (2011). Минск.
- Елканов, А. Б. (2003), Экономическая стратегия развития социальной инфраструктуры села в условиях рыночной экономики: на материалах Республики Северная Осетия. Владикавказ.
- ИВАНОВА, С. В. (2010), Социальная инфраструктура как фактор развития сельских территорий: на примере Псковской области. Москва.

- Илюхина, С. В. (2009), Социальная инфраструктура как фактор формирования трудовых ресурсов села. Екатеринбург [диссертация].
- Исаков, А. Г. (2011), Повышение эффективности планирования развития социальной инфраструктуры сельских территорий. Княгинино [автореферат диссертации].
- Калашникова, Л. Г. (2006), Исследование социальной инфраструктуры села с применением математико-картографического моделирования: на примере Республики Мордовия. Воронеж [автореферат диссертации].
- Кашфуллин, Л. М. (2015), Развитие социальной инфраструктуры сельских территорий с использованием инструментов муниципально-частного партнерства. Казань [автореферат диссертации].
- Малышев, А. И. (2015), Устойчивое развитие социальной инфраструктуры сельских территорий на основе частно-государственного партнерства: на примере Саратовской области. Саратов [автореферат диссертации].
- Распоряжение Правительства РФ от 8.11.2012 N 2071-р (Об утверждении Концепции федеральной целевой программы «Устойчивое развитие сельских территорий на 2014–2017 годы и на период до 2020 года»). СЗ РФ 12.11.2012. № 46. ст. 6386.
- Суглобов, А. Е. (2007), Методология и организация аудита объектов сельской социальной инфраструктуры. Москва [автореферат диссертации].
- Цыганкова, Т. А. (2008), Управление социальной инфраструктурой сельских поселений. Москва [автореферат диссертации].
- Шулепов, В. И. (2003), Методические основы оценки уровня развития социальной инфраструктуры АПК: на примере Республики Марий Эл. Йошкар-Ола [диссертация].
- ATKOŠUNIENE, V./ALEKSANDRAVIČIUS, A./GRINBERGA-ZALITE, G. (2015), The strengthening of territorial cohesion through the development of rural social infrastructure. In: Regional Formation and Development Studies. 16/2, 5–15.
- СООК, Р. (2011), Infrastructure, rural electrification and development. In: Energy Sustain Dev. 15/3, 304–313.
- КАМИНСКИ, R. (2014), Investment in social infrastructure in rural areas – does it support the development of social capital? In: Rural Areas and Development. 7/7, 100–117.
- KURAKIN, A. (2015), When the state is shirking: informal solutions for social services provision in Altai villages. In: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI/2, 145–159.
- Law of the Republic of Kazakhstan „On the state regulation of the development of the agro-industrial complex and rural areas”; July 8, 2005 [О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий от 8 июля 2005 года]. № 66-III ZRK 184-185 (24794-24795).
- PALEI, T. (2015), Assessing the Impact of Infrastructure on Economic Growth and Global Competitiveness. In: Procedia Economics and Finance. 23, 168–175.

**SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA,
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE**

RAFAŁ WIŚNIEWSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego,
Polska Akademia Nauk

ETNICZNY WYMIAR DEPOPULACJI W ROSJI W UJĘCIU REGIONALNYM

Ethnic aspect of depopulation in Russia in regional terms

SŁOWA KLUCZOWE: grupy etniczne, depopulacja, typologia, potencjalne konflikty, regiony, Rosja

KEYWORDS: ethnic groups, depopulation, typology, potential conflicts, regions, Russia

ABSTRACT: The paper addresses the issue of depopulation in Russia, especially the ethnic aspect of this process considering the regional approach. Two essential aspects of depopulation were discussed i.e., the quantitative aspect resulting from the rate of natural increase or decrease and migration, as well as the qualitative aspect exerting impact on changes in the number of ethnic groups, namely the shift in ethnic self-identification. The analysis was conducted for the period of 1989–2010 (the last census in the USSR and the last census conducted in the Russian Federation). Population change in Russia has acquired a specific meaning in regional terms, leading to significant quantitative and structural transformation. On the one hand, there is a depopulation of native Russian regions and ethnic structured regions dominated by the Russians (or more broadly by the Slavs), and on the other, demographic expansion of non-Slavic ethnic groups, especially of North Caucasus. Changing the mutual relations between ethnic groups may cause tension or escalation of ethnic conflicts.

1. Wprowadzenie

Rosja jest jednym z krajów o najbardziej dynamicznie zmieniającej się populacji w Europie, również w wymiarze etnicznym. Zmiany te obejmują szybki i dość stabilny spadek płodności, stosunkowo wysoką śmiertelność, zwłaszcza u mężczyzn w wieku produkcyjnym i zmieniających się przepływów migracyjnych (Witkowska 2002). Od początku lat 90. straty w populacji Rosji wynosiły ok. 0,7–0,9 mln osób rocznie, w 2007 r. osiągnęły poziom 0,5 mln. W latach 1989–2010 (dane ze spisów powszechnych) liczba ludności zmniejszyła się z 147,7 mln do 142,9 mln osób. Rosja nie jest bynajmniej jedynym krajem, który doświadczył depopulacji w ciągu ostatnich kilku dekad. Do tej grupy należą inne kraje postsocjalistyczne (np. Ukraina, Węgry, Białoruś, Bułgaria, Mołdawia) oraz niektóre małe kraje wyspiarskie

(np. Niue, Dominika). Jednak w przypadku Rosji spadek liczby ludności był największy w wartościach bezwzględnych (Eberstadt 2010; Eberstadt i in. 2013).

Obecny proces wyludniania Rosji (w odróżnieniu od kilku poprzednich wywołanych wojnami, wielkim głodem, deportacjami itp.) jest konsekwencją m.in. bardzo niskiego poziomu diety i wysokiej umieralności wśród mężczyzn. Złożone przyczyny wyludniania mają najczęściej swoje podłoże w czynnikach: (1) ekonomicznych (zarówno makroskalowych, tj. rozwoju gospodarczym kraju, jak i mikroskalowych odnoszących się do indywidualnej poprawy sytuacji materialnej i podniesieniem poziomu życia – decyzje osób wynikają z indywidualnej kalkulacji zysków i kosztów migracji (m.in. Eberhardt 1989; Massey i in. 1993; Bayonna-i-Carrasco/Gil-Alonso 2012); (2) społecznych, m.in. przeobrażenie sferze norm społecznych, systemu wartości (Stockdale 2002); (3) przestrzennych, np. lokalizacja miejsca zamieszkania w ujęciu centrum–peryferie, miasto–wieś, dostępność do infrastruktury społecznej; peryferyjność przyczynia się do utrudnienia kontaktów międzyludzkich z instytucjami i grupami społeczeństwa zarówno położonymi w centrum danego państwa, jak i przedstawicielami społeczeństwa globalnego. Osoby zamieszkujące obszary peryferyjne mają poczucie odizolowania od głównego nurtu życia kraju i wykazują chęć opuszczenia „izolowanego terytorium” i „izolowanego społeczeństwa”; dodatkowo postrzegani są przez władze jako „problem”, a nawet „ludzki balast” (Wein 1999; Thompson 2004; Spies 2009); (4) administracyjnych, np. likwidacja ograniczeń formalnych hamujących mobilność ludności (Wein 1999); (5) historycznych, tj. decyzje podejmowane w okresie gospodarki centralnie planowanej i zagospodarowywaniu obszarów peryferyjnych (m.in. Heleniak 2003; Spies 2009); (6) środowiskowych (tj. jakości środowiska) – dotyczy to tych miast i obszarów, które obecnie są poddane silnej antropopresji (np. Norylsk) (Burke 2000). Wymienione czynniki nawiązują do przepływów migracyjnych. Drugim komponentem procesów depopulacyjnych jest ruch naturalny ludności, a więc poziom urodzeń i zgonów, zawieranie małżeństw i rozwody. Współczesne przemiany demograficzne w Rosji (ogółem) są charakterystyczne dla drugiego przejścia demograficznego, przejawiającego się m.in. zmianami modelu rodziny oraz przeobrażeniami w sferze norm społecznych i systemu wartości (van de Kaa 1987), wpływających następnie na zachowania prokreacyjne. Procesy te zachodzą z różną intensywnością w obrębie różnych grup etnicznych.

2. Depopulacja – uwagi metodyczne

Proces depopulacji, rozumiany jako bezwzględne i względne zmiany liczby ludności, składa się z dwóch głównych komponentów: migracji oraz przyrostu lub ubytku naturalnego. Istnieje wiele czynników zarówno migracyjnych (por. Lewis 1954; Lee 1966; Todaro 1976; Woods 1982; Massey i in. 1993; Burke 2000; Heleniak 2003;

Spies 2009), jak i demograficznych odnoszących się do teorii przejść demograficznych (por. Thompson 1929; van de Kaa 1987; Lesthaeghe/Surkyn 2004; Ortega 2005; Coleman 2006), które tłumaczą złożone przyczyny wyludniania. Rozważanie wyludniania w kontekście narodowościowym narzuca trzeci komponent zmian populacji grup etnicznych, tj. zmianę samoidentyfikacji etnicznej. Mimo kilkudziesięciu lat indoktrynacji komunistycznej wiele grup etnicznych w Rosji zachowało tradycyjny styl życia, tj. kulturę i tradycje, tradycyjne relacje społeczne, klanowe i rodzinne, system wartości i norm społecznych (np. narody Dagestanu), podczas gdy inne grupy etniczne uległy znacznej już asymilacji (językowej, kulturowej, religijnej, stylu życia; np. narody Powołża). Jakie więc czynniki stanowią o istniejących różnicach? Czy wpływają one na stan liczebny tych grup etnicznych? Według A. Kozłowa i in. (2007) intensywność asymilacji nie zależy od liczebności grupy etnicznej, a przede wszystkim od samoidentyfikacji (świadomości) etnicznej, która jest utrzymywana dzięki zachowaniu w użyciu języka ojczystego, prasie, książkom i programom telewizyjnym w języku ojczystym itp. Jednym ze wskaźników procesu asymilacji jest regres w użyciu języków poszczególnych grup etnicznych. Sytuacja taka występuje m.in. za sprawą napływu migracyjnego ludności należącej do innych grup etnicznych (Kozlov i in. 2007). Proces rusyfikacji nie odnosi się tylko do asymilacji językowej, ale również kulturowej i religijnej.

Dane statystyczne odnośnie do struktury etnicznej w Rosji niosą pewne ograniczenia w warstwie analityczno-porównawczej. Po pierwsze, każdy ze spisów powszechnych (1989, 2002, 2010) zidentyfikował różną liczbę grup etnicznych na terenie Rosji. Wynika to zarówno z przyjętej metodyki i grupowania blisko spokrewnionych ze sobą grup etnicznych, jak też samookreśleń używanych przez poszczególne grupy etniczne (np. Ewenowie dzielą się na 22 różne grupy etniczne, Baszkirzy na 18, a Chakasi na 16 grup). Jednak zasadnicza część, tj. najliczniejsze narodowości, została ujęta we wszystkich spisach, tak więc potencjalne różnice nie wpływają w sposób znaczący na porównywalność danych między spisami. Po drugie, problemem jest możliwość podawania podwójnej narodowości (można być np. Tataro-Baszkirem lub Baszkiro-Tatarem) oraz nałożenie struktury językowej na strukturę etniczną (np. podczas spisu ludności w 2002 r. można było zadeklarować następujące narodowości: Adygowie z adygejskim ojczystym językiem, Adygowie z kabardyjskim językiem ojczystym, Adygowie z czerkieskim językiem ojczystym). Po trzecie, w niektórych republikach tytularnych kwestie etniczne stały się zagadnieniem politycznym, np. w Baszkirii o heterogenicznej strukturze etnicznej. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w pewnych nieprawidłowościach występujących podczas opracowywania materiałów ze spisu powszechnego w 2002 r. (Gabdrafikow 2007). Przyczyną były wzajemne relacje baszkirsko-tatarskie i zmieniające się proporcje między tymi grupami etnicznymi. Według D.M. Ischakowa (2005) około 250 tys. osób zostało „przypisanych” do Baszkirów, z czego ogromną większość stanowili Tatarzy.

3. Zmiany liczby ludności Rosji według grup etnicznych

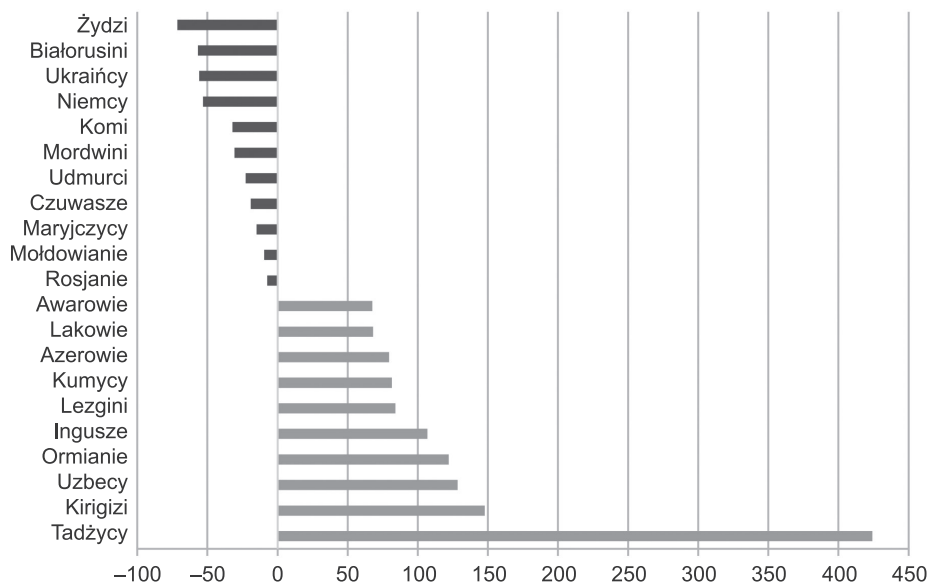
Przemiany ilościowe w obrębie poszczególnych grup etnicznych są wynikiem dwóch głównych elementów: przyrostu lub ubytku rzeczywistego danej grupy etnicznej (ten zaś zależy m.in. od przyrostu lub ubytku naturalnego oraz migracji) oraz zmian deklarowanej przynależności narodowościowej związanej z procesem asymilacji lub też prowadzonej polityki państwa.

Jedną z głównych naturalnych przyczyn zmiany przynależności narodowościowej są małżeństwa między przedstawicielami różnych grup etnicznych. Największy odsetek mieszanych małżeństw dotyczy Białorusinów (80%), następnie Ukraińców (76%), Karelów (68%), Żydów (55%) i Mordwinów (54%). Natomiast najmniejszym odsetkiem wyróżniają się narody Kaukazu Północnego (Czeczeni 10%, Ingusze 14%) (Stepanov 2006), co może wynikać z odmienności kulturowej, religijnej i negatywnego postrzegania tych grup etnicznych przez pryzmat ksenofobii. Etniczni Rosjanie najczęściej wchodzi w związki małżeńskie z przedstawicielami innych narodów słowiańskich (Kożewnikowa i in. 1998). W takich mieszanych małżeństwach, w których jedno z małżonków jest narodowości rosyjskiej, dzieci w zdecydowanej większości deklarują przynależność do narodu rosyjskiego (Vorontsov 2003).

Wpływ polityki państwa na przemiany identyfikacji etnicznej odnosi się głównie do małych grup etnicznych, liczących nie więcej niż 50 tys. osób, więc w liczbach bezwzględnych nie był znaczący. Pokazuje jednak, że odgórne mechanizmy mogą wpłynąć na strukturę etniczną. Przyjęta w 1999 r. ustawa „O gwarantach praw koryennych małoczlennych narodow Rossijskoj Fiedieracyi” (ros. „О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации”, N 82-ФЗ) gwarantuje pewne przywileje małym narodom zamieszkującym Rosję. W związku z tym przedstawiciele tych grup etnicznych, którzy wcześniej deklarowali się jako Rosjanie, w kolejnym spisie zaczęli się identyfikować ze swoją grupą etniczną.

W okresie międzypisowym (1989–2010) poszczególne grupy etniczne charakteryzowały się bardzo zróżnicowaną dynamiką ludnościową. Bezprecedensowe zmiany procentowe dotyczyły Żydów (ryc. 1), których liczebność zmniejszyła się aż o 70%, co wynikało z jednej strony ze znacznego odpływu migracyjnego po rozpadzie ZSRR (okres szczególnie ożywionego odpływu przypadał na lata 1990–2000) (Tolc 2003), a z drugiej ze zmian deklarowanej przynależności narodowościowej (Gitelman i in. 2000). Znaczące zmniejszenie się liczby ludności dotyczyło również Białorusinów i Ukraińców. W latach 1989–2010 liczebność tych ostatnich zmniejszyła się prawie o 2,5 mln osób! Tak wysoka zmiana nie mogła być spowodowana faktycznym zmniejszeniem się liczby osób (migracje, zgony). W analizowanym okresie nie obserwowano bowiem masowych wyjazdów Ukraińców z Rosji (ruch ten jest raczej odwrotny) oraz drastycznych zmian w ubytku naturalnym. Pozostaje więc trzeci element, tj. zmiana samoidentyfikacji etnicznej. Zmiana ta może

wynikać zarówno z postępującej asymilacji, jak i z czynników koniunkturalnych (por. np. Mkrzczian 2011; Ukraińcy w Rosji... 2011). Należy przypuszczać, że w warunkach konfliktu rosyjsko-ukraińskiego i aneksji Krymu liczba osób przyznających się do narodowości ukraińskiej będzie nadal spadać. Na duże zmiany liczebności Niemców nakładają się dwie przyczyny: z jednej strony odpływ migracyjny do Niemiec po rozpadzie ZSRR (Książek 2004), a z drugiej postępujący proces asymilacji. Ubytkiem rzeczywistym ludności charakteryzowały się również grupy etniczne zamieszkujące Powołże, wykazujące się mocno zaawansowaną asymilacją.



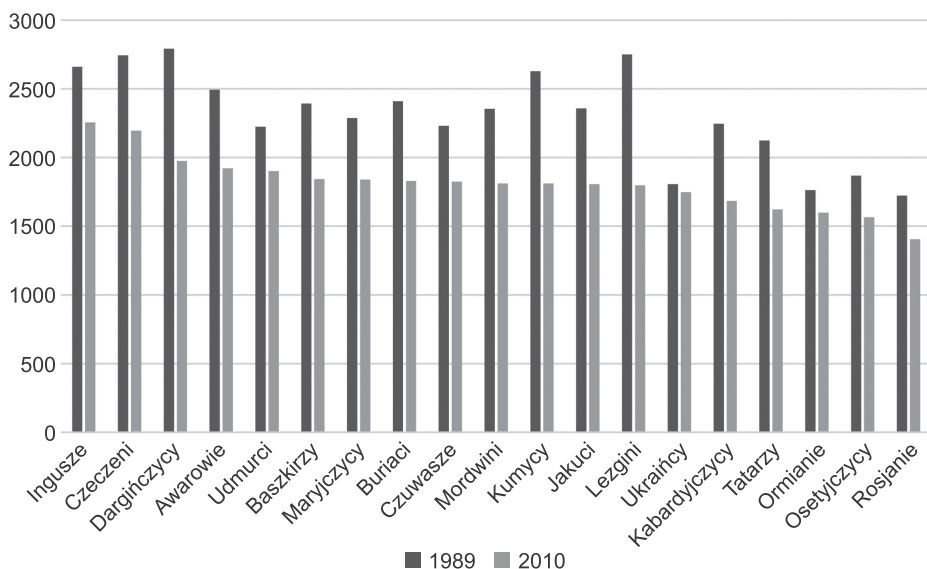
Ryc. 1. Procentowe zmiany liczby ludności według narodowości 1989–2010 (10 narodowości z największym przyrostem i ubytkiem rzeczywistym ludności spośród grup etnicznych liczących co najmniej 100 tys. osób oraz Rosjanie)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Goskomstat i Rosstat

Na drugim biegunie przemian ludnościowych znajdują się przedstawiciele narodów dawnych republik radzieckich zamieszkujących Rosję, których wzrost procentowy wynika ze znacznego napływu migracyjnego (migracje zarobkowe), oraz narodowości autochtoniczne wyróżniające się znaczną dynamiką demograficzną (ryc. 1). Są to przeważnie narody Kaukazu Północnego (m.in. Czeczeni, Ingusze, narody Dagestanu), w których silne są więzi rodzinne i klanowe oraz odmienny od rosyjskiego system wyznawanych wartości. Znajduje to odzwierciedlenie również w zachowaniach prokreacyjnych, czego odzwierciedleniem jest znacznie wyższy poziom urodzeń wśród niesłowiańskich grup etnicznych (ryc. 2). Należy jednak zaznaczyć, że w porównaniu z 1989 r. poziom urodzeń wszystkich najliczniejszych grup etnicznych w Rosji znacząco się obniżył. Szczególnie widoczne jest to w przypadku

niektórych narodów Kaukazu, wśród których spadki te były rekordowo wysokie (np. Lezgini, spadek z 2752 do 1798). W przypadku niektórych narodowości (Rosjanie, Ormianie) bardzo niski poziom urodzeń widoczny był już na początku analizowanego okresu. W późniejszym czasie negatywne przemiany dzietności uległy dalszemu pogłębieniu.

Postępujące zwiększanie się liczebności autochtonicznych grup etnicznych prowadzi do ciągle zmniejszającego się udziału Rosjan w regionalnej strukturze etnicznej. W przypadku republik kaukaskich można mówić nawet o procesie derusyfikacji, tj. wypieraniu języka rosyjskiego przez języki kaukaskie i obniżaniu poziomu jego znajomości (Górecki 2014). „Proces ten – związany między innymi ze zmianą składu etnicznego rosyjskiego Kaukazu (wyjazdy rosyjskojęzycznej ludności słowiańskiej) – jest jeszcze stosunkowo mało widoczny w dużych miastach, natomiast na wsiach, zwłaszcza jednolitych etnicznie, rosyjski bywa obecny często już tylko w telewizji” (Górecki 2014, 53).

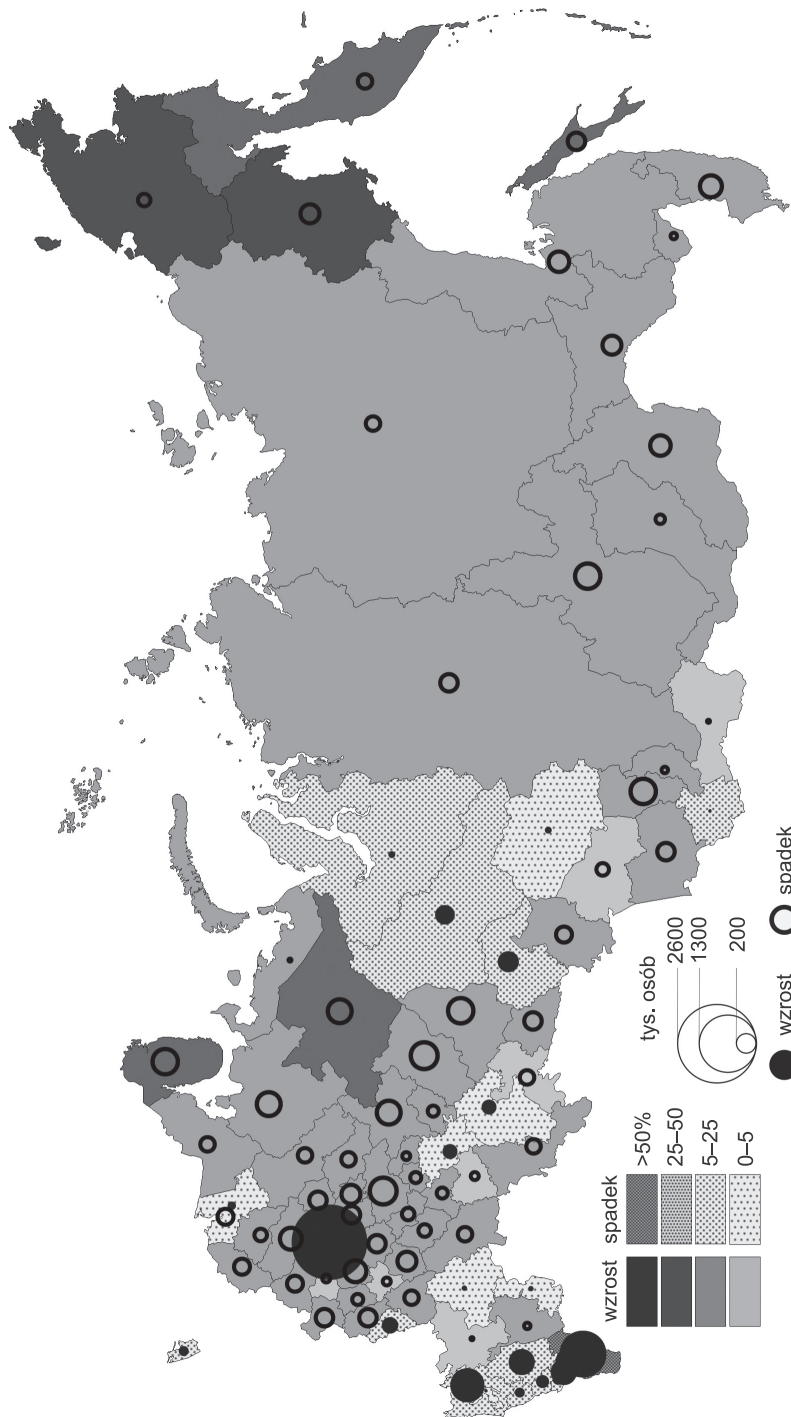


Ryc. 2. Urodzenia żywe na 1 tys. kobiet (narodowości liczące ponad 1 mln osób oraz najliczniejsze tytularne grupy etniczne – pow. 400 tys. osób)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Goskomstat i Rosstat (spisy powszechne 1989, 2010)

4. Zmiany etniczne w ujęciu regionalnym

Przemiany ludnościowe w Rosji są silnie zróżnicowane przestrzennie (ryc. 3). Największą dynamiką procesów depopulacyjnych charakteryzuje się Daleki Wschód Rosji, szczególnie Czukotka i obwód magadański, które w porównaniu z 1989 r.



Ryc. 3. Zmiany ludnościowe w Rosji w latach 1989–2010 (wzrost – koła – pierścienie)
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Goskomstat i Rosstat (spisy powszechne 1989, 2010)

straciły ponad połowę populacji. Silne procesy depopulacyjne zachodzą również w europejskiej części Rosji, głównie w północnej jej części. Procesy te dotknęły również etniczny rdzeń Rosji (m.in. obwody: pskowski, twerski, iwanowski, kostromski, tulski), co związane jest z oddziaływaniem aglomeracji moskiewskiej. Nie zachodzą wprawdzie z taką intensywnością jak na Dalekim Wschodzie Rosji (są to spadki kilkunastoprocentowe), ale za to trwają już od lat 60. XX w. (Bogdanowa i in. 2001; Tierienina 2004).

Wzrost populacji dotyczy przede wszystkim Moskwy (głównie za sprawą dużego napływu migracyjnego) oraz północnego Kaukazu (głównie za sprawą wysokiego przyrostu naturalnego). Ponadto wzrost obserwowany jest w regionach o wysokim stopniu rozwoju gospodarczego (m.in. Chanty-Mansyjski Okręg Autonomiczny, obwód biełgorodzki, tiumeński, Kraj Krasnodarski, obwód moskiewski) i jest skutkiem przede wszystkim procesów migracyjnych.

Jak na tym tle zachodzą przemiany w obrębie grup etnicznych? Ogólny obraz przemian ludnościowych w ujęciu regionalnym jest wynikiem zróżnicowanych zmian zachodzących w obrębie grup etnicznych. Widoczne przemiany narodowościowe dotyczą głównie jednostek o zróżnicowanej strukturze etnicznej, czyli republik tytularnych. Prosta typologia, bazująca na dwóch elementach, tj. strukturze etnicznej ludności ogółem (dane z 2010 r.) oraz wewnętrznej strukturze ludności nierosyjskiej (2010), pozwala na całościowe spojrzenie na wzajemne zależności ilościowe poszczególnych narodowości w strukturze etnicznej danego regionu.

Pierwsze kryterium, tj. ogólna struktura ludności, zakłada podział na trzy grupy: I – dominacja Rosjan w strukturze etnicznej (tj. ich udział wynosi co najmniej 80%), II – udział Rosjan wynosi 50–80%, III – brak dominacji Rosjan (tj. ich udział jest mniejszy niż 50%). Drugie kryterium – wewnętrzna struktura pozostałej populacji danej jednostki administracyjnej (tj. ludności nierosyjskiej) – również bazuje na trójstopniowym podziale, ukazując dominację jednej narodowości lub zróżnicowanie etniczne. Wyłonione typy prezentują jednostki, w których istnieje dominacja jednej narodowości nierosyjskiej (tj. co najmniej 50% wśród ogółu ludności nierosyjskiej), dominacja trzech najliczniejszych narodowości (tj. łącznie co najmniej 50%) lub struktura etniczna ludności nierosyjskiej jest wyraźnie zróżnicowana (tj. brak dominacji jednej lub trzech pierwszych narodowości).

W ten sposób otrzymano 9 typów, z których reprezentowanych jest 8 (tab. 1, ryc. 4). Łącznie Rosjanie przeważają w 69 na 83 analizowane jednostki, tj. ich udział w strukturze etnicznej przekracza 50% (typy: R1A, R1B, R1C, R2A, R2B). Jednostki te można uznać za etnicznie rosyjskie. Wśród nich znalazły się również republiki tytularne, w których udział Rosjan w strukturze etnicznej przekracza udział narodów tytularnych. Wybitnie rosyjskie są jednostki reprezentujące typ R1A, R1B i R1C – w niektórych przypadkach udział Rosjan przekracza 90%.

Tabela 1. Opis uzyskanych typów jednostek administracyjnych

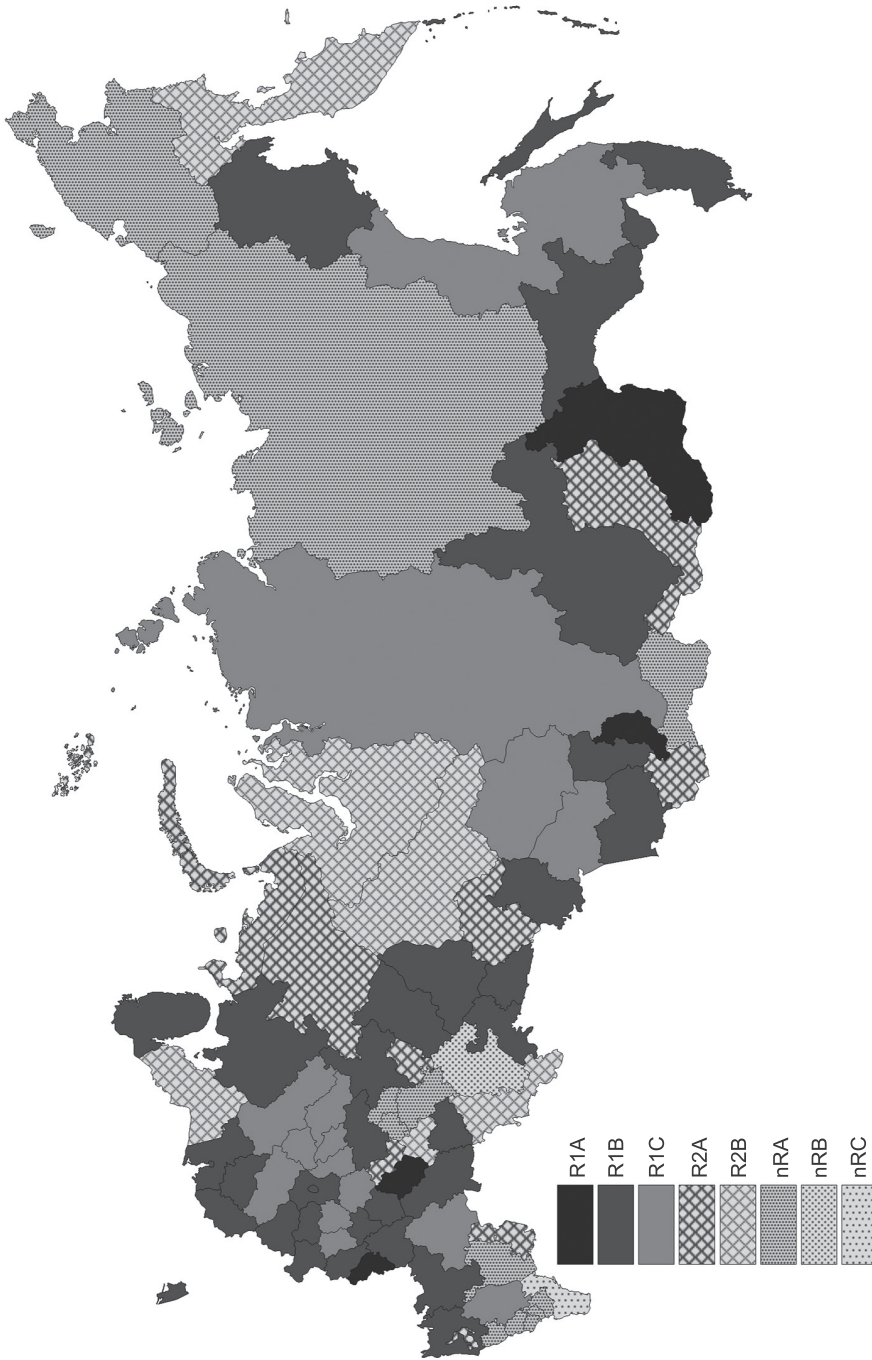
Oznaczenie typu	Charakterystyka		Zmiany liczby ludności 1989–2010 (%)
	struktura ludności ogółem	wewnętrzna struktura ludności nierosyjskiej	
R1A	udział Rosjan \geq 80%	udział jednej narodowości \geq 50%	-9,5
R1B	udział Rosjan \geq 80%	udział trzech najliczniejszych narodowości \geq 50%	-7,0
R1C	udział Rosjan \geq 80%	zróżnicowana struktura etniczna	+1,3
R2A	udział Rosjan 50–80%	udział jednej narodowości \geq 50%	-7,3
R2B	udział Rosjan 50–80%	udział trzech najliczniejszych narodowości \geq 50%	-3,9
nRA	udział Rosjan $<$ 50%	udział jednej narodowości \geq 50%	-0,3
nRB	udział Rosjan $<$ 50%	udział trzech najliczniejszych narodowości \geq 50%	+10,4
nRC	udział Rosjan $<$ 50%	zróżnicowana struktura etniczna	+61,5

Źródło: opracowanie własne

W 14 jednostkach administracyjnych udział Rosjan nie przekracza 50%, z tego w 12 widoczna jest dominacja jednej narodowości. Nie oznacza to jednak, że Rosjanie nie stanowią tam znacznego potencjału ludnościowego. Typy te wskazują na wieloetniczność społeczeństwa. W większości przypadków są to republiki tytularne lub okręgi autonomiczne. W skrajnych przypadkach (Inguszetia i Czeczenia) udział Rosjan nie przekracza 2%. Według niektórych autorów liczba Inguszów i Czeczenów jest mocno przeszacowana, podobnie jak innych autochtonicznych grup etnicznych, zamieszkujących północny Kaukaz (np. Kumycy, Bałkarzy, Lezginini, Awarowie, Kabardyjczycy, Dargijczycy) (Maksudow 2005; Bogojawlenski 2008; Andriejew 2012), co znajduje odzwierciedlenie w niskim udziale Rosjan. Nie zmienia to jednak faktu, że w republikach kaukaskich Rosjanie stanowią zdecydowaną mniejszość.

Uogólniając, można stwierdzić następującą zależność: im wyższy udział Rosjan w strukturze etnicznej regionu, tym bardziej występuje zaawansowany proces depopulacji. Brak takiej zależności obserwowany jest tylko w nielicznych, szczególnych przypadkach, tj. Moskwie i obwodzie moskiewskim, obwodzie kaliningradzkim, leningradzkim i biełgorodzkim.

Etniczne uwarunkowania procesu depopulacji doskonale uwidaczniają się w przypadku jednostek o heterogenicznej strukturze etnicznej. W jednostkach tych przemiany demograficzne wśród Rosjan, stanowiących znaczną część społeczeństwa tych jednostek, silnie wpływają na ogólny obraz przemian ludnościowych w ujęciu regionalnym. W niektórych republikach tytularnych (np. w Mordowii, Kałmucji, Republice Sacha) zmniejszająca się populacja Rosjan stanowi o depopulacji tych republiki (tab. 2).



Ryc. 4. Typologia etniczna Federacji Rosyjskiej
Źródło: opracowanie własne (wyjaśnienie klucza legendy – zob. tab. 1)

Tabela 2. Zmiany liczby ludności w wybranych republikach tytularnych Federacji Rosyjskiej

Nazwa republiki	Zmiany liczby ludności (1989–2010)		Udział grup etnicznych w depopulacji republiki
	bezwzględne*	procentowe	
Republika Baszkirii	129 179	3,3	
Baszkirzy	308 479	35,7	–
Rosjanie	-115 385	-7,5	41,7
pozostali	-161 465	-10,5	58,3
Republika Czuwaska	-86 404	-6,5	
Czuwasze	-92 172	-10,2	68,5
Rosjanie	-33 846	-9,5	25,2
pozostali	-8 444	-11,4	6,3
Republika Kałmucji	-33 098	-10,3	
Kałmucy	16 424	11,2	–
Rosjanie	-35 819	-29,5	60,7
pozostali	-19 487	-35,6	39,3
Republika Mari El	-52 828	-7,1	
Maryjczycy	-33 486	-10,3	48,3
Rosjanie	-42 026	-11,8	38,5
pozostali	-11 442	-16,6	13,2
Republika Mordowii	128 749	-13,4	
Mordwini	19 692	6,3	–
Rosjanie	-142 410	-24,3	93,9
pozostali	-9 182	-14,4	6,1
Republika Sacha	-135 537	-12,4	
Jakuci	101 256	27,7	-
Rosjanie	-196 614	-35,7	75,4
pozostali	-63 924	-35,8	24,6
Republika Tatarstanu	144 746	4,0	
Tatarzy	247 167	14,0	-
Rosjanie	-73 992	-4,7	68,2
pozostali	-34 481	-11,5	31,8
Republika Udmurcji	-84 243	-5,2	
Udmurci	-85 938	-17,3	61,8
Rosjanie	-32 677	-3,5	23,5
pozostali	-20 424	-12,5	14,7

* Zmiany bezwzględne ludności obejmują całą populację wymienionych republik. Natomiast zmiany bezwzględne poszczególnych grup etnicznych nie obejmują osób, które w spisach powszechnych nie podały swojej narodowości. Stąd łączne zmiany liczby ludności poszczególnych grup etnicznych nie są równe zmianom ludnościowym w wymienionych republikach.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Goskomstat i Rosstat (spisy powszechne 1989, 2010)

5. Potencjalne konsekwencje przemian ludnościowych w wymiarze etnicznym (aspekt przestrzenny)

Zmniejszenie się liczebności Rosjan, wywołane ubytkiem naturalnym i migracjami, może przynieść skutki makroskalowe. Osłabienie dominacji w strukturze etnicznej może mieć symboliczne znaczenie, szczególnie przy jednoczesnym dynamicznym wzroście większości autochtonicznych grup etnicznych. Ta zmiana w strukturze etnicznej będzie jeszcze bardziej widoczna w skali regionalnej, gdzie Rosjanie już obecnie (2010) nie są dominującą narodowością. Zjawisko to jeszcze bardziej może się pogłębić.

Utrzymanie tzw. zachodniego dryfu migracji wewnętrznych (m.in. Mkrzczian 2004; Wiśniewski 2011), tj. kierunku i procesu, czyli odpływu ludności z Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu do europejskiej części Rosji, czyli na tzw. *matierik*¹ (ros. материк), przy zmniejszającej się liczebności Rosjan, pogłębi dysproporcje rozmieszczenia ludności w skali kraju. Może mieć to bezprecedensowe znaczenie dla pozostania Syberii, a przede wszystkim Dalekiego Wschodu, etnicznie rosyjskimi obszarami. Z jednej strony depopulacja, zachodząca głównie wśród ludności słowiańskiej, może doprowadzić do zmniejszenia się udziału tej grupy etnicznej na korzyść z jednej strony rdzennych mieszkańców, z drugiej zaś migrantów z Chin. Podobnie jak Syberia i Daleki Wschód Rosji również peryferyjne obszary północne wyróżniają się wzmożonym odpływem migracyjnym. Stały odpływ Rosjan z północnych obwodów europejskiej części Rosji (głównie murmańskiego, archangielskiego) potęgują dysproporcje ludnościowe w układzie północ–południe. Jednak w tym przypadku odpływ Rosjan nie skutkuje zmianami etnicznymi, gdyż stanowią oni zdecydowaną większość przy homogenicznej strukturze etnicznej.

Potencjalne skutki przemian ludnościowych w mogą przybrać postać konfliktów etnicznych. Będzie się to odnosić do narodowości o silnym poczuciu odrębności kulturowej, językowej, a przede wszystkim religijnej. Potencjalne przemiany etniczne mogą być najbardziej odczuwalne w dwóch regionach: na Kaukazie Północnym i, w mniejszym stopniu, na Powołżu. Wzrost zaludnienia na rosyjskim Kaukazie może mieć konsekwencje w innych regionach Rosji, głównie w dużych miastach.

5.1. Kaukaz Północny

Utrzymanie dotychczasowych tendencji demograficznych będzie skutkowało dalszym spadkiem populacji Rosjan i innych narodów słowiańskich, a wzrostem liczebności innych grup etnicznych (Czecenów, Inguszów, Dargijczyków i Awarów). Konsekwencje wzrostu ludnościowego na północnym Kaukazie mogą być odczuwalne

¹ Słowo to, w języku rosyjskim oznaczające „kontynent”, dobitnie mówi o poczuciu izolacji mieszkańców obszarów peryferyjnych Federacji Rosyjskiej.

w dwóch miejscach: w miejscu źródłowym, tj. w samych republikach tytularnych, oraz w dużych aglomeracjach miejskich (głównie Moskwie) na skutek wzmożonego napływu migracyjnego.

Znaczący wzrost populacji grup etnicznych zamieszkujących republiki kaukaskie, głównie Dagestan, przy dotychczasowej strukturze osadniczej i niskim poziomie urbanizacji, może skutkować przeludnieniem obszarów wiejskich. „Niezagospodarowana” siła demograficzna, pozostająca bez pracy, może zasilać szeregi licznych grup o charakterze mafijno-przestępczym działających na Kaukazie, co w konsekwencji może prowadzić do destabilizacji w regionie. Należy pamiętać, że od początku obecnej dekady to wieloetniczny Dagestan jest najbardziej niespokojną republiką na Kaukazie. Ta wieloetniczność może rodzić konflikty wewnętrzne. Z drugiej jednak strony sytuacja taka sprawia, że żadna z grup etnicznych nie jest na razie na tyle silna, aby móc zdominować pozostałe grupy etniczne i utrzymuje się między nimi względna równowaga (Górecki 2014). Trzeba też pamiętać o kontekście religijnym potencjalnego konfliktu wewnętrznego, tj. między wyznawcami tradycyjnego islamu a zwolennikami salafizmu, postulującego odrodzenie się islamu poprzez powrót do korzeni, z którego wywodzi się fundamentalizm islamski (Danecki 1998). Nie należy jednak się spodziewać znaczących tendencji separatystycznych Dagestanu. Ma on dla Rosji zbyt duże znaczenie ekonomiczne (złoża ropy naftowej w Morzu Kaspijskim) oraz strategiczne (kontrola wpływów w Azerbejdżanie, rurociąg do Noworosyjska), aby Rosja mogła sobie pozwolić na stratę tych terytoriów, z czego władze tej republiki zdają sobie sprawę. Oczywiście istotnie zmieni się struktura etniczna w analizowanych republikach na niekorzyść Rosjan, których udział w niektórych republikach tytularnych jest niezauważalny (np. w Inguszetii – 0,8%, w Dagestanie – 3,6%).

W kontekście regionalnym, tj. Kaukazu Północnego, istotny jest nie tylko ogólny wzrost demograficzny narodów Kaukazu, lecz także ważne są proporcje tego wzrostu między poszczególnymi grupami etnicznymi i ich wzajemne relacje. Znaczący wzrost ludnościowy jednej grupy etnicznej przy złożonej sytuacji politycznej w regionie oraz ciągle bardzo silnych więzach klanowych może doprowadzić do kolejnego konfliktu. Takim punktem zapalnym mogą być stosunki ingusko-osetyjskie. Według ostatniego spisu ludności (2010) obie grupy etniczne pozostają we względnej liczebnej równowadze (Ingusze – 443 tys., Osetyjczycy – 528 tys.). Utrzymujący się stosunkowo wysoki poziom urodzeń wśród Inguszków (2257 urodzeń na 1000 kobiet w 2010 r.) przy bardzo niskim poziomie urodzeń wśród Osetyjczyków (1566 urodzeń na 1000 kobiet) będzie prowadzić do rozwoju demograficznego, podczas gdy Osetyjczycy charakteryzować się będą regresem demograficznym. Konsekwencją tych procesów będzie zmiana dysproporcji między populacją obu grup etnicznych. Może to prowadzić do odnowienia konfliktu granicznego. Ma on podłoże w nieodległej jeszcze XX-wiecznej historii ZSRR i celowej polityce władz centralnych wykorzystywania

waśni międzyetnicznych, deportacji całych narodów i ich repatriacji, narzucania granic administracyjnych nieodpowiadających podziałom etnicznym.

Znaczny rozwój demograficzny w republikach kaukaskich przy słabym ich rozwoju gospodarczym może doprowadzić do masowego odpływu migracyjnego. Będzie on miał ogromne skutki w miejscu docelowym migracji, czyli w dużych miastach. Moskwa jest największym rynkiem pracy w Rosji i największym skupiskiem migrantów zarobkowych. Rodzi to ogromne napięcia społeczne. Nie ulega wątpliwości, że istnieje (uzasadniona lub nie) niechęć do przedstawicieli innych grup etnicznych, szczególnie do migrantów z Kaukazu. Ciągłe dla ponad połowy społeczeństwa bliskie jest hasło „Dość karmienia Kaukazu” (w latach 2001–2015 było to, w zależności od aktualnych wydarzeń, od 52 do 71% ankietowanych) (Analityczeskij Centr... 2016, 198). Niechęć do migrantów z Kaukazu wynika w dużej mierze z ich odrębności kulturowej, podkreślania wręcz swojej odrębności religijno-etniczno-kulturowej. Jest więc bardzo prawdopodobne, że możliwy znaczny odpływ migracyjny z Kaukazu stanie się problemem dla rosyjskich miast. Jest i będzie to problem raczej społeczny niż ekonomiczny, gdyż rosyjska gospodarka korzysta z napływu taniej siły roboczej. Należy jednak pamiętać o ekonomicznej stronie funkcjonowania miasta, a więc o ograniczeniach natury transportowej, komunalnej, dostępu do różnego rodzaju usług itp.

Według szacunków w Moskwie przebywa ok. 2 mln migrantów, w tym większość nielegalnie (Jarzyńska 2013). Potencjalny wzrost liczby migrantów znacząco zmieni faktyczną, a niewynikającą z danych statystycznych, strukturę etniczną Moskwy. Obecnie, według oficjalnych danych Rosstatu (2010), Rosjanie w Moskwie stanowią 86% udziału w strukturze etnicznej. Jeśli uwzględnić przebywających nielegalnie migrantów, udział Rosjan spada o ok. 10%. Proces ten może postępować, jeśli uwzględnimy niekorzystne dla Rosjan tendencje demograficzne. Wówczas można się spodziewać dalszej eskalacji nastrojów nacjonalistycznych, w skrajnych przypadkach prowadzących do pogromów ludności. Być może dopiero wtedy władze zareagują w sposób bardziej stanowczy. Na razie jest to balansowanie między korzyściami i potencjalnymi stratami wynikającymi z prowadzonej „łagodnej” polityki w stosunku do zjawiska nielegalnej migracji.

5.2. Republiki nadwołżańskie

Rozwój demograficzny Tatarów może mieć poważne regionalne konsekwencje. W przypadku Tatarstanu sytuacja etniczna jest dość klarowna: dwie dominujące grupy etniczne to Tatarzy (53,2% w 2010 r.) i Rosjanie (39,7% w 2010 r.). Konsekwencją liczebnego wzrostu Tatarów w skali kraju przy równoległym spadku liczebności Rosjan może oznaczać postępującą tataryzację republiki, co przy wzroście tendencji nacjonalistycznych może doprowadzić do częściowego odpływu Rosjan. Początkowo może mieć to wymiar tylko narodowościowy, który z czasem może przekształcić się w siłę polityczną próbującą sięgać po coraz większą autonomię względem

władz centralnych. Zwiastunem takich działań może być podpisany w 2007 r. układ o samodzielności gospodarczej Tatarstanu przyznający prawo do własnej współpracy z zagranicą (GARANT... 2007). Coraz częściej też prezydent Tatarstanu wypowiada się krytycznie w sprawie prowadzonej polityki Kremla wobec regionów (Rogoża 2014). Na tym tle należy przypomnieć, że w 1992 r. Tatarstan, obok Czeczenii, nie podpisał umowy federacyjnej z Rosją. Odbyło się nawet referendum, w którym ponad połowa obywateli Tatarstanu opowiedziała się za pełną niepodległością (Centralnaja komissija... 1992). Dopiero w zmienionej Konstytucji Republiki z 2000 r. Tatarstan uznał siebie za podmiot Federacji Rosyjskiej. Mało realna wydaje się natomiast pełna niepodległość, której próby uzyskania, w skrajnym przypadku, mogą skończyć się scenariuszem czeczeńskim.

Bardziej złożona jest struktura etniczna w Baszkirii, gdzie nie ma dominującej jednej narodowości, tj. ani tytularnej, ani Rosjan. Według danych ze spisu ludności w 2010 r. Rosjanie stanowią 36,1% ogólnej populacji republiki, Baszkirzy – 29,5%, a Tatarzy – 25,4%. Podstawowym źródłem napięć są stosunki między spokrewnionymi narodami, tj. Baszkirami a Tatarami, którzy wzajemnie oskarżają się o „tataryzację” lub „baszkiryzację” ludności. Obecność Tatarów w północno-zachodniej Baszkirii i ogólnie ludności mówiącej w języku tatarskim mimo identyfikacji z narodem baszkirskim była i jest elementem konfliktogennym (Cwiklinski 2008). Stąd jakiegokolwiek zmiany ilościowe po jednej lub po drugiej stronie mogą przyczynić się do wzrostu tendencji nacjonalistycznych. Wydaje się jednak, że obecne i ewentualne przyszłe napięcia etniczne, wynikające z przemian struktury etnicznej, nie przerodzą się w otwarty konflikt, a problem etniczny pozostanie najwyżej regionalnym hasłem głoszonym przez organizacje nacjonalistyczne w obu republikach.

W przypadku pozostałych czterech republik nadwołżańskich (Mordowia, Udmurcja, Czuwaszja, Mari-El) najbardziej prawdopodobne wydaje się, że przemiany etniczne nie będą miały większych konsekwencji politycznych i migracyjnych. Konsekwencją zmniejszającego się potencjału demograficznego, co znajdzie negatywne odzwierciedlenie w funkcjonowaniu rynku pracy, może być marginalizacja i stagnacja gospodarcza regionu.

5.3. Pozostałe obszary Rosji

W cieniu potencjalnych przemian zachodzących na Kaukazie i Powołżu pozostaje sytuacja w innych obszarach Federacji Rosyjskiej. W Kałmucji postępujący wzrost udziału Kałmuków w strukturze etnicznej spowodowany m.in. odpływem Rosjan doprowadzi w końcu do zdominowania przez nich republiki nie tylko w wymiarze etnicznym, lecz także religijnym. Postępować będzie cicha „buddyzacja” republiki, która jednak nie powinna przynieść żadnych negatywnych (z punktu widzenia centrum) konsekwencji. Również ilościowy wzrost Kałmuków nie zmieni mapy etnicznej Rosji ze względu na ich mały potencjał demograficzny.

W azjatyckiej części Rosji, mimo różnorodności etnicznej, sytuacja jest w miarę klarowna. Dwie największe grupy etniczne na Syberii i Dalekim Wschodzie Rosji to Buriaci i Jakuci, zamieszkujący w większości swoje republiki tytularne. Buriaci cieszyli się ponadto autonomią w dwóch okręgach autonomicznych: Ust-Ordyńsko Buriackim OA wchodzącym w skład obwodu irkuckiego oraz Agińsko-Buriackim OA będącym częścią obwodu czytyjskiego. Jednak na mocy przeprowadzonych referendum jednostki te zostały zlikwidowane. Wydaje się, że likwidacja buriackich autonomii nie jest pojedynczym przypadkiem, tylko raczej zaplanowaną polityką etniczną i administracyjną. Na mocy przeprowadzonych referendum w taki sam sposób zlikwidowano Komi-Permiacki OA tworząc nowy podmiot Kraj Permski, Tajmyrski OA i Ewenkijski OA (Kraj Krasnojarski), Koriacki OA (Kraj Kamczacki). Odbyło się to w zasadzie bez sprzeciwów przedstawicieli narodów tytularnych, którym narzucono nowy porządek administracyjny². Oczywiście likwidacja poszczególnych okręgów autonomicznych nie oznacza automatycznie zmian na etnicznej mapie Rosji. Nie trudno jednak zauważyć, że znikną z mapy Rosji podmioty administracyjne, które były, przynajmniej częściowo, gwarantem etnicznej autonomii rdzennych mieszkańców Syberii. Może to prowadzić do znacznego ograniczenia roli mniejszości etnicznych.

Abstrahując od posunięć polityczno-administracyjnych, utrzymanie dotychczasowych trendów demograficznych w przypadku Buriatów i Jakutów oznacza wzrost ludnościowy. Nie powinno to jednak skutkować żadnymi zmianami polityczno-administracyjnymi. Wydaje się, że jedynym skutkiem dla omawianych regionów może być podtrzymanie i pogłębienie odpływu migracyjnego do europejskiej części Rosji. Mimo iż grupy te charakteryzują się odrębnością religijno-kulturową, nie wywołują wśród rosyjskiej części społeczeństwa tak negatywnych emocji jak migranci z Kaukazu i Azji Środkowej.

6. Podsumowanie

Zróznicowanie przemian ludnościowych w Rosji nawiązuje do struktury etnicznej w układzie regionalnym. Proces depopulacji zachodzi najintensywniej na obszarach rdzennie rosyjskich oraz tam, gdzie udział Rosjan w strukturze etnicznej regionu jest znaczący, determinując tym samym ogólne przemiany ludnościowe w skali regionalnej. W niektórych przypadkach prowadzą one do depopulacji całego regionu (np. Kałmucja, Republika Mordwińska). Nie oznacza to jednak, że zróżnicowana struktura etniczna gwarantuje rozwój demograficzny. Zmiany ludnościowe

² W przypadku referendum w Agińsko-Buriackim Okręgu Autonomicznym i obwodzie czytyjskim uprawnieni do głosowania otrzymywali w punktach wyborczych świadectwa uczestnictwa w referendum, które następnie musieli przedłożyć w swoich zakładach pracy i uczelniach (Wietrow/Szarkan 2007).

w obrębie niektórych niesłowiańskich grup etnicznych w Rosji (Czuwaszy, Maryjczyków, Udmurtów) zachodzą z taką samą intensywnością, lub nawet silniej, niż wśród Rosjan. Wynika to z kilkunastuletniego procesu asymilacji, który występuje również w sferze kulturowej, klanowej, oraz norm społecznych. Rozwój demograficzny widoczny jest przede wszystkim wśród tych grup etnicznych, które wykazują się dużą odrębnością kulturową i religijną (narody Kaukazu Północnego).

Zmiany udziału Rosjan w strukturze etnicznej w latach 1989–2010 są dla nich niekorzystne. O ile zmiany te są słabo widoczne w skali kraju (spadek udziału Rosjan o 3,8 pp. w ogólnej strukturze etnicznej ludności), o tyle w skali regionalnej zmiany te są już bardziej zauważalne (np. Republika Sacha – spadek udziału Rosjan o 12,5 pp., Kałmucja – 8,0 pp., Republika Mordowii – 7,7 pp.). Szczególna sytuacja ma miejsce w republikach kaukaskich, w których zmniejszający się udział Rosjan w strukturze etnicznej zanotowano przy wzroście udziału ludności autochtonicznej (np. Republika Kabardyjsko-Bałkarska – spadek udziału Rosjan o 9,4 pp., z 31,9% do 22,5%; Dagestan – spadek udziału Rosjan o 5,6 pp., z 9,2% do 3,6%). Zmniejszenie się udziału Rosjan w strukturze etnicznej, ale przy wzroście udziału ludności autochtonicznej, zanotowano również w republikach tytularnych azjatyckiej części Rosji (głównie Altaju, Tuwie, Jakucji, Buriacji).

Wydaje się, że zmniejszanie się populacji narodów słowiańskich, w tym głównie Rosjan, oraz rosnąca populacja niektórych autochtonicznych grup etnicznych nie będzie miała wpływu na sytuację etniczno-demograficzną w skali całej Federacji Rosyjskiej. Potencjał demograficzny i waga narodów autochtonicznych wśród ogółu populacji jest zbyt mały, aby mieć istotne znaczenie w przeorientowaniu sytuacji etnicznej. Inaczej jest w skali regionalnej, gdzie udział narodów autochtonicznych jest w wielu przypadkach dominujący. Może to stanowić zarzewie konfliktów i napięć etnicznych, szczególnie w tych regionach, których ludność różni się zdecydowanie w aspekcie kulturowym, religijnym i językowym.

Bibliografia

- Analiczeskij Centr Jurija Lewady (2016), *Obszczestwiennoje mnienije* – 2015. Moskwa.
- ANDRIEJEW, E. M. (2012), O tocznosti riezultatow rossijskich pieriepisiej nasielenija i stiepieni dowierija k raznym istocznikam informacii. W: *Woprosy statistiki*. 11, 21–35.
- BAYONA-i-CARRASCO, J./GIL-ALONSO, F. (2013), Is Foreign Immigration the Solution to Rural Depopulation? The Case of Catalonia (1996–2009). W: *Sociologia Ruralis*. 53, 1, 26–51.
- BOGDANOWA, L. P./TKACZENKO, A. A./SZCZUKINA, A. S. (2001), Demograficzskoje razwitie Twerskogo regiona, *Naucznaia siera Gieografija i razwitie. Twier*.
- BOGOJAWLENSKI, D. (2008), Wsie li rossijskije narody wierno posczitali? W: *Demoscop Weekly*. 319–320 <<http://demoscope.ru/weekly/2008/0319/tema04.php>> [dostęp 14 października 2016].
- BURKE, J. (2000), Internal migration: a civil society challenge. W: Field, M. G./Twigg, J. L. (eds.), *Russia's Torn Safety Nets: Health and Social Welfare During the Transition*. New York, 213–230.
- Centralnaja komissija riefierenduma Riepubliki Tatarstan (1992), *Riezultaty riefierenduma Riepubliki Tatarstan 21 marta 1992 goda. Protokol Centralnoj komissii riefierenduma*

- Riespubliki Tatarstan. W: <http://web.archive.org/web/19991023001118/http://www.kcn.ru/tat_ru/politics/pan_for/wb77.htm> [dostęp 19 stycznia 2016].
- COLEMAN, D. (2006), Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility Countries: A Third Demographic Transition. W: *Population And Development Review*. 32(3), 401–446.
- CWIKLINSKI, S. (2008), Między młotami a kowadłem, czyli o sytuacji językowej w Baszkirii. W: *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*. 125, 41–50.
- DANECKI, J. (1998), Podstawowe wiadomości o islamie. Warszawa.
- EBERHARDT, P. (1989), Regiony wyludniające się w Polsce. Warszawa.
- EBERSTADT, N. (2010), Russia's Peacetime Demographic Crisis: Dimensions, Causes, Implications. Seattle.
- EBERSTADT, N./GROTH, H./TWIGG, J. (2013), Addressing Russia's Mounting Human Resources Crisis. Washington.
- GABDRAFIKOW, I. M. (2007), Fienomien Baszkortostana: ot „tragiczeskoj diemografii” k „zakonomiernoj riekonfiguracji czislennosti”. W: Stiepanow, W. W./Tiszkow, W. A. (red.), *Etnokulturnyj oblik Rossii. Pieriepis’ 2002 g.* Moskwa, 149–162.
- GARANT – informacjonno-prawowej portal (2007), Dogovor o razgranichenii przedmiotow wiedenija i połnomoczij mieždu organami gosudarstwiennoj własti Rossijskoj Fiedieracyi i organami gosudarstwiennoj własti Riespubliki Tatarstan. W: <<http://base.garant.ru/191677/>> [dostęp 3 października 2016].
- GITIELMAN, C./CZERWIAKOW, W./SZAPIRO, W. (2000), Nacionalnoje samosoznanije rosyjskich jewriew. W: *Diaspory*. 4, 53–86.
- GÓRZECKI, W. (2014), Rosyjski Kaukaz bez zmian. Lokalna wojna na przedpolach olimpiady. Warszawa. W: <www.osw.waw.pl/sites/default/files/praceosw-47-rosyjski_kaukaz_pl-net.pdf> [dostęp 28 października 2016].
- HELENIAK, T. (2003), Geographic Aspects of Population Aging in the Russian Federation. W: *Eurasian Geography and Economics*. 44/5, 345–367.
- ISCHAKOW, D. M. (2005), Pieriepis’ 2002 goda w Baszkortostanie. Kazan.
- JARZYŃSKA, K. (2013), Zamieszki na tle etnicznym w Moskwie. W: *Analizy OSW*, <<http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-10-16/zamieszki-na-tle-etnicznym-w-moskwie>> [dostęp 29 września 2016].
- KOZŁEWNIKOWA, N. I./RYBAKOWSKI, L. L./SIGARIEWA, E. P. (1998), Russkije: etniczeskaja gomiennost’? Moskwa.
- KOZLOV, A./VERSHUBSKY, G./KOZLOVA, M. (2007), Indigenous Peoples of Northern Russia: Anthropology and Health. Oulu.
- KSIĄŻEK, J. (2004), Problemy integracyjne niemieckich przesiedleńców z Rosji w Niemczech. W: *Etnografia Polska*. XLVIII/1–2, 197–219.
- LEE, E. S. (1966), A theory of migration. W: *Demography*. 3, 47–57.
- LESTHAEGHE, R./SURKYN, J. (2004), When History Moves On: The Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. Brussels.
- LEWIS, W. A. (1954), Economic development with unlimited supplies of labour. W: *The Manchester School*. 22, 2, 139–191.
- MAKSUDOW, S. (2005), Nasielenije Czechni: prawa li pieriepis’. W: *Demoscope Weekly*, 211–212 <<http://demoscope.ru/weekly/2005/0211/tema01.php>> [dostęp 19 sierpnia 2016].
- MASSEY, D. S./ARANGO, J./HUGO, G./KOUAOUCI, A. et al. (1993), Theories of international migration: review and appraisal. W: *Population and Development Review*. 19, 431–467.
- MKRTCZIAN, N. (2004), „Zapadnyj drijef” wnutrirossijskoj migracyi. W: *Otieczestwiennyje zapiski*. 4(19) <<http://www.strana-oz.ru/2004/4/zapadnyy-dreyf-vnutrirossijskoj-migracii>> [dostęp 21 października 2016].
- MKRTCZIAN, N. (2011), Pieriepisnyje istiny. W: *Forbes*, 19.12.2011 <<http://www.forbes.ru/sobytiya-column/lyudi/77718-perepisnye-istiny>> [dostęp 22 kwietnia 2015].

- ORTEGA, J. A. (2005), What are the implications of the demographic transitions process for 21st century European population. Vienna.
- ROGOŻA, J. (2014), Federacja bez federalizmu. Stosunki Moskwa – regiony. Warszawa. W: <www.osw.waw.pl/sites/default/files/pl_prace_49_federacja_bez_net.pdf> [dostęp 28 października 2016].
- SPIES, M. (2009), Potentials for migration and mobility among oil workers in the Russian North. W: *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*. 91/3, 257–273.
- STEPANOV, V. (2006), Ethnic Identity and the Population Count (How the State Carried Out the All-Russia Census). W: *Russian Social Science Review*. 47/2, 46–78.
- STOCKDALE, A. (2002), Out-Migration from Rural Scotland: The Importance of Family and Social Networks. W: *Sociologia Ruralis*. 42/1, 41–64.
- THOMPSON, N. (2004), Migration and resettlement in Chukotka: a research note. W: *Eurasian Geography and Economics*. 45/1, 73–81.
- THOMPSON, W. S. (1929), Population. In: *American Journal of Sociology*. 34/6, 959–975.
- TIERIENINA, N. K. (2004), Osobienosti razwitiija diepopulacyonnych processow w zonie aktywnogo wlijanija stolicznych centrow – Moskwy i Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg.
- TODARO, M. P. (1976), Internal migration in developing countries. Geneva.
- TOLC, M. (2003), Emigracja jęwrięjęw s postsowiętskiego prostranstwa i iz Rossii. W: *Demoscop Weekly*, 105–106 <<http://demoscope.ru/weekly/2003/0105/tema01.php>> [dostęp 10 grudnia 2015].
- Ukraincy w Rossii opasajutsia ukazywat' swoju nacyonalnost' (2011). W: *Demoscop Weekly*, 491–492 <<http://www.demoscope.ru/weekly/2011/0491/perep01.php>> [dostęp 16 kwietnia 2015].
- van de KAA, D. J. (1987), Europe's Second Demographic Transition. W: *Population Bulletin*. 42 (1), 1–59.
- VORONTSOV, V. S. (2003), Ethnic self-consciousness of youth learning in Udmurtia (according to ethno-sociological survey). The thesis abstract. Izhevsk.
- WEIN, N. (1999), Bevölkerungsbewegungen im asiatischen Rußland. Migrationsströme in Sibirien und im Fernen Osten nach dem Zusammenbruch der Sowjetunion. W: *Osteuropa*. 49/9, 908–923.
- WIĘTROW, B./SZARKAN, O. (2007), Zabajkalskij riefieriendum głazami czitinskiich żurnalistów. W: *ZABINFO.RU*, 12.03.2007 <<http://zabinfo.ru/30066>> [dostęp 16 maja 2015].
- WISZNIEWSKI, A. G. (red.) (2011), Naselenije Rossii 2009: Siemnadcatyj jeżęgodnyj diemograficzeskij dokład. Moskwa.
- WITKOWSKAJA, G. S. (2002), Niezakonnaja migracyja w Rossii sytuacyja i politika protiwodęjstwija. W: *Ioncew, W. A. (red.), Nielegalnaja immigracyja*. Moskwa, 11–34.
- WOODS, R. (1982), *Theoretical population geography*. London/New York.

PAWEŁ PIETNOCZKA

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

PROCES KONSTYTUCYJNY NA UKRAINIE W LATACH 2014–2016

Constitutional process in Ukraine in 2014–2016

SŁOWA KLUCZOWE: proces konstytucyjny, Konstytucja Ukraina, nowela konstytucyjna, projekt ustawy konstytucyjnej, Rada Najwyższa Ukrainy

KEYWORDS: constitutional process, Constitution of Ukraine, constitutional amendment, Constitution bill, Verkhovna Rada of Ukraine

ABSTRACT: The article presents the constitutional process that took place in Ukraine in 2014–2016. The regulations of the constitutional acts passed by the Supreme Council of Ukraine (Verkhovna Rada) have been outlined as well as bills of acts assuming the introduction of further changes to the Constitution of Ukraine. Norms of the act “On reinstating the effectiveness of some provisions of the Constitution of Ukraine” of February 21, 2014, and of the act “On introducing changes to the Constitution of Ukraine (in the scope of judiciary)” of June 2, 2016, have been analyzed. Moreover, the author focused on three constitutional bills registered in the parliament and assuming amending the Constitution of Ukraine in the field of powers of the state organs and of the local governments, immunity of Ukrainian MPs and judges as well as in the field of decentralization of power.

Celem artykułu jest przybliżenie procesu konstytucyjnego przebiegającego na Ukrainie w okresie przypadającym bezpośrednio po wydarzeniach z przełomu 2013 i 2014 r. określanych najczęściej mianem Euromajdanu lub Rewolucji Godności. Omówione zostały przepisy noweli konstytucyjnych uchwalonych przez Radę Najwyższą Ukrainy oraz projekty ustaw zakładających wprowadzenie kolejnych zmian do Konstytucji Ukrainy. Analizie poddano normy „Ustawy o odnowieniu czynności niektórych przepisów Konstytucji Ukrainy” z 21 lutego 2014 r. oraz „Ustawy o wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie ustroju sądów)” z 2 czerwca 2016 r. Ponadto uwaga została skoncentrowana na trzech projektach ustaw konstytucyjnych zarejestrowanych w parlamencie w interesującym nas przedziale czasowym – projekcie „O wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie kompetencji organów władzy państwowej i samorządu terytorialnego)” z 26 czerwca 2014 r., projekcie „O wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie nietykalności deputowanych ludowych Ukrainy i sędziów)” z 16 stycznia 2015 r. oraz projekcie „O wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie decentralizacji władzy)” z 1 lipca 2015 r.

Jednym ze skutków Euromajdanu były działania podjęte na rzecz przywrócenia redakcji konstytucji z 2004 r.¹ Ten cel został bardzo szybko osiągnięty. 21 lutego 2014 r. parlament ukraiński uchwalił „Ustawę o odnowieniu czynności niektórych przepisów Konstytucji Ukrainy” (Закон України про відновлення... 2014), zaś 22 lutego 2014 r. przyjął „Uchwałę o tekście Konstytucji Ukrainy w redakcji 28 czerwca 1996 roku ze zmianami i uzupełnieniami wniesionymi przez ustawy Ukrainy z 8 grudnia 2004 roku nr 2222-IV, z 1 lutego 2011 roku nr 2952-VI, z 19 września 2013 roku nr 586-VII”, która obowiązywała do dnia wejścia w życie wyżej wymienionej ustawy, a mianowicie do 2 marca 2014 r. (Постанова... 2014). Ustawa przywróciła przepisy noweli konstytucyjnej z 8 grudnia 2004 r. Tym samym zostały uszczuplone kompetencje głowy państwa, zaś zwiększone uprawnienia parlamentu i rządu².

Ograniczeniu uległy między innymi prerogatywy prezydenta w zakresie powoływania rządu. W świetle wprowadzonych zmian decydującą rolę w jego utworzeniu, podobnie jak w latach 2006–2010³, odgrywa Rada Najwyższa Ukrainy. Frakcje parlamentarne zostały zobligowane do utworzenia koalicji, w składzie której powinno znaleźć się co najmniej 226 deputowanych⁴. Koalicja ta została uprawniona do proponowania prezydentowi kandydatury na stanowisko premiera (art. 83, art. 114). Następnie Rada Najwyższa (dalej: RN) na wniosek prezydenta powołuje szefa rządu⁵. RN na wniosek prezydenta powołuje także ministra obrony i ministra spraw zagranicznych, zaś na wniosek premiera pozostałych członków rządu oraz przewodniczącego Komitetu Antymonopolowego (dalej: KA), przewodniczącego Funduszu Majątku Państwowego (dalej: FMP) i przewodniczącego Państwowego Komitetu Telewizji i Radiofonii (dalej: PKTiR). Parlamentowi przysługuje prawo samodzielnego odwołania osób piastujących powyższe funkcje. Ponadto RN została uprawniona do powoływania i odwoływania na wniosek prezydenta szefa Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (art. 85) (Рудик 2015).

¹ 8 grudnia 2004 r. w warunkach Pomarańczowej Rewolucji została przyjęta „Ustawa o wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy” ograniczająca uprawnienia prezydenta na rzecz parlamentu i rządu. Jednak 30 września 2010 r. Sąd Konstytucyjny Ukrainy orzekł, iż nowela konstytucyjna z 8 grudnia 2004 r. jest niezgodna z ustawą zasadniczą i traci moc prawną z dniem wydania orzeczenia. Szerzej zob. Hurska-Kowalczyk 2011, 36 i n.

² Projekt ustawy został zgłoszony przez przedstawicieli trzech ugrupowań opozycyjnych: Arsenija Jaceniuka – lidera Ojczyzny, Witalija Kliczkę – lidera UDAR-u oraz Andrija Tiahnyboka – deputowanego Swobody (Проект Закону про відновлення... 2014).

³ Przepisy „Ustawy o wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy” z 8 grudnia 2004 r. weszły w życie w 2006 r. (Baluk 2006, 115).

⁴ Koalicja frakcji parlamentarnych jest tworzona w ciągu miesiąca od dnia pierwszego posiedzenia nowo wybranego parlamentu, a także w ciągu miesiąca od dnia rozwiązania poprzedniej koalicji. Prawa na równi z koalicją parlamentarną uzyskiwała frakcja parlamentarna skupiająca ponad połowę deputowanych (art. 83).

⁵ Prezydent został zobligowany do wniesienia kandydatury zaproponowanej przez koalicję frakcji parlamentarnych.

Prezydent utracił także swoje uprawnienia na rzecz Gabinetu Ministrów Ukrainy, w tym prawo tworzenia, reorganizacji i likwidacji ministerstw i innych centralnych organów władzy wykonawczej (art. 116 pkt 9-1). W zakresie kompetencji Gabinetu Ministrów znalazło się także powoływanie i odwoływanie kierowników centralnych organów władzy wykonawczej niewchodzących w skład rządu (art. 116, pkt 9-2). Ponadto warto nadmienić o utracie przez prezydenta prawa do uchylania aktów rządu (art. 106 pkt 15) oraz o obowiązku składania przez rząd swych pełnomocnictw przed nowo wybranym parlamentem, nie zaś – jak było dotychczas – przed nowo wybranym prezydentem (art. 115).

W noweli z 21 lutego 2014 r. zostały również zawarte normy ustawy konstytucyjnej z 1 lutego 2011 r. określające długość kadencji oraz termin przeprowadzania wyborów prezydenta, parlamentu, RN Autonomicznej Republiki Krym (dalej: ARK), rad terenowych oraz przewodniczących wsi, osiedli i miast (Закон України... 2011), a także przepisy ustawy konstytucyjnej z 19 września 2013 r. upoważniające Izbę Rachunkową do kontrolowania nadchodzących wpływów do budżetu państwa (Закон України... 2013).

Uchwalenie noweli konstytucyjnej w lutym 2014 r. było bardzo ważnym krokiem na drodze do zapewnienia rozwoju Ukrainy jako państwa demokratycznego. Jednocześnie wprowadzone wówczas zmiany można uznać za początek postrewolucyjnego procesu konstytucyjnego, gdyż na przyjęciu noweli nie zakończyło się reformowanie ustawy zasadniczej. Jedną z prób dokonania kolejnych zmian w konstytucji był projekt ustawy „O wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie kompetencji organów władzy państwowej i samorządu terytorialnego)” zgłoszony przez prezydenta i zarejestrowany w RN 26 czerwca 2014 r. (Проект Закону 2014)⁶. W uzasadnieniu projektu zaznaczono, iż ma on na celu udoskonalenie norm ustawy zasadniczej regulujących funkcjonowanie parlamentu, status prawny prezydenta, rządu i prokuratury, a ponadto zreformowanie samorządu terytorialnego i organizację władzy państwowej w obwodach i rejonach (Пояснювальна записка... 2014, 3). Jak podkreślono „problem efektywnego funkcjonowania organów władzy publicznej na Ukrainie nie może być rozwiązany bez gruntownego zreformowania konstytucyjno-prawnego statusu i zasad działalności organów samorządu terytorialnego oraz organów państwowej władzy wykonawczej w obwodach i rejonach” (Пояснювальна записка... 2014, 2).

W myśl zapisów projektu ustawy w regionach i rejonach miały zostać powołane do życia instytucje przedstawicieli prezydenta Ukrainy, których celem byłoby

⁶ Należy odnotować, iż zgłoszenie projektu poprzedziło uchwalenie przez rząd 1 kwietnia 2014 r. „Koncepcji reformowania samorządu terytorialnego i terenowej organizacji władzy na Ukrainie” przewidującej wprowadzenie zmian do konstytucji, a ponadto przedstawienie przez wicepremiera Wołodymyra Hrojsmana 14 kwietnia 2014 r. na posiedzeniu Tymczasowej Specjalnej Komisji Parlamentu propozycji rządu dotyczących zmian konstytucji w zakresie reformy samorządu terytorialnego (Конституційний... 2015, 23).

sprawowanie kontroli pod względem zgodności z konstytucją i ustawami aktów organów samorządu terytorialnego i terenowych organów władzy wykonawczej; koordynowanie współpracy pomiędzy organami terenowymi władzy wykonawczej; organizowanie działalności organów terenowych władzy wykonawczej i organów samorządu terytorialnego w warunkach stanu nadzwyczajnego lub stanu wojennego, a także realizowanie innych kompetencji określonych przez ukraińskie ustawodawstwo (art. 107-1). Przedstawiciele byliby powoływani i odwoływani ze stanowiska przez prezydenta Ukrainy (art. 107-1). W świetle art. 133 system ustroju administracyjno-terytorialnego miał składać się z regionów, rejonów i hromad. Na szczelbu hromad miały funkcjonować następujące organy samorządowe: przewodniczący hromady (przewodniczący wsi, osiedla, miasta), rada hromady (rada wsi, rada osiedla, rada miasta) i organ wykonawczy rady. Natomiast w przypadku rejonu i regionu rolę organów samorządowych pełniłyby rady rejonowe i rady obwodowe oraz ich organy wykonawcze (art. 140). Przepisy projektu ustawy zakładały, iż przewodniczący wsi, osiedla i miasta byliby wybierani przez mieszkańców hromad, zaś przewodniczący rady obwodowej oraz rady rejonowej mieli być wyłaniani ze składu rady. Przewodniczący rady rejonowej i rady obwodowej, podobnie jak przewodniczący hromad, obejmowałiby kierownictwo nad organem wykonawczym, którego skład byłby wyłaniany przez radę na wniosek jej przewodniczącego (art. 141).

Projekt ustawy konstytucyjnej przewidywał także szereg innych zmian, m.in. prezydent miał uzyskać prawo do samodzielnego odwoływania prokuratora generalnego (art. 122), zaś utracić prawo do występowania do RN z wnioskiem o powołanie ministra obrony i ministra spraw zagranicznych (art. 85). Ponadto z konstytucji miał zostać wyłączony zapis stanowiący, iż deputowany traci mandat w przypadku, gdy nie wejdzie w skład frakcji parlamentarnej utworzonej przez partię polityczną lub koalicję wyborczą, z której list kandydował, bądź gdy podejmie decyzję o wyjściu z takiej frakcji (art. 81)⁷. W związku z przedterminowymi wyborami parlamentarnymi RN nie była w stanie zająć się projektem, dlatego też 27 listopada 2014 r. został on wycofany przez prezydenta (Проект Закону про внесення... 2014).

Jednak na początku 2015 r. prezydent wystąpił z kolejną inicjatywą, mianowicie zgłosił projekt ustawy „O wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie nietykalności deputowanych ludowych Ukrainy i sędziów)”, który 16 stycznia 2015 r. został zarejestrowany w RN (Проект Закону 2015a). W uzasadnieniu do projektu zaznaczono m.in., iż idea odebrania parlamentarzystom nietykalności wynika z panujących nastrojów społecznych, wedle których stał się on „gwarancją bezkarności” (Пояснювальна записка... 2015a, 1). Zgodnie z projektem z ustawy zasadniczej miałyby zostać usunięty zapis mówiący o potrzebie uzyskania od RN zgody na pociągnięcie parlamentarzysty do odpowiedzialności karnej, zatrzymanie lub

⁷ Ten zapis został wprowadzony do ustawy zasadniczej na mocy noweli konstytucyjnej z 8 grudnia 2004 r. (Pietnoczka 2014, 25–26).

aresztowanie. Natomiast pozostać miała norma mówiąca, iż „deputowani ludowi Ukrainy nie ponoszą odpowiedzialności prawnej za wyniki głosowania albo wypowiedzi w parlamencie i jego organach, z wyjątkiem odpowiedzialności za obrazę lub oszczerstwo” (art. 80) (Порівняльна... 2015). Tak więc w świetle proponowanych zmian parlamentarzyści mieli zostać pozbawieni immunitetu formalnego. Nie zakładano natomiast pozbawienia członków RN immunitetu materialnego. Ponadto w myśl zaproponowanych zmian RN utraciłaby prawo do wydawania zgody na zatrzymanie lub aresztowanie sędziego do czasu wydania przez sąd wyroku skazującego. Powyższe uprawnienie zostało przyznane Najwyższej Radzie Sądownictwa (art. 126).

5 lutego 2015 r. RN skierowała projekt ustawy do Sądu Konstytucyjnego Ukrainy w celu zbadania jego zgodności z konstytucją. Za podjęciem powyższej decyzji opowiedziało się aż 365 deputowanych. 2 kwietnia 2015 r. Sąd Konstytucyjny (dalej: SK) rozpoczął rozpatrywanie sprawy, zaś 19 czerwca 2015 r. orzekł o zgodności projektu z ustawą zasadniczą (Рада вирішила... 2015; Рада зробила... 2015). W związku z tym, że RN nie zdołała jeszcze uchwalić zmian do konstytucji ograniczających immunitet parlamentarzystów, można uznać, iż prezydent miał poniekąd rację, gdy we wrześniu 2015 r. stwierdził, iż projekt ustawy przewidujący pozbawienie parlamentarzystów nietykalności gdzieś „zniknął w archiwach Rady Najwyższej” (Антикорупційна... 2015; ВР не зможе... 2015).

W celu przygotowania kolejnych zmian w ustawie zasadniczej 3 marca 2015 r. prezydent Petro Poroszenko wydał dekret powołujący do życia Komisję Konstytucyjną, będącą specjalnym organem pomocniczym przy głowie państwa (Указ... 2015). Na czele 59-osobowej komisji stanął przewodniczący Rady Najwyższej Wołodymyr Hrojsman, którego kandydaturę zaproponował P. Poroszenko⁸. Ponadto w skład komisji weszli: wiceprzewodniczący parlamentu, minister sprawiedliwości, trzech byli prezydenci, naukowcy, sędziowie, adwokaci, przedstawiciele organizacji społecznych oraz przedstawiciele frakcji parlamentarnych⁹.

Prace komisji zaowocowały przygotowaniem projektu ustawy „O wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie decentralizacji władzy)” (Проект Закону 2015b). 26 czerwca 2015 r. komisja rekomendowała projekt prezydentowi, a 1 lipca 2015 r. został on zgłoszony przez prezydenta i zarejestrowany w RN (Конституційний процес... 2015, 32). W uzasadnieniu do projektu podkreślono, iż proponowane zmiany do konstytucji mają na celu zapewnić odejście od modelu państwa scentralizowanego, wzmocnić znaczenie i finansową niezależność samorządu terytorialnego, utworzyć efektywny system organizacji władzy terenowej oraz zrealizować postanowienia Europejskiej Karty Samorządu Terytorialnego (Пояснювальна

⁸ Skład komisji został zatwierdzony przez prezydenta 31 marca 2015 r.

⁹ Łącznie w skład komisji weszło dwunastu parlamentarzystów – czterech z frakcji Koalicji Petra Poroszenki, trzech z Samopomocy, po dwóch z Frontu Ludowego i Ojczyzny oraz jeden z Koalicji Oporowej (Конституційна комісія: новий ... 2015; Конституційна комісія прийняла... 2015).

записка... 2015b, 2). W świetle zawartych w projekcie przepisów władzę wykonawczą w rejonach i obwodach, a także w Kijowie i Sewastopolu mają realizować prefekci, a nie jak dotąd terenowe administracje państwowe. Prefekt, podobnie jak przewodniczący terenowych administracji państwowych, ma być powoływany i odwoływany przez prezydenta na wniosek Gabinetu Ministrów. Prefekt podczas wykonywania swoich funkcji ma nieść odpowiedzialność przed prezydentem, a jednocześnie zdawać sprawę i podlegać kontroli rządu (art. 118). Do uprawnień prefekta zaliczono: 1) sprawowanie kontroli nad działalnością organów samorządu terytorialnego pod względem przestrzegania konstytucji i ustaw; 2) koordynację działalności organów terenowych władzy wykonawczej oraz sprawowanie kontroli w zakresie przestrzegania przez nie konstytucji i ustaw; 3) zapewnienie realizacji programów państwowych; 4) ukierunkowywanie i organizowanie działalności organów terenowych władzy wykonawczej i zapewnianie współpracy pomiędzy nimi a organami samorządu terytorialnego w warunkach stanu wojennego, stanu nadzwyczajnego i nadzwyczajnej sytuacji ekologicznej; 5) realizację innych uprawnień wynikających z ustawodawstwa ukraińskiego (art. 119). Prawo do uchylania aktów wydanych przez prefektów ma uzyskać prezydent oraz rząd. Prezydentowi przysługiwałoby prawo uchylania aktów wydanych w celu realizacji uprawnień wskazanych w punkcie 1 i 4, zaś rządowi aktów dotyczących uprawnień określonych przez punkt 2 i 3. Natomiast akty wydane przez prefekta w celu realizacji uprawnień wynikających z punktu 5 mogłyby uchylić prezydent lub rząd w zależności od tego, który organ zostanie upoważniony przez ustawę (art. 119).

W świetle przepisów tego projektu, podobnie jak w przypadku odwołanego przez prezydenta projektu z czerwca 2014 r., na system administracyjno-terytorialny Ukrainy mają składać się hromady, rejon i regiony¹⁰. Hromady mają stać się podstawową jednostką administracyjną, w skład rejonów ma wchodzić kilka hromad, zaś mianem regionów określono ARK i obwody (art. 133). W myśl art. 140 organami samorządowymi hromady mają być rady hromady pełniące rolę organu przedstawicielskiego oraz organy wykonawcze. Na czele organu wykonawczego ma stać przewodniczący hromady, do którego zadań zaliczono także przewodniczenie posiedzeniom rady hromady. Na poziomie rejonów i obwodów rolę organów samorządowych mają pełnić rady rejonowe i rady obwodowe oraz ich komitety wykonawcze (art. 140). Przepisy projektu zakładają, iż przewodniczący hromady, a także członkowie rad hromady, rad rejonowych i obwodowych będą wybierani przez mieszkańców poszczególnych jednostek administracyjnych na 4-letnią kadencję¹¹. Natomiast przewodniczący rady rejonowej i rady obwodowej mają być wyłaniani ze

¹⁰ Zgodnie z obowiązującymi normami konstytucji system administracyjno-terytorialny państwa tworzą: Autonomiczna Republika Krym, obwody, rejon, miasta, rejon w miastach, osiedla i wsie (Конституція України 2014, 51).

¹¹ W myśl obowiązujących norm art. 141 konstytucji kadencja organów samorządowych wynosi 5 lat (Конституція України 2014, 55).

składu odpowiednich rad. Ponadto radzie rejonowej i radzie obwodowej przyznano prawo powoływania i odwoływania przewodniczącego komitetu wykonawczego rady oraz prawo powoływania pozostałych członków komitetu (art. 141).

W myśl proponowanych rozwiązań prezydent uzyskuje uprawnienie do zawieszania aktów przewodniczącego hromady, rady hromady, rady rejonowej i rady obwodowej, ale jednocześnie dany akt musi skierować do SK. Takie działanie miałby podjąć w sytuacji, gdy przyjęty akt jest niezgodny z konstytucją, stwarza zagrożenie dla suwerenności państwa, integralności terytorialnej lub bezpieczeństwa narodowego (art. 144). Ponadto prezydent miałby prawo zawieszania przewodniczącego hromady, rady hromady, rady rejonowej i rady obwodowej oraz prawo powoływania tymczasowego upoważnionego państwa, którego zadaniem byłaby organizacja działalności organów wykonawczych samorządu terytorialnego (art. 8-1, art. 144). W przypadku uznania przez SK zaskarżonego przez prezydenta aktu organu samorządu za niezgodny z ustawą zasadniczą RN na wniosek prezydenta musi rozwiązać odpowiedni organ oraz rozpiścić wybory przedterminowe. W świetle przepisów przejściowych wybory przewodniczących hromad, deputowanych rad hromad, rad rejonowych i rad obwodowych miałyby odbyć się w ostatnią niedzielę października 2017 r. (pkt 17). Ponadto należy podkreślić, iż w przepisach przejściowych projektu ustawy, w którym uwzględniono poprawki, został zawarty pkt 18 stanowiący, iż „właściwości samorządu terytorialnego w poszczególnych rejonach obwodu donieckiego i ługańskiego określa ustawa” (Проект Закону (доопрацьований)... 2015, 7). Zamiar uzupełnienia konstytucji o normę poświęconą wyłącznie Donbasowi, na terytorium którego od 2014 r. trwa nieogłoszona wojna, przyczynił się do powstania bardzo poważnego konfliktu wokół projektu ustawy.

16 lipca 2015 r. RN skierowała powyższy projekt noweli do Sądu Konstytucyjnego, który już 31 lipca 2015 r. orzekł o jego zgodności z ustawą zasadniczą (Проект Закону про внесення... 2015). Kolejnym krokiem na drodze do wprowadzenia zmian w konstytucji było poddanie projektu ustawy pod głosowanie w RN 31 sierpnia 2015 r., w którym musiał uzyskać poparcie co najmniej 226 parlamentarzystów. Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż w świetle art. 155 Konstytucji Ukrainy ustawę wprowadzającą zmiany do konstytucji uważa się za przyjętą, jeżeli podczas pierwszego głosowania uzyska ona poparcie większości konstytucyjnego składu RN, zaś podczas drugiego głosowania, które jest przeprowadzane już w trakcie następnej sesji zwyczajnej parlamentu, uzyska poparcie co najmniej 2/3 konstytucyjnego składu RN (Конституція України 2014, 60).

Poparcia projektowi ustawy konstytucyjnej, zawierającej regulacje w zakresie decentralizacji, podczas pierwszego głosowania udzieliło 265 deputowanych – 115 z frakcji Koalicja Petra Poroszenki (Блок Петра Порошенка – ВРР), 81 z Frontu Ludowego (Народний фронт – НФ), 38 z Koalicji Oporczywej (Опозиційний блок – ОБ), 14 z grupy parlamentarnej Wola Ludu (Воля народу), 11 z grupy Odrodzenie

(Відродження), 5 z frakcji Samopomocy (Самопоміч) oraz 13 pozafrakcyjnych¹². Przeciwno projektowi głosowała Ojczyzna (Батьківщина), Radykalna Partia Ołeha Laszki (Радикальна Партія Олега Ляшка – RPOL) oraz większość deputowanych z frakcji Samopomoc (26 spośród 31 deputowanych). Tak więc poparcia reformie udzieliły dwie frakcje wchodzące w skład koalicji parlamentarnej – BBP i NF, a także deputowani opozycyjni z OB, Woli Ludu i Odrodzenia. Natomiast, co należy podkreślić, przeciwko zmianom do konstytucji wystąpiły aż trzy frakcje współtworzące koalicję parlamentarną – Ojczyzna, RPOL i Samopomoc.

Przeciwnicy zmian poddali krytyce przyznawanie szczególnego statusu okupowanym rejonom Donbasu. Liderka Ojczyzny – Julia Tymoszenko rozwiązania zawarte w projekcie uznała za realizację interesów Rosji oraz wskazywała, że nie zapewnią one pokoju. W podobnym tonie wypowiedział się przewodniczący frakcji Samopomocy Ołeh Bereziuk, który proponowane zmiany określił mianem „zdrady Ukrainy” (Рада ухвалила... 2015). Głosowaniu towarzyszyło blokowanie mównicy parlamentarnej przez deputowanych RPOL oraz demonstracja pod budynkiem Rady Najwyższej Ukrainy, która zakończyła się starciami, a w rezultacie śmiercią czterech żołnierzy Gwardii Narodowej oraz odniesieniem ran przez ponad sto osób (Помер четвертий... 2015). Jednym ze skutków uchwalenia w pierwszym czytaniu zmian do konstytucji było podjęcie przez RPOL decyzji o wyjściu z koalicji parlamentarnej. Jak podkreślił lider partii i frakcji – Ołeh Laszko, o przejściu do opozycji zadecydowało udzielenie wspólnego poparcia zmianom do konstytucji przez władzę, OB i przedstawicieli grup oligarchicznych (Ляшко... 2015). Rada Najwyższa jak dotąd nie poddała projektu pod drugie głosowanie, w którym to powinien on uzyskać poparcie co najmniej 300 deputowanych.

Komisja Konstytucyjna przygotowała również projekt noweli konstytucyjnej wprowadzającej zmiany w obszarze sądownictwa. Projekt ustawy „O wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie ustroju sądów)” został przyjęty przez komisję 30 października 2015 r., zaś wniesiony przez prezydenta do parlamentu 25 listopada 2015 r. (Проект Закону 2015c)¹³. W uzasadnieniu potrzeby uchwalenia zmian do konstytucji wskazano, iż reforma sądownictwa jest jedną z najbardziej oczekiwanych reform przez społeczeństwo. Podkreślono przy tym, iż sprawiedliwy sąd gwarantuje efektywną walkę z korupcją, przyciągnięcie inwestycji zagranicznych, zapewnienie każdemu praw i wolności, a także utworzenie państwa prawa. Przyjęcie zmian do konstytucji uzasadniono także potrzebą zapewnienia niezależności władzy

¹² Deputowani Samopomocy, którzy podczas głosowania nie przestrzegali dyscypliny frakcyjnej i udzielili poparcia noweli konstytucyjnej, zostali wykluczeni z frakcji. Wśród tych osób była także Hanna Hoptko – nr 1 na liście wyborczej Samopomocy podczas wyborów parlamentarnych 2014 r. Ponadto z frakcji wyrzucono Wiktorię Ptasznyk, Ostapa Jednaka, Pawła Kyszkara i Wiktorię Krywenko (Із Самопоміч... 2015).

¹³ Tydzień wcześniej projekt ustawy konstytucyjnej uzyskał pozytywną opinię Europejskiej Komisji na rzecz Demokracji przez Prawo (Пояснювальна записка... 2015, 2).

sądowniczej, która miałyby zostać osiągnięta za pomocą jej depolityzacji. Ponadto wskazano na konieczność „zwiększenia odpowiedzialności władzy sądowniczej przed społeczeństwem” (Пояснювальна записка... 2015, 1).

22 grudnia 2015 r. RN skierowała projekt ustawy do Sądu Konstytucyjnego, który 30 stycznia 2016 r. potwierdził zgodność jego zapisów z konstytucją (Внесення змін... 2016). W pierwszym czytaniu, które odbyło się 2 lutego 2016 r., projekt uzyskał poparcie 244 deputowanych, w związku z czym został spełniony warunek stawiany przez art. 155 konstytucji. Wymaganą liczbę głosów projekt noweli uzyskał również podczas drugiego głosowania, które odbyło się w myśl przepisów konstytucji w trakcie kolejnej sesji zwyczajnej parlamentu. Do jej przyjęcia 2 czerwca 2016 r. wzywał w parlamencie prezydent P. Poroszenko, który m.in. podkreślił, iż przeprowadzenie reformy konstytucyjnej w zakresie sądownictwa jest zobowiązaniem wynikającym z umowy stowarzyszeniowej Ukrainy z Unią Europejską. W celu nakłaniania deputowanych do udzielenia poparcia dla zmian w konstytucji do parlamentu przyjechał także były premier Arsenij Jaceniuk. W RN podczas głosowania obecny był również rząd na czele z premierem Wołodymyrem Hrojsmanem (Романюк/Кравець/Ларін 2016). Mobilizowanie członków parlamentu przez prezydenta i jego administrację, a nawet byłego premiera, przyniosło oczekiwany przez nich efekt. Otóż nowela konstytucyjna uzyskała poparcie 335 deputowanych – 138 z BBP, 80 z NF, 38 z OB, 22 z Odrodzenia, 18 z Woli Ludu, 13 z Ojczyzny¹⁴, 1 z RPOL oraz 25 deputowanych pozafrakcyjnych¹⁵. Głosy wstrzymujące oddała w całości frakcja Samopomocy oraz większość deputowanych z frakcji RPOL¹⁶. Przyjęta przez parlament nowela konstytucyjna weszła w życie z dniem 30 września 2016 r. (Внесення змін... 2016). Należy jeszcze dodać, iż 2 czerwca 2016 r. została także uchwalona „Ustawa o ustroju sądów i statusie sędziów”, której celem jest zapewnienie implementacji zmian wprowadzonych do ustawy zasadniczej w obszarze sądownictwa (Закон України про судоустрій... 2016).

„Ustawa o wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie ustroju sądów)” z 2 lutego 2016 r. zagwarantowała każdemu prawo zwracania się do SK ze skargą konstytucyjną (art. 55) oraz dopuściła możliwość uznania przez Ukrainę jurysdykcji Międzynarodowego Trybunału Karnego na warunkach określonych przez Statut Rzymski (Закон України про внесення... 2016, art. 124). W świetle noweli sądy są tworzone, reorganizowane i likwidowane na mocy ustawy, projekt

¹⁴ Warto nadmienić, iż Julia Tymoszenko jako jedyna spośród obecnych w sali posiedzeń deputowanych Ojczyzny wstrzymała się od głosu.

¹⁵ Przeciwno przyjęciu ustawy wprowadzającej zmiany do konstytucji głosowało tylko 7 deputowanych. Kolejnych 40 wstrzymało się od głosu, zaś 9 parlamentarzystów nie oddało głosu (Поіменне... 2016).

¹⁶ Zgodnie ze stanem z 2 czerwca 2016 r. w skład frakcji BBP wchodziło 142 deputowanych, NF – 81, OB – 44, Samopomocy – 26, RPOL – 21, Ojczyzny – 19, grupy parlamentarnej Odrodzenie – 23, grupy Wola Ludu – 19. Ponadto w ławach RN zasiadało 41 deputowanych pozafrakcyjnych (Поіменне... 2016).

której wnosi prezydent po konsultacji z Najwyższą Radą Sądownictwa (art. 125.)¹⁷. W myśl przepisów art. 126 do czasu wydania przez sąd wyroku skazującego sędziego nie może zostać zatrzymany lub aresztowany bez zgody Najwyższej Rady Sądownictwa (dalej: NRS). W związku z powyższym tego uprawnienia został pozbawiony parlament. Ponadto art. 126 uzupełniono o zapis zezwalający na „zatrzymanie sędziego podczas lub bezpośrednio po dokonaniu ciężkiego bądź szczególnie ciężkiego przestępstwa”. W świetle znowelizowanej ustawy zasadniczej na stanowisko sędziego powołuje prezydent na wniosek NRS (art. 128). Poprzednio pierwszego powołania na okres pięciu lat dokonywał prezydent, zaś uprawnienie kolejnego powołania na czas nieokreślony należało do kompetencji RN (Конституція України... 2014, 51). Do konstytucji wprowadzono szereg regulacji dotyczących NRS. Oprócz już wymienionych zagwarantowano jej także prawo do podejmowania decyzji w sprawie odwołania sędziego ze stanowiska oraz przenoszenia go do innego sądu (art. 131). W myśl przepisów przyjętej noweli NRS składa się z 21 członków, spośród których 10 wybiera zjazd sędziów Ukrainy, zaś po 2 deleguje prezydent, parlament, zjazd adwokatów Ukrainy, ogólnoukraińska konferencja prokuratorów oraz zjazd przedstawicieli wyższych szkół prawniczych i instytucji naukowych. Ponadto z urzędu w skład NRS wchodzi prezes Sądu Najwyższego (art. 131)¹⁸.

Warto zaznaczyć, iż na mocy noweli konstytucyjnej z ustawy zasadniczej został usunięty rozdział VII zatytułowany „Prokuratura” zawierający art. 121–123. Przepisy dotyczące prokuratury zostały natomiast zawarte w art. 131-1, o który uzupełniono rozdział VIII konstytucji „Sądownictwo”. Stanowią one, iż na czele prokuratury stoi prokurator generalny powoływany i odwoływany przez prezydenta za zgodą parlamentu na 6-letnią kadencję. Tak więc okres pełnienia tej funkcji został wydłużony z pięciu do sześciu lat, jednak ta sama osoba nie może jej sprawować dwie kadencje z rzędu. RN utrzymała prawo do wyrażania prokuratorowi generalnemu wotum nieufności (art. 85, pkt 25). Szereg zmian zostało wprowadzonych również w rozdziale XII konstytucji poświęconym Sądowi Konstytucyjnemu Ukrainy. Art. 149 został uzupełniony o normę, w świetle której do czasu wydania przez sąd wyroku skazującego sędziego SK nie może bez zgody tegoż sądu zostać zatrzymany lub aresztowany. Wyjątek stanowi zatrzymanie sędziego w trakcie popełniania ciężkiego lub bardzo ciężkiego przestępstwa bądź bezpośrednio po jego popełnieniu. Rozdział XII został ponadto uzupełniony o art. 149-1. W nim wymieniono

¹⁷ Przepisy przejściowe znowelizowanej konstytucji stanowią, iż do czasu utworzenia Najwyższej Rady Sądownictwa jej kompetencje będzie wykonywać Najwyższa Rada Sprawiedliwości. Wybór członków Najwyższej Rady Sądownictwa ma nastąpić najpóźniej 30 kwietnia 2019 r. (pkt 16-1).

¹⁸ W myśl poprzednich przepisów konstytucji Najwyższa Rada Sprawiedliwości składała się z 20 członków. Po 3 członków delegował parlament, prezydent, zjazd sędziów Ukrainy, zjazd adwokatów Ukrainy oraz zjazd przedstawicieli wyższych szkół prawniczych i instytucji naukowych. Natomiast 2 członków wybierała ogólnoukraińska konferencja pracowników prokuratury. Ponadto w skład Najwyższej Rady Sprawiedliwości z urzędu wchodził prezes Sądu Najwyższego Ukrainy, minister sprawiedliwości oraz prokurator generalny (Конституція України 2014, s. 51).

przypadki, w których uprawnienia sędziego SK wygasają oraz określono podstawy jego zwolnienia¹⁹.

Podsumowując, należy zaznaczyć, iż w latach 2014–2016 Rada Najwyższa Ukrainy uchwaliła dwie nowele konstytucyjne. Pierwsza z nich – „Ustawa o odnowieniu czynności niektórych przepisów Konstytucji Ukrainy”, została przyjęta 21 lutego 2014 r., a więc bezpośrednio po krwawych wydarzeniach, które odbyły się w Kijowie. Jej przyjęcie spowodowało przywrócenie norm prawnych obowiązujących wcześniej w latach 2006–2010, ograniczających rolę prezydenta, zaś zwiększających znaczenie parlamentu i rządu w systemie politycznym Ukrainy. Drugiej nowelizacji konstytucji dokonano na mocy „Ustawy o wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie ustroju sądów)” z 2 czerwca 2016 r. Jako cel przyświecający przyjęciu noweli konstytucyjnej uznano potrzebę przeprowadzenia reformy sądownictwa, która pozwoli na zapewnienie niezależności władzy sądowniczej. Ponadto w interesującym nas okresie w RN zostały zarejestrowane trzy projekty ustaw konstytucyjnych zgłoszone przez prezydenta Ukrainy. Pierwszy z nich, zapowiadający wprowadzenie zmian w zakresie uprawnień organów władzy państwowej i samorządu terytorialnego zarejestrowany w parlamencie 26 czerwca 2014 r., został ostatecznie wycofany przez głowę państwa. Natomiast dwa kolejne projekty – jeden przewidujący zmiany w ustawie zasadniczej w obszarze nietykalności parlamentarzystów i sędziów z 16 stycznia 2015 r., zaś drugi zakładający zmiany w zakresie decentralizacji władzy z 1 lipca 2015 r. – czekają na uchwalenie przez Radę Najwyższą. Zostały one opracowane, podobnie jak projekt ustawy „O wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy (w zakresie ustroju sądów)”, przez Komisję Konstytucyjną pracującą pod przewodnictwem W. Hrojsmana, a którą to utworzył w marcu 2015 r. prezydent P. Poroszenko. Warto na koniec jednak podkreślić, iż proponowane przez rządzących ustawy zakładające zmiany norm konstytucji nierzadko wywołują wśród polityków i części społeczeństwa znaczny sprzeciw, o czym najlepiej mogą świadczyć wydarzenia z 31 sierpnia 2015 r. towarzyszące głosowaniu nad projektem ustawy konstytucyjnej przewidującej zmiany w zakresie decentralizacji.

Bibliografia

- BALUK, W. (2006), *Kształtowanie systemu partyjnego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987–2004)*. Wrocław.
- HURSKA-KOWALCZYK, L. (2011), *Ewolucja form rządów na Ukrainie*. W: Hurska-Kowalczyk, L. (red.), *Dylematy rozwoju Ukrainy*. Szczecin, 15–50.

¹⁹ Uprawnienia sędziego wygasają w przypadku zakończenia kadencji, ukończenia siedemdziesiątego roku życia, utraty ukraińskiego obywatelstwa lub uzyskania obywatelstwa innego państwa, uznania przez sąd za zaginionego, zmarłego lub ubezwłasnowolnionego, uprawomocnienia się wyroku skazującego sędziego, śmierci sędziego. Natomiast podstawą do zwolnienia jest niezdolność do wykonywania obowiązków ze względu na stan zdrowia, złamanie przepisów dotyczących niepołączalności stanowisk, poważne naruszenie dyscypliny, nienależyte wykonywanie obowiązków, złożenie przez sędziego podania o dymisję lub oświadczenia o zrzeczeniu się stanowiska (art. 149-1).

- PIETNOCZKA, P. (2014), *Partie polityczne w niepodległej Ukrainie 1991–2007*. Olsztyn.
- Антикорупційна реформа вже цього року має дати перші результати – Президент на засіданні Національної ради реформ (2015). W: <<http://www.president.gov.ua/news/antikorupcyjna-reforma-vzhe-cogo-roku-maye-dati-pershi-rezul-35996>> [dostęp 4 stycznia 2016].
- Внесення змін до Конституції України (2016). W: <http://jrc.org.ua/steps/step/vnesennya_zmin_do_konstituciyi_ukrayini> [dostęp 19 grudnia 2016].
- ВР не зможе внести зміни до Конституції щодо зняття депутатської недоторканості цієї осені – політик (2015). W: <<http://www.unian.ua/politics/1129447-vr-ne-zmoje-vnesti-zmini-do-konstituciji-schodo-znyattya-deputatskoji-nedotorkannosti-tsieji-oseni-politik.html>> [dostęp 8 grudnia 2016].
- Закон України про відновлення дії окремих положень Конституції України (2014). W: ВВР. № 11, ст. 143.
- Закон України про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) (2016). W: ВВР. № 28, ст. 532.
- Закон України про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів (2011). W: ВВР. № 10, ст. 68.
- Закон України про внесення змін до статті 98 Конституції України від 19 вересня 2013 р. (2014). W: ВВР. № 11, ст. 142.
- Закон України про судоустрій і статус суддів від 2 червня 2019 р. (2016). W: ВВР. № 31, ст. 545.
- Із Самопомочі вигнали № 1 списку і ще 4 депутатів, які підтримали децентралізацію (2015). W: <<http://www.pravda.com.ua/news/2015/08/31/7079636/>> [dostęp 15 grudnia 2016].
- Конституційна Комісія прийняла рішення про створення трьох робочих груп (2015). W: <<http://www.president.gov.ua/news/konstitucijna-komisiya-prijnyala-rishennya-pro-stvorennya-tr-35082>> [dostęp 12 grudnia 2016].
- Конституційна комісія: новий склад, нові завдання (2015). W: <<http://www.viche.info/journal/4660/>> [dostęp 12 grudnia 2016].
- Конституційний процес в Україні: нові реалії, нові виклики, нові підходи, Аналітична доповідь Центру Разумкова (2015). W: Національна безпека і оборона. 4–5.
- Конституція України станом на 1 вересня 2014 року (2014). Харків.
- Ляшко оголосив про вихід фракції Радикальної партії з коаліції (2015). W: <http://dt.ua/POLITICS/lyashko-ogolosiv-pro-vihid-frakcii-radikalnoyi-partiyi-z-koaliciyi-183354_.html> [dostęp 16 grudnia 2016].
- Поіменне голосування про проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) (№3524) – в цілому 02.06.2016 13:23 (2016). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=7656> [dostęp 5 stycznia 2017].
- Помер четвертий нацгвардієць, що постраждав від вибуху під Радою (2015). W: <http://dt.ua/UKRAINE/pomer-chetvertiy-nacgvardiyec-scho-postrazhdalv-vid-vibuhu-pid-radoyu-185787_.html> [dostęp 16 grudnia 2016].
- Порівняльна таблиця про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканості народних депутатів України та суддів) (2015). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53602> [dostęp 6 grudnia 2016].
- Постанова Верховної Ради України від 22 лютого 2014 р. про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII (2014). W: ВВР. № 11, ст. 151.

- Пояснювальна записка до проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України” (2014). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513> [dostęp 2 grudnia 2016].
- Пояснювальна записка до проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканості народних депутатів України та суддів)” (2015a). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53602> [dostęp 5 grudnia 2016].
- Пояснювальна записка до проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)” (2015b). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812> [dostęp 14 grudnia 2016].
- Пояснювальна записка до проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)” (2016). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209> [dostęp 19 grudnia 2016].
- Проект Закону (2014). Закон України про внесення змін до Конституції України. W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513> [dostęp 2 grudnia 2016].
- Проект Закону (2015a). Закон України про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканості народних депутатів України та суддів). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53602> [dostęp 3 grudnia 2016].
- Проект Закону (2015b). Закон України про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812> [dostęp 14 grudnia 2016].
- Проект Закону (2015c). Закон України про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209> [dostęp 17 grudnia 2016].
- Проект Закону (доопрацьований) 15.07.2015 / Закон України про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) (2015). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812> [dostęp 30 stycznia 2017].
- Проект Закону про відновлення дії окремих положень Конституції України (2014). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49823> [dostęp 28 stycznia 2017].
- Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) (2015). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812> [dostęp 14 grudnia 2016].
- Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо органів державної влади та місцевого самоврядування) (2014). W: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513> [dostęp 3 grudnia 2016].
- Рада вирішила допрацювати проект змін до Конституції щодо недоторканості нардепів та суддів (2015). W: <<http://www.newsru.ua/ukraine/14jul2015/radaneprikosnovennostdorobotat.html>> [dostęp 7 grudnia 2016].
- Рада зробила перший крок до зняття депутатської недоторканості (2015). W: <<http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/5/7057556/>> [dostęp 7 grudnia 2016].
- Рада ухвалила зміни до Конституції в першому читанні (2015). W: <<http://www.pravda.com.ua/news/2015/08/31/7079619/>> [dostęp 15 grudnia 2016].
- Рада ухвалила новий закон про судоустрій (2016). W: <<http://www.pravda.com.ua/news/2016/06/2/7110507/>> [dostęp 16 stycznia 2017].
- РОМАНЮК, Р./ КРАВЕЦЬ, Р./ ЛАРІН, Д. (2016), Випробування Конституцією. Як Порошенко вмовив Раду на судову реформу. W: <<http://www.pravda.com.ua/articles/2016/06/2/7110566/>> [dostęp 22 grudnia 2016].
- Рудик, П. (2015), Аспекти правового забезпечення відновлення окремих положень Конституції України. W: <<http://www.viche.info/journal/4683/>> [dostęp 26 stycznia 2017].
- Указ Президента України про Конституційну Комісію від 3 березня 2015 р. (2015). W: № 119/2015.

PIOTR OLECHOWSKI
Uniwersytet Rzeszowski

**KONSULAT GENERALNY
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ W KIJOWIE
POD LUPĄ RADZIECKICH SŁUŻB SPECJALNYCH
W KWIETNIU 1938 ROKU**

**General consulate of the Republic of Poland in Kiev under
the magnifying glass Soviet of secret service in April 1938**

SŁOWA KLUCZOWE: polski konsulat, Związek Radziecki, inwigilacja, dyplomacja na Wschodzie

KEYWORDS: The Soviet Union, polish consulate, surveillance, diplomacy in the East

ABSTRACT: The article is regarding surveillance of Polish general consulate in Kiev by bodies NKWD in April 1938. Above all introducing methods to the functioning of the operation Soviet secret police in former Communist countries is aimed. Apart from that, an everyday day and members are also portraying Polish diplomats in the USSR. of Poland because the consular office remained under permanent observation of officers the NKWD. Even though she was led in the way not entirely professional, how contents are showing the text, brought certain effects. Simultaneously however he is showing that a Polish diplomatic post in that time didn't constitute the priority in action NKWD. However it is first effort of portraying activity of Soviet officers towards the Polish consulate based on their own secret reports.

1. Uwagi wstępne

Stosunki z najbliższymi sąsiadami odgrywały niezwykle rolę w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej. Biorąc pod uwagę położenie geograficzne i uwarunkowania międzynarodowe, szczególne znaczenie miały relacje ze Związkiem Radzieckim. Świadczy o tym chociażby liczba polskich placówek dyplomatycznych na terytorium wschodniego sąsiada. Łącznie bowiem, oprócz poselstwa (ambasady) w Moskwie, w granicach ZSRR w latach 1926–1934 funkcjonowało jeszcze pięć konsulatów: w Leningradzie, Mińsku, Kijowie, Charkowie i Tbilisi. Była to jednocześnie największa liczba polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w jednym kraju na całym świecie. Później jednak, pozostało pięć placówek, a od 1937 r. zaledwie cztery (Moskwa, Kijów, Leningrad, Mińsk) (Joniec 1996, 36).

Jak zauważył Mikołaj Iwanow, w miarę upływu czasu i stabilizacji politycznej zmieniała się rola poszczególnych urzędów i osób tam zatrudnionych. Po zakończeniu okresu repatriacji Polaków w granice odrodzonej II RP dyplomaci mogli skupić się na reprezentowaniu interesów Polski i ochronie mniejszości polskiej, pozostałej na terenie swego okręgu konsularnego. Oprócz tego korpus dyplomatyczny włączał się także w kwestie pozostawienia kościołów rzymskokatolickich oraz podejmował próby ratowania polskiego dziedzictwa narodowego na tych terenach (Iwanow 2010, 240; Uwarkina 2014, 150–169; Zjazdy konsulów 2011, 66–77 i n.). Z pewnością nie były to zadania łatwe, uwzględniając uwarunkowania polityczne w ówczesnym ZSRR. Cały personel danego urzędu znajdował się pod ścisłą kontrolą ze strony radzieckich służb specjalnych. Zjawisko to przybrało na sile zwłaszcza w drugiej połowie lat 30. XX wieku. Wówczas niemal każdy ruch pracowników konsulatu był dokładnie odnotowywany.

Niniejszy tekst ma na celu zaprezentowanie funkcjonowania polskiego konsulatu generalnego w Kijowie w kwietniu 1938 r., w świetle dokumentów proveniencji radzieckiej. Dotarcie do nich stało się możliwe dopiero po 2013 r., dzięki przeprowadzeniu procesu odtajnienia zbiorów zastrzeżonych w Wydzielonym Państwowym Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy w Kijowie (Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України у м. Києві). Zlokalizowane tam materiały źródłowe, wytworzone przez ówczesne organa NKWD ukraińskiej SRR, stanowią doskonały przykład inwigilacji polskiego urzędu. Pracownicy bezpieki interesowali się nie tylko aktywnością polskich dyplomatów, lecz także osobami odwiedzającymi placówkę. Z jednej strony w ten sposób zdobywano podstawę do oskarżenia tych ludzi o współpracę z wywiadem obcego kraju. Z drugiej zaś, z pewnością próbowano pozyskać takie osoby dla współpracy. Było to o wiele łatwiejsze, jeśli posiadały one obywatelstwo radzieckie. Polski konsul (ani żaden inny urząd zagraniczny) nie mógł wówczas interweniować w ich ewentualnej obronie.

2. Inwigilacja – dwie kategorie

Obserwacja polskiej placówki dyplomatycznej w Kijowie odbywała się dwutorowo. Tak też dzieliły się zapisy w tajnych sprawozdaniach. Część pierwsza dotyczyła osób odwiedzających urząd. Odnotowywane były personalia oraz czas wejścia i opuszczenia terenu konsulatu. Dodać należy, iż bardzo często tuż po wyjściu z budynku organa NKWD dokonywały natychmiastowego zatrzymania takich osób. Natomiast druga część raportów, zwykle znacznie bardziej obszerna, zawierała szczegółowy rozkład dnia pracowników placówki. Niekiedy dotyczyła w niej spraw bardzo osobistych. Każdemu z inwigilowanych organa NKWD nadawały również własny pseudonim operacyjny. Pod sprawozdaniem podpisywały się zawsze dwie osoby: naczelnicy

1 i 2 oddziału Zarządu Głównego NKWD, kapitan Jachontow oraz starszy lejtnant Mironienko (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 38). Adresatem natomiast był główny komisarz bezpieczeństwa państwowego USRR Uspienski. Oprócz tego wierne kopie przekazywane były na ręce trzech innych towarzyszy: Listengurta, Ratynskiego i Szapyra. W żadnym z raportów nie określono jednak stopnia ani funkcji powyższych osób (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 140).

Niestety, jak dotąd dokumentacja archiwalna udostępniana badaczom wciąż zdaje się nie odzwierciedlać pełnego stanu posiadania tamtejszych archiwów. Widać to wyraźnie również w bazie źródłowej niniejszego tekstu. Zachowane dokumenty dotyczą stosunkowo krótkich okresów. Niemniej jednak stanowi to wystarczający materiał badawczy mogący dać obraz metod pracy radzieckich organów bezpieczeństwa wewnętrznego. Nie ulega przy tym wątpliwości, że obserwacja i inwigilacja konsulatu generalnego II RP w Kijowie prowadzona była w sposób ciągły. Pozostaje jednak mieć nadzieję, iż w niedługim czasie kolejne tomy sowieckich akt ujrzą światło dzienne.

3. Goście odwiedzający placówkę

Zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa międzynarodowego, wejście na teren urzędu konsularnego równa się wkroczeniu na terytorium państwa, które owa placówka reprezentuje. W warunkach krajów totalitarnych, jak Związek Radziecki, wiązało się to z wielkim ryzykiem, a jednocześnie dużą odwagą. Brama wejściowa konsulatu znajdowała się pod stałą obserwacją sowieckiej służby bezpieczeństwa. Każdy odwiedzający, a zwłaszcza obywatel radziecki, musiał się liczyć z przykrymi konsekwencjami takiej wizyty. W najlepszym wypadku oznaczały one zatrzymanie na ulicy i rozmowę wyjaśniającą.

Z zachowanej dokumentacji wynika, iż 1 kwietnia 1938 r. konsulat odwiedziły cztery osoby. Jako pierwszy próg budynku przekroczył obywatel Czechosłowacji – Josif Demal. Spędził on jednak w placówce tylko 10 minut, po czym udał się do przedstawicielstwa dyplomatycznego własnego kraju. Nie zwrócił zatem większej uwagi radzieckich obserwatorów. Całkiem możliwe, iż chciał po prostu uzyskać informacje o położeniu w Kijowie konsulatu czechosłowackiego (taki już wówczas nie istniał). Stąd też pozwolono mu spokojnie odejść. Mniej szczęścia miał kolejny gość, 14-letni Wiktor Musnik, obywatel ZSRR. Wszedł on bowiem na teren placówki o godz. 14:10, dokładnie w momencie, kiedy kurier dostarczył tam telegram. Wydawało się to podejrzane, dlatego minutę po wyjściu z konsulatu został zatrzymany i przewieziony do siedziby NKWD. Podczas przesłuchania swoje wejście na teren polskiej placówki dyplomatycznej motywował w mało wiarygodny sposób: chciał zapytać o aktualną godzinę. Dalsze jego losy nie są znane, można jednak

domniemywać, iż niezbyt prędko wypuszczono go na wolność (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 35).

W tym dniu na teren polskiego konsulatu wszedł jeszcze kijowski Żyd Borys Reznik, przywożąc tam zamówione wcześniej części samochodowe. Ostatnim gościem była natomiast żona wicekonsula Niemiec w Kijowie o nazwisku Wilke. Spędziła ona w budynku 1,5 godziny (od 17:20 do 18:50). Tego typu odwiedziny przedstawicieli korpusu dyplomatycznego innych krajów były czymś zupełnie normalnym. Pracownicy mieszkali bowiem w miejscu wykonywania obowiązków służbowych. Świadczy o tym kolejny zapis w raporcie. Dotyczy on konsula generalnego Jerzego Matusińskiego i informuje, że urzędnik ten nie opuszczał w tym dniu placówki (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 36).

Kolejne odwiedziny przedstawicieli niemieckiego korpusu dyplomatycznego nastąpiły 16 kwietnia 1938 r. Tym razem do polskiego urzędu zawitali dwaj sekretarze z konsulatu III Rzeszy: Kruger (pseudonim „Suchy”) oraz Sztrekker (pseudonim „Herman”). Posługiwanie się w tym wypadku pseudonimami ewidentnie świadczy o fakcie wnikliwej obserwacji również niemieckiego przedstawicielstwa w Kijowie. Trudno się zresztą temu dziwić (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 140).

Innym ciekawym wnioskiem z obserwacji polskiego urzędu w stolicy Ukraińskiej SRR był dozorca o nazwisku Wojcuch (pseudonim „Panas”). Nie został on bowiem przyjęty przez agentów NKWD w poczet pracowników placówki, więc prawdopodobnie był to miejscowy obywatel ZSRR. Również 16 kwietnia miał on wejść na teren konsulatu i posprzątać wokół. Następnie udał się na 5-minutową rozmowę do środka i opuścił teren (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 140).

Trzeba też zwrócić uwagę, iż radzieckim służbom specjalnym nie umknęła nawet działalność mało znaczących pracowników. Do takich zaliczyć można kucharkę czy praczkę. Każde ich wyjście (najczęściej na zakupy lub do kościoła) również było odnotowywane (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 140). Podobnie rzecz wyglądała w przypadku kurierów i listonoszy z kijowskiej poczty. Znając doskonale ich nazwiska, funkcjonariusze określali także liczbę dostarczanych przesyłek i (niekiedy) czas przebywania w budynku (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 155).

Naturalnie najczęstszymi gośćmi urzędów konsularnych są osoby ubiegające się o wize. Także i one nie mogły pozostać anonimowe w sowieckich raportach. Przykładowo, 19 kwietnia 1938 r. spośród sześciorga odwiedzających połowa miała zamiar udać się za granicę. Co ciekawe, cała trójka była obywatelami III Rzeszy. Aleksandra Gering z Połtawy, gospodyni domowa, Elza Googe ze wsi Kamieniewo w obwodzie donieckim, pedagog szkolny i Eugenia Blank z miasta Stalino, także prowadząca gospodarstwo domowe. Wszystkie one spędziły w budynku ok. 0,5 godziny. Przy każdym nazwisku zanotowano, iż zamierza wyjechać za granicę. Rodzi się zatem pytanie, dlaczego osoby te odwiedziły polską placówkę dyplomatyczną przed planowanym opuszczeniem ZSRR. Istniało przecież w Kijowie takie samo przedstawicielstwo ówczesnych Niemiec. Nie podano jednak celu ich

podróży. Pozwala to sądzić, że była nim właśnie Polska (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 185).

Polskie przedstawicielstwo odwiedzali również obywatele innych państw. 21 kwietnia 1938 r. progi konsulatu przekroczyły dwa małżeństwa czechosłowackie: Barbara i Franciszek Wacke oraz Stefania i Jarosław Wacke (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 213.) Cała czwórka była mieszkańcami Kijowa. Także w ich wypadku zanotowano, że zamierzają wyjechać za granicę. Pozwolono im jednak swobodnie odejść. Zupełnie inaczej postąpiono w przypadku kolejnego w tym dniu gościa: obywatelki ZSRR Marii Szczykun. Pracowała ona jako nauczycielka wychowania fizycznego w kijowskiej szkole średniej nr 155. Na terenie polskiego konsulatu spędziła zaledwie 25 minut, po czym natychmiast została zatrzymana przez NKWD. Wbrew nadziejom funkcjonariuszy niczego jednak przy niej nie znaleziono. Potwierdza to kolejny raz postawioną we wstępie tezę o zupełnie innym traktowaniu obywateli Związku Radzieckiego przez miejscowe służby specjalne. Mogli być oni zatrzymani i osądzeni praktycznie bez żadnych szans uzyskania wsparcia z zewnątrz. W przypadku osób posiadających paszporty innych krajów postępowano już zdecydowanie ostrożej (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 214).

Na marginesie zwraca uwagę fakt, iż wśród gości kijowskiego konsulatu nie było w owym czasie obywateli polskich bądź też Polaków z paszportami ZSRR. Biorąc jednak pod uwagę ówczesne okoliczności (wielki terror, akcje antypolskie), nie powinno to dziwić. Już bowiem pod koniec 1937 r. prawie nie było Polaków wśród odwiedzających opisywaną placówkę. Do tego czasu wszystkie osoby podtrzymujące kontakty z urzędem konsularnym zostały już aresztowane bądź deportowane (Kuśnierz 2010, 378).

Zdaniem H. Strońskiego (1998, 270) polska służba konsularna na tych terenach zupełnie obojętnie podchodziła także do kwestii masowych deportacji Polaków w głąb ZSRR. Badacz ten uważa, iż głównym celem była przede wszystkim działalność wywiadowcza. Doskonale wiedziano o tym w ZSRR. Stąd też właśnie ciągła obserwacja polskiej placówki i chęć przechwycenia ustaleń i raportów jej pracowników.

4. Pracownicy konsulatu

Ogólnie rzecz ujmując, pracownicy polskiego korpusu dyplomatycznego na wschodzie nie zawsze odpowiadali pokładanym w nich nadziejom. Wielokrotnie bowiem można było zauważyć słowa krytyki za zbyt małe zaangażowanie, a niekiedy i pasywność. Często głównym motywem przemawiającym za wyjazdem w tym kierunku geograficznym była poprawa sytuacji finansowej. Jednakże pracownicy konsulatu w Kijowie pozytywnie wyróżniali się pod tym względem w stosunku do swoich kolegów z Moskwy, Mińska i Leningradu (Peplowski 1996, 110–111; Wasilewski 2004,

135). Dysponowali oni także nieco lepszymi warunkami lokalowymi – cały budynek był własnością urzędu. Mimo to w miesiącach zimowych pracę znacznie utrudniał słaby prąd oraz niedostateczne ocieplenie pomieszczeń (Skóra 2006, 136–137).

Nie ulega wątpliwości, iż głównym celem funkcjonariuszy NKWD było uzyskanie informacji o działalności konsulów. Jako oficjalni przedstawiciele korpusu dyplomatycznego posiadali oni jednak immunitet. Stąd też w grę wchodziły jedynie obserwacje niejawne i sporządzanie tajnych raportów. Nie mogąc jednak dostać się na teren urzędu (de facto terytorium państwa polskiego), śledzono każdy ruch pracowników poza placówką. Posługiwano się przy tym pseudonimami operacyjnymi, wymyślonymi przez funkcjonariuszy NKWD. Polscy dyplomaci nie figurowali więc w sprawozdaniach pod własnymi nazwiskami, lecz w wielce skróconych formach. Nie podano przy tym jednak ich imion. Tabela 1 prezentuje wykaz pracowników polskiego konsulatu w Kijowie w kwietniu 1938 r.

Tabela 1. Skład osobowy konsulatu generalnego II RP w Kijowie w kwietniu 1938 r.
w świetle tajnych raportów NKWD

Lp.	Nazwisko	Funkcja w urzędzie	Pseudonim
1.	Matusiński	konsul generalny	„Łysy”
2.	Koch	wicekonsul	„Pinczer”
3.	Czerwiński	szeft kancelarii	„Jarząbek”
4.	Majewski	sekretarz	„Albert”
5.	Szyszkowska	maszynistka	„Mazurka”
6.	Sławikowski	praktykant	„Praktyk”
7.	Orszyński	kierowca	„Przychodzący”
8.	Wojciechowska	kucharka	„Ekonomka”
9.	Kozbek	pracznica	„Masza”
10.	Cieśla	kucharka	„Czajka”
11.	Koleśnik	niania do dziecka	„Niania”
12.	Musiał	repcjonista	„Zwierz”
13.	Wolski	kurier	„Karapet”

Źródło: ГДА СБУ: Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 36–38, 141–144.

Aktywność dyplomatów opisywana była w sposób o wiele bardziej szczegółowy niż przytoczone wyżej odwiedziny gości z zewnątrz. Nie może to jednak dziwić, wszak każdy przedstawiciel korpusu dyplomatycznego pełni niejako funkcję „oficjalnego szpiega” na terenie państwa, w którym pracuje. Stąd też, wielokrotnie, niemal co do minuty relacjonowano przebieg dnia osób związanych z polskim konsulem. Dodać jednak należy, iż dotyczyło to wyłącznie czynności wykonywanych poza urzędem.

Z pierwszego zachowanego sprawozdania dowiedzieć się można o niemal całodziejnej podróży wicekonsula Kocha z kierowcą Orszyńskim. Obaj odwiedzili

rozmaite sklepy i punkty usługowe w celu zdobycia podstawowego wyposażenia dla konsulatu. Oprócz tego odebrali jeszcze z dworca kolejowego cztery paczki przeznaczone na potrzeby urzędu. Sowieccy funkcjonariusze nie zdołali poznać zawartości przesyłki (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, апк. 36–37).

W tym samym dniu dwie pracownice polskiej placówki dyplomatycznej kucharka „Ekonomka” i praczka „Masza” w godzinach wieczornych odwiedziły świątynię rzymskokatolicką. Zgodnie z ówczesnymi normami została ona określona w raporcie jako „polski kościół”. Obie kobiety spędziły w środku dwie godziny na modlitwie, z nikim jednak nie rozmawiając (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, апк. 37). Jak zatem widać, inwigilacja wkraczała także na teren obiektów sakralnych. Warto dodać, iż dwa kijowskie kościoły (św. Aleksandra i św. Mikołaja) były w owym czasie jedynymi z ostatnich tego typu obiektów na terenie całej Ukraińskiej SRR.

Najważniejszą osobą w polskim urzędzie dyplomatycznym był konsul generalny. W opisywanym czasie stanowisko to piastował Jerzy Matusiński. Naturalnie, to właśnie on był w pierwszym rzędzie na celownika funkcjonariuszy NKWD. Dlatego też każdy raport rozpoczynał się od przytoczenia jego nazwiska (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, апк. 36).

Służbowy wyjazd J. Matusińskiego do Warszawy 16 kwietnia stał się przedmiotem następnego raportu. Tego dnia recepcjonista „Zwierz” i szofer konsulatu „Przychodzący” udali się na dworzec kolejowy w celu odbioru biletu. Następnie wrócili na teren urzędu, zabierając ze sobą własnego przełożonego wraz z jego zastępcą „Pinczerem” i szefem kancelarii „Jarząbkim”. Wzięli ze sobą również dwa opieczętowne worki oraz walizkę (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, апк. 141). W podróż międzynarodowym pociągiem nr 33 udał się jednak tylko J. Matusiński. Naturalnie, w jednym przedziale podróżował z nim funkcjonariusz NKWD. Złożył on specjalny meldunek z granicznej stacji w Szepetówce (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, апк. 142). Nie wjechał jednak na terytorium II RP. Towarzystwo to musiało być czymś zupełnie normalnym, skoro polski konsul przekazał funkcjonariuszowi klucze i krótki zapis na swojej wizytówce. W treści poprosił NKWD o oddanie kluczy do konsulatu. Wynika z tego, iż władza radziecka w sposób zupełnie oficjalny oddelegowała własnego przedstawiciela do eskorty polskiego dyplomaty (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, апк. 162–163).

Ponadto tego dnia w raporcie odnotowano jeszcze wizytę żony wicekonsula Kocha w zakładzie fryzjerskim, dokonanie opłaty za usługi komunalne i odbiór przesyłek na pocztę przez „Zwierza”. Zwraca uwagę, że w sprawozdaniu, nie bez dumy zapewne, zapisano, iż pracownicy poczty sami poinformowali NKWD o wizycie pracownika polskiego konsulatu. Szczegółowo zrelacjonowali również zabrane przezeń przesyłki (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, апк. 142–143).

Kolejny raz nie zapomniano wspomnieć również o wizycie w kościele kucharki „Ekonomki” oraz opiekunki do dziecka wicekonsula Kocha „Niani”. Obie kobiety spędziły w świątyni ok. 0,5 godziny, po czym zaszły jeszcze do kwaciarni na

Chreszczatiku (ГДАЦБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 143). Na tej podstawie stwierdzić można, iż polski korpus dyplomatyczny uczęszczał na praktyki religijne do kościoła św. Aleksandra, położonego w ścisłym centrum Kijowa. Potwierdzają to także kolejne raporty NKWD. W sprawozdaniu obejmującym 17/18 kwietnia czytamy, iż wicekonsul wraz z żoną i szef kancelarii udali się do „polskiego kościoła”. Cała trójka zajęła miejsca w łoży na chórze, gdzie spędziła 20 minut na modlitwie. Przy wyjściu ze świątyni „Pinczer” podarował jeszcze 10 rubli żebrzącym staruszkom. Oczywiście, również i ten raport rozpoczęto od przytoczenia nazwiska konsula generalnego. Zaznaczono przy nim jedynie, iż figurant znajduje się aktualnie „na wyjeździe” (ГДАЦБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 155). W kontekście wizyty w kościele warto dodać, iż swobodę wyznawania jakiegokolwiek religii gwarantują dyplomatom przepisy prawa międzynarodowego. Władze radzieckie niespecjalnie się jednak nimi przejmowały. Mimo protestów polskiego konsula J. Matusińskiego już w maju 1938 r. zamknięto w Kijowie dwa rzymskokatolickie kościoły pod wezwaniem św. Aleksandra i św. Mikołaja (Rosowski 2010, 285). Do tego czasu oba obiekty, jak i niektóre inne świątynie w Ukraińskiej SRR, funkcjonowały w dużej mierze dzięki wsparciu polskich dyptomatów. Zarówno w Charkowie, jak i w Kijowie bezpośrednio podczas nabożeństw przekazywali oni datki pieniężne duchownym (Stroński 1998, 275).

Noc z 17 na 18 kwietnia dostarczyła jednak sowieckim funkcjonariuszom wielu trudów. Musieli oni pracować niemal przez całą dobę. Pod wieczór 17 kwietnia troje pracowników polskiego urzędu – „Pinczer”, maszynistka „Mazurka” oraz praktykant „Praktyk” udali się do restauracji na stadion kijowskiego „Dynamo”. Po spożyciu posiłków i wypiciu wina, jak odnotowano, „Praktyk” wielokrotnie tańczył z „Mazurką”. O godzinie 2:30 dwóch, początkowo niezidentyfikowanych mężczyzn, poprosiło maszynistkę do tańca. Uzyskawszy zgodę jej towarzysza, obaj kilka razy zatańczyli z Polką. Wieczór zakończył się godzinę później. Polscy dyplomaci wrócili wówczas na teren konsulatu. Dwóch mężczyzn natomiast natychmiast przechwyciło NKWD. Po sprawdzeniu dokumentów okazało się, że są obywatelami ZSRR. Jeden był bezrobotny, zaś drugi pracował w zakładzie motoryzacyjnym. Mimo że dalszy ich los jest nieznany, można domniemywać, iż jako obywatele Kraju Rad spędzili co najmniej kilka dni w areszcie (ГДАЦБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 157).

Kolejny wspólny wieczór „Praktyka” i „Mazurki” nastąpił już w kolejnym dniu. Tym razem odwiedzili oni restaurację w hotelu „Kontinental”, po czym udali się ponownie na stadion „Dynamo”. Podobnie jak poprzedniego dnia byli tam do „godz. ok. 3 w nocy”, po czym wrócili do konsulatu (ГДАЦБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 161). Z powyższego zapisu można zatem wyciągnąć kilka wniosków. Prawdopodobnie opisywane wyjścia odbywały się w dni wolne od pracy (w innym wypadku trudno, aby wracali w środku nocy). Dodatkowo, wynika z tego, iż cały korpus dyplomatyczny mieszkał na terenie placówki dyplomatycznej. Mogło to wiązać się z troski o bezpieczeństwo owych pracowników, znajdujących się przecież na trudnym terenie. Trzeci wreszcie wniosek świadczy o wzmożonej aktywności organów

NKWD właśnie w dni wolne od pracy. Wydaje się to logiczne, gdyż wtedy dyplomaci najwięcej czasu spędzali poza urzędem.

Z omawianego wyżej „weekendowego raportu” wynika także, wspomniany już, temat współpracy między polskim a niemieckim konsulem. 18 kwietnia 1938 r. szofer polskiej placówki został niejako „wypożyczony” na rzecz dyptomatów z Niemiec. Pełnił on funkcję kierowcy i jednocześnie przewodnika wycieczki po Kijowie dla dwóch nieokreślonych bliżej gości niemieckiego urzędu. Podróżowali oni w towarzystwie sekretarza konsulatu III Rzeszy – Sztrekera „Hermana”. Cała czwórka odwiedziła najpierw kilka stołecznych muzeów, następnie budynek Komitetu Centralnego USRR (z zewnątrz) oraz bajkowy cmentarz. Po zakończonej wycieczce Polak odwiózł gości do niemieckiego konsulatu. Tego samego dnia po południu raz jeszcze przyjechał w to miejsce, zabierając owych dwóch anonimowych mężczyzn wraz z konsulem generalnym Niemiec – Groskopfem. Tym razem udano się na dworzec, skąd goście odjechali do Moskwy, a dyplomata wrócił do miejsca swojej pracy. Kim byli ci nieznanymi przyjezdni, nie wiadomo. Skoro jednak pojechali do Moskwy, można domniemywać, iż być może byli to wysocy rangą dyplomaci niemieccy. Trudno także jednoznacznie wyrokować, dlaczego korzystali z pomocy polskiego kierowcy. Na to pytanie nie umieli odpowiedzieć również funkcjonariusze NKWD (brak jakichkolwiek podejrzeń czy stwierdzeń w raportach) (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 162).

Następne raporty z kwietnia 1938 r. były nieco bardziej oszczędne w słowach. Autorzy tradycyjnie już odnotowali absencję konsula Matusińskiego (wciąż był „na wyjeździe”). Ponadto zwrócono uwagę na wizytę w salonie fryzjerskim żony wicekonsula Kocha. Wspomniano też ich dziecko, z którym niania czterokrotnie 19 kwietnia wychodziła na krótkie spacerki. Widać zatem, iż również rodzina dyplomaty pozostawała pod czujnym okiem radzieckiej bezpieki (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 186–187).

Dwa dni później – 21 kwietnia zauważono aktywność recepcjonisty „Zwierza”, który nadał na pocztę list polecony na adres punktu celnego w Szepetówce. Kolejny raz donieśli o tym pracownicy urzędu pocztowego przyjmujący tę przesyłkę. Dobitnie świadczy to o bardzo precyzyjnej współpracy pocztowców z NKWD (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 214–215).

Ostatnie z zachowanych kwietniowych sprawozdań z obserwacji polskiego korpusu dyplomacyjnego w Kijowie dotyczyło 22 kwietnia 1938 r. Oprócz ciągłej nieobecności szefa placówki zauważono również przyjazd do pracy nowej osoby z Polski. Na kijowskim dworcu kolejowym podejmowali ją sekretarz „Albert”, recepcjonista „Zwierz” oraz żona wicekonsula Olga Koch. Funkcjonariuszom NKWD nie udało się od razu ustalić personaliów nowego pracownika. Wiadomo jedynie, iż była to kobieta i otrzymała pseudonim operacyjny „Pani”. Przybyła ona do Kijowa pociągiem międzynarodowym nr 34, po czym cała czwórka pojechała samochodem do konsulatu (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 227–228). Następnie jednak

szofer „Przychodzący” wraz ze „Zwierzem” raz jeszcze wybrali się na dworzec, skąd zabrali cztery przesyłki. Chwilę później recepcjonista nadał w centralnym telegrafie telegram (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 228). Pracownicy urzędu natychmiast powiadomili o tym fakcie organa NKWD. Stanowi to następny dowód szerokiej sieci kontaktów radzieckiej służby bezpieczeństwa. Oprócz tego w raporcie odnotowano jeszcze aktywność kucharki (kupiła na bazarze mleko) oraz kilku innych pracowników. Ci ostatni wyszli z budynku na krótkie spacery („posiedzieli na ławce 20 minut”), po czym wrócili do swoich obowiązków (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 31, сп. 47, арк. 228–229).

Więcej raportów z kwietnia 1938 r. na razie nie ujrzało światła dziennego. Można jednak domniemywać, iż zostały one zniszczone bądź też nadal ich nie odtajniono. Co do tego, iż obserwacje konsulatu odbywały się codziennie, nie można bowiem mieć najmniejszych wątpliwości. Jak wykazano w dokumentach ze stycznia 1939 r., polska placówka dyplomatyczna w Kijowie sledzona była dotychczas łącznie przez 21 osób. Wśród nich znajdowało się dwóch wywiadowców wyższej kategorii, dziewięciu wywiadowców I kategorii, czterech II kategorii oraz sześciu kierowców (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 32, сп. 36, арк. 47). Natomiast skład polskiego konsulatu generalnego stanowiło wówczas 19 osób, a wraz z członkami rodzin były to 22 osoby (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 32, сп. 36, арк. 48).

Niezwykle interesujące, w kontekście powyższych danych, są jednak próśby kierowane przez kierownictwo NKWD Ukraińskiej SRR do centrali w Moskwie. Zwrócono w nich uwagę na niedostateczny stan posiadania kijowskich funkcjonariuszy. Nie mieli oni bowiem żadnego sprzętu do fotografowania bądź nagrywania. Ponadto dwa samochody marki Ford, będące na ich wyposażeniu, mogły rozwinąć maksymalną prędkość do 90 km/h (jak zaznaczono, przy dobrym stanie jezdni). Tymczasem polska placówka miała trzy samochody, w tym dwa nowe fordys z 1938 r., mogące poruszać się z prędkością do 140 km/h. W tym kontekście wspomniano także, iż polscy pracownicy bardzo często praktykują wyjazdy grupowe po 5–6 osób. Nie było zatem możliwe dokładne śledzenie wszystkich dyplomatów. W związku z tym poproszono moskiewską centralę o zwiększenie etatów dla ośmiu osób (po dwóch wywiadowców wyższej i II kategorii, trzech I kategorii, jeden wywiadowca-fotograf). W sumie 29 funkcjonariuszy miało zajmować się inwigilacją polskiego konsulatu w Kijowie (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 32, сп. 36, арк. 48–49). Oprócz tego poproszono o dwa najwyższej klasy aparaty fotograficzne, dwa samochody „nie ustępujące maszynom Polaków”, a także nową garderobę dla funkcjonariuszy i zabezpieczenie funduszu operacyjnego na cały 1939 r. Nie wiadomo jednak, jak do tych próśb ustosunkowała się Moskwa. Można jedynie przypuszczać, iż w pewnym stopniu zwiększono uwagę na konsulat w Kijowie. W obliczu dynamicznie zmieniającej się sytuacji na arenie międzynarodowej było to w pełni uzasadnione (ГДАСБУ, Ф. 16, оп. 32, сп. 36, арк. 50–51).

5. Podsumowanie

Jak wynika z niniejszego tekstu, polski konsulat generalny w Kijowie w kwietniu 1938 r. pozostawał pod stałą i dokładną kontrolą NKWD. Funkcjonariuszy interesowała działalność jego pracowników oraz personalia osób odwiedzających placówkę. Ponadto często ludzie zupełnie przypadkowi, jeśli tylko weszli w relację z polskimi dyplomatami, zostali natychmiast zatrzymywani do przesłuchania. Było to tym łatwiejsze, że osoby te były obywatelami radzieckimi. Nie miał więc kto wstawić się w ich ewentualnej obronie. Oprócz tego stanowiły doskonały materiał na przyszłych agentów organów bezpieczeństwa ZSRR. Niestety, zabrakło na ten temat informacji w dostępnych źródłach.

Trzeba też zwrócić uwagę, iż inwigilacja polskiej placówki dyplomatycznej w Kijowie prowadzona była w sposób nie do końca profesjonalny. Skoro w styczniu 1939 r. (a więc ponad pół roku od opisywanego okresu) szefostwo NKWD prosiło centralę w Moskwie o tak podstawowe rzeczy jak aparat fotograficzny, nie można mówić o fachowej pracy wywiadowczej. Nasuwa się poza tym wniosek, iż polski konsulat nie stanowił priorytetu w działalności NKWD w Kijowie i całej Ukraińskiej SRR. Na pewno bowiem większą uwagę poświęcano korpusom dyplomatycznym innych krajów, zwłaszcza zachodnich.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Сводки наружного наблюдения за польским, немецким консульствами в Киеве 1938 год. Ф. 16, оп. 31, сп. 47.

Докладные записки об агентурно-операционной работе НКВД УССР на заводах и институтах 1939 год. Ф. 16, оп. 32, сп. 36.

Opracowania

IWANOW, M. (2010), Konsulat Polski w Mińsku 1921–1939. W: Stroński, H./Seroczyński, G. (red.), Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Olsztyn/Charków, 240–247.

JONIEC, T. (1996), Polska służba konsularna 1918–1995. Warszawa.

KUŚNIERZ, R. (2010), Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938). W: Stroński, H./Seroczyński, G. (red.), Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Olsztyn/Charków, 374–403.

PEPŁOŃSKI, Z. (1996), Wywiad polski na ZSRR 1921–1939. Warszawa.

ROSOWSKI, W. (2010), Polska dyplomacja w obronie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Radzieckiej w latach 1921–1939. W: Stroński, H./Seroczyński, G. (red.), Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Olsztyn/Charków, 274–289.

SKÓRA, W. (2006), Służba dyplomatyczna II Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność. Toruń.

STROŃSKI, H. (1998), Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa.

UWARKINA, M. (2014), Losy Polaków na Ukrainie Sowieckiej w świetle dokumentów służb specjalnych ZSRR i Konsulatu RP w latach trzydziestych XX wieku. W: Maj, E. (red.), Sen o potędzie: bezpieczeństwo, suwerenność, mocarstwowość: Rzeczpospolita Polska 1918–1939. Lublin, 149–169.

WASILEWSKI, A. (2004), Polska służba konsularna 1918–1939 (akty prawne, organizacja, działalność). Toruń.

Zjazdy (2011), Zjazdy konsulów polskich w ZSRR. Protokoły i referaty 1927–1934. Lublin.

ЛУСИНЕ САМВЕЛОВНА СТЕПАНЯН
Ереванский государственный университет

К ВОПРОСУ О РОЛИ АКМЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

To the question of the role of person's acmeological culture in the professional activity

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: акмеологическая культура, профессиональное становление, мотивация, самооценка, самоактуализация

KEYWORDS: acmeological culture, professional formation, motivation, self-estimation, self-actualization

АБСТРАКТ: The problem of person's acmeological culture in the field of personal and professional activity was investigated. The dynamic model of acmeological culture of person, which consists of such functional elements as self-estimate, motivation and active life position, was described. The role of the acmeological culture was shown as integrative factor, which stimulates the process of achievement of "acme" in all spheres of human activity through understanding, realization and actualization of their needs, values and interests.

Характерными особенностями современного общества являются изменчивость, неустойчивость, радикальность преобразований, противоречивость, что предъявляет высокие требования к личности для адаптации и эффективного функционирования в этих условиях. При этом изменения касаются всех сфер жизнедеятельности человека, в том числе и профессиональной деятельности. Происходящим инновационным изменениям особенно подвержены руководители различного уровня и сфер управления, от уровня профессионализма которых зависит эффективность и долголетие функционирования организации. В условиях преобразования профессиональной деятельности существенно меняются роль и место руководителей в данной системе, где акцент ставится на внутренние психологические и психофизиологические ресурсы личности руководителя, самооценку этих ресурсов и знание путей их реализации. Целостность изучения управленческой деятельности руководителя требует качественно нового интегративного подхода, коим является акмеологический подход к индивидуальным, личностным

и субъектно-деятельностным характеристикам человека, предполагающий интеграцию этих характеристик, взятых в единстве и во взаимосвязях (Деркач/Зазыкин 2003). При этом важно не только исследование акмеологической культуры личности профессионала, но и акме-ориентированного развития и формирования компетентного профессионала.

Предметом изучения в акмеологии является процесс продвижения человека к вершинам его профессиональной и личностной зрелости, так называемых локальных и глобальных «акме», т. е. акмеология изучает внутренний психологический процесс саморазвития и самосовершенствования, показателями которых являются промежуточные результаты в виде объективных и субъективных достижений человека в труде и их долголетие. Задачей акмеологических исследований является выявление закономерностей профессионального развития, взаимовлияние на него различных факторов. Известно, что акмеологическая культура личности является интегративным показателем развития человека и одновременно внутренней личностной характеристикой, обеспечивающей акме-ориентированное развитие (Деркач 2000; Селезнева 2005). Человек, со сформировавшейся акмеологической культурой, не только реализует себя, но и открывает новые потенциальные возможности в себе, которые ориентируют его на качественно новый уровень функционирования. Т.е. человек с развитой акмеологической культурой в равной степени использует как явные, так и скрытые свои ресурсы для достижения поставленной цели, что и обеспечивает профессиональное долголетие и профессиональную компетентность человека. Вектор развития акме-ориентированного человека всегда имеет восходящую направленность, однако это не означает, что на пути к достижению вершин развития не встречаются препятствия и нисхождение. Отличительной чертой акме-ориентированной личности является восходящий вектор развития человека как индивида, личности и субъекта деятельности во взаимосвязи, в результате чего у профессионалов формируется устойчивое стремление к самопознанию и самосовершенствованию.

В современных исследованиях большое значение придается теоретической модели акмеологической культуры человека, компонентами которой являются ментальность, ценностные ориентации, мотивация, а также эмоционально-операциональная система. В работах Е. В. Селезневой (2005) и других отмечена также и операционально-функциональная модель акмеологической культуры.

Однако немаловажными в формировании и развитии акмеологической культуры личности являются некоторые личностные качества, играющие роль детерминантов развития акмеологической культуры. Среди этих качеств значимое место занимает активная жизненная позиция, которая в свою очередь подразумевает целенаправленность и эффективное целеполагание, а также внутренний локус контроля; самооценка и притязания; мотивационная сфера; психические состояния, коммуникативность и организованность, а также

лежащие в основе формирования акмеологической культуры – способность к самопознанию, саморазвитию и самоактуализации.

Активная позиция человека играет ключевую роль в формировании акмеологической культуры личности. Личность, занимающая активную жизненную позицию, не подчиняется природным условиям функционирования, а преобразует их применительно своему внутреннему каркасу, демонстрируемые в соответствующем, адаптивном, результативном поведении, проявленном в общении, в труде и в познании мира.

В работе А. В. Аверина (2001) показано, что жизненно-активная позиция личности предполагает наличие некоторых основополагающих структурных свойств личности, таких как субстанциональность и направленность, которые в свою очередь являются предпосылками развития рефлексии, склонности к саморазмышлению. Направленность личности определяется его устремленностью, которая подразумевает идентификацию и осознание своих потребностей, формирование внутренних и внешних мотивов, побуждающих личность к действиям, удовлетворяющим эти потребности. При этом важным звеном являются также ценности и идеалы, движущие активность человека в определенном направлении (Ананьев 2001). Таким образом, можно сказать, что активная позиция личности является одновременно и детерминантом, и продуктом личностного роста.

Как было указано выше, активная позиция личности базируется на внутренней локализации контроля и воли, которая подразумевает высокую ответственность личности за свои поступки, независимость, настойчивость в достижениях цели, адекватность и уверенность в себе, что и является предпосылкой самосовершенствования, личностного и профессионального роста.

Возможно, интернальность как свойство личности, является также и предпосылкой эффективного целеполагания, так как люди с внутренним локусом контроля чаще находят в собственной жизни смысл и лучше видят ее цели, ссылаясь только на свои собственные силы. В связи с чем, интернальность порождает и уверенность в себе, так как достижения приписываются собственной личности, в отличие от экстерналов. Интерналы инициативны, решительны, уверены в себе, принципиальны в межличностных отношениях, не боятся рисковать. В то время как экстерналы характеризуются большей подверженностью манипуляциям, они более уступчивы и чувствительны к мнению и оценкам других. В целом, экстернальные личности оказываются хорошими исполнителями, эффективно работающими под контролем других людей.

Таким образом, можно сказать, что интернальность как личностная характеристика представляет собой результат осмысления окружающего мира и собственного места в нем, описывает степень ощущения себя активным субъектом собственной деятельности, т.е. активную позицию в жизни личности, что особенно важно для личности руководителя.

В структуре акмеологической культуры личности значимое место занимает самооценка, как центральное звено, ядро структуры личности, определяющее активность и адаптивность человека, а также регулятивную функцию поведения. Несмотря на то, что самооценка не является данностью, а формируется в процессе социализации личности, умалить место и значимость самооценки в жизни человека трудно. Самооценка в рамках различных подходов рассматривается в структуре личности, как центральное ее образование, а также как оценочная характеристика самосознания. Однако эти два подхода не противоречат друг другу, а наоборот показывают многогранность и многозначность данного личностного новообразования.

В тоже время различают разные виды самооценки: общую самооценку, профессиональную самооценку, физическую самооценку, психологическую, социальную и интеллектуальную самооценку. В зависимости от ценностей личности, один из видов самооценки играет решающую роль в формировании общей самооценки, и как следствие самоотношения. В работе И. И. Чесноковой (1977) показано, что в становлении общей самооценки ведущая роль отводится когнитивному компоненту, поскольку его функцией является обобщение наиболее значимых для личности самооценок, их синтез и выработка ценностной самооценки, в которой отражается понимаемая личностью ее собственная сущность.

В то же время, в акмеологических исследованиях А. А. Деркача (2000), А. А. Реана (1988) и др. показаны такие составляющие самооценки, как самооценка достижений и самооценка потенциала. При этом, первая из них отражает удовлетворенность (или неудовлетворенность) собственными достижениями, а вторая – уверенность в своих способностях. Рассматривая самооценку с точки зрения деятельностного подхода, Деркач выделяет следующие виды самооценки: самооценка возможностей, целеполагания, процесса и результата деятельности (см.: Деркач/Зазыкин 2003).

В работах ряда авторов, в структуре самооценки выделяют когнитивную и эмоциональную составляющие, и как их производное, поведенческую составляющую. При этом эмоциональная составляющая отражает самоотношение к своим различным качествам и действиям, знания о которых человек получает с помощью когнитивного компонента, а также порождает самопринятие как результат оценки внутренних качеств (Чеснокова 1977).

В своей диссертационной работе И. А. Галкина (2009) отмечает, что различные виды самооценки, такие как общая и профессиональная самооценка, самооценка достижений и исполнения, факторы «самоуважения», «активности» и «силы» значимо коррелируют с такими особенностями личности как целенаправленность, заинтересованность, самостоятельность, организованность, ответственность, компетентность, креативность.

Самооценка имеет также свои показатели в виде биполярных измерений, таких как адекватность/неадекватность, устойчивость/неустойчивость, осознаваемость/неосознаваемость, каждая из которых вносит свой специфический вклад в формирование и развитие самооценки как системообразующего фактора.

Таким образом, самооценка во всех ее проявлениях и уровнях функционирования выступает необходимым внутренним условием организации субъектом своего поведения, деятельности отношений. При этом неоднозначные связи различных компонентов и видов самооценки и определяют значимость этого личностного и социального новообразования как фактора самореализации и самоактуализации.

Не менее важным детерминантом акмеологической культуры является мотивационная сфера личности. Мотивация является динамичным компонентом акмеологической культуры и определяет степень успешности деятельности человека, стимулируя эффективное развитие профессионального самосознания, профессиональной образованности и культуры личности. В то же время, мотивация личности определяется уровнем развития акмеологической и профессиональной культуры, многогранностью достигнутых «акме» и путей их развития. Мотивационная сфера профессионалов отличается большим разнообразием, количеством и силой мотивов, что также приводит к многогранности этой категории.

Известно, что в основе развития мотивации лежат неудовлетворенные потребности человека, т.е. когда возникает напряжение в отношениях необходимости и данности потребностей. При чем, чем больше напряжение в этих отношениях, тем более существенной становятся мотивы действий. Из вышесказанного вытекает, во-первых, что развитие мотивации зависит от осознания потребностей личности, и во-вторых, от анализа путей удовлетворения этих потребностей.

В своей диссертационной работе С. В. Бажанова (2004) отмечает, что мотивация является акмеологической категорией и представляет собой многомерное и многоуровневое образование, включающее познавательный, профессиональный, социально-нравственный и утилитарный компоненты. Существенная роль в развитии профессиональной мотивации отводится внутренним и внешним факторам акмеологического развития. К внешним факторам, согласно Бажановой, относятся макросредовые и микросредовые факторы, в то время как, группу внутренних факторов автор подразделяет на две подгруппы: устойчивые (характерологические и индивидуально-типологические особенности личности) и динамические (удовлетворенность профессией, профессиональная направленность, социально-психологические установки на самосовершенствование и саморазвитие, профессионально важные качества).

В рамках исследований профессионального развития И. Н. Шурыгин (2012 и др.) в формировании специалиста-руководителя на начальных этапах профессионализации основополагающую роль отводит антиципирующей мотивации, определяя ее как способность прогнозировать и рефлексировать возможности профессионального развития. При этом автор выделяет процессуально-технологические (антиципация представлений о профессиональной деятельности руководителя), ценностно-смысловые (предвосхищение ценностей и смысла управленческого труда); личностно-поведенческие (прогнозирование готовности к управленческой деятельности в роли менеджера через соотнесение образа «Я» с образом «профессиональное Я», «Я руководитель») структурные единицы, которые в единстве и взаимосвязи предвосхищают акме-ориентированное развитие профессионала.

Резюмируя вышеизложенное, можно полагать, что одним из проявлений результата акме-ориентированного развития личности являются такая особенность мотивационной сферы, как профессиональное целеполагание, которое представляет собой осознание и актуализацию профессиональных целей и потребностей, приводящих к профессиональному самосовершенствованию.

Не менее важным ориентиром акмеологического развития личности профессионала является профессиональная мотивация, включающая интерес к процессу, содержанию, значимости результата, потребности к профессиональному самосовершенствованию, а также мотивация достижения и стремление к саморазвитию и саморефлексии.

Наряду с мотивационной сферой личности в формировании и развитии акмеологической культуры личности значимое место принадлежит эмоционально-волевой системе личности, и в частности стрессоустойчивости, эмоциональной лабильности, а также таким психическим состояниям личности, как агрессивность, фрустрация, тревожность и т.д., которые в комплексном действии влияют на эффективность деятельности руководителя.

Стрессоустойчивость как устойчивая характеристика личности предопределяет степень чувствительности к различным психогенным стимулам, которыми богата профессиональная деятельность, и в особенности, тех профессий, которые требуют своевременности и безошибочности действий. К числу таких профессий относится управленческая деятельность, характеризующаяся наличием большого числа разнообразных стрессовых факторов: информационных, эмоциональных, когнитивных и т.д., которые стимулируют развитие дезадаптационных механизмов организма, в связи с чем стрессоустойчивость можно считать фактором профессиональной надежности.

Стрессоустойчивость как интегративное свойство личности, характеризуется таким взаимодействием эмоциональных, волевых, интеллектуальных и мотивационных компонентов психической деятельности человека,

которые обеспечивают оптимальное успешное достижение цели деятельности в сложной эмотивной обстановке, является основой успешного социального взаимодействия человека, который характеризуется эмоциональной стабильностью, низким уровнем тревожности, высоким уровнем саморегуляции, психологической готовностью к стрессу. В многочисленных исследованиях стресса выявлена зависимость стрессоустойчивости и особенностей адаптации к стрессогенным условиям от таких свойств индивидуальности как сила нервной системы, эмоциональная реактивность, тревожность, исходный уровень активации, «локус» контроля за своей деятельностью, самооценка, тип поведения и т.д. (Голикова, Стрелец 2001).

С другой стороны, показано, что стрессоустойчивость имеет как общепсихологические, биологические детерминанты, так и социально-психологические. При этом в зависимости от характера деятельности, а также уровня профессионализации структурные единицы стрессоустойчивости могут сильно варьировать по степени их влияния на общий уровень проявлений стрессоустойчивости. Но в тоже время неразвитость одного из компонентов стрессоустойчивости, может быть компенсирована большей развитостью другого компонента. Если рассмотреть эту проблему в контексте формирования акмеологической культуры, можно сказать, что стрессоустойчивость является, с одной стороны, результатом удовлетворенности-неудовлетворенности жизнедеятельности, с другой стороны, личностной характеристикой, предопределяющей эффективность этой же деятельности. Т.е., человеку со сформировавшейся акмеологической культурой свойственен высокий уровень стрессоустойчивости, несмотря на биологические детерминанты его развития.

В плане эффективности деятельности существенная роль принадлежит также такому психическому состоянию личности, как тревожность, которая является косвенным показателем эффективности профессиональной деятельности. Психические состояния влияют на результативность деятельности, а в свою очередь результативность рационально и эмоционально переживается, что отражается на психическом состоянии личности (Мясищев 1960). Можно сказать, что психическое состояние является своего рода результирующей производной от взаимодействия личности с окружающей действительностью, т.е. внешние воздействия преломляются через внутренние условия и опосредуются ими. В данном контексте в роли внутренних условий выступает сформировавшаяся акмеологическая культура личности, предопределяющая положительные изменения эмоционального компонента в виде таких проявлений, как преобладание состояния удовлетворенности в личной и профессиональной сфере, гармония и взаимопонимание.

Акмеологическая культура является тем психологическим новообразованием, которое интегрирует имеющиеся внутренние и внешние ресурсы

человека, направляя их на достижение поставленных целей. При этом этот процесс является бесконечным: достижение одних целей порождает другие цели и уже на качественно новом уровне.

Таким образом, акмеологическую культуру личности, а в частности профессионала, можно представить в виде динамической модели функционирования человека, составляющие которой являются взаимовытекающими и взаимосвязанными. При этом, важно отметить, что если функциональные единицы акмеологической культуры динамичны в своем существовании, то сама акмеологическая культура является устойчивым новообразованием, которая в равной мере служит предиктором эффективного функционирования человека как индивида, личности и субъекта деятельности. Сформировавшаяся акмеологическая культура, являясь специфическим новообразованием человека, предполагает познание и оценку своих возможностей и притязаний в целях последующей реализации в жизни. Овладевая акмеологической культурой, специалист творит самого себя как активного субъекта социальной и профессиональной деятельности. Акмеологическая культура личности служит источником профессионального самопознания, включающего поиск места и роли личности в профессии, определения для себя профессиональных перспектив, путей их достижения. Человек, овладев акмеологической культурой, стимулирует процесс достижения «акме» – высшего уровня компетенции и профессионализма – через реализацию себя, своих ценностей, интересов и способностей. Именно поэтому акмеологическая культура личности является одной из предпосылок профессионального становления будущего специалиста.

Теоретический анализ предикторов формирования и развития акмеологической культуры личности позволяет конструировать целостные акмеологические технологии, внедрение которых в различные отрасли профессиональной деятельности человека будет способствовать повышению уровня профессионализма субъектов деятельности.

Библиография

- Аверин, В. А. (2001), Психология личности. Санкт-Петербург.
Ананьев, Б. Г. (2001), Человек как предмет познания. Санкт-Петербург.
Анисимова, О. М., (1984), Самооценка в структуре личности студента [автореферат диссертации]. Ленинград.
Бажанова, С. В. (2004), Акмеологические факторы развития мотивации профессионально-педагогической деятельности преподавателей высшей школы [автореферат диссертации]. Ульяновск.
Бодалев, А. А./Рудкевич, Л. А. (2003), Как становятся великими или выдающимися? Москва.
Галкина, И. А. (2009), Взаимосвязь самооценки личности и характеристик исполнительской деятельности [автореферат диссертации]. Москва.
Деркач, А. А. (2000), Психология развития профессионала. Москва.
Деркач, А. А./Зызыкин, В. Г. (2003), Акмеология. Санкт-Петербург.

- Кузнецов, А. Г./Селезнева, С. М. (2012), Факторы развития акмеологического потенциала менеджера. В: Вестник Южно-Уральского государственного университета. 45 (304), 12–16.
- Мясищев, В. Н. (1960), Личность и неврозы. Ленинград.
- Реан, А. А. (1988), Психологический анализ проблемы удовлетворённости избранной профессией. В: Вопросы психологии. 1, 83–88.
- Селезнева, Е. В. (2005), Развитие акмеологической культуры государственных служащих [автореферат диссертации]. Москва.
- Стрелец, В. Б./Голикова, Ж. В. (2001), Психофизиологические механизмы стресса у лиц с различной выраженностью активации. В: Журнал высшей нервной деятельности. 51/2, 166–173.
- Фонарев, А. Р. (1998), Психология личностного становления профессионала. Москва.
- Чеснокова, И. И. (1977), Проблема самосознания в психологии. Москва.
- Шурыгин, И. Н. (2012), Антиципирующая мотивация как основополагающий фактор формирования профессионализма руководителей среднего звена в области информационных технологий. В: Современная психология. Пермь, 41–44.

ANITA FRANKOWIAK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

OJCZYSTOŚĆ I DZIEDZICTWO POGRANICZA W TWÓRCZOŚCI SOKRATA JANOWICZA Z LAT 1987–2001

Native Land and heritage of the Borderland in creation
by Sokrat Janowicz from 1987–2001

SŁOWA KLUCZOWE: Białoruś, *ojczyśćość*, dziedzictwo pogranicza, tożsamość, Kresy Wschodnie, Kresy, Słowiański Wschód

KEYWORDS: Belarus, *Native Land*, heritage of the Borderland, identity, Eastern Borderlands, Borderlands, Slavic East

ABSTRACT: Sokrat Janowicz is a Belarusian writer, a resident of Krynki, author of over twenty books, apologist Belarusian signs and signs enclosed in a beautiful word – Native Land. Discussion opens and closes the frontier – open space, without borders, multicultural and emotional. Native Land its most important element. The aim of the article is to identify and define the categories of Native Land in the writing by Sokrat Janowicz. It was assumed that it is precisely this category is superior to all others appearing in his work, is the key not only to the Belarusian home, or to his Belarusian, but also for being European.

Koniec lat 90. ubiegłego wieku przyniósł istotne podsumowania dotyczące mentalnego rozrachunku z tematyką kresową. Był to także czas szczególnego zainteresowania oraz ewaluacji literaturoznawczych na temat „małych ojczyzn”, „prywatnych przestrzeni” i tzw. „miejsc świętych” (Handke 1997). Już wtedy B. Hadaczek zauważył, że literackie obrazy „małych ojczyzn” zawierają kilka dominujących i splatających się ze sobą wątków (Hadaczek 2003, 8). Na tematykę kresową miały wpływ wydarzenia wojenne oraz późniejsze zmiany granic, które przyniosły modyfikację tożsamości mieszkańców Kresów Wschodnich (Kozimala/Królikowska/Topij-Stempińska 2013). Co więcej, jak podaje K. Brown,

z historycznego punktu widzenia kresy nie są konkretnym bytem politycznym, ponieważ nigdy nie były ośrodkiem władzy, a tylko peryferiami dla władców czy to z północy, czy z zachodu, czy ze wschodu. W XVI wieku Polacy określali je mianem rubieży, stanowiły one bowiem wschodni kraniec unijnego państwa polsko-litewskiego. [...] W granicach Rosji kresy zachowały charakter rubieży, ustanowione „strefą osiedlania”

poza którą Żydzi nie mieli prawa mieszkać. [...] Choć nie były w samym centrum wydarzeń, odgrywały w Europie Środkowo-Wschodniej rolę areny, na której wojujące strony raz po raz wpadały w omdlewające ramiona znużonych zawodowych bokserów (Brown 2013, 15–16).

Wiadome jest, że obszar Kresów był i jest terenem splotu różnych kultur, religii i języków, ale także nawyków i kulturowych przyzwyczajzeń. Pozostawione tam wielonarodowościowe dziedzictwo kulturowe do dziś rezonuje zupełnie innymi jakościami niż te, z którymi mamy do czynienia poza pograniczem i które przekładają się na jego charakter i twórczość pisarzy zamieszkujących te tereny.

Kresy Wschodnie. Za tym sformułowaniem otwiera się otchłań mitów i wyobrażeń, wielkich idei i powszechnych stereotypów. Chociaż faktyczne kresy stały się historią ponad 60 lat temu, dyskurs kresowy nie wygasa, obrastając w coraz nowe wątki interpretacji dzieł literatury rodzimej w związku z polskim doświadczeniem rozbiorów i zaborów, czyli z jednej strony – kolonizacji, z drugiej zaś – bycia skolonizowanym (Dovzhok 2013, 689).

Ponadto, wraz z ożywioną dyskusją końca XX w. na temat Kresów, wykształciła się nowa geopoetyka, która niewątpliwie miała wpływ na kształt dyskursu o pograniczu. Zrezygnowano między innymi z polonocentryzmu obecnego wcześniej dość wyraźnie w tej konstrukcji. Ogólnie rzecz ujmując, prowadzenie interpretacji humanistycznej i socjologicznej podtrzymującej opozycyjność, a właściwie dominację centrum nad peryferiami, stało się archaicznym rozwiązaniem. Oznacza to, że polskość kulturowa i społeczna jest wynikiem wyboru wśród mieszkańców pogranicza, a nie elementem zewnętrznym, narzuconym w wyniku rozwiązań politycznych czy historycznych. W takim też duchu należy pochylić się nad twórczością Sokrata Janowicza, białoruskiego pisarza, mieszkańca Krynek, autora ponad dwudziestu książek, apologety białoruskich śladów i znaków zamkniętych w przepięknym autorskim sformułowaniu — o j c z y s t o ś ć. Badacze jego twórczości podkreślają, że

odbył [...] drogę od białoruskości siebie nieświadomej, realizującej się w wymiarze lokalnym, do białoruskości traktowanej jako zadanie, ekspansywnej, śmiało upominającej się o miejsce i szacunek w Europie. Między tymi dwiema skrajnymi formami bycia Białorusinem próbował Janowicz innych jeszcze wariantów tożsamości, ściślej przylegających do realiów PRL-owskich. Przejściowo należał wszak do Białorusinów hołubionych od 1956 roku przez władze komunistyczne. Ale też jako pisarz zaznał wielu lat niełaski ze strony partyjno-państwowego mecenasa, kiedy zdecydował się na zerwanie współpracy z SB¹. Na całą drogę twórczą Sokrata można więc spojrzeć jako

¹ W 2007 r. Sokrat Janowicz przyznał się oficjalnie do współpracy z SB, którą rozpoczął w latach 50. XX w. Nie zaszkodziło to w żaden sposób jego wizerunkowi. W dalszym ciągu był uznawany za autorytet społeczny i kulturowy, szczególnie przez Białorusinów.

na żmudne wybijanie się na białoruskość w wersji mocnej, narodowej, znajdującej oparcie w „tysiącletnich” tradycjach ruskich, pieczołowicie rekonstruowanych przez autora *Białorusi*, *Białorusi* w konfrontacji z perspektywą polonocentryczną. Punkt dojścia w wieloletniej pracy nad białoruskością stanowią spotkania trialogowe, zainaugurowane na fali transformacji w latach 90. XX wieku. Chodzi w nich o białoruskość w formule nowoczesnej, wolną od kompleksów, otwartą na Europę i Europie potrzebną (Dąbrowicz 2014, 8–9).

Celem badawczym artykułu jest opisanie i zdefiniowanie kategorii ojczyśćości w twórczości Sokrata Janowicza. Założono bowiem, że właśnie ta kategoria jest nadrzędna wobec wszystkich innych pojawiających się w jego twórczości, a ponadto uznano, że jest kluczem nie tylko do jego białoruskiego domu, do jego białoruskości w ogóle, lecz także do bycia Europejczykiem.

Ojczyśćość, czyli samoześłanie

W rozmowie z Teresą Zaniewską Sokrat Janowicz zapytany o bycie pisarzem pogranicza odpowiedział, że dla niego oznacza to istnienie w dwu sąsiadujących ze sobą kulturach jednocześnie (Janowicz 2001a, 13). Właściwie nie ma w tej wypowiedzi niczego zaskakującego. Każdy twórca pogranicza mierzy się ze swoją prywatną kosmogonią i polityczno-kulturowymi uwarunkowaniami. Jeśli jednak skupimy uwagę na użyte przez Sokrata słowo „istnienie”, wkraczamy bez wątpienia w obszar egzystencjalny. Istnienie bowiem przekierowuje nas w świat ontologii fenomenologicznej Martina Heidegera, której wykładnię znajdziemy w opublikowanej w 1927 r. pracy *Sein Und Zeit* (Heidegger 2008). Podążając za tą konstatacją, traktujemy twórczość Janowicza jako wrzuconą w świat, który przemija i rozpada się na naszych oczach. Tym samym kategoria obcości i opuszczenia determinuje tę poetykę. „Być Białorusinem to raczej doświadczać tragicznej bezwzględnosci losu, kultury i historii niż rozpoznawać siebie jako obywatela państwa czy przedstawiciela narodu” (Kulesza 2014, 74). Powroty do źródeł, do dzieciństwa nie przynoszą więc oczekiwanego ukojenia, choć są powrotem do wartości nadrzędnych. Autor nazywa je „samoześłaniami” i „zamykaniem orbity”. Czytamy więc:

Samo „określenie dom dzieciństwa” oznacza bowiem, że całą swą dorosłość spędziło się gdzie indziej i dość daleko (niekoniecznie w liczbie kilometrów). Nie miałyby się z tym problemów, gdyby nie doszło jednakowoż do owego długiego rozstania. Ale czy ma ów „dom dzieciństwa” ktoś, kto przeżył w tym samym domu wszystkie swoje lata? Zapewne tak, lecz bez przemieszczania się w przestrzeni, tylko czasie. Powiem jeszcze i to: ten „dom dzieciństwa” musiałem odmienić cywilizacyjnie, po prostu przebudować go, wnieść do niego własną substancję, wzbogacić ojcowską geografiją rzeczy. Jest w tym trochę jak z przylotem kolejnego pokolenia bocianów do tego samego gniazda ciągle dobudowywanego i zmienianego. W swej istocie to synonim Ojczyzny (Janowicz 2001a, 13).

„Zamykanie orbity” umożliwiła ponowne zdefiniowanie ojczyzny, ale bez zbędnego, zdaniem Janowicza, rozpamiętywania i wchodzenia w psychofizyczną matnię minionego. Jego świat jest niewątpliwie białoruski, co zresztą wielokrotnie podkreślał, ale zbytne zagłębianie się w przeszłość nie jest pożądanym stanem. Odkrywa więc przed czytelnikami białostocką krainę z Krynkami jako motywem przewodnim. Tereny białostocki są dla niego wyjątkowe.

Od najodleglejszych epok, o których cokolwiek wiadomo, krzyżowały się na tym obszarze szlaki osadnicze i odmienne formacje kulturowe. Ludy pierwotne na tych Siedliszczach, m.in. ugrofińskie, uległy Bałtom, a ci w ciągu dziejów – wywędrowali lub zeslawizowali się nieodgadnionych do dziś imion własnych rzek, jezior, bagnisk czy ostępów puszczańskich można liczyć setki. [...] Kolonizacja średniowieczna napierała z trzech kierunków: wyprzedzająca z Czarnej Rusi i Polesia, z litewskiej Auksztoty i nieco spóźniona z Mazowii. [...] Podłoże bałto-litewskie zaowocowało Białorusinami, scytyjskie – Ukraińcami, ugrofińskie – Rosjanami, trackie – Bułgarami, iliryjskie – Serbami i Chorwatami... starogermańskie – Czechami, a Polacy mają w żyłach dozę krwi Celtów (ibidem, 39).

Pisarz rozpoczyna opowieść o ojczystości od wędrówki od Supraśla, w którym przygląda się XVI w. cerkwi wybudowanej przez A. Chodkiewicza. Podkreśla także, że miasto to znaczy wiele w spuściznie narodowej Białorusinów (ibidem, 25) ponieważ było nie tylko naddnieprzańską stolicą prawosławia, lecz także

znaczącym ośrodkiem kulturotwórczym promieniującym na nieograniczony słowiański Wschód; że w bibliotece mnichów odkryto pergaminy, bez których dzisiejsza nauka pozostawałaby bezsilna wobec problemu studiów nad językiem Słowian jako formacji przednarodowej w czasach, gdy legendarni bracia Lech, Czech i Rus jeszcze pewnie bawili się w piasku, gaworząc wspólną mową [*Ne oszczędzite da ne oszczędzeni bądete!*]; że trafiono na starobiałoruską wersję *Statutu wiślickiego* Kazimierza Wielkiego, a także najpełniejszy spis Latopisu białorusko-litewskiego z XV wieku, opisy bitwy z Moskwicinem pod Orszą w 1514 roku i pochwałę hetmana Konstantego Ostrońskiego (ibidem, 25).

Kolejnym ojczystym obrazem jest Zabłudów – „mieścina z hetmańską rezydencją” upajająca się własną wielką historycznością. Pisarz ubolewa, że nikt z mieszkańców nie interesuje się dawną historią tego miejsca i nie utrwała dziejów autochtonów. Podkreśla także, że podobnych miejsc jest na pograniczu wiele.

Taki Drohiczyn nad Bugiem jest starszy od państwowości Polaków i Rusinów, Bielsk Podlaski i Suraż położony nad Narwią pamiętają wyprawy na Jaćwież książąt Rurykowiczów, anektujących Wiznę i szturmujących niewiarygodnie wprost ufortyfikowany przez barbarzyńców z Wielkich jezior gród Ray [dzisiejszy Rajgród]. Malowniczy szlak z Inflant i Księstwa do Mielnika i Korony, na odcinku białostockim zaczynający się

w średniowiecznych Krynkach i biegnący przez puszcę do Gródka, osady Narew, dalej – do tegoż Bielska Podlaskiego, Kleszczel, Milejszyc, etc., pozostaje nieodkryty przez turystów, uprawiających stadne zwiedzanie okolic raczej przyasfaltowych, co najmniej z przystankami PKS-u (ibidem, 29).

W pobliskim Nietupie i Międzyrzeczu autor pochyla się nad wiatrakami i ubolewa, że krajobraz wciąż ubożeje i jest zapełniany przez urbanizowane europejskie wsie. Najbardziej jednak żałuje zrujnowanych cerkwi, kapliczek i cmentarzy – strażników parusetletnich dziejów białoruskości. We wsi Czyże i Siemianówce sięga do historii siedemnastego wieku, by odtworzyć znaczenie kulturowe cerkwi parafialnych. W Harkawiczach za Knyszewiczami ciekawi go „korozja pamięci”. W Białymstoku zwraca uwagę na kurczenie się zabudowy drewnianej i kiczowaty „szpan na zasobność”. Uważa, że miasto miało dużo szczęścia historycznego.

Wegetując w cieniu tysiącletniego Grodna, jak i tykocińskiej twierdzy, wypływał na powierzchnię dzięki niespodziewanemu pojawieniu się granic imperialnych czy tylko wewnętrznych w pobliżu lub zgoła odcinających go od grodu Dawyda Horodeńskiego. Po Prusakach funkcjonował tu potem wydzielony Obwód Białostocki. [...] W międzywojniu sanacyjnym skorzystał na niedostatecznej polskości tegoż Grodna. Międzywojewódzka geopolityka (Nasze tysiąc lat... 2000, 69).

Podkreśla także, że Białystok był postrzegany przez mieszkańców Krynek jako miasto żuli, leni i wszelkich łajdaków (Janowicz 2001a, 245), jako obszar, który buduje swój potencjał, drenując okoliczne miejscowości i wysysając z nich to, co najlepsze.

Szczególne miejsce w twórczości Janowicza zajmują jednak Kryniki – swoista Ultima Thule, gdzie ze względu na sąsiedztwo Białegostoku do dziś nie ma perspektyw na rozwój gospodarczy. W czasie wojny Kryniki bardzo ucierpiały:

wypalone w trzech czwartych i wystrzelane, wytrzebione w 80 procentach, wdeptane, podrygiwały ogonami ulic, dalekimi w kępach brzoź i klonów niedźwiedziowatych. Co za rozpacz, co za niesłychane, niewidzialne spustoszenie paliła się Pohulanka, buchał pożarami Kaukaz, wyły myśliwce z kpiną krzyża na skrzydłach... – Mąma ja chaczú żyć! – płakałem (ibidem, 57).

To miasto „zakopane w dolinie”, gdzie „ze smutku kręci się w głowie”, jest dla Janowicza najpiękniejszą ojczyścią i najsmutniejszym miejscem utraconym i odnalezionym jednocześnie. To ojczyzna tęsknoty. Miejsce przemijania, gdzie czas terażniejszy zupełnie nie jest potrzebny. Obszar wykorzenienia. Jednocześnie pisarz uważa, że to dzieje Białorusi w pigułce.

Jeszcze obecnie otoczone są wsiami o jednoznacznie niesłowiańskich, Bałtyjskach, nazwach Komataŭcy – był taki wód Jaćwięgów, Komat; Guranie – tj. Dworscy; Planty, czyli na Na Gościńcu (Planta – droga); Nietupa, Trejgle, Ciumericze, Szudziałowo, Słoja, także

Pierozki (nic wspólnego z pieczywem), Rachawik, Szaciły. Wszystkie ze starą metryką, o wieki starszą niż osławione tatarskie Kruszyniany. Charakterystyczne, że słowiańskie nazwy mają dawne przedmieścia wiejskie Krynek, Ostrowy, Jezierskie, Łapicze. [...] Krynki powstały i zawsze żyły w cieniu niedalekiego Grodna (datowanego wszak na schyłek X w.). Czyli na obszarze wczesnośredniowiecznego Księstwa Grodzieńskiego. Wypełnionej pierwotną tutaj ludnością bałtyjsko-jaćwieską, stopniowo wchodzącą w symbiozę etniczną ze Słowianami z Pobuża i Naddnieprza. Białorusinów w ogóle można nazwać – w uproszczeniu – zesłowiańszczonymi Bałtami, wszakże do dziś identycznymi rasowo z Litwinami i Łotyszami (Nasze tysiąc lat... 2000, 31).

W autobiograficznej powieści zatytułowanej *Dolina pełna losu* (Janowicz 1993) pokazuje, że powojenne Krynki, którym w 1950 r. zostają odebrane prawa miejskie, są przepelnione trwogą, głodem, grabieżami, komunistycznymi opresjami i działaniami polonizacyjnymi zmierzającymi do całkowitego wyrzucenia języka białoruskiego z tego terenu. I choć coraz mniej ludzi rozmawia po białorusku to lokalny dialekt trwa. Jego mała ojczyzna – Krynki – ma wymiar dramatyczny. Pisarz ma świadomość, że jeśli odrzuci pamięć dzieciństwa to popadnie w kompleks wiecznego tułacza. Walczy więc o tę białoruskość Krynek i Białegostoku. Szczególnie Białegostoku, ponieważ jest on dla pisarza synonimem ojczyzny narzuconej, zagarniającej bezpowrotnie bliskie mu przestrzenie. Uważa, że ludzie tam mieszkający nie mają tożsamości. Przybyli doń z całego pogranicza w poszukiwaniu innego, lepszego życia. W zbiorze esejów zatytułowanych *Terra Incognita: Białoruś* (Janowicz 1993) Janowicz pisze, że Białystok prześladowuje mentalnie Krynki (ibidem, 66) i „wysysa region niczym rak organizm” (ibidem, 68).

Pisarz głęboko pyta o sens bycia człowiekiem pogranicza, a Heideggerowskie „przebywanie w świecie” jest immanentnym składnikiem jego wędrówki. Dość łatwo więc uświadamia sobie i czytelnikom, że przebywanie w świecie innych ludzi i nieswoich przedmiotów ma sens wtedy, gdy to on – pisarz białoruski nada im wymiar mentalny i historyczny. Heideggerowskie „się żyje” zastępuje więc transgranicznym myśleniem o białoruskości. Uważa jednocześnie, że naród białoruski jest „klasycznym przykładem narodu chłopskiego, który w ogóle nie zdawał sobie sprawy z różnorodności świata i z tego, że używa mowy białoruskiej” (Janowicz 2001a, 100). Walczy więc o porzuconą/utraconą białoruskość.

W *Terra Incognita...* pisarz zestawia ze sobą dwa niezwykle ważne pojęcia małej i dużej ojczyzny. Ta pierwsza jest dla niego synonimem dziecięcych wzruszeń i „najpierwszej pamięci”. Jest uczuciowa i nostalgiczna. Druga jest racjonalna, ideologiczna i państwowa.

Nie da się zmienić faktu, że moje, Sokrata Janowicza, przyjście na świat i wzrastanie weń działo się w Krynkach. Wówczas, w 1936 roku, powiększyłem liczbę obywateli Rzeczypospolitej Polskiej. Po trzech latach moją ojczyznę stał się ZSRR, a po kolejnych dwóch latach znalazłem się w Nowych Prusach Wschodnich, czyli III Rzeszy Niemieckiej,

anektującej te ziemie. Ciągłe biegając po tych samych zaułkach swego miasteczka lubo kąpiąc się w pobliskiej rzeczulce Krynka, nigdzie nie ruszając się poza wzniesienie Prafitka na skraju horyzontu, odbyłem jak gdyby parę podróży zagranicznych... Różne ojczyzny pochłaniały moją jedyną małą (Janowicz 1993, 61).

W ten oto sposób buduje pisarz kategorię małej ojczyści. Tworzy ją z symboli dobrze znanych i w opozycji do tej państwowej, narzuconej. Dość szybko dostrzega także paradoks małej ojczyzny – „tkwiąc w niej, nie lubi się jej” – pisze (ibidem, 65). Z całą stanowczością podkreśla, że jego ojczyznę stanowiły:

Dom, matka, ojciec, brat, ciotki, wujkowie, obejście, pies podwórzowy, kury, owce, krowa, łany zbóż, łąka, cerkiew, wesela, chrzciny, pogrzeby, koledzy [potem koleżanki], wieczornice, zabawy na pastwisku, horror folklorystyczny. I tysiąc innych przedmiotów i sytuacji (ibidem, 64).

Janowicz uważa, że zachowanie pamięci małych ojczyzn i publiczna dyskusja o nich jest koniecznością dziejową, która może się urzeczywistnić jeszcze bardziej m.in. poprzez realizację hasła de Gaulle'a – Europy ojczyzn. Dla autora miniaturowych „sokratek”² kategoria regionalizmu jest tak samo ważna jak kategoria narodu. Region jest przecież miejscem samorealizacji pisarza i nadaje mu tożsamość symboliczną. Ten obszar jego twórczości wymaga oddzielnej uwagi badawczej.

W tym i w tamtym idzie nade wszystko o poczucie własnej wartości, bycie na własny rachunek, które hartuje charakter, zwalcza pieczeniarnstwo, prostytutkę duchową, samozniewolenie (ibidem, 69).

Białoruski świat Janowicza jest częścią polskiej rzeczywistości (Janowicz 1987), bo w tej sowieckiej i rosyjskiej nie ma miejsca na prawdziwe istnienie. Dlatego pisarz skrupulatnie odnajduje ślady białoruskiej tradycji i daje im nowe życie. Walczy, by białoruskość przetrwała i by on pozostał w kulturze białoruskiej. Jak podaje Grażyna Charytoniuk-Michiej, na Białorusi Janowicz określany jest jako:

„польскі беларускі пісьменнік”, „беларускі і польскі празаік, драматург, публіцыст”, „адзін з самых вядомых беларускіх пісьменьнікаў у Польшчы”. Jest więc autorem polsko-białoruskim czy białorusko-polskim piszącym w Polsce. To realne miejsce, w którym żył i tworzył Janowicz w sposób naturalny zdecydowało o przynależności państwowej pisarza (Charytoniuk-Michiej 2014, 195).

W odpowiedzi Janowicz w jednym z wywiadów mówi, że jest w Krynkach od zawsze i że jego świat był od zawsze światem białoruskim, a on czuje się pisarzem pogranicza

² Sokratki – to termin, który w literaturoznawstwie przypisano miniaturom lirycznym Sokrata Janowicza. Stały się znakiem rozpoznawczym jego poetyckich inspiracji.

i prowincji (Janowicz 2001a, 175). Z jednej więc strony mamy do czynienia z sytuacją, w której pisarz szuka „tamtejszych” śladów pogranicza, z drugiej „wynaajduje” białoruskość w znakach, które dla współczesnych Polaków nic lub niewiele znaczą. W swoich poszukiwaniach uwypukla dwuznaczność codzienności pogranicza związanej na przykład z samoistnym lub narzuconym wyznaczaniem granic. Dominującym modelem opisu tej rzeczywistości jest zawsze ojczystość. Stanowi ją także Białoruś, o której Sokrat Janowicz pisze, że w

XXI stuleciu ulegnie swego rodzaju dualizmowi dotychczasowa kulturalność narodowa na bazie autochtoniczności, głównie językowej, skurczy się do zjawiska trwale mniejszościowego przy dominancie białoruskości rosyjskojęzycznej, białoruskiej kultury na obszarze języka rosyjskiego. Znaczące różnice cywilizacyjne w porównaniu z Rosją utrzymują się z tego oczywistego powodu, że Białoruś zawsze była w Europie (ibidem, 104–105).

Tymczasem na przekór jego słowom w 2014 r. podczas Trialogu Białoruskiego w Krynkach historyk Oleg Łatyszonek powiedział, że europejskość Białorusi jest największym mitem, z jakim się spotkał. Na łamach „Gazety Wyborczej” w artykule Moniki Żmijewskiej czytamy:

Białorusini nigdy nie byli w Europie. Bo w ich kraju nie ma wartości europejskich. [...] Białoruś leży na kontynencie europejskim, ale poziom cywilizacji technicznej nie jest poziomem cywilizacji duchowej. Gospodarka może działać całkowicie nowocześnie, ale nie zmienia to faktu, że Białoruś krajem europejskim nie jest. Bo nie ma tam wartości europejskich (Żmijewska 2014).

Pisarz wielokrotnie podkreślał, że jest głodny wiedzy o Białorusi. Alba Russia złożona z trzech wielkich etnosów plemiennych – Krywiczów, Drehowiczów i Radymiczów jest dla niego synonimem teorii słowiano-balto-ugryjskiego pochodzenia Białorusinów (Janowicz 1993, 6). To także terra incognita. „Ni pies, ni wydra i nie Rosja” (ibidem, 10). Niestety Europie w ogóle niepotrzebna (Nasze tysiąc lat... 2000, 83). Przestrzeń geograficzna, do której się nie tęskni, ale o której chce się pisać. Gigantyczne Kryнки. Niekwestionowana duża ojczyzna.

Ojczystość miejsc, do których powraca Sokrat Janowicz, jest wymierna mentalnie i geograficznie i narodowo. Autor wędruje przez te niepotrzebne Europie tereny, by doświadczyć owego Heideggerowskiego istnienia zanurzonego w „byciu-w-świecie”. W ten sposób osiąga ontologiczne poczucie trwania w białoruskiej tożsamości. Kryńki to ojczystość pierwotna będąca podstawą pierwszej ojczyzny. Poza nimi i wokół nich jest duża ojczyzna związana niestety z mentalnym rozpadem wspólnoty rodzinnej i poczuciem nieustannego poszukiwania tożsamości narodowej. Dlatego Janowicz z premedytacją i ogromnym uporem walczy o język białoruski, który nie do końca lubi, ale wie, że jest jego imperatywem.

Ojczyśćość języka

Ojczyśćość języka jest odrębnym tematem w twórczości Janowicza. Język białoruski jest dla eseisty modlitwą, matczynym słowem, radością i ojczyzną.

Słowo rodzinne, mądry smutku! Szczęście nieuciszone, jaśniejące dorocznie wigilijną barwą na niebie przeznaczenia. Uczysz mnie nieśpiesznie żyć własnym życiem i wędrować szerokim gościńcem przez rozdane lata. Ty, jak szczery przyjaciel, nie porzucisz w biedzie. Tobie tylko, słowo białoruskie, kłaniam się i wierzę. Boże mój! Religio moja! (Janowicz 2001a, 73).

Uważa także, że

deliberowanie o mowie matczynej, o słowiańskiej kołysce gdzieś na germańskim pograniczu jest naiwnym poddawaniem się mitom, nie mającym umocowania w meandrach historii (Janowicz 2001b).

Wywiady, których udzielał w języku polskim, były dla niego, w sensie mentalnym, konsekwencją białoruskiej tragedii narodowej.

Spółeczna marginalizacja naszego języka na rzecz sąsiednich – u nas polskiego, u nich zaś rosyjskiego – tylko z pozoru nie rujnuje narodowości. Odrębność każdego języka – przypomnijmy to sobie – wszak ze swej natury o wiele głębsza aniżeli odmienne brzmienie leksyki, słów, jest nade wszystko unikatowo inną interpretacją człowieka i świata. Inną filozofią. W ślad za polskim mówieniem niezmiennie podąża polskie myślenie – polskie pojmowanie rzeczywistości, sensu bytu itd. Czyli: następuje stawanie się Polakiem. Karlenie i zanikanie Białorusina w Białorusinie (Nasze tysiąc lat... 2000, 22).

Był pisarzem dwujęzycznym, ale jak podkreśla Danuta Zawadzka, nie eksponował bilingwizmu, bo wydawał mu się po prostu czymś naturalnym (Zawadzka 2014, 16). Z jednej strony, w małej ojczyźnie porozumiewał się w języku etnicznym, z drugiej, w dużej ojczyźnie dominował język większości, a więc polski. Ojczyśćość językowa wyrasta ze splotu tych dwóch tkanek językowych. Wielokrotnie podkreślał, że nie musi pisać po polsku i robi to jedynie dlatego, by poszerzać grono czytelników i zarabiać: „Mogę z powodzeniem egzystować jako obcy wśród swoich, zakalcować cholerny Białorus wśród świeżo upieczonych parujących Polaków” (Nasze tysiąc lat... 2000, 23).

Janowicz uważa także, że ojczyśćość językowa jest w pewnym stopniu bezwzględny skazaniem pisarza na język ojczysty, „jeśli chce się wyciągnąć maksimum swego utalentowania” (ibidem, 23). Nie dba więc o uniwersalizm, a zabiega o endogeniczność języka białoruskiego. Można postawić tezę, że świadomość językowa Sokrata Janowicza ma wymiar hermeneutyczny, ponieważ język, jak inne

rzeczy w świecie (Heidegger), jest wynikiem projekcji świadomości. Pisarz istnieje, bo istnieje jego mowa ojczysta, za pomocą której opisuje, rozumie i interpretuje świat. Rozumieć ojczystość to coś więcej. To zanurzenie mentalne w pograniczu i poczucie Heideggerowskie *Dasein*.

Z przeprowadzonych rozważań wynika także, że ojczystość to niestrudzona motywacja Janowicza do pisania o pograniczu. Nie o kresowości, a właśnie o pograniczu. Zachowując dystans do wszelkich wartościujących sądów, należy podkreślić, że dyskusję humanistyczną na temat twórczości Janowicza otwiera i zamyka właśnie pogranicze – przestrzeń otwarta, pozbawiona granic, wielokulturowa i emocjonalna. Ojczystość jest najważniejszym jej elementem. Jest prawdziwie Sokratowskim, białoruskim *Sein*.

Bibliografia

- BROWN, K. (2013), *Kresy. Biografia krainy, której nie ma*. Kraków.
- CHARYTONIUK-MICHIEJ, G./SAWICKA-MIERZYŃSKA, K./ZAWADZKA, D. (red.) (2014), *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia. Wspomnienia. Materiały*. Białystok.
- DĄBROWICZ, E. (2014). W: Charytoniuk-Michiej, G./Sawicka-Mierzyńska, K./Zawadzka, D. (red.), *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia. Wspomnienia. Materiały*. Białystok, 7–9.
- DOVZHOK, T. (2013), *Włodzimierza Odojewskiego zmierzch Kresów. Próba opisu postkolonialnego*. W: Janicka, A./Kowalski, G./Zabielski, Ł. (red.), *Pogranicza, Kresy, Wschód a idee Europy. Prace dedykowane profesor Swietłanie Musijenko*. Białystok, 659–705.
- HADACZEK, B. (2003), *Małe ojczyzny kresowe. Szkice*.
- HANDKE, K. (red.) (1997), *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*. Warszawa.
- HEIDEGGER, M. (2008), *Bycie i czas*, przeł. B. Baran. Warszawa.
- JANOWICZ, S. (1993), *Dolina pełna losu*. Białystok.
- JANOWICZ, S. (1993), *Terra Incognita: Białoruś*. Białystok.
- JANOWICZ, S. (1987), *Białoruś, Białoruś*. Warszawa.
- JANOWICZ, S. (2001a), *Ojczystość. Białoruskie ślady i znaki*. Olsztyn.
- JANOWICZ, S. (2001b), *Z cienia polskości*. W: Gołębiowski, B. (red.), *Siedem granic, osiem kultur i Europa*. Łomża, 31–41.
- KOZIMAŁA, I./KRÓLIKOWSKA, A./TOPIJ-STĘPIŃSKA, B. (red.) (2013), *Dziedzictwo Kresów. Przeszłość i terażniejszość*. Kraków.
- KULESZA, D. (2014), *To, co najważniejsze*. W: Charytoniuk-Michiej, G./Sawicka-Mierzyńska, K./Zawadzka, D. (red.), *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia. Wspomnienia. Materiały*. Białystok, 59–84.
- Nasze tysiąc lat. Z Sokratem Janowiczem rozmawia Jerzy Chmielewski* (2000). Białystok.
- ZAWADZKA, D. (2014), *Pisarz dwujęzyczny, tożsamości transgraniczne. Aktualność Janowicza*. W: Charytoniuk-Michiej, G./Sawicka-Mierzyńska, K./Zawadzka, D. (red.), *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia. Wspomnienia. Materiały*. Białystok, 12-16.
- ŻMIJEWSKA, M. (2014), *Białorusini naród znikąd? Białoruskie mity na trialogu*. W: <http://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/1,35233,16524716,Bialorusini__narod_znikad__Bialoruskie_mity_na_trialogu.html>.

EDUKACJA

БИБИГУЛЬ АЛЬМУРЗАЕВА, ОРЫНКУЛЬ ШУНКЕЕВА, АЛТНАЙ ЖАЙТАПОВА
Актюбинск/Алматы

СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ СИСТЕМЫ ОЦЕНИВАНИЯ В ОРГАНИЗАЦИЯХ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Contemporary forms of education assessment in organizations of Kazakhstan

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: организация образования, университет, общеобразовательная школа, система оценивания, кредитная технология, блочно-модульная система оценивания, ожидаемые результаты, ученик, студент

KEYWORDS: educational organization, university, comprehensive school, evaluation system, credit technology, modular system of evaluation, expected results, pupil, student

ABSTRACT: The article considers the development dynamics of the assessment system in Kazakhstan's educational institutions. The analysis of educational results in school-university system is presented: Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov and specialized Aktobe secondary school No 25. The most acceptable assessment form in higher education system is credit one, interpreted by Kazakhstan scientists taking into account the national education policy based on the scientific principles of synergy. The score-rating assessment technology was designed for the secondary school within the framework of the regional pilot study. The experiment results show the changes in the field of cognitive student's personality and his personal transformation.

Современное казахстанское образование направлено на формирование и развитие образованной, творческой, компетентной и конкурентоспособной личности. Такая личность способна жить в динамично развивающейся среде, готова к самоактуализации как в своих собственных интересах, так и в интересах социума. Свободное обучение в условиях инновационной парадигмы базируется на принципе самостоятельности и ведущей роли личности

После подписания Болонской Декларации в 2010 году, независимая Республика Казахстан стала реализовывать основные цели интеграционного процесса, в котором приоритетным является внедрение системы кредитов по типу ECTS – европейской системы перезачета зачетных единиц трудоемкости, как надлежащего средства поддержки крупномасштабной студенческой мобильности (Будапештско-Венская декларация, 2010 г.). Заметим, что

Бухарестское коммюнике поддерживает образовательные реформы в системе высшего казахстанского образования:

Студенты сегодня получают пользу от более широкого круга образовательных возможностей и становятся все более мобильными. Концепция интегрированного пространства высшего образования находится в пределах досягаемости. [...] Мы будем стремиться к большей согласованности образовательной политики, особенно в области завершения и перехода к трёхуровневой системе, использования кредитов ECTS, выпуска Приложений к диплому, повышения гарантии качества и внедрения квалификационных рамок, включая определение и оценку результатов обучения (Бухарестское коммюнике 2012).

Мировая образовательная практика выработала эффективную систему обучения, которая получила название кредитной технологии обучения. Данная технология обучения направлена на повышение уровня самообразования и творческого освоения знаний на основе индивидуализации подготовки студентов. Так, кредитная система обучения, распространенная в университетах США и большинства стран Европы, является наиболее гибкой и эффективной. Она обеспечивает академическую мобильность и востребованность выпускников в стремительно меняющихся условиях рынка труда. Во многом это обеспечивается за счет гибкого планирования академических программ, ориентированных на запросы рынка труда, элективностью 50% дисциплин учебного плана, повышением качества преподавания, так как возникает конкуренция, интенсификацией учебного процесса, внедрением информационных систем, повышением роли самостоятельной работы студента.

Внедрение кредитной технологии обучения в систему обучения казахстанских вузов подразумевает изменение философии образования, т.е. превращение учета успеваемости из контролирующей в самоконтрольно-стимулирующую. Это позволит решить необходимую задачу – превратить вузовское образование в процесс не только учебно-образовательный, но и научно-познавательный. В первую очередь, направленную на студентов («думающая рабочая сила» в будущем) не только научным знаниям как таковым, но и методологии их получения и применения, чтобы привить им способность к непрерывному самообразованию и профессиональному росту в условиях системной трансформации общества. Лишь следуя этому, можно будет говорить о самодостаточности образования как социального института и его качестве.

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова Республики Казахстан в числе первых высших учебных заведений ввел кредитную технологию обучения, опираясь на модульный принцип построения содержания преподаваемых дисциплин. При этом учебный процесс обеспечивался в полном объеме всеми необходимыми информационными источниками:

учебными и методическими пособиями, электронными учебниками, доступом к сетевым образовательным ресурсам, активными раздаточными материалами, использование базового учебника, отвечающего требованиям Европейского стандарта, для организации СРС – лингафонные кабинеты, компьютерные классы с интерактивными досками, видеозалы и т.п. Первоочередная задача вуза – научить студента учиться и уметь ориентироваться в многообразии научного материала, применять инновационные технологии с целью повышения уровня их творческой активности и стимуляции в обучении. Эффективность такой работы будет обеспечена за счет регулярного общения студента и преподавателя в рамках СРСП (самостоятельной работы студентов под руководством преподавателя).

Опираясь на исследования казахстанских ученых, следует отметить, что в конце 90-х годов в системе образования в вузах Республики Казахстан при линейной технологии обучения стала применяться балльно-рейтинговая система оценки знания студентов. Согласно линейной технологии обучения оценка экзамена с учетом накопленных в течение семестра баллов студентов выставлялась в экзаменационную ведомость по пятибалльной системе. В связи с этим возник первый вопрос: насколько адекватна переводная шкала из балльно-рейтинговой в пятибалльную систему?

Впервые в Республике Казахстан балльная переводная шкала была разработана З. Ж. Жанабаевым на основе научных принципов синергетики (см.: Жанабаев/Молдабекова и др. 2000, 46). Из условий самоорганизующейся систем найдены числа: $I_1 = 0,567$, $I_2 = 0,806$, $I_3 = 0,618$. Число $I_1 = 0,567$ является критерием перехода системы от нулевого к первому (динамичному) уровню. Число $I_2 = 0,806$ означает высший уровень самоорганизации, к которому стремится любая открытая система. Число $I_3 = 0,618$ называется числом Фибоначчи, определяющее «золотое сечение» между структурой и хаосом. С учетом статистического характера процесса значения чисел I_k ($k=1,2,3$) можно связать с традиционной пятибалльной системой. При этом максимально возможное количество баллов по дисциплине обозначается через N , а количество набранных студентом баллов – n .

Если $0,567 < \frac{n}{N} \leq 0,618$, то ответ студента оценивается на «удовлетворительно». Если $0,618 < \frac{n}{N} \leq 0,806$, то на «хорошо». Если $\frac{n}{N} > 0,806$, то на «отлично». В случае, когда $\frac{n}{N} < 0,567$, ответ студента оценивается на «неудовлетворительно». Разработанная Жанабаевым балльная переводная шкала для традиционной (линейной) системы обучения находится в согласии с 11 балльной, применяемой в настоящее время в системе кредитной технологии обучения (сравните колонки таб. 1).

Таблица 1. Расчеты для перевода оценок из балльной системы в традиционную

По Жанабаеву			Американская система
В долях	традиционная оценка	в процентах	в процентах
$\frac{n}{N} < 0,567$	«2»	$\frac{n}{N} < 56,7$	$\frac{n}{N} < 0,49$
$0,567 < \frac{n}{N} \leq 0,618$	«3»	$5,67 < \frac{n}{N} \leq 6,18$	$50 < \frac{n}{N} \leq 74$
$0,618 < \frac{n}{N} \leq 0,806$	«4»	$6,18 < \frac{n}{N} \leq 8,06$	$75 < \frac{n}{N} \leq 89$
$\frac{n}{N} > 0,806$	«5»	$\frac{n}{N} > 80,6$	$90 < \frac{n}{N} \leq 100$

Из таблицы следует, что максимальное количество баллов должно быть 100 с тем, чтобы ошибка оценки составляла не более 1 процента. Таким образом, была разработана шкала по переводу баллов в традиционную пятибалльную систему и обратно.

Согласно правилам кредитной технологии, знания студентов в течение семестра оцениваются в 5 этапов: два текущих, два рубежных контроля и экзамен (рис. 1).

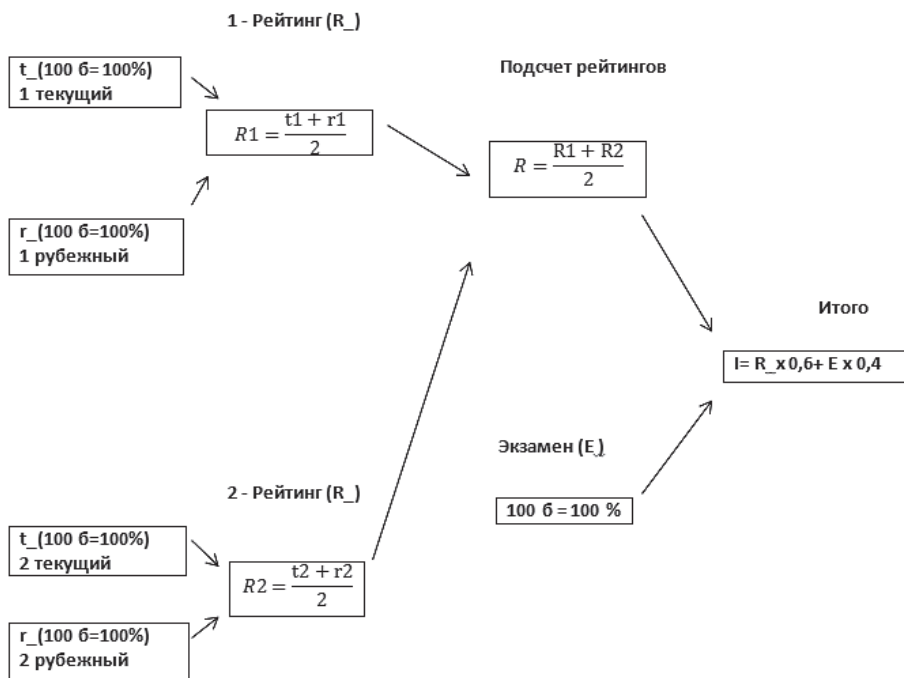


Рисунок 1. Система оценивания в 5 этапов

Учитывая предложенные расчеты, следует актуализироваться на механическом переносе балльно-рейтинговой системы в кредитную технологию оценивания. В этом случае форма предыдущей схемы сохраняется, но искажается ее содержание, приводящее к грубейшим математическим ошибкам с одной стороны, ущемлению прав студентов по выбору оценок по 11 балльной системе и ограничению мобильности студента с другой стороны. При этом 100 баллов, которые равняются 60%, распределяют по двум рейтинговым контролям, оставшиеся 40 баллов, которые равняются 40% – к экзамену. Далее 60 баллов разделяют между двумя рейтингами по 30 баллов. Каждый рейтинг, в свою очередь, состоит из текущего и рубежного контроля. Поэтому 30 баллов подразделяются еще на две.

Таблица 2. Политика выставления оценок при балльно-рейтинговой системе оценивания

№	Компоненты	Вес оценки в %	Кол-во заданий	Максим. балл
1	Выполнение СРСП	19	19	19 x 1 = 19 баллов
2	Устный опрос (лаб. зан.)	7	7	7 x 1 = 7 баллов
3	Выполнение СРС	24	12	12 x 2 = 24 балла
4	Рубежный контроль	10	2	2 x 5 = 10 баллов
5	Итоговый контроль: экзамен	40		40 баллов
	Всего:	100		100 баллов

Из расчетных данных следует вывод о том, что искусственное уменьшение количества баллов на каждом этапе контроля заведомо лишает студента выбора баллов по 11 балльной шкале и увеличивает вероятность получения заниженной оценки, что приводит к нарушению основы кредитной технологии обучения при балльно-рейтинговой системе. Поэтому для правильного и абсолютно удобного подсчета баллов и, соответственно процентов эквивалента, для каждого вида контроля рекомендуется 100 баллов, соответствующие 100 процентам. В этом случае упрощается процедура подсчета набранных баллов студентами и их процентного эквивалента, поскольку количество набранных баллов и их процентный эквивалент соответствует количеству правильных ответов. Например, студент ответил положительно на 79 вопросов из 100, значит, он набрал 79 баллов или 79% (Шункеев 2008, 14).

Таким образом, разработанная технология оценки знаний студентов на основе балльно-рейтинговой системы является наиболее объективной и эффективно отражает требования кредитной системы обучения, принятая вузами Казахстана.

Учитывая преемственность между уровнями системы казахстанского образования, процессы модернизации рефлексивно-оценочного аспекта всего педагогического процесса предопределили необходимость ее

реформирования и в среднем образовании. Основанием для этого явилось осознание работниками системы образования, учащимися и их родителями недостаточности проявления стимулирующей, диагностирующей и прогностической функции существования пятибалльной (фактически трехбалльной) шкалы. В пятибалльной шкале не предусмотрены возможности для учёта и проявления индивидуальных черт личности. В ней отсутствуют чёткий критерий и предметный критерий норм оценки. Это приводит в реальной школьной практике к необъективности выставления отметок в зависимости от позиции педагога.

Малая информативность отметки связана с тем, что с их помощью оценивают преимущественно знания академического характера, в первую очередь, их полноту и системность. Освоение способов деятельности, успешность в какой-либо области за пределами учебного плана гораздо реже становятся объектом оценки. Расплывчатость и, зачастую, произвольность норм и критериев выставления отметки, непонятный ученику язык, на котором они формулируются, делают систему оценивания закрытой для учащихся, что мало способствует становлению и развитию их самооценки, ставит их в зависимость от внешней оценки, от реакции на нее окружающих. Удовлетворительно отметка показывает лишь, какое место занимает данный ребенок среди других учащихся класса. Но это знание для ученика имеет относительную ценность – ему важно сравнивать свои достижения не столько с достижениями одноклассников, сколько с достижениями потенциальных конкурентов (например, тех, кто одновременно с ним поступает в специализированный класс, школу или вуз). Учителю же и внешним пользователям важно видеть, каковы достижения его учащихся в сравнении с учащимися других школ региона или страны.

Таким образом, традиционная система оценивания при помощи четырех - пяти показателей мало способствует эффективному научению и обучению.

Необходимым условием для успешного введения новой системы оценки является разработка системы объективных измерителей достижения планируемых результатов учащихся. Школам предложены стандартизированные итоговые проверочные работы и тематические работы, составленные к наиболее распространенным в практике массового преподавания комплектам, и единые нормы их оценивания, что будет способствовать дальнейшему «выравниванию» и объективизации оценок. Разумеется, стандартизацией должна охватываться преимущественно обязательная часть работы, нормы оценивания должны носить ориентировочный, рекомендательный характер. Если учитель сочтет целесообразным использовать стандартизированные измерители в повседневной практике, то следует помнить, что к рекомендациям по нормам оценивания следует подходить гибко – они должны быть едиными для всего класса, но при этом, особенно на первых этапах, должны отражать и его

специфику (сильный, работоспособный или, наоборот, слабый и т.д.). Главным ориентиром при переходе на такую систему должна служить возможность для большинства учащихся успешно пройти этап контроля. После того, как класс втянется в новую систему оценивания, нормы можно постепенно приближать к рекомендованным.

При использовании стандартизованных форм по мере накопления банка данных о результатах их выполнения учитель и учащиеся получают возможность сравнивать свои индивидуальные достижения и общие достижения класса со средними показателями по своему региону, стране в целом. Распространение стандартизированных форм тематического и промежуточного контроля позволит упростить процедуры аттестации, например, оценку учебных достижений учащихся (особенно в части овладения базовым уровнем) проводить на основе данных, получаемых самими школами.

Система оценивания должна способствовать сближению школьной оценки выпускника с реальной оценкой этого же выпускника обществом, между которыми в настоящее время, как известно, существует значительный разрыв. Так, если в школе оцениваются, в основном, академические знания, то в реальной профессиональной деятельности людей ценят не только за то, какими знаниями они обладают, но и за способность приобретать новые знания, за то, какие задания и проекты они выполняют, за способность работать с другими людьми, за поведение в проблемной ситуации. Отражение в системе оценивания учебных достижений реальных социальных и образовательных ценностей потребует разработки нового содержания и форм проверочных заданий, в частности, технологизации таких способов оценки как «портфель достижений» и проекты. В этом направлении особое внимание заслуживает личностно-ориентированная направленность образования, означающая безусловный приоритет интересов и запросов развивающейся личности, учет ее своеобразия и возможностей, максимальную реализацию и самореализацию, развитие рефлексии, предоставление условий для проявления задатков растущего человека. Авторы, разработавшие критерии выбора вариантов стратегии преобразования Ш. А. Амонашвили и В. И. Загвязинский, предлагают термин «социально-личностная» или же «личностно-социальная» ориентация современного обучения (Амонашвили 1980, 22; Загвязинский 2008, 7). С одной стороны, личностно-ориентированное обучение – это то обучение, в процессе которого происходит целенаправленное развитие личности. С другой стороны, основная проблема как личностно ориентированного обучения, так и формирования всесторонне развитой личности состоит в том, что входит в понятие личности. Л. С. Выготский отмечал, что там, где человек чувствует себя источником поведения и деятельности, он поступает лично (Шамова 1982, 41; Ксензова 1999, 69). Применительно к интересующей нас проблеме это означает, что личностно-ориентированное обучение – это такое обучение,

при котором обучающийся чувствует себя его источником и субъектом. Об ученике судят по его успехам, которая выражена в оценке. Учителю трудно зафиксировать и положительно оценивать реальные достижения каждого конкретного ребенка в сравнении с его предыдущими результатами. Речь идет об оценочной политике. Оценочная система имеет травмирующий характер, что способствует возникновению психологического дискомфорта, а это приводит, как известно, к тревожности и, возможно, даже к ухудшению здоровья.

В настоящее время в практике работы отечественных школ широко используются кумулятивные показатели оценки успешности учебно-познавательной деятельности учащихся, которые составляют основу рейтингового контроля. *Рейтинговая система контроля знаний* – это совокупность диагностирующих мероприятий, нацеленных на получение суммарной оценки степени обученности учащегося, выраженной в баллах, которая при этом будет учитывать участие ученика, его активность и творческую самостоятельность в период всего процесса обучения. Составной и неотъемлемой частью рейтинговой системы контроля знаний является *рейтинг*. В своей совокупности рейтинг подразделяется на различные виды, регулирующие порядок изучения учебной дисциплины и оценку ее усвоения. Возможности рейтинговой системы контроля знаний очень широки: рейтинговая система обладает ни с чем несравнимой гибкостью, что позволяет выстроить свою систему оценивания по каждому предмету с учетом его специфики и особенностей учащихся, его изучающих. Рейтинговая система контроля знаний позволяет ученику быть более активным в учебной деятельности, уменьшает субъективизм педагога при оценке знаний, стимулирует соревновательность в учебном процессе, что отражает объективно существующую конкуренцию.

В Казахстане в данном направлении проводится определенная научно-исследовательская работа по проектированию и внедрению рейтинговой системы обучения в учебно-воспитательный процесс. Так, в Актобе на базе специализированной средней школы № 25 был проведен областной эксперимент на тему: «Контрольно-оценочная деятельность при переходе на 12-летнее обучение: балльно-рейтинговая система обучения». В режиме эксперимента данная школа работала в течение трех лет.

Педагоги – экспериментаторы школы разработали концепцию исследовательской деятельности, цель, задачи, ожидаемые и промежуточные результаты, этапы внедрения и т.д. Осуществление экспериментальной деятельности способствует формированию у участников исследовательской культуры, т.е. пониманию восприятия педагогических фактов.

Так, целью проведения эксперимента является внедрение балльно-рейтинговой системы оценивания учащихся на основе личностно ориентированного обучения.

Изучив теоретические основы внедрения элементов данной технологии обучения, педагоги-исследователи разработали алгоритм рейтинговой системы контроля: годовой курс обучения по предмету был разделен на тематические разделы согласно календарному плану. Ведущим документом рейтинговой оценки является индивидуальная карта учащегося по теме, карта «контрольных точек». Главная сложность при внедрении рейтинговой системы контроля – значительное увеличение временных затрат на подготовку к урокам. Отметка теряет смысл, двойки практически не выставляются, т.к. учащийся, не набравший минимальный балл, учит и сдает материал заново. Учащиеся быстро убеждаются в бесполезности списывания и необходимости знаний по теме.

Если контроль знаний и умений непрерывный, то максимальная рейтинговая отметка по предмету определяется по формуле:

$R_{\max} = (N^{\circ}/2) \cdot 5$, где N° – количество часов, выделяемых на изучение данного предмета, 5 – максимальное количество баллов, которое можно получить за один вид работы. Суммарная рейтинговая отметка успеваемости за период обучения складывается из максимальных рейтинговых оценок по темам. Устанавливается «весомость» конкретного предмета в учебном плане путем определения максимально возможной отметки в вышеуказанной формуле.

В процессе работы эксперимента выделены контрольные точки, определяющие вид учебной деятельности.

Выполняя какое-либо задание, ученик зарабатывает определенное количество баллов, в зависимости от типа задания и от правильности его выполнения. Выделены следующие «контрольные точки»: устный ответ (1 балл); работа у доски (5 баллов); дополнение с места по теме (1 балл); словарная работа (5 баллов); самостоятельные работы (5 баллов); тестовые задания (5–10 баллов); экспресс контроль (5 баллов); домашние задание (5 баллов); контрольный срез по теме (5 баллов); контрольный диктант (5 баллов); творческие работы (5–10 баллов); сочинения (10 баллов); изложения (10 баллов); резервные упражнения (5 баллов); учебно-исследовательская работа (10 баллов); проект (10 баллов); нестандартный подход (3 балла). Определены также и штрафные баллы: опоздание на урок (– 2 балла); неаккуратное ведение тетради (– 2 балла); пропуск занятий по неуважительной причине (– 3 балла); отклонение от графика, несвоевременная сдача работы (– 10 баллов); отказ от устного ответа (– 5 баллов). Дополнительные баллы начисляются за изготовление раздаточного материала, выполнение индивидуальных заданий учителя.

Таким образом, рейтинговая система оценивания знаний учащихся заставляет ученика заниматься предметом систематически, внимательно слушать на уроке, заниматься самостоятельно, использовать дополнительную литературу. Но самое главное, что даёт эта система, – это то, что происходит не принудительное, а сознательное и заинтересованное саморазвитие учащегося.

Балльно-рейтинговая система оценивания позволила выделить основные этапы контрольно-оценочной деятельности учеников: текущий контроль успеваемости; итоговый контроль успеваемости; поощрительные и штрафные баллы; критерии оценки домашней работы учащихся; критерии оценки контрольных и самостоятельных работ учащихся.

Детальное изучение теоретических положений по внедрению рейтинговой позволило учителям экспериментальных классов разработать для учащихся оценочные ведомости, в которых зафиксированы виды и формы работы (например, работа у доски, математический или словарный диктанты, тесты, работа по дидактическим карточкам, творческие виды работ). Помимо этого в оценочных ведомостях отведены специальные колонки для штрафных и дополнительных баллов. Ученик может самостоятельно подсчитать количество баллов по предмету, прогнозировать собственные учебные достижения, у него появляется возможность корректировать свои баллы. Безусловно, подобная работа развивает рефлексию собственного труда, стимулирует к поиску новых, дополнительных источников знания, приучает к аргументированности ответов, поиску оригинальных вариантов решения поставленных задач.

Результаты анкетирования, проведенного в начале эксперимента, показали следующее:

1. Отметку «5-» вместо «4+» хотели бы получить 64% учащихся.
2. Хотели бы услышать похвалу при ответе на «5» 76% учащихся.
3. При ответе на «4» хотели бы услышать комментарий учителя, за что была снижена отметка 80% учащихся.
4. 68% учащихся, получая «2» за работу или ответ, хотели бы обойтись без комментария учителя по данному поводу.
5. Готовы принять участие в эксперименте по 12-балльному оцениваю учебной деятельности 92% учащихся и лишь 47% родителей.
6. У 0,8% учащихся вводимая система оценивания вызывает чувство тревоги – у родителей % составил 23,5.
7. 96% учащихся считают, что 12-балльное оценивание объективнее 5-балльного и 100% родителей так считают.
8. 100% учащихся надеются, что улучшится качество учебы по предмету, так же считают все опрошенные родители.
9. В вопросе « Будет ли мешать эксперимент в учебе» 100% учащихся сказали «нет», 94% родители ответили «да».

Мониторинг усвоения тем по предмету «Русский язык» в 7 «а» (экспериментальном) и 7 «б» (контрольном) классах выявил следующие результаты (таб. 3).

Таблица 3. Результаты экспериментальных 7 классов по темам [ошибка в названии таблицы – отсутствует какое-то слово]

Темы	7 «А»	7 «В»
1. Словосочетание	«5» – 6 «4» – 15 «3» – 4 84% кач.	«5» – 1 «4» – 8 «3» – 23 28% кач.
2. Строение и грамматическое значение предложения	«5» – 10 «4» – 15 «3» – 3 89,3% кач.	«5» – 1 «4» – 9 «3» – 22 31,25% кач.
3. Главные члены двусоставных предложений	«5» – 6 «4» – 13 «3» – 2 90,4% кач.	«5» – 2 «4» – 8 «3» – 22 31,25% кач.
4. Второстепенные члены	«5» – 6 «4» – 12 «3» – 2 90% кач.	«5» – 2 «4» – 8 «3» – 22 31,25% кач.
5. Односоставные предложения	«5» – 7 «4» – 10 «3» – 3 85% кач.	«5» – 1 «4» – 9 «3» – 22 31,25% кач.
6. Однородные члены предложения	«5» – 6 «4» – 15 «3» – 2 91,3% кач.	«5» – 1 «4» – 8 «3» – 23 28% кач.
7. Обращение. Вводные слова и предложения	«5» – 12 «4» – 11 «3» – 3 88,5% кач.	«5» – 2 «4» – 8 «3» – 22 31,25% кач.
8. Предложения с обособленными членами	«5» – 4 «4» – 16 «3» – 4 83,3% кач.	«5» – 2 «4» – 8 «3» – 22 31,25% кач.
9. Предложения с уточняющими обособленными членами	«5» – 14 «4» – 12 «3» – 0 100% кач.	«5» – 4 «4» – 8 «3» – 20 37,5% кач.

Таким образом, на данном этапе рейтинговой системы управления качеством образования проведена система контроля, включающая: начальный рейтинг учащегося (в начале курса); текущий контроль (еженедельно); промежуточный или рубежный контроль (по окончании предметных модулей; контроль знаний). В конце учебного года по окончании курса русского языка в 8 классе был проведен итоговый тест. Анализ деятельности педагогов-экспериментаторов специализированной общеобразовательной школы № 25 Актобе позволил выделить преимущества рейтинговой системы контроля: 1) необходимость

систематической работы по усвоению учебного материала: вносить в течение установленного времени коррективы по организации самостоятельной работы; 2) текущий контроль является средством обучения и обратной связи; 3) развернутая процедура оценки результатов отдельных звеньев контроля обеспечивает его надежность; 4) снижает стрессовую ситуацию в процессе контроля, как для учащегося, так и для преподавателя; 5) развернутый текущий контроль реализует мотивационную и воспитательную функции; 6) развернутая процедура контроля дает возможность развивать у учащихся навыки самооценки работы и формировать навыки и умения самоконтроля в учебе, обучение становится личностно-ориентированным.

При выявлении положительных и негативных последствий внедрения рейтинговой и зачетной систем обучения, можно сделать определённые выводы.

1. Рейтинговая система позволяет учитывать многие факторы учебного процесса. Она направлена на совершенствование учебного процесса и предъявляет большие требования как к ученику, так и к учителю. Педагог должен быть в постоянном поиске, применять инновационные методы обучения и контроля.

2. Многобалльная система положительно влияет на успеваемость учащихся: возможность дополнительного набора баллов вселяет уверенность в учащихся, особенно слабоуспевающих; предоставляет возможность полнее раскрыть себя и ликвидировать пробелы в знаниях в процессе индивидуальной работы; позволяет дисциплинировать учащихся; контролировать процесс усвоения учебного материала; стимулирует учащихся и учителя на целенаправленную повседневную работу; формирует навык у учащихся своевременно выполнять задания, что является основой учебной деятельности.

3. При введении рейтинговой системы обучения и оценивания учебных достижений в общеобразовательной школе, необходимо учитывать возможные риски: учащиеся не всегда ответственно относятся к работе с оценочными листами, забывают баллы; существуют неудобства по подсчету баллов и переводу их в традиционную, пятибалльную отметку.

Таким образом, внедрение кредитной технологии обучения в высших учебных заведениях, экспериментальное исследование в общеобразовательных школах Казахстана направлены на унификацию знаний по общеобразовательным и базовым дисциплинам; предоставление обучающимся возможности самостоятельно формировать свою образовательную траекторию; устранение субъективизма при оценке знаний; создание конкурентной среды для преподавателей, позволяющей усилить их работу в направлении постоянного роста научно-педагогического уровня; необходимость в постоянном улучшении качества образовательных услуг на основе развития и укрепления материально-технической базы учебного заведения, внедрения инновационных технологий обучения; выделение большего времени

для индивидуальных занятий, что позволяет развивать творческий подход к изучению дисциплин и навыки исследовательской работы.

Библиография

- Амонашвили, Ш. А. (1980), Обучение, оценка, отметка. Москва.
- Будапештско-Венская декларация (2010), Будапештско-Венская декларация о создании Европейского пространства высшего образования. Будапешт/Вена.
- Бухарестское коммюнике (2012), Бухарестское коммюнике (3.04.2012). Бухарест.
- ЖАНАБАЕВ, З. Ж./Молдабекова, М. С. (2000), Синергетическая система оценки знаний. В: Вестник КарГУ. 1/17, 46–51.
- Загвязинский, В. И. (2008), Стратегия развития образования и ее реализация (анализ тюменского опыта). В: Педагогика. 3, 7–12.
- КСЕНЗОВА, Г. Ю. (1999), Оценочная деятельность учителя. Москва.
- ШАМОВА, Т. И. (1982), Активизация учения школьников. Москва.
- ШУНКЕЕВ, К. Ш. (2008), Технология оценки знаний студентов при кредитной системе обучения. В: Материалы республиканского обучающего семинара по проблемам кредитной технологии обучения: система оценки учебных достижений обучающихся. Актау, 14–22.

НАТАЛЬЯ КИФИК

Костанайский государственный педагогический институт

УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

The conditions of formation of self-educational competence of future teachers

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: кредитная система обучения, педагогические условия, самообразовательная компетенция, будущие учителя, элективный курс

KEYWORDS: credit educational system, pedagogical conditions, of self-educational competence, of future teachers, elective courses

АБСТРАКТ: The article discloses the pedagogical conditions of the formation of self-educational competence of future teachers at credit system of education. Subject of this article is a characteristic of pedagogical conditions among which formation of internal motives of future teacher, formation of self-educational competence, need for continuous self-educational activity; formation of the identity of the student as active subject of activity; improvement of system of formation of self-educational competence of future teacher have been disclosed. Process of training assumes active cognitive activity of the trainee by means of the use of a complex of tutorials which the multimedia and technological complex, electronic manuals belong to. For identification of pedagogical conditions of formation of self-education of future teachers at credit system of training we defined research strategy which personality and activity based and informational approaches act upon.

1. Введение

Предметом данной статьи является характеристика педагогических условий, в числе которых отмечаются формирование внутренних мотивов будущего учителя, формирования самообразовательной компетентности, потребности в непрерывной самообразовательной деятельности; формирование личности студента как активного субъекта деятельности; совершенствование системы формирования самообразовательной компетентности будущего учителя. Процесс обучения предполагает активную познавательную деятельность обучаемого посредством использования комплекса средств обучения, к которым относится мультимедийно-технологический комплекс, электронные

учебные пособия. Для выявления педагогических условий формирования самообразовательной компетентности будущих учителей при кредитной системе обучения мы определили стратегию исследования, в качестве которой выступают личностно-деятельностный и информационный подходы.

Прежде чем непосредственно рассмотреть педагогические условия эффективного функционирования и развития системы формирования самообразовательной компетентности будущего учителя в условиях кредитной системы обучения, необходимо остановиться на определении понятия «условие»¹.

Исходя из социального заказа высшей школе в аспекте исследуемой проблемы, сущностной характеристики кредитной системы обучения, специфики процесса формирования самообразовательной компетентности студентов, особенностей их готовности к образовательной деятельности, возможностей личностно-деятельностного и информационного подходов, нами выявлены следующие педагогические условия: формирование у будущего учителя положительной мотивации осуществления самообразовательной деятельности; активизация самообразовательной деятельности будущих учителей посредством использования интерактивных материалов (электронного учебного пособия, активного раздаточного материала); включение будущего учителя в творческо-поисковую деятельность, обеспечивающую личностный рост будущего учителя.

Рассматриваемые педагогические условия направлены на реализацию следующих задач: 1) формирование внутренних мотивов будущего учителя, формирования самообразовательной компетентности, потребности в непрерывной самообразовательной деятельности; 2) формирование личности студента как активного субъекта деятельности; 3) совершенствование системы формирования самообразовательной компетентности будущего учителя. Каждое из названных условий в определенной степени влияет на развитие личностных характеристик обучающегося и регулирует внешнюю (организационную) сторону процесса.

В силу этих предпосылок мы полагаем, что при соблюдении выделенных условий процесс формирования самообразовательной компетентности будущего учителя в условиях кредитной системы обучения будет более эффективным.

¹ Условие как философская категория выражает отношения предмета или процесса к окружающим его явлениям, без которых он не может существовать. В отличие от причины, которая непосредственно порождает то или иное явление (процесс), условия составляют ту сферу, обстановку, в которой процесс возникает, существует и развивается (Сластенин и др. 1997, 512).

2. Выявление первого условия

Теоретически обоснуем каждое из обозначенных нами педагогических условий. Выделение первого педагогического условия – формирования у будущего учителя положительной мотивации осуществления самообразовательной деятельности – продиктовано тем, что процесс формирования самообразовательной компетентности носит ярко выраженный индивидуальный характер, поскольку предполагает активное участие будущего учителя и личную заинтересованность в данном процессе. Кредитная система обучения предусматривает наличие индивидуального плана у каждого студента, где он самостоятельно определяет свою образовательную траекторию и в ходе учебного процесса добивается выполнения индивидуального плана. Для того чтобы регулировать процесс формирования положительной мотивации к самообразовательной деятельности у будущих педагогов, необходимо знание их мотивов учения.

Таким образом, формирование осознанных и устойчивых внутренних мотивов самообразовательной деятельности у будущих учителей, побуждающих их к систематическому самообразованию, выступает залогом результативности процесса формирования самообразовательной компетентности.

Вместе с тем некоторые авторы отмечают, что нельзя не считаться с внешними мотивами, поскольку в самообразовательной деятельности они выступают обычно мотивами действий, систематически повторяясь, ведут к образованию глубоких внутренних мотивов (см. Чирков 1996, 116 ссл.).

Из специальной литературы известно, что структура учебной мотивации имеет динамический характер. В ходе самообразования происходит изменение и усложнение содержания мотивов. По мере продвижения будущего учителя в овладении умениями самомотивации повышается уровень мотивации самообразования. Б. Ф. Райский (1977, 26 ссл.) отмечает, что учащиеся с развитой мотивацией осознают собственные побуждения к учению, стремятся развить в себе более совершенные побуждения, избавиться от побуждений малоэффективных.

Систематическое вовлечение будущих учителей в активную самообразовательную деятельность будет способствовать осознанию ими значимости для них самообразования, принятию ими самообразовательной деятельности не только как объекта познания, но и как средства удовлетворения познавательной потребности, что обуславливает формирование положительной мотивации и приводит к осознанной активности будущих педагогов в процессе формирования их самообразовательной компетентности.

Установление личностно-значимого смысла самообразовательной компетентности приводит к активизации сознания и к достижению желаемого

результата. Поэтому необходимо, чтобы осознание будущими учителями важности самообразовательной деятельности происходило с включением механизмов рефлексии. Идея рефлексивности заключается в том, что процесс подготовки будущего учителя становится более управляемым с включением механизмов рефлексии. С рефлексивным уровнем самосознания связаны самоанализ, самооценка, самоконтроль конечных результатов деятельности с целью коррекции и самосовершенствования этой деятельности. Рефлексивная позиция, в перспективе нашего исследования, характеризует личностно-ценностное отношение будущего учителя к самообразовательной деятельности, к себе как к профессионалу. Таким образом, при включении механизмов рефлексии в процессе осуществления самообразовательной деятельности происходит осознание сущности самообразования, собственных результатов самообразовательной деятельности, и, как следствие, формирование положительной мотивации к осуществлению самообразовательной деятельности.

В связи с этим, ориентируя студентов на самообразовательную деятельность в процессе их адаптации к кредитной системе обучения, необходимо обеспечить 1) чтобы самообразование носило добровольный характер (мотивационная сфера); 2) чтобы личность осознавала свои идеалы, жизненные планы и вытекающие из них образовательные задачи и цели (целеполагание); 3) чтобы у студентов сформировались умения самостоятельно познавать предмет (процессуальная сторона), выбирать приемы работы, планировать время, организовывать самоконтроль. Важными являются также активность и положительные эмоции студентов в самообразовательной деятельности.

Кроме того особое значение при кредитной системе обучения имеет информация обратной связи, позволяющая непрерывно сравнивать достигнутое студентами состояние с запланированными результатами, то есть осуществление мониторинга. Мониторинг в образовании, как указывается в литературе (Гузев 1999, 134), необходим для анализа видов деятельности. Основным средством реализации целей и задач мониторинга является рейтинговая система контроля и оценки знаний студентов, которая является атрибутивной характеристикой кредитной системы обучения и обеспечивает накопление, анализ информации об учебной деятельности учащихся, непрерывное отслеживание результатов их обучения и прогнозирование их развития. В результате, самообразование студентов при кредитной системе обучения тоже носит информационный характер. При этом качество и своевременность информации определяют эффективность процесса формирования самообразовательной компетентности, тем самым формируя положительное отношение к кредитной системе.

3. Выявление второго условия

На основе анализа психолого-педагогической литературы, обобщения исследований и опыта профессиональной деятельности мы пришли к выводу, что одним из условий эффективного функционирования системы формирования самообразовательной компетентности будущих учителей является активизация самообразовательной деятельности будущих учителей посредством использования интерактивных материалов (электронных учебных пособий, активных раздаточных материалов).

Процесс обучения предполагает активную познавательную деятельность обучаемого посредством использования комплекса средств обучения, к которым относится мультимедийно-технологический комплекс, электронные учебные пособия. Так, электронные учебные пособия позволяют стимулировать познавательную деятельность студентов за счет оперативного тестирования, постепенного усложнения материала, системы наводящих вопросов, корректирующих методов, системы вопросов, упражнений, задач на определение характера ошибок в усвоении материала и выявление их причин, которые стимулируют студента к дальнейшему обучению. Однако для активизации самообразовательной деятельности обучаемых необходимо использование методов обучения, направленных на развитие самостоятельной деятельности студентов. К таким методам мы относим проблемный метод, метод проектов, исследовательский и видеометод.

В этой связи П. И. Пидкасистый (1980, 176) подчеркивает, что самостоятельная деятельность усвоения знаний и сам процесс их применения приводит к возникновению новых знаний, стимулирующих мышление, становится источником развития творческого, или, как говорят психологи, продуктивного мышления. Поэтому обучаемый должен научиться самостоятельно приобретать знания, пользуясь самыми разнообразными источниками информации, уметь работать с этой информацией, обращаясь к различным способам информационной деятельности, при этом приобретение знаний не должно носить пассивный характер, необходимо с самого начала вовлекать обучаемых в активную познавательную деятельность. Исходя из вышесказанного, мы пришли к выводу, что для активизации самостоятельной деятельности студентов необходимы две составляющие – технологическая и методическая, к которым мы отнесли учебно-методический комплекс, представляющий собой: учебные материалы к занятиям, методические рекомендации к занятиям, дидактические раздаточные материалы, электронные презентации к каждой теме учебного занятия, электронное учебное пособие с самопроверяемым тестовым редактором. Электронное учебное пособие – это электронное учебное издание, содержащее наиболее важные разделы учебного курса, а также вопросы для

самоконтроля, список литературы, карты, атласы, указания, рекомендации к учебному занятию и др., которое обладает официальным статусом данного вида издания, присваиваемого государственным органом. При проектировании ЭУП мы использовали мультимедийную технологию, гипертекстовую технологию и язык программирования. В целом процесс создания ЭУП включал следующие основные этапы: поиск информации в соответствии с учебной программой; конструирование модуля как системообразующей единицы, создание гипертекста (гиперссылок) в соответствии с модулем, конструирование тестов. При разработке ЭУП мы использовали модульный подход, в котором модуль рассматривается как целевой функциональный узел, в котором объединено: учебное содержание и технология овладения им в систему высокого уровня целостности (см. Цявичене 1989, 96).

Модульная технология преобразует образовательный процесс так, что обучающийся самостоятельно (полностью или частично) обучается по целевой индивидуальной программе. Модульное обучение базируется на личностно-деятельностном подходе: только тогда учебное содержание осознанно усваивается, когда оно становится предметом активных действий обучающегося, причем не эпизодических, а системных. Поэтому, разрабатывая задания, педагог ориентирует студентов на цель учебной деятельности, мотивирует ее принятие, определяет систему учебного самоконтроля и самооценки, обеспечивая таким образом самоуправляемый рефлексивный образовательный процесс.

В рамках каждого модуля обучающийся всегда имеет дело как с предметными заданиями, так и с видами деятельности, связанными с получением и использованием этих заданий. Итоги контроля по модулю характеризуют в равной мере и успешность учебной деятельности, и эффективность педагогической технологии, выбранной преподавателем.

Контрольные задания для модулей позволяют оценить уровень усвоения конкретных предметных знаний по дисциплине. В каждое задание включены структурные элементы научных знаний, подлежащих усвоению, и определен вид деятельности по их использованию. Контрольные проектные задания для модулей, построенные на деятельностной основе, предусматривают количественную оценку уровня сформированности самообразовательной компетентности, позволяющие выполнить самообразовательную деятельность в целом. А. И. Тажигулова (2000, 37) выделяет следующие виды модулей: организационный, методический, информационно-обучающий и справочный. Организационный модуль составляет анкеты, позволяющие получить необходимую информацию об обучаемом. Методический модуль раскрывает цели и задачи данного курса, включает необходимые рекомендации для преподавателей и обучающихся по работе с курсом для достижения уровня не ниже базового. Здесь же приводится оглавление содержания курса. Информационно-обучающий модуль содержит собственно учебный материал

и систему упражнений. Справочный модуль представлен учебными материалами справочного характера, упражнениями для обучающихся.

В своем электронном пособии мы предлагаем три модуля, построенные в зависимости от содержания изучаемого курса. В структуру электронного учебного пособия мы включили три модуля: Модуль 1 «Организационный» содержит вопросы, направленные на осмысленное изучение всей дисциплины в целом. Модуль 2 «Содержательный» рассматривает основные вопросы курса, ориентирован на подготовку студентов осознанно перейти на третий модуль. Модуль 3 «Технологический» включает технологию разработки и проектирования уроков, внеклассных мероприятий (см. рис. 1).

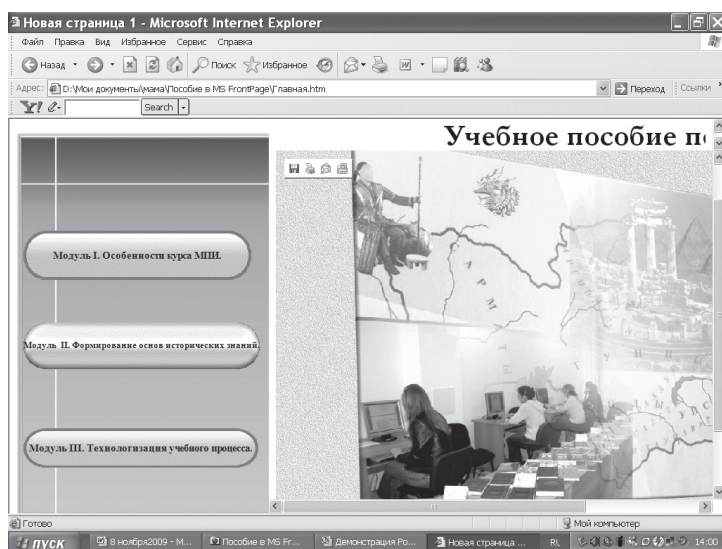


Рисунок 1. Фрагмент электронного учебного пособия

Данное учебное пособие позволяет соединить процессы изучения, закрепления и контроля учебного материала, создать условия для индивидуального стиля работы. При проектировании электронных курсов необходимым условием успешной его реализации является соблюдение ряда педагогических и дидактических принципов.

На практике студент осуществляет взаимодействие с ЭУП как на практических занятиях, так и в рамках самоподготовки к занятиям. Последовательность усвоения учебного материала по пособию была следующей: изучение теоретического материала по пособию, осмысление и закрепление теоретического материала с помощью контрольных тестов, решение профессиональных задач с помощью видеоматериала и комплекса специальных заданий. Так на рисунке 2 показаны возможности электронного учебного пособия в использовании видеоматериалов.

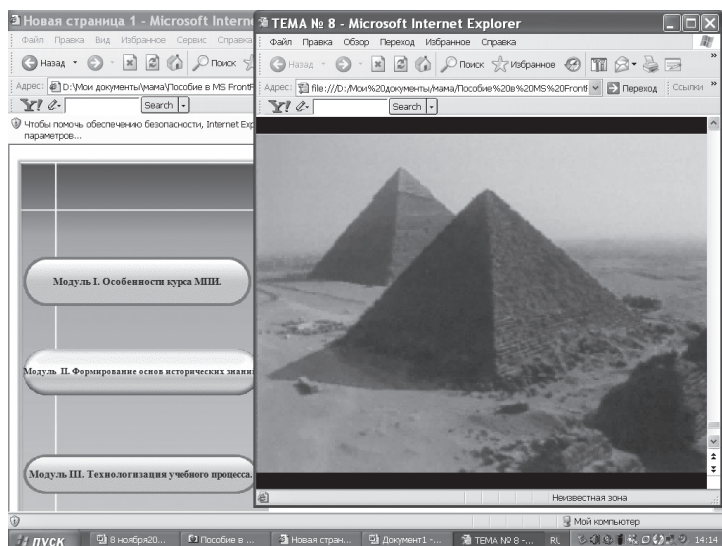


Рисунок 2. Фрагмент использования в пособии видеоматериалов по теме «Наглядные методы обучения»

Продуктивному взаимодействию преподавателя и будущего учителя на занятиях способствует возможность организации индивидуальной образовательной траектории освоения курса. Для этих целей пособие снабжено тестовыми заданиями, примерами, теоретическим материалом, дополнительными сведениями, видеоматериалами. На рисунке 3 показаны фрагменты тестовых заданий, использованных в пособии, а также система самопроверки тестовых заданий.

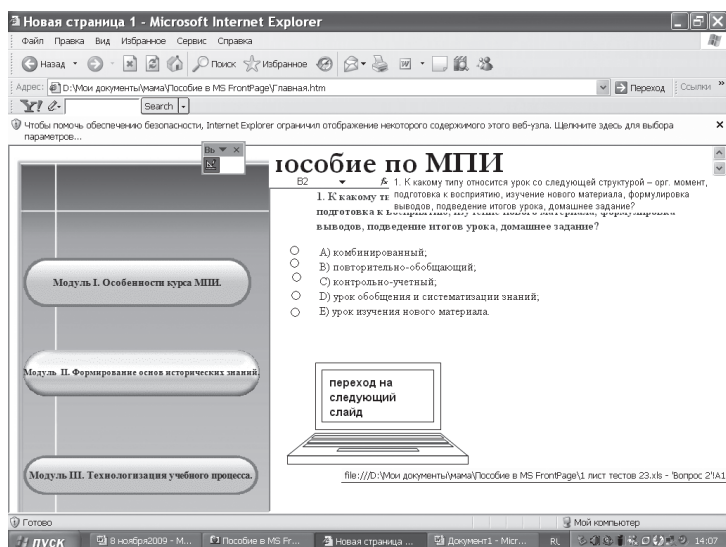


Рисунок 3. Фрагмент использования тестового материала в электронном пособии

Таким образом, ЭУП позволяет достаточно продуктивно решать проблему индивидуализации обучения в вузе, позволяет студенту выбирать оптимальные темы для изучения, способ изучения материала, способы проверки и самопроверки знаний, время и место, отводимые для овладения материалом.

Реализация данного условия осуществляется путем предоставления каждому студенту учебно-методического комплекса по каждой дисциплине учебного плана, который составляет учебно-методическое обеспечение образовательного процесса при кредитной системе обучения. УМКД включает краткое описание курса и содержит программу обучения (syllabus); перечень всех разделов учебного материала по данной дисциплине с указанием числа кредитов; планы практических занятий, СРС и СРСП; тезисы лекций; перечень форм и средств контроля знаний с указанием содержания, сроков их проведения; тестовые задания, вопросы и карточки устного и письменного опросов, проблемные вопросы диспутов, тренингов, круглых столов, сценарии деловых игр и т.п. Необходимо отметить, что УМКД должен быть представлен как в печатном, так и электронном варианте и выдан до начала учебного процесса.

4. Выявление третьего условия

Рассмотрим третье педагогическое условие – включение будущего учителя в творческо-поисковую деятельность, обеспечивающую личностный рост будущего учителя. Становление самообразовательной компетентности будущего учителя может осуществляться только непосредственно в самообразовательной деятельности студента по мере его возрастающей самостоятельности.

Личностно-деятельностный характер формирования самообразования диктует необходимость построения учебного процесса с точки зрения логики развития личности будущего педагога, его субъективного внутреннего состояния, его индивидуальной программы обучения. При кредитной системе обучения индивидуальный план студента, где он самостоятельно определяет элективные и обязательные дисциплины для обучения, является обязательной составляющей образовательного процесса.

Проведенный нами опрос студентов и учителей на тему подготовки к самообразованию и условий ее совершенствования позволил установить, что большинство респондентов (80%) считают, что предоставление обучающимся возможности быть активными и самостоятельными является крайне необходимым условием. Многие опрошенные отмечают, что в настоящее время в условиях быстрой смены информации, стремительного развития новых информационных технологий необходимо быть инициативной, самостоятельной,

творческой личностью, способной постоянно самосовершенствоваться и быстро адаптироваться к изменяющимся условиям. Вследствие репродуктивной, недостаточно самостоятельной деятельности в вузе 38,2% респондентов испытывают трудности при необходимости обновления и пополнения своих знаний. 50,9% учителей затрудняются организовать самообразовательную деятельность своих учащихся. Большинство же студентов отмечают, что именно кредитная система способствует формированию самообразовательной компетентности.

В связи с этим одним из основных педагогических условий успешного формирования самообразовательной компетентности мы считаем включение будущего учителя в творческо-поисковую деятельность, обеспечивающую личностный рост будущего учителя, когда студент «действует как активный субъект, включая все свои общефункциональные психологические механизмы, а также всю свою эмоциональную сферу, свои духовные переживания при решении познавательных и коммуникативных задач» (см. Пидкасистый 1980, 240)

Важнейшей предпосылкой осознания будущим педагогом важности выполняемой им деятельности является межличностное равнопартнерское взаимодействие, представляющее собой «отношения координации, сотрудничества» (Зимняя 2004, 32). В таком случае происходит изменение акцентов с репродуктивной позиции студента на принципиально другую – инициативную, конструктивную позицию обучающегося, что несомненно обеспечивает его личностный рост. Будущий учитель становится центральной фигурой учебного процесса. В связи с этим преподаватель приобретает иную роль и функцию в учебном процессе. Он выступает в роли компетентного консультанта в учебном процессе, координатора их самостоятельности в области изучаемых дисциплин, оказывающего им необходимую помощь и поддержку. Все действия преподавателя направлены на создание условий, обеспечивающих становление будущего педагога, его личностный рост посредством самообразовательной деятельности.

Признание себя субъектом деятельности непосредственно связано с формированием самосознания будущего учителя. В работах Ю. Н. Кулюткина, Л. Н. Лесохиной, В. В. Столина, Г. С. Сухобской, посвященных данной проблеме, самосознание рассматривается как осознание и оценка человеком себя как субъекта практической и познавательной деятельности, а также как личности (самооценки, интересов, жизненных ценностей, мотивов поведения и т.п.).

Самосознание выступает тем внутренним механизмом, благодаря которому человек способен не только сознательно воспринимать воздействия окружающей среды, но и самостоятельно, осознавая свои возможности, определять меру и характер своей активности, направленной на овладение социальным опытом деятельности и поведения. Самосознание делает человека способным ставить перед собой цели, задачи деятельности, планировать

и осуществлять способы их достижения, определять причины неудач и корректировать деятельность и себя как субъекта этой деятельности.

Структура самосознания включает три основных компонента: познавательный, эмоционально-ценностный, действенно-волевой (регулятивный) компонент.

Познавательный компонент является основополагающим в системе самообразовательной деятельности. Данный компонент предусматривает самопознание будущим педагогом себя и своей самообразовательной деятельности на основе наблюдения за самим собой, за своей деятельностью и способами её осуществления и дальнейшего самоанализа.

Эмоционально-ценностный компонент предусматривает формирование отношения у будущих педагогов к себе и самообразовательной деятельности, возникающих на основе самоанализа и самооценки её качества и результатов. Поэтому особое внимание на данном этапе следует уделить рефлексивной активности будущего учителя, показателями проявления которой могут выступать способность к самоанализу и к самооценке, критичность мышления, стремление студента к обоснованию своей позиции.

Действенно-волевой (регулятивный) компонент предполагает корректирование, перестройку собственной деятельности на основе её самооценки, то есть формирование собственной «Я – концепции», собственного стиля самообразовательной деятельности.

Реализация данного условия осуществляется на основе принципа индивидуализации (составление индивидуального плана студента, составление собственной траектории обучения) и дифференциации путем решения разного рода задач, заданий разного уровня сложности: использование разных вариантов разнотипных заданий; применение заданий разной степени трудности; дифференцированное инструктирование студентов при выполнении самостоятельной работы; разное количество заданий по одной теме для студентов различного уровня обучаемости, которые выдаются студентам в рамках УМКД. Данное условие мы реализуем через разработку программ самообразовательной деятельности, подготовку и проведение занятий СРС и СРСП со свойственной каждому виду спецификой, введение спецкурсов, направленных на формирование у студентов навыков самообразовательной деятельности.

5. Выводы

Программа самообразовательной деятельности предполагает обучение студентов по индивидуальной образовательной траектории через построение каждым студентом (при необходимости с помощью консультанта)

индивидуального учебного плана и выбор элективных дисциплин. Такая программа обеспечивает индивидуальный и дифференцированный подход к каждому обучающемуся, учитывая его личностные качества, способности, интересы, мотивы, способствует развитию сознательного отношения к своей деятельности и рефлексии. Наличие программы самообразовательной деятельности особенно помогает тем студентам, которые идут с опережением и желают сократить сроки своего обучения в вузе.

Как показали исследования педагогов и собственный опыт работы в вузе, становление субъекта деятельности происходит в процессе социального взаимодействия, реализуемого в форме групповой беседы, дискуссий, микропреподавания, ролевой игры, педагогической практики.

Таким образом, исходя из вышеизложенного, можно сделать следующий вывод: включение будущего учителя в творческо-поисковую деятельность, обеспечивающую личностный рост будущего учителя, способствует формированию самообразовательной компетентности, поскольку у студентов формируется представление о самообразовании в рамках профессиональной деятельности, вырабатываются объективные критерии для самоанализа и самооценки себя как субъекта этой деятельности, образуются ценностные ориентиры в профессиональной сфере, формируется установка на профессиональное саморазвитие и самосовершенствование.

Библиография

- Гузев, В. В. (1999), Интегральная образовательная технология. Москва.
- Зимняя, И. А. (2004), Ключевые компетентности как результативная целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. Москва.
- Леонтьев, А. Н. (1977), Деятельность. Сознание. Личность. Москва.
- Пидкасистый, П. И. (1980), Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении: Теоретико-экспериментальное исследование. Москва.
- Райский, Б. Ф. (1977), Выявление и учет сдвигов в формировании у учащихся готовности к самообразованию. В: Райский Б. Ф. (ред.), Формирование у учащихся готовности к самообразованию. Волгоград, 26–31.
- Сластенин, В. А./Исаев, А. М./Мищенко, А. М. (1997), Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений. Москва.
- Тажигулова, А. И. (2000), Педагогические принципы конструирования электронных учебных пособий в условиях информатизации профессионального образования. Алматы [диссертация].
- Цявичене, П. Ю. (1989), Теория и практика модульного обучения. Каунас.
- Чирков, В. И. (1996), Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека. В: Вопросы психологии. 6, 116–132.

JĘZYK

OLGA IVANISHCHEVA
Murmansk Arctic State University

ENDANGERED-LANGUAGE DICTIONARIES FROM THE PERSPECTIVE OF THE DICTIONARY MAKER AND SPEECH COMMUNITY¹

KEYWORDS: endangered language, Kildin Saami language, lexicography

ABSTRACT: The article discusses issues related to making a dictionary of an endangered language, specifically the case of Kildin Saami, the language of the ethnos that inhabits only the Kola peninsula in Russia. The article considers three oppositions: “dictionary versus language”, “dictionary versus user”, and “dictionary versus dictionary maker”, which lead to a conclusion regarding the peculiarities of the work of a lexicographer making such a dictionary. The article describes issues related to the variety of language and orthography selected and the scope of the speaker’s background knowledge, which has a tendency to shrink or transform under conditions where speakers are aging, traditional folk culture is being lost, and there are global changes in the sociocultural environment of the ethnos.

1. Introduction

Creating an endangered-language dictionary involves consideration of several possible oppositions: “dictionary versus language”, “dictionary versus user”, and “dictionary versus dictionary maker”. In every opposition, the role of a dictionary is determined by its primary and original purpose – as a collection of words – but has its own peculiarities that distinguish an endangered-language dictionary from dictionaries of major languages. The issues common to the endangered languages – the aging of language speakers, the disappearance or decline of literature in the language, the neglect of culture for political, social and economic reasons, and the degeneration or extinction of the ethnos – are reflected in the content of a dictionary, the extent to which the language is preserved, motivation to study it, and how it is taught.

¹ The research was carried out as part of a grant of Russian Foundation for Humanities “Anthropocentric Structure of the Lexical System of the Kildin Saami Language: Specificity and Developments Trends” (project № 17-14-51001).

2. Research

2.1. Article Focus

The article is focused on the dictionary versus dictionary maker opposition. A maker of an endangered-language dictionary can be either a native speaker or a researcher with no command of the language. The purpose of such dictionaries is study and translation and they are often intended to help representatives of the ethnos to study or improve their understanding of their own language. In this situation, it is of interest to explore the issues which the maker of a dictionary for a critically endangered language faces with regard to the speech community. These have not been addressed in the literature, although they are mentioned (for instance: Mosel 2011). I was forced to address the issues when making three dictionaries of the Kildin Saami language, which is represented only in Russia on the Kola peninsula (the Murmansk region). Our experience of long-term field research, and scientific discussions with colleagues and speakers, support the ideas of Mosel: that the purpose of an endangered-language dictionary is not translation or language studies, but its description for the purposes of revitalization and scientific research (Mosel 2011).

2.2. Research Subject and Approaches

The issue of Kildin Saami language revitalization has arisen recently in the Saami community and especially sharply in Russian and foreign research.

The Saami languages belong to the Finno-Ugric branch of the Uralic language family and are divided into western and eastern groups of dialects based on phonetic and morphologic differences.

The western dialects (Southern Saami in Sweden and Norway; Ume Saami in Sweden; Pite Saami in Sweden and Norway; Lule Saami in Sweden and Norway; North Saami in Sweden and Norway) and the eastern dialects (Inari Saami in Finland; Skolt Saami in Finland, Norway and Russia; Akkala Saami in Russia, Kildin Saami in Russia, Ter Saami in Russia) are, in some sources, referred to as separate languages (see, for instance: Rießler 2007; Шеллер 2010). In this paper, the Saami languages of the Kola peninsula are referred to as the Kola Saami languages.

An analysis of the sociolinguistic situation of the Kola Saami languages shows that they have lost their position due to a centuries-long Russian-speaking environment. A number of historic, demographic, social, and institutional factors have contributed to this situation.

In spite of state policy and the work of public organizations there has not been result in an increase of the Kola Saami-speaking population. The limited everyday

functions of these languages, the lack of motivation for study of the Kola Saami languages among the youth of the Murmansk region compared to their interest in studying the languages of the Norwegian Saami (the North Saami), and the aging of speakers have all led to a deterioration in the situation of the Kola Saami languages.

The work of E. Scheller, a researcher from the Arctic University of Norway, has contributed to research into the Kola Saami languages, addressing the social factors affecting their function and concluding that all four are seriously endangered by a language shift from Saami to Russian (Scheller 2004; 2007; Шеллер 2010; 2012). Scheller's works describe the conditions needed for the revitalization of Kola Saami languages. The Saami community in Russia is also actively suggesting measures for the preservation and revitalization of their language, in particular the language nest methodology, an immersion-based approach to early childhood education. This methodology has revitalized the North Saami languages in Norway and is also used for teaching the Saami languages in Finland.

Making dictionaries and scientific research into the Kola Saami languages will definitely contribute to their revival. This is why the identification of issues related to the lexicographical description of endangered languages is of immediate interest for both the scientific community and for the speech community. Kildin Saami is the subject of our research for several reasons: first of all, there are no dictionaries of any Kola Saami language other than Kildin; secondly, Kildin Saami is the basis of the Kola Saami writing system; and, thirdly, I has contributed to research and lexicographical description of the Kildin Saami lexis.

2.3. Research Methods

When making Saami dictionaries, we used the following sociolinguistic methods: a field study, questionnaires, written surveys and interviews, an expert survey, and a biographical approach (a case study used to examine contemporary life). We also used the Saami archives and libraries of the Murmansk region alongside descriptive methods, componential analysis, definition analysis, and continuous and random sampling.

2.4. Results

2.4.1. Dictionary versus Language

In the context of an endangered language, the dictionary versus language opposition refers to the correlation between the composition of presently available dictionaries (including the coverage of the lexis/lexes) and the language material they represent.

The most well-researched area of Saami language is the toponymy lexis (Керт 2007). Grammar and phonetic features were studied by P. Zaykov (Зайков 1987), G. Kert (Керт 1971), G. Kostina (Костина 2006), P. Sammalahti (1998), and S. Tereshkin (Терешкин 2002). The issue of borrowings and substrate lexis (originally Saami) was raised in the works of Kert (Керт 1971). A stratum of borrowings from Baltic, German, and Russian languages into the was also studied by Kert (Керт 1971; 2009). The fullest dictionary of eastern dialects of the Saami language is the two-volume “Koltan-ja Kuolanlapin Sanakirja” by T. Itkonen (1958). This dictionary contains important lexical material; however, the headwords belong to Paatsjoki Saami which makes working with the dictionary challenging despite the fact that the second volume contains indexes in Finnish, German, and one of the Norwegian Saami dialects (Зайков 1987, 10; Терешкин 2002, 18). “Comparative and Onomasiologic Dictionary of Karelian, Vepsian, and Saami Dialects” (Баранцев/Зайков/Зайцева и др. 2007) contains approximately 1500 notions in 24 Karelian, 6 Vepsian, and 5 Saami dialects, arranged by notion and topic, and including an index of topics and register of notions. There are three translation Kola Saami dictionaries: the “Saami-Russian dictionary” (Курч 1985) which has 8000 entries, the “Saami-Russian and Russian-Saami dictionary” (Керт 1986) which has about 4000 entries and “Saami-Russian dictionary” (Антонова 2014) which has 7500 entries. The multimedia Kola Saami lexicography project of Giellatekno, the Saami Language Technology Center at the Arctic University of Norway is designed for a wide audience. All modern IT-based dictionaries serve the needs of those who study Kola Saami languages and represent the lexis and grammar of different Saami dialects. The work of the Saami Language Technology Center underlines the importance of language technology and they emphasize that their electronic dictionaries combine a dictionary and a morphological analysis, and also provide grammar details (Тростеруд 2012). Russian electronic dictionaries contain translation equivalents and basic grammar (<http://saami.forum24.ru/>). Development of a language resource tool like WordNet is required for automatic processing of texts in a given language. The closest things to these for the Kola Saami languages are produced by the developers at Giellatekno. A project to develop Samoyed multimedia dictionaries, managed by J. Normanskaya, is based on unique software which will allow all researchers who possess fieldwork recordings to create multimedia dictionaries that combine the sound, dialect, and etymological aspects of a dictionary (<http://lingvodoc.ispras.ru/>).

In our opinion, the primary issue in the framework of the “language versus dictionary” opposition is the lack of a full database of Kildin Saami language

2.4.2. Dictionary versus User

Within the dictionary versus user opposition we consider the correlation between the potential and the real users of an endangered language (see, for instance, De Schryver/Prinsloo 2011; Hornáčková-Klapicová 2012; see also: Шеллер-Большц 2015, 160; Огнева 2011, 423; Вадас-Возьны 2010).

Considering this with respect to the available Kildin Saami dictionaries: “Saami-Russian and Russian-Saami dictionary” (Керт 1986) is a study dictionary intended for primary-school children, and its purpose, as described by the author, is to aid students to master the native (Kildin Saami) language and Russian; “Saami-Russian dictionary” (Курч 1985) is intended for Finno-Ugric language specialists, ethnographers, and others interested in the Saami language; and “Saami-Russian dictionary” (Антонова 2014) is for anyone studying the Saami language, including native speakers who would like to learn to write and read in the language, and teachers and specialists in the Saami and other Finno-Ugric languages (Антонова 2014, 5). “Saami-Russian dictionary” (Антонова 2014) appeared in conjunction with her Saami translation of “Pippi Longstocking”, a book by Swedish author A. Lindgren. According to Scheller, a member of the editorial group, the dictionary is an additional tool that will help those reading the book “Pippi Longstocking” in Saami.

“The Oxford Guide to Practical Lexicography” describes several types of dictionary users. The authors claim that the way to make a dictionary that meets a particular demand is to study the requirements of the user: his needs and skills. One must clearly understand who will use the dictionary, what for, and what skills they will need. In order to decide which group the user belongs to, one needs answers to the following questions:

User type: Is the user an adult, a young child, or a school pupil? If they study the language, is it at beginner, intermediate, or advanced level? Are they a general user or a specialist (if so, in what field)? What are the user’s aims: learning, personal, or professional?

Usage type: Why does the user need the dictionary? Is it for general purposes (looking up meanings of unknown words, checking spelling or pronunciation, doing crosswords); study of a particular subject; language studies; translation from one language to another; producing text in the language; preparation for written or oral examination?

User skills: What type of skills does the user already have? Do they have knowledge of the peculiarities of lexical and grammatical structure of languages in general and a certain language (or languages) in particular? Are they able to use dictionaries in general? It is very important to have information about what potential users do when they use a dictionary, what they like and do not like about particular dictionaries, and what their expectations are (Atkins/Rundell 2008, 28–33).

The user of Kildin Saami dictionaries described in the guidelines and forewords of the existing dictionaries is a native speaker and/or a person who is studying the language. No portrait of such a language user has ever been made. Nevertheless, it is extremely important for determination of dictionary type. Our research shows that the potential and real users of the Kildin Saami language are not the same.

This happens first of all for sociolinguistic reasons that depend on such factors as the number of Kildin Saami speakers and number of those who would like to study it. The exact number of people who know Kildin Saami is not known. According to the 2010 Russian population census data, 15,7% of 1771 Kola Saami can speak their native language (Национальный состав 2013). Systematic language teaching for the Saami is available at only one Russian school – the state-financed Lovozero Comprehensive secondary school. Presently there are 21 pupils studying the Saami language. There are also some optional irregular Saami language classes in different localities in the Murmansk region. Consequently, dictionary usage is mostly confined to a small group of people who have a desire to study the language and the possibility of doing so. This group of users uses the dictionary to study the language and translate from one language into another (usually for the translation of literature from Russian into Saami and from Saami into Russian). The skills of these dictionary users are limited to a command of the spoken language with no knowledge of grammar and, in some cases, with no dictionary-use skills at all.

The needs of a user/culture-bearer and user/language researcher have sometimes been replaced with one another in the history of the Kola Saami dictionaries. For instance, the “Saami-Russian dictionary” (Курч 1985) was issued by a Moscow publishing house under the auspices of the Russian Academy of Science in an edition of 1720 copies (the number of Saami ABC copies was 500 published at the same time). According to the community, it was not a Saami-Russian dictionary that should have been published but a Russian-Saami one, because the Saami know Russian well but do not know their native language (Смирнов 1989). This need was partially met in 1986 when “Saami-Russian and Russian-Saami dictionary” (Керт 1986) was published, although it was intended for primary-school children and not well disseminated.

The latest “Saami-Russian dictionary” (Антонова 2014) solves this problem because the foreword says that the dictionary is intended as an aid for reading a book, i.e. for passive language knowledge.

2.4.3. Dictionary versus Dictionary Maker

2.4.3.1. Background

In the dictionary versus dictionary maker opposition we consider the correlation between “dictionary maker” and “language researcher”. This opposition is the focus of this paper and is especially important for endangered languages.

As in presented in Mosel’s description of documentation of the endangered languages in Papua New Guinea (the endangered languages of Papua New Guinea (Samoan languages)), the principal differences between making a dictionary for a major language and an endangered language is that documentation of endangered languages is a non-profit enterprise, and those creating databases are not native speakers. However, as explained in the previous section, dictionary-making should be preceded by understanding who will use the dictionary and for what purpose: that is, a dictionary should meet the interests of both speakers and researchers. The best option would be to make two dictionaries: one meeting the needs of language speakers, and the other meeting the needs of researchers and their scientific work. But, if it is not possible to make both, the first option has priority. Making an endangered-language dictionary is connected with several issues crucial for researchers, such as, for instance, choice of the base dialect for the dictionary, definition of dictionary type, and decisions about the spelling of individual words. Speakers of a language should decide which dialect is to be primary for the dictionary, but if this right is given to the researcher, they should decide based on the number of speakers of each dialect, their age, and how the dialect is used for different functions. If an endangered language has no standardized orthography, the dictionary maker should consult the language community. When doing so, they should remember that this issue is often political. Despite the fact that alternative spellings can make the dictionary bulky, sometimes keeping such alternatives cannot be avoided (Mosel 2011).

Our experience of making Kildin Saami dictionaries confirmed Mosel’s claims and also revealed issues with the selection of language variant, orthography, and information to be included in definitions.

2.4.3.2. Language Variation and Orthography Selection

A special issue arises if the maker of an endangered-language dictionary does not know the language or knows only one of its variants. In such situations, the requirement that a dictionary addresses the interests of both language speakers and language researchers becomes more important than ever. The maker of a Kola Saami dictionary maker needs to select both a dialect (base language) and its orthography.

The Kildin dialect (Kildin Saami language) was selected as the base for writing Saami from the moment it was developed from a Latin base in the 1930s. Kildin stood above the Tuloma Saami and Ter Saami dialects because in the areas where it was spoken there were well-trained teachers who knew both Russian and Saami. In the 1930s, Kildin Saami began to be “standard Saami” (see, for instance, ГАМО 1935).

The makers of the three current bilingual dictionaries of Kildin Saami had different views on the orthography of this language.

The discussion between the supporters of the different orthographic systems (that of Kuruch et al. and that of Kert) is focused on two letters: h and j. These phonemes have a different graphical image in the dictionary by P. Sammallahti and A. Hvorostuhina (1991): ’ and ѝ respectively. The same letters are used in the “Saami-Russian Dictionary Primary School Handbook” (Куруч/Виноградова/Яковлева 1991).

The supporters of graphemes h and j (or ’ and ѝ in other sources) believe that the letter j stands for a voiceless palatal fricative sonant j, and the letter h is used for preaspiration before voiceless p, t, k and affricates tʃ, tʃʃ (Куруч 1985, 529). The opponents of this theory think that these letters duplicate the existing letters x and ѝ and do not stand for a particular sound (Керт 2007, 12). It should be noted that Kert’s opinion regarding the absence of particular sounds for letters h and j is based on experimental work at a phonetics lab whereas the opinion of h and j supporters is based on the personal linguistic feelings of speakers. Phonetic research into the consonant system of Kildin Saami has not been carried out by anyone but Kert.

Use of ä and ǟ to indicate semi-palatalization of a preceding consonant also causes disagreement, and use of special characters to indicate the vowel length is controversial too. The reasons for the appearance of palatalized consonants are also under discussion, as is their indication. M. Rießler (2007) considers palatalization to be due to inherent language reasons, while Kert (Керт 2007, 12) says it demonstrates the influence of Russian.

Two orthographic systems hinder not only dictionary-making, but also teaching, and the spread of Kola Saami languages on the whole and Kildin Saami in particular.

2.4.3.3. Definition Content

On the one hand, lexicography is a descriptive science since it describes the attributes of a word and, on the other hand, it is an interpretive science as we can see if we consider the content of a dictionary entry.

The issue of the essence and structure of a dictionary definition has not been yet settled. According to some researchers, we should distinguish between the terms definition, interpretation, and description.

An interpretation enables a word to be understood generally and properly; the notion of an interpretation of a word is wider than that of a definition. There

is a concept according to which a lexical meaning of a word is found within its interpretation which is seen as translation of a word into a special semantic language (Апресян 1995, 69). The term interpretation is often understood in a broad sense, for instance, as explanation of a word's sense (Перцова 1988, 4). However, in bilingual lexicography, the term is understood in a narrow sense – as a way to translate non-equivalent lexis: “a descriptive equivalent” (Берков 1996, 181), “a description-definition” (Бурак 2002, 27).

When distinguishing a definition from a description, E. A. Nida (Найда 1983, 66) notes that a definition gives the minimum necessary information about an object whereas a description contains more than just a word's meaning.

In logic, description is considered to be a technique similar to ostensive definition: explanation by example, characteristics, and comparisons. As such, and unlike a definition, the description does not differentiate between distinctive/non-distinctive or essential/non-essential because the only aim being pursued is to find out as many properties of the object being described as possible (Ивлев 1997, 159). Description therefore appears to be a logical operation, a mental technique used to find, clarify, and specify the meaning of a sign expression in one language or another (Горский 1974, 100). The cognitive function of description is closely connected with its purpose – to expose the content of a certain notion, to characterize a certain object in a way that will allow us to distinguish it from other objects. This is why “to give a good definition is to expose the essence of the object under definition”. One should take into account the relativity of such an essence: what is primary for one purpose might be secondary from the viewpoint of another purpose (Ивин 2002, 93–94).

I am interested not in form of the definition (which is well-studied), but the content. By the definition content we mean the set of features associated with an object/notion. The basic principles to be taken account when selecting the features in a dictionary definition are discussed in linguistic literature: they are essentiality, sufficiency, fullness. The way such information is presented in a dictionary can be considered as a bracketed commentary. A commentary as part of the reference apparatus may specify a word (word commentary), a text (text commentary), or a situation (situation commentary), although traditionally a commentary is understood to be an explanation added to a text in order to directly manage the reader's perception.

Additional information in a dictionary entry can have a range of positions: it may be detached in a special area, included in a commentary, or used as a descriptive element in a definition. There are no criteria determining the place for such notes: it is decided by the intuition of the dictionary's author. Thus, in “The Unabridged Defining Dictionary” (Кузнецов 2000) the encyclopedic information is either marked with a • sign, or included in the body of the interpretation in brackets or a with a prepositional phrase like “In ancient Rome”, “In the Middle Ages in Western Europe”, “In Christianity”, etc. Analysis of dictionary entries shows that additional

information is divided into information about a notion/realities and information about a word, although the latter is actually the privilege of linguistic (philological) dictionaries and should not have anything to do with an encyclopedic dictionary.

Thus, information about a notion/object in “The Unabridged Defining Dictionary” is represented by following rubrics: 1) history of an object/notion; 2) description of an object – either without any introductory formula or using “depicted as”; 3) area of its application/distribution – information presented using formulas like “used as”, “applied as”, “inhabits”, “widespread in”, “is typical for”; 4) composition, content, features – using formulas like “is made of”, “mostly”; 5) period of application/distribution – indicated using the formulas “initially”, “earlier”, “in the old days”; 6) superstitious beliefs and symbology connected with the object/notion – with the formula “is considered”.

Information about a word in “The Unabridged Defining Dictionary” is presented in the form of an etymologic note, that is, interpretations using the formulas “according to”, “in the name of...”, “by ...” (e.g. IL – from the name of aircraft designer S. V. Plyushin (1894–1977) (Кузнецов 2000, 388)) or “originally” to indicate an obsolete meaning of a word (e.g. anecdote – originally: amusing or insightful story from the life of a historic person, legendary hero, etc. (ibidem, 40)).

In many cases in an entry of “The Unabridged Defining Dictionary” there is a shift of information about a word and a notion: sambo – a combat sport, allowing submission holds (acronym for: self-defense without weapons; developed in the USSR in the 30s by combining most effective techniques of other martial arts) (Кузнецов 2000, 1142).

2.4.3.4. Culturological Commentary in Definitions

If the information about a word can be called a linguistic commentary, the information about a notion/realities can be a commentary of two different kinds: factual and culturological.

A factual commentary corresponds to a level of description of a scientific notion (element, process, historical fact, organism, fact about community life, etc.). Its characteristics are objectivity, exactness, and specificity. Perfect examples of scientific notion descriptions are the definitions of terms in specialist encyclopedic and defining dictionaries.

Features of an object that are actualized in factual commentary most often correspond to its features as presented in an encyclopedic dictionary. For instance:

dágbe – the kob antelope, antelope horse [black head, white face and mane, horns up to 1 m long, bended backwards; shoulder height 1.5 m, weight up to 350 kg; feeds in the mornings and in the evenings by the water; of belligerent character, especially males] (Выдрин/Томчина 1999, 252–253).

Compare this to the information in “The Unabridged Encyclopedic Dictionary”:

antelopes – a group of even-toed ungulate species of the bovidae family; most of male bovids have horns; occur mostly in Africa (wildebeests, hartebeests, roan antelopes, gemsboks, etc.) and Asia (nilgais, four-horned A., goitereds, saiga antelopes, chamois); many A. are hunted (meat, leather); number of some species is decreasing, some are protected; some species exist mostly in national parks (Прохоров 2000, 57).

Though in “Mandinka-Russian dictionary” the focus is on the animal’s appearance and habits, and in “The Unabridged Encyclopedic Dictionary” it is on their biological features, kinds, and habitat, in both cases the information uncovers a scientific notion.

A culturological commentary differs from a factual one by giving information that is related to a language speaker: it describes the function of an object not through its nature, but in relation to man, that is its practical use, the role of the object in cultural life.

The following example from a “Mandinka-Russian dictionary” shows the difference between a factual and a culturological dictionary. In the dictionary entry for Mandinka *bawòlò* with meanings

“1. Egyptian goose; 2. Shoveler”, there is just a factual commentary for the second meaning: “(drake: black-and-green head and neck, chestnut belly; white breast and lower neck, the upper part in darker; spatula-shaped beak is bluish-black; duck: with brown speckles, upper body is darker, chestnut belly; wing is 22–25 cm; breeding season in the temperate climate areas of Eurasia)”

whereas there is also a culturological commentary on the first meaning (general coloring is lightish brown, upper part of wings is white, flights are black, primaries are shimmering green, internal are chestnut and olive; black rump and tail; chestnut spot on the breast; wing is 35–42 cm, weigh is about 2.5 kg; diet includes new grass and seeds; flesh is insipid, sometimes almost inedible) (Выдрин/Томчина 1999, 119).

See also the description of *béé-ká-dóónin-tìgè* ‘take little by little’ game, where, alongside the factual commentary there is a culturological one:

They put a twig into a pile of sand; the players sit around it and take sand by small portions to the rhythm of a song until the twig falls down; the one who was the last to take the sand loses [symbolizes joint meal] (Выдрин/Томчина 1999, 128).

Commentary content is determined by several factors, including the type of lexis, the purpose of the dictionary, and, in the case of a bilingual dictionary, the difference of cultures.

It takes a lot of effort to gather the information for making such a commentary. The first issue that a dictionary maker faces is what information sources to

use. Traditional methods such as fieldwork, association experiments, and the use of national databases, should, in the case of endangered languages, be accompanied by analysis of written sources, if there are any, and data from ethnographic sources. This recursive use of material (the dictionary maker has to use facts recorded by another researcher) creates subjective presentations of realia in the dictionary, but there is no other way. Work with consultants is hindered by their age (they tend to be seniors) and that their interpretation of the word is dependent on their life experience and their understanding of a word's meaning.

Thus, we found some discrepancies between the meanings of Kildin Saami words belonging to the "Terrain" thematic group recorded in consultants' data and those in the Kola Saami dictionaries. For instance, the word уррът, according to the consultant, means "large mountains (like Lovozerskie)". In the dictionaries this word is given with somewhat different meanings: "high mountain, rocky mountain" (Антонова 2014, 325), "mountain (rocky)" (Керт 1986, 100), "rocky mountain" (Куруч 1985, 373). If a speaker has never seen the Lovozerskie mountains, he will assign another meaning to this word. One should see a realia to exactly define the meaning of a word. Most detailed commentary was obtained for the lexeme кәнньт, which is recorded in the dictionaries as "hill, mountain, upland" (Куруч 1985, 99; Антонова 2014, 88; Керт 1986, 36) but, in the consultant's interpretation, this was expanded by the inclusion of a number of characteristics such as size, vegetation, and how easy it is to travel through.

The basics of traditional culture in endangered-language communities are often connected with aspects of trades and tourism. The first implies the use of a trade lexis in trades and household activities, and the second represents the symbolization of culture and language. One Saami language researcher notes that a minority language is seen as a language different from all other languages. It is considered not a means of communication, but as a symbol for something different and as something that cannot be studied, only forgotten. And this is one of the reasons why teaching minority languages has poor results, because the original purpose is not to study the language but to perform a symbolic act (Тростеруд 2012, 5).

2.4.3.5. Dependence of Dictionary Type on Researcher's Interests

According to Mosel, dictionaries of endangered languages are most often compiled by a teacher or a missionary who has regular contact with languages speakers or lives in the community: a dictionary is usually a by-product of their research (Mosel 2011).

It is evident that in such cases the dictionary type can depend on the researcher's scientific interests. They are often connected with the mission that the researcher has assigned himself to.

The making of our dictionaries (Иванищева/Бакула 2013; Иванищева/Эрштадт 2014; Иванищева/Митина 2015) arose from the need to preserve

the unique linguistic material belonging to different thematic groups, reflecting notions vital for the Saami connected to the environment, flora, and fauna, and terminology connected with the household and spiritual worlds.

This task has, to a large extent, defined the conception of our dictionaries. Our starting point was that a Kildin Saami dictionary has to carry out a very important function – the preservation of components of a traditional worldview, which encapsulates the most important life senses of the northern ethnos. The lifestyle of indigenous minority people is determined mainly by three factors: weather conditions, settlement type, and household type. The last two determine the type of the culture. The knowledge of such people reflects a more archaic, fundamental human attitude to the world, one arising from the viewpoint of the senses and the utilitarian values of folk culture.

Our dictionaries are translation (bilingual) dictionaries, i.e. they contain an original Saami word and a dictionary entry with translated equivalent, most often in the form of a description. Apart from the Saami lexis, equivalents, comments, and explanations are given in Russian. But the focus in the dictionaries is not on the grammatical features of a word, but on a culturological commentary that reflects the background knowledge of a speaker. For example:

тӱссэм – belt, waistband (for men, made of Russia leather or dry cow leather, up to 10 cm wide, fastened with decorated metal buckles. Festive belt has a decor of metal or bone; on the left side there is a sheath fastened to the belt with chains, on the right side there is a leather bag for papers etc.). Commentary: Malitsa ‘deerskin overcoat’ shirts are belted with a leather belt – tasma ‘reindeer herder’s belt’, decorated with bone (of reindeer horn) or metal plate. It is fastened with a shaped copper buckle. Metal decorations for this peculiar belt, according to consultants, were earlier brought from Pechora. Essential tasma attributes are also a sheathed grindstone (туамчас топненесьт), a reindeer herder’s tag (нуури логойне), a knife (ныйип) in a sheath (тоххп), and a tool for repair of lasso (вуэррь). A knife was necessarily fastened to a multiple strand chain. Behind a tasma there might sometimes hang a charm (паннь) finished and fastened to a rawhide belt and made of bear’s tooth (нагпаннь) or wolf’s tooth (пальтеспаннь) (Иванищева/Эрштадт 2014, 74–75).

A native speaker is “hiding” a lot behind a word: associations that are social and personal, childish and adult, from everyday experience and literature. A standardized set of such data is often called the background knowledge of a native speaker and is accumulated gradually. According to V. Kasevich, a language is the fruit of the cultural evolution of particular communities (Касевич 2013, 161).

As for the languages of the indigenous minorities of the North, the “dying” languages, the focus on the cumulative language function is especially promising in terms of ensuring the accumulation and storage of a verbalized experience of the spiritual and material culture of a people. In a situation where the natural transfer

of a language tends to disappear, it is important for a linguist to make a point of the essential function of language – to accumulate the knowledge and cultural experience of speakers. This position allows us not only to preserve the cultural wealth accumulated by a language for future generations, but also to understand people's psychology, and thus to work out a suitable strategy for the revitalization of the language.

3. Conclusion

Analysis of different approaches to making dictionaries of endangered languages, specifically study of the oppositions dictionary versus user, dictionary versus language, and dictionary versus dictionary maker/researcher, allows to conclude that, when the purpose of a dictionary is to describe an endangered language to enable revitalization and research rather than for translation or language study, it is the principles of the lexicographer's and researcher's work that are of critical importance. In this situation, they should pay attention to the variety of language selected, orthography, and the scope of the speaker's background knowledge, which tends to be reduced or changed as speaker's age, traditional folk culture is lost, and the sociocultural environment of the ethnoses changes. It is therefore possible and desirable to shift the type of dictionary from a simple dictionary to a translation dictionary that includes a culturological commentary. This approach not only allows knowledge of the folk culture to be preserved for future generations, but also promotes revitalization of the language.

Bibliography

- ATKINS, B. T. S./RUNDELL, M. (2008), *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. New York.
- DE SCHRYVER, G.-M./PRINSLOO, D. J. (2011), Do dictionaries Define on the Level of their Target Users? A Case Study for Three Dutch Dictionaries. In: *International Journal of Lexicography*. 24 (1), 5–28.
- HORNÁČKOVÁ-KLAPICOVÁ, E. (2012), Bilingual Lexicography and a Slovak-Spanish-English Theological Dictionary. In: *XLinguae Journal*. 5 (3), 2–41.
- ITKONEN, T. I. (1958), *Koltan – ja kuolanlapin sanakirja*. Helsinki.
- MOSEL, U. (2001), Lexicography in endangered language communities. In: <http://www.linguistik.uni-kiel.de/sldr/stuff/CUP_Mosel_Lexicography140809.pdf> [accessed: 20 XII 2015].
- RIESSLER, M. (2007), Grammatical borrowing in Kildin Saami. In: Matras, Y./Sakel, J. (eds.), *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*. Berlin, 229–244.
- SAMMALLAHTI, P. (1998), *The Sámi languages. An introduction*. Kárášjohka.
- SAMMALLAHTI, P./HVOROSTUHINA, A. (1991), Удць Сәмь соагкпәгкә. Оһсеожһка.
- SCHELLER, E. (2004), Kolasamiska – språkbyte eller språkbevarande? En sociolinguistisk studie av samernas språksituation i Ryssland. D-uppsats. Umeå.
- SCHELLER, E. (2007), Samiska i Ryssland – planläggning av en sociolinguistisk utredning. In: Bull, T./Kusmenko Ju. (eds.), *Språk og språkforhold i Sápmi*. Berlin, 173–200.

- АНТОНОВА, А. А. (2014), Саамско-русский словарь. Сámь-рúшш сáньнэххк. Мурманск.
- АПРЕСЯН, Ю. Д. (1995), Избранные труды. Лексическая семантика. Москва.
- БАРАНЦЕВ, А. П./ЗАЙКОВ, П. М./ЗАЙЦЕВА, М. И. и др. (2007), Сопоставительно-ономасиологический словарь диалектов карельского, вепсского и саамского языков. Петрозаводск.
- БЕРКОВ, В. П. (1996), Двухязычная лексикография. Санкт-Петербург.
- ВЫДРИН, В. Ф./ТОМЧИНА, С. И. (1999), Манден-русский словарь (манинка, бамана). 1: А, В, D-DAD. Санкт-Петербург.
- БУРАК, А. Л. (2002), Просто о сложном. Опыт создания русско-английского переводческого словаря. В: Вестник Московского университета. 1, 25–32.
- ВАДАС-ВОЗНЫ, Х. (2010), Языковая картина мира и перевод: ошибки и заблуждения. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. I, 493–508.
- ГАМО (1935), Государственный архив Мурманской области. Ф. Р-194. Оп. 1. Д. 45. Л. 1
- ГОРСКИЙ, Д. П. (1974), Определение: Логико-методологические проблемы. Москва.
- ЗАЙКОВ, П. М. (1987), Бабинский диалект саамского языка (фонологно-морфологическое исследование). Петрозаводск [диссертация].
- ИВАНИЩЕВА, О. Н./БАКУЛА, В. Б. (2013), Словарь лексики духовной культуры кольских саами. Мурманск.
- ИВАНИЩЕВА, О. Н./ЭРШТАДТ, А. М. (2014), Словарь лексики традиционных промыслов и хозяйственных занятий кольских саамов (на материале кильдинского диалекта саамского языка). Мурманск.
- ИВАНИЩЕВА, О. Н./МИТИНА, Ю. С. (2015), Зоонимикон кильдинского диалекта саамского языка: учебный культурологический словарь. Мурманск.
- ИВИН, А. А. (2002), Практическая логика. Москва.
- ИВЛЕВ, Ю. В. (1997), Логика. Москва.
- КАСЕВИЧ, В. Б. (2013), Когнитивная лингвистика: в поисках идентичности. Москва.
- КЕРТ, Г. М. (1971), Саамский язык (кильдинский диалект). Ленинград.
- КЕРТ, Г. М. (1986), Словарь саамско-русский и русско-саамский. Ленинград.
- КЕРТ, Г. М. (2007), Проблемы возрождения, сохранения и развития языка и культуры кольских саамов. В.: Наука и бизнес на Мурмане. 5(62), 9–16.
- КЕРТ, Г. М. (2009), Саамская топонимная лексика. Петрозаводск.
- КОСТИНА, Г. В. (2006), Вокалическая система кильдинского диалекта саамского языка в свете русско-саамской интерференции. Санкт-Петербург [диссертация].
- КУЗНЕЦОВ, С. А. (2000), Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург.
- КУРУЧ, Р. Д. (ред.) (1985), Саамско-русский словарь. Сámь-Рúшш Соагкнэхк. Москва.
- КУРУЧ, Р. Д./ВИНОГРАДОВА, И. В./ЯКОВЛЕВА, Р. И. (1991), Саамско-русский словарь. Пособие для начальной школы. Мурманск/Москва.
- НАЙДА, Ю. (1962), Анализ значения и составление словарей. В: Звегинцев, В. А. (ред.), Новое в лингвистике. 2. Москва, 45–71.
- Национальный состав (2013), Национальный состав и владение языками, гражданство населения Мурманской области. В: Итоги Всероссийской переписи населения. 4 (2), 450–451.
- ОГНЕВА, Е. (2011), Культурно-маркированные тексты: проблемы перевода. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. II, 415–426.
- ПЕРЦОВА, Н. Н. (1988), Формализация толкования слова. Москва.
- ПРОХОРОВ, А. М. (2000), Большой энциклопедический словарь. Москва/Санкт-Петербург.
- ШЕЛЛЕР, Е. (2010), Ситуация саамских языков в России. В: Наука и бизнес на Мурмане. 2 (69), 15–27.
- ШЕЛЛЕР, Е. (2012), Ревитализация кильдинского языка — неиспользованные ресурсы. В.: Иванищева, О. (ред.), Саамская идентичность: проблемы сохранения языка и культуры на Севере. Мурманск, 38–47.

- Шеллер-Болтц, Д. (2015), Фиксирование интернациональных связанных корней в двуязычных толковых словарях. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VI/1, 153–165.
- Смирнов, В. (1989). О саамской азбуке и азбучных истинах. В: *Полярная правда*. 16.06, 2.
- Терешкин, С. Н. (2002), Йоканьгский диалект саамского языка. Санкт-Петербург [диссертация].
- Тростеруд, Т. (2012), Роль языковой технологии в сохранении и ревитализации языка. В: Иванищева, О. (ред.), *Саамская идентичность: проблемы сохранения языка и культуры на Севере*. Мурманск, 4–12.

DOMINIKA IZDEBSKA-DŁUGOSZ
Uniwersytet Rzeszowski

UKRAIŃCY O WŁASNYCH BŁĘDACH W POLSZCZYŹNIE – PRZYKŁAD STATYSTYCZNEJ ANALIZY DANYCH W GLOTTODYDAKTYCZNYCH BADANIACH EKSPLORACYJNYCH

Ukrainians on their own errors in Polish language – an example of statistical analysis of data in glottodidactic exploratory research

SŁOWA KLUCZOWE: błędy językowe obcokrajowców, glottodydaktyka polonistyczna, Ukraińcy, analiza statystyczna, badania eksploracyjne

KEYWORDS: foreigners' linguistic errors, Polish glottodidactics, Ukrainians, statistical analysis, exploratory research

ABSTRACT: In the article the results of survey research on the assessment of errors made in Polish by Ukrainians and Poles, as stated by Ukrainian students learning Polish as a foreign language, are shown. This research was a part of twofold research in which students from Poland participated as well, assessing the character and importance of linguistic errors made by foreigners and native speakers of Polish. At first, the results were shown by means of traditionally counting up the number of particular responses. Nonetheless, the information about how much and what kind of additional data could be gained thanks to elements of statistical analysis of data conducted on the same survey is shown in this paper. The results may convince one that statistical analysis of pilot or exploratory nature is worth conducting even with a small research sample, as it allows for highlighting particular problems which should be taken into account while preparing research tools for proper research.

1. Zainteresowanie błędem językowym w glottodydaktyce

Błąd obcokrajowca w języku obcym znajduje się w kręgu zainteresowania językoznawców oraz glottodydaktyków co najmniej od lat 40. ubiegłego wieku. Jednym z centralnych zagadnień naukowych błąd językowy stał się w dobie popularności analizy kontrastywnej (ang. *contrastive analysis*), a więc od momentu ukazania się prac C. C. Friesa (1945), U. Weinreicha (1953), a szczególnie R. Lado (1957), które rozpoczęły okres naukowej refleksji na temat transferu oraz jego skutku – błędów językowych.

W świetle powstałej na gruncie behawioryzmu hipotezy kontrastywnej genezę błędu językowego cudzoziemskiego stanowią różnice strukturalne pomiędzy językiem ojczystym ucznia a docelowym. Wierząco więc, iż wystarczy opisać owe dysproporcje i dyferencje strukturalne, przewidzieć je i wedle nich ułożyć materiały i programy nauczania języka obcego – co czyniono w ramach metody audiolingwalnej – pierwszej naukowej metody nauczania języków obcych.

Rozczarowanie nikłą przydatnością studiów kontrastywnych dla NJO nastąpiło już w latach 70. Zauważono, że nie wszystkie błędy są rezultatem wyłącznie różnic strukturalnych pomiędzy systemami językowymi, ale że pojawiają się również tam, gdzie systemy wykazują zbieżności, nie pojawiają się natomiast we wszystkich potencjalnych miejscach, w których według analiz kontrastywnych powinny się pojawić. Akcent z badań porównawczych dwóch systemów L1 i L2 przesunął się we wspomnianym okresie ku badaniu samych zbiorów błędów: odnajdywaniu prawidłowości, poszukiwaniu wszystkich możliwych źródeł, z których błędy transferowe wynikające z różnic i podobieństw (badania konfrontatywne) stanowiły już tylko jedną z przyczyn. Okres popularności badania błędów, nazwany przez F. Gruczę *lapsologią* (ang. *error analysis*), rozpoczął się od artykułu S. P. Cordera (1967), w którym zaakcentował on relewantność błędu językowego, stanowiącego nośnik informacji o przebiegu procesu uczenia się języka obcego. Corder przedstawił także metodologiczne podstawy badania błędów językowych obcokrajowców aktualne do dziś (Corder 1983, 121 i n.).

Badanie zbiorów błędów cudzoziemskich w okresie popularności badań lapsologicznych doprowadziło badaczy do spostrzeżenia, iż zbiory te ewoluują w czasie, zmieniają się w zależności od osiąganego przez ucznia stadium znajomości języka obcego. Obserwacja ta posłużyła za podstawę wysunięcia hipotezy o istnieniu systemów aproksymacyjnych (ang. *approximative system*, zob. Nemser 1971), czyli przybliżonych, niebędących ani L1, ani L2, a tworem pośrednim, o własnej gramatyce i dużej dynamice (Arabski 1979, 10).

W latach 70. badano więc błędy językowe obcokrajowców w ramach „dialektów idiosynkratycznych” (ang. *idiosyncratic dialect*) lub „dialektów przejściowych” (ang. *transitional dialect*), jak nazywał owe „międzysystemy” językowe ucznia Corder (1971), czyli w ramach „interjęzyka” uczniowskiego (ang. *interlanguage*) – autorem tego terminu jest teoretyk zagadnienia L. Selinker (1972).

W toku badań nad interjęzykiem ustalono szereg czynników błędotwórczych (zob. Arabski 1979, 10; Komorowska 1980, 99–100; Bednarska 2014, 28; Korzeniewska-Rogalewicz 1986, 37) działających w „ukrytej strukturze psychologicznej” (ang. *latent psychological structure*) ucznia. Selinker zwrócił też uwagę na zjawisko fosylizacji błędów (ang. *fossilisation*), czyli zatrzymania się procesu przyswajania języka na pewnym etapie rozwoju, nazywanego przez niego także „zamrożoną kompetencją” (ang. *frozen competence*), „skamieliną” (Komorowska), „pułapką komunikatywności” (Skalska/Skalski 1995) lub „efektem plateau” (Nickel 2002; za: Lipińska 2003, 93).

To osiągnięcie pewnego poziomu komunikatywności, spadek motywacji do dalszej nauki, „zamrożenie” form błędnych w interjezyku, uniemożliwiająca dalszą pracę nad doskonaleniem językowym.

Zjawisko fosylizacji oparte na „pułapce komunikatywności” dotyczy uczących się polszczyzny Słowian, którzy na podstawie podobieństwa pomiędzy L1 i L2 łatwo opanowują sprawności receptywne i poziom komunikacyjny sprawności produkcyjnych. Sukces komunikacyjny, który bardzo szybko staje się ich udziałem, przeciwdziała wzrostowi motywacji do doskonalenia się w poprawności, gramatycznej produkcji językowej na wyższych poziomach. Problem ten mocno dotyka także Ukraińców uczących się polszczyzny, których jako badanych dotyczy niniejszy tekst.

Problem spadku znajomości gramatyki w wypowiedziach obcokrajowców w języku obcym jest aktualny także dlatego, iż od lat 80. minionego wieku języków obcych naucza się w podejściu komunikacyjnym, nastawionym bardziej na skuteczność komunikacyjną, skuteczność aktów mowy i funkcje języka aniżeli na poprawność systemową i normatywną wypowiedzi. Płynność i skuteczność mowy zastąpiła poprawność i zgodność z regułami. Interesujące jest to jak studenci z Ukrainy, uczący się polszczyzny, odnoszą się do obu tych wymiarów kształcenia językowego: komunikatywności i gramatyki.

2. Ankietowe badanie stosunku do własnych błędów językowych w polszczyźnie

Opisany w literaturze przedmiotu problem „zamrożonej kompetencji” u uczących się języka polskiego Słowian skłonił mnie do wysunięcia hipotezy, iż przyswajający polszczyznę Ukraińcy opowiedzą się bardziej po stronie komunikatywności niż poprawności językowej własnych produkcji w polszczyźnie. Wydawać by się mogło, iż nie będą oni demonizować zjawiska błędu językowego ani dążyć do bezbłędności, skoro mają świadomość swej skuteczności komunikacyjnej. Taki przynajmniej opis ich kompetencji językowej wyłania się z literatury.

W celu zbadania stosunku studentów z Ukrainy do własnych błędów w polszczyźnie wykonałam badanie pilotażowe, o charakterze eksploracyjnym – ankietę na temat błędów językowych, by jej wynikami podzielić się ze swoimi studentami (studentów uświadamiam w kwestii popełnianych błędów, badamy problemy transferu negatywnego, wykonujemy tłumaczenia, analizujemy struktury i elementy błędotwórcze, opierając się na elementach analizy kontrastywnej polsko-ukraińskiej). Ankieta była więc przeznaczona raczej do celów dydaktycznych niż ściśle naukowych, choć badani nie byli tego świadomi. Badanie objęło jedynie jedną grupę studentów z Ukrainy (na poziomie zaawansowania B1) w liczbie 23 osób.

Kwestionariusz ankiety dla Ukraińców zawierał pięć pytań zamkniętych i sprawdzał: stosunek do błędów własnych, stosunek do błędów kolegów z Ukrainy, przyczyny popełniania błędów własnych, porównanie błędów obcokrajowców z błędami Polaków w polszczyźnie.

Pierwotnie wyniki ankiety dla Ukraińców połączyłam z wynikami podobnej (także pięć pytań zamkniętych), przeprowadzonej w grupie Polaków (17 osób) – studentów polonistyki Uniwersytetu Rzeszowskiego. Kwestionariusz badał stosunek użytkowników polszczyzny do błędów w języku polskim swoich oraz obcokrajowców. Celem zestawienia było uzyskanie informacji na temat tego, w jaki sposób badani (i Polacy, i Ukraińcy) różnicują błędy językowe użytkowników danego języka i obcokrajowców, jaki jest ich stosunek do obu grup błędów oraz jakie są cechy wspólne ustosunkowania do nich obu grup badanych. Dane wyłonione zostały w procesie podliczenia liczby wskazań, czyli najwłaściwszej metody na uzyskanie podstawowej analizy danych, przedstawione następnie w ujęciach tabelarycznych. Ze względu na nikłą próbę nie podawałam ujęć procentowych (Izdebska-Długosz 2017).

3. Analiza statystyczna ankiety dla Ukraińców

Kwestionariusz ankiety dla Ukraińców poddałam ponownie analizom statystycznym, choć mała próba nie skłaniała do ich przeprowadzenia – w badaniach glottodydaktycznych minimalną próbę badawczą w badaniach ilościowych określa się na 30 osób (Wilczyńska/Michońska-Stadnik 2010, 135). Pozwoliłam sobie jednak na ten metodologiczny eksperyment z nadzieją, iż pewne prawidłowości można będzie zaobserwować nawet w przypadku tak małej próby oraz że uzyskam jakieś nowe dane, które nie wyłoniły się w podsumowaniu liczbowym. Wyniki analiz omawiam poniżej.

3.1. Skuteczna komunikacja czy poprawność językowa

W pytaniu pierwszym badani mieli wyrazić swój stosunek do każdego z podanych 14 stwierdzeń w skali od 1 do 5, gdzie poszczególnym numerom przypisano następujące oceny: 1 – zupełnie się nie zgadzam, 2 – raczej się nie zgadzam, 3 – nie mam zdania, 4 – raczej się zgadzam, 5 – całkowicie się zgadzam. Tabela 1 zawiera średnie uzyskane z tych pięciu wskazań dla każdego z twierdzeń. Jak wynika z tabeli 1, najmniejszą zgodność wykazali respondenci z twierdzeniami dotyczącymi faktu, iż błędy językowe są bez znaczenia, gdyż zachodzi skuteczna komunikacja. Największa zaś zgodność wystąpiła przy twierdzeniach mówiących o pragnieniu bezbłędnego opanowania języka polskiego.

Największy rozrzut ocen ujawnił się jednak przy tezie o bezbłądności (13), przy wysokiej średniej – nie jest to więc cel wszystkich badanych. Najbardziej zgodnych ocen udzielono dla tezy 4., przy niskiej średniej, mówiącej o tym, iż jeśli zachodzi komunikacja, błędy nie mają większego znaczenia.

Tabela 1. Analiza skali do pomiaru stosunku do błędów językowych

	Minimum	Maksimum	Średnia	Odczylenie standardowe
1. Uważam, że nie potrzebuję już nauki polskiego, bo dobrze się już komunikuję	1,00	5,00	1,9565	1,29609
2. Błędy językowe w ogóle nie mają znaczenia	1,00	4,00	1,9565	1,10693
3. Jeśli mam mówić i pisać po polsku z błędami, to lepiej w ogóle nie mówić i nie pisać w tym języku	1,00	4,00	2,2174	1,08530
4. Błędy nie mają dużego znaczenia, jeśli mogę swobodnie się komunikować po polsku	1,00	4,00	2,2174	,73587
5. Za każdym razem, gdy popełniam błąd, czuję wstyd	1,00	5,00	2,9565	1,22394
6. Znać bardzo dobrze język obcy to znaczy swobodnie się porozumiewać, nieważne czy z błędami	1,00	5,00	2,9565	,97600
7. Najważniejsze, że umiem się dogadać i każdy mnie rozumie. Błędy z czasem same znikną	1,00	5,00	3,1304	1,17954
8. Robię dużo błędów w języku polskim i to mnie denerwuje	1,00	5,00	3,3043	1,14554
9. Znać bardzo dobrze język obcy to znaczy nie robić w nim błędów	2,00	5,00	3,5217	,99405
10. Uważam, że muszę się uczyć polskiego, bo chociaż się komunikuję, to jeszcze robię błędy	1,00	5,00	3,8261	1,49703
11. To zupełnie naturalne, że robię błędy w języku polskim, bo dopiero się uczę tego języka	1,00	5,00	3,8696	1,42396
12. Nie powinno się mówić/pisać z błędami	1,00	5,00	4,0000	1,04447
13. Chcę mówić i pisać bezbłędnie po polsku	1,00	5,00	4,0435	1,52191
14. Chcę znać język polski na takim poziomie jak Polacy	1,00	5,00	4,1304	1,45553

Źródło: badania własne.

Widzimy więc, iż skuteczna, ale błędna komunikacja nie jest celem respondentów. Biegłe posługiwanie się językiem to wysoka poprawność językowa i tego badani są świadomi.

3.2. Orientacje poprawnościowe oraz komunikacyjne wśród badanych – analiza czynnikowa

W analizie czynnikowej skali z pytania 1. ujawniły się cztery czynniki – orientacje, które można nazwać kolejno: 1) orientacja poprawnościowa – aktywna; 2) orientacja poprawnościowa – pasywna; 3) orientacja komunikacyjna – mieszana; 4) orientacja komunikacyjna – neutralna.

Orientację poprawnościową – aktywną tworzą następujące twierdzenia: cel to bezbłędność w polskim (4), pomimo sprawności komunikacyjnej trzeba się doskonalić językowo (10), nie powinno się mówić i pisać błędnie (1), cel to znajomość polskiego na poziomie *native speaker* (2), frustracja w przypadku błędnych wypowiedzi, błędy to naturalny przejaw procesu uczenia się (3), definiowanie

Tabela 2. Analiza czynnikowa skal do pomiaru stosunku do błędów językowych

	Składowa			
	1	2	3	4
1. Nie powinno się mówić/pisać z błędami	,857			
2. Chcę znać język polski na takim poziomie jak Polacy	,804			
3. Robię dużo błędów w języku polskim i to mnie denerwuje	,574	,484		
4. Chcę mówić i pisać bezbłędnie po polsku	,903			
5. Jeśli mam mówić i pisać po polsku z błędami, to lepiej w ogóle nie mówić i nie pisać w tym języku	-,484	,447		
6. To zupełnie naturalne, że robię błędy w języku polskim, bo dopiero się uczę tego języka	,555	-,511		
7. Błędy nie mają dużego znaczenia, jeśli mogę swobodnie się komunikować po polsku			,768	
8. Najważniejsze, że umiem się dogadać i każdy mnie rozumie. Błędy z czasem same znikną		-,586	,472	
9. Uważam, że nie potrzebuję już nauki polskiego, bo dobrze się już komunikuję	-,693			
10. Uważam, że muszę się uczyć polskiego, bo chociaż się komunikuję, to jeszcze robię błędy	,873			
11. Za każdym razem, gdy popełniam błąd, czuję wstyd		,880		
12. Znać bardzo dobrze język obcy to znaczy nie robić w nim błędów	,489	,446	,577	
13. Znać bardzo dobrze język obcy to znaczy swobodnie się porozumiewać, nieważne czy z błędami				,752
14. Błędy językowe w ogóle nie mają znaczenia	-,805			

Źródło: badania własne.

znajomości języka poprzez poprawność (12). Bardzo znacząca jest tutaj deklaracja o zamiarze bezbłędnej opanowania polszczyzny (4). Negatywnie skorelowane z tą orientacją są zdania mówiące o tym, iż błędy nie mają znaczenia (14) oraz że komunikacja jest ważniejsza niż popełniane błędy (9). Brak w tej orientacji pasywności, wycofania – zablokowania komunikacji z powodu obawy przed błędem, gdyż takie twierdzenie jest skorelowane negatywnie z tym czynnikiem (5).

Orientację poprawnościową – pasywną wyznacza twierdzenie, w którym znajomość języka jest definiowana poprzez poprawność (12), złość na siebie za niepoprawność (3) oraz negatywnie powiązana teza informująca, iż najistotniejsza jest umiejętność „dogadania się”, a błędy z czasem same zanikną (8). Za pasywność zaś odpowiadają te zdania, w których uwiadcza się wstyd z powodu popełniania błędów (11) oraz chęć wycofania się z komunikacji, jeśli ma ona być błędna (5). Orientacja ta charakteryzuje się także samokrytycyzmem: badani nie dają sobie prawa do popełniania błędów – negatywnie skorelowane jest zdanie mówiące, iż błędy są naturalną cechą procesu uczenia się (6).

Orientacja komunikacyjna – mieszana uznaje co prawda ważność poprawności (definiuje znajomość języka poprzez poprawność – 12), jednak więcej w niej twierzeń o prymacie komunikacji nad ewentualną niepoprawnością (7, 8). Przypuszczać należy, iż osoby odpowiadające tej orientacji nie są zbyt krytyczne

wobec siebie w kwestii niepoprawności, cieszą się zaś swoimi wyrobionymi już sprawnościami umożliwiającymi porozumiewanie się.

Ostatnia, orientacja komunikacyjna – neutralna definiuje język poprzez skuteczną komunikację i ponieważ brak w niej innych twierdzeń, brak także bardziej radykalnych cech, stąd teza o neutralności.

Jak widać, „mocniejsze” są obie orientacje poprawnościowe niż komunikacyjne. Szczególnie mocną pozycję zajmuje orientacja poprawnościowa – aktywna. Respondenci, którzy się w niej mieszczą, definiują znajomość języka obcego poprzez poprawność i chcą wykonać pracę, by zniwelować zjawisko błędu w swoich produkcjach. Ich nadrzędnym celem jest całkowita bezbłędność właściwa poziomowi językowemu *native speaker*.

Obawa przed popełnieniem błędu i nadmierny krytycyzm może być groźny dla tych badanych z orientacji poprawnościowej – pasywnej (zapewne o profilu introwertycznym), którzy z tego powodu mogą zaniechać prób komunikacji.

Respondenci, którzy należą do orientacji komunikacyjnej – mieszanej, mimo iż w definicji skłaniają się ku gramatyczności, to jednak cenią sobie bardziej umiejętności komunikacyjne. O ostatniej grupie wiemy najmniej, gdyż tworzy ją jedno stwierdzenie, iż język to komunikacja, nie ujawnia się jednak ani stosunek do błędu, ani do poprawności.

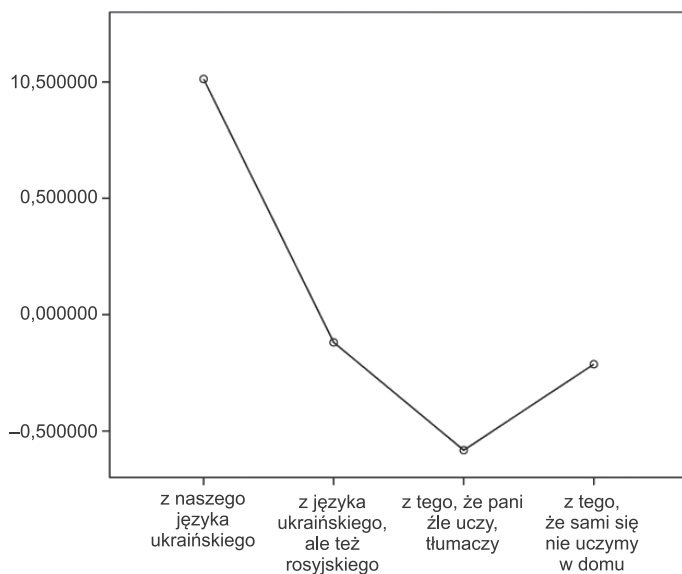
3.3. Geneza błędów a poszczególne orientacje

W pytaniu 2. zapytano o genezę błędów językowych w polszczyźnie Ukraińców: *Błędy, które Ukraińcy robią w języku polskim biorą się z...* Wykresy 1–4 prezentują korelację odpowiedzi udzielonych na to pytanie z poszczególnymi orientacjami wyróżnionymi w analizie czynnikowej.

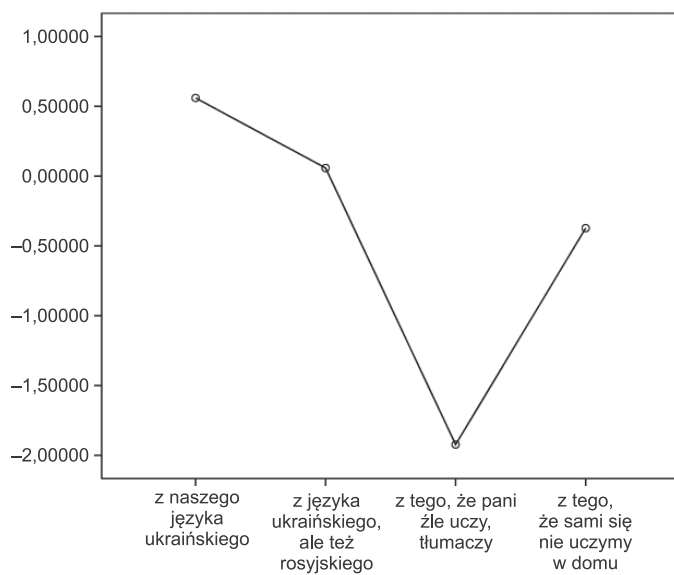
Najwyższą korelację w pytaniu 2. z orientacją poprawnościową – aktywną wykazuje odpowiedź, iż za genezę błędów trzeba uznać system języka ukraińskiego (zjawisko transferu negatywnego z tego języka). Twierdzenie, iż błędy pochodzą z języka zarówno ukraińskiego, jak i rosyjskiego jest powiązane niemal tak samo mocno jak zdanie informujące o zbyt małej pracy samokształceniowej jako przyczynie błędów.

Z orientacją poprawnością – pasywną podobnie jak w poprzednim przypadku najwyższej skorelowana jest geneza dotycząca wpływu interferencji z języka ukraińskiego, niemniej mocniejszy wpływ ma także rola transferu również z języka rosyjskiego oraz świadomość tego, iż studenci za mało czasu poświęcają na naukę w domu – co zgadza się z wcześniej ustalonym samokrytycznym profilem tej orientacji.

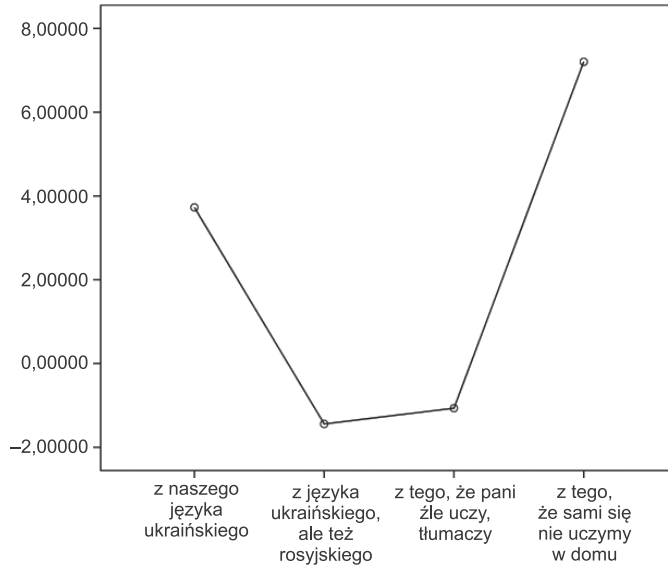
Z orientacją komunikacyjną – mieszaną najmocniej skorelowany jest czynnik braku samokształcenia, a także wpływu systemu języka ukraińskiego. Respondenci tej orientacji wskazali na samych siebie (motywację, chęć do pracy, czas pracy w domu) jako na najbardziej odpowiedzialnych za własne błędy.



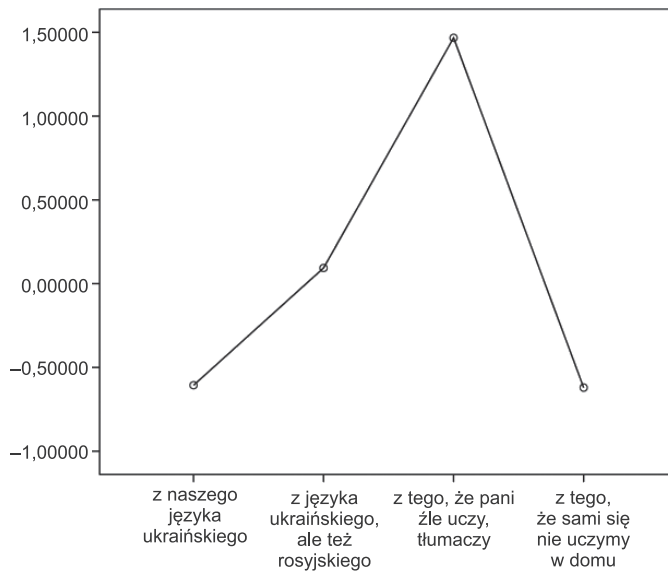
Wykres 1. Korelacja odpowiedzi na pytanie 2. z orientacją poprawnościową – aktywną (źródło: badanie własne)



Wykres 2. Korelacja odpowiedzi na pytanie 2. z orientacją poprawnościową – pasywną (źródło: badanie własne)



Wykres 3. Korelacja odpowiedzi na pytanie 2. z orientacją komunikacyjną – mieszaną (źródło: badanie własne)

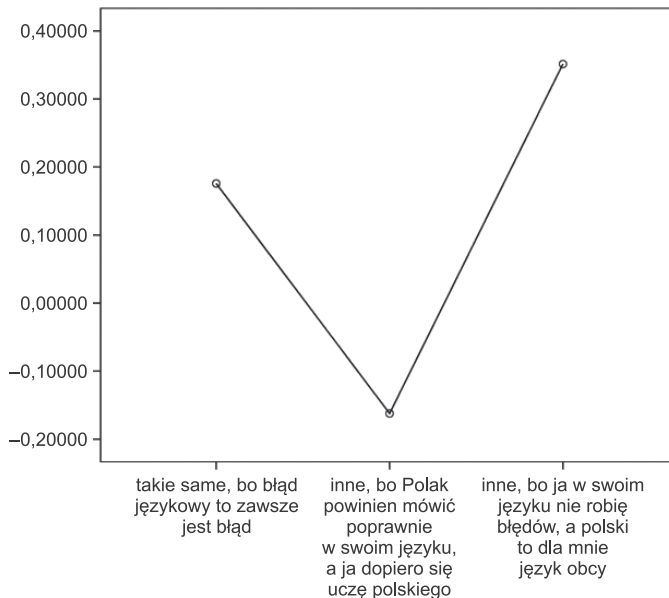


Wykres 4. Korelacja odpowiedzi na pytanie 2. z orientacją komunikacyjną – neutralną (źródło: badanie własne)

Orientacja komunikacyjna – neutralna wykazała powiązanie ze wskazaniem na osobę nauczyciela i jego działania jako czynnik, który najbardziej przyczynia się do popełniania błędów przez uczniów. Ani systemy językowe, ani też sami uczniowie nie są odpowiedzialni za niepoprawność, odpowiedzialne są nieprawidłowe działania nauczyciela.

3.4. Porównanie błędów własnych i Polaków a poszczególne orientacje

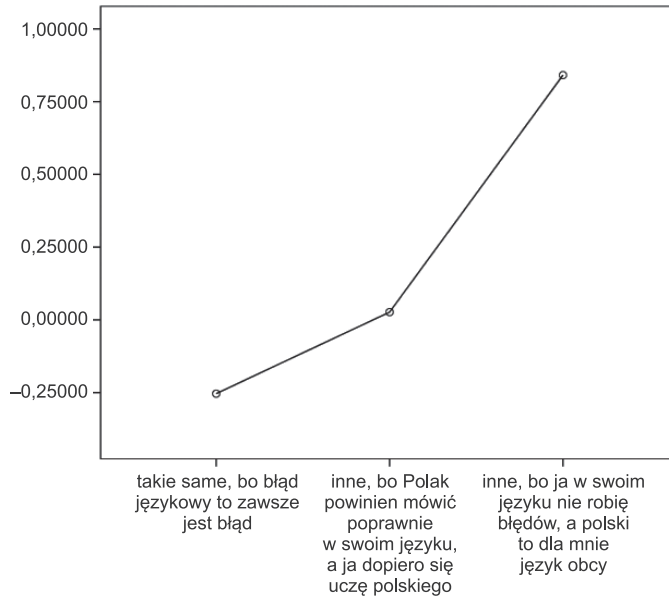
W pytaniu 3. starano się ustalić, jak studenci z Ukrainy oceniają błędy własne, a jak błędy Polaków w polszczyźnie. Pytanie brzmiało: *Błędy Polaka w języku polskim i moje w tym języku są...* Wykresy 5–8 obrazują korelację uzyskanych w tym pytaniu odpowiedzi z wyróżnionymi wcześniej orientacjami.



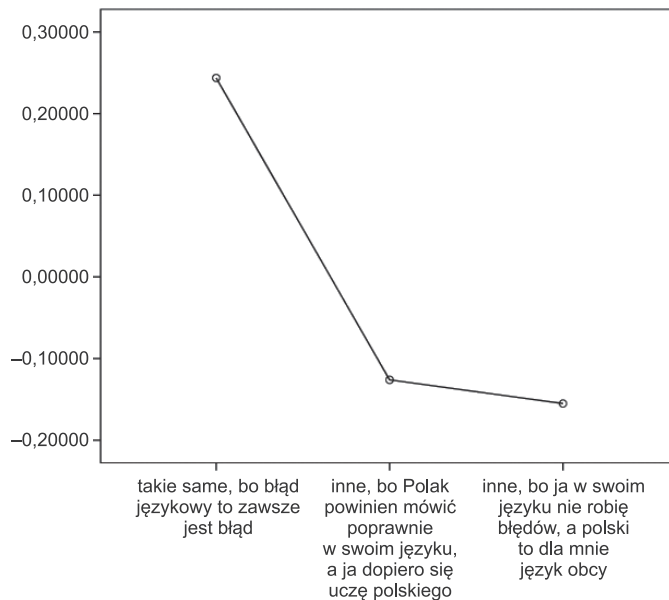
Wykres 5. Korelacja odpowiedzi na pytanie 3. z orientacją poprawnościową – aktywną (źródło: badanie własne)

Z orientacją poprawnościową – aktywną korelują dwa przeciwstawne twierdzenia: iż zbiory błędów Polaków i obcokrajowców są inne – tutaj uwidacznia się dodatkowo perfekcjonistyczne, purystyczne podejście do niepoprawności w języku ojczystym, a także że zbiory te są takie same (uniwersalny charakter błędu językowego).

Na orientację poprawnościową – pasywną największy wpływ mają dwie wypowiedzi o odmiennym charakterze zbiorów błędów. Mamy więc tutaj jednoznaczne rozróżnienie charakteru wykojeń językowych, ze szczególnym wskazaniem własnej bezbłądności w języku prymarnym.

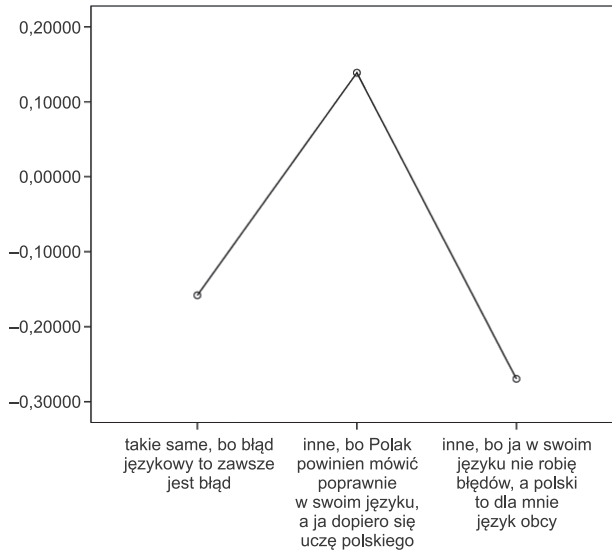


Wykres 6. Korelacja odpowiedzi na pytanie 3. z orientacją poprawnościową – pasywną (źródło: badanie własne)



Wykres 7. Korelacja odpowiedzi na pytanie 3. z orientacją komunikacyjną – mieszaną (źródło: badanie własne)

Z orientacją komunikacyjną – mieszaną znacząco skorelowany jest jedynie jednolity charakter obu zbioru błędów. Z odpowiedzi tej nie wynika jednakże ocena: negatywna lub pozytywna, a jedynie stwierdzenie tożsamości.



Wykres 8. Korelacja odpowiedzi na pytanie 3. z orientacją komunikacyjną – neutralną (źródło: badanie własne)

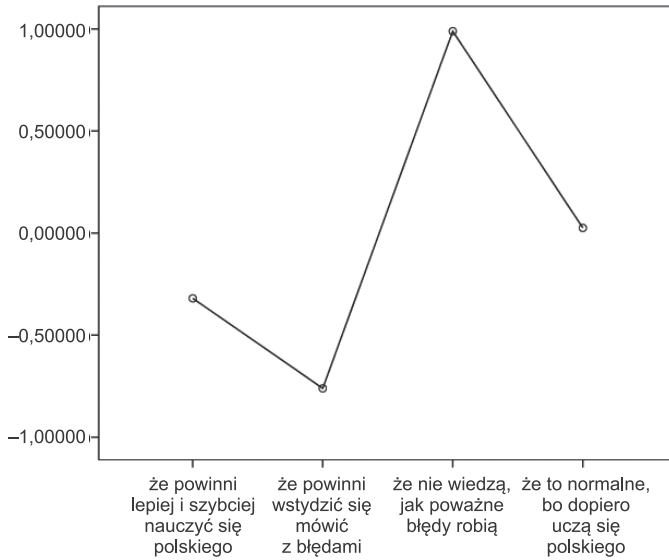
W orientacji komunikacyjnej – neutralnej dominuje odpowiedź różnicująca oba zbiory błędów i zaznaczająca krytyczny stosunek do błędów Polaków.

3.5. Ocena błędów kolegów z Ukrainy a poszczególne orientacje

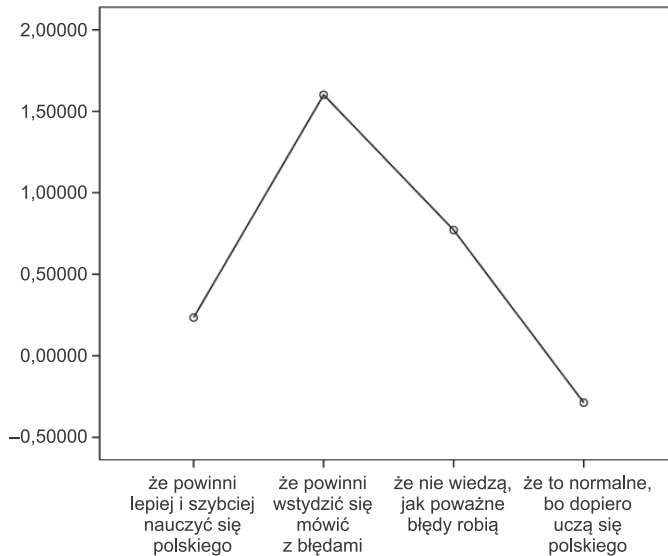
W pytaniu 4. badano stosunek do błędów obcokrajowców w polszczyźnie, tym razem proponując ocenę nie własnych uchybień, a „kolegów z Ukrainy”. Proszono o wybór jednej spośród czterech odpowiedzi, pasującej do stwierdzenia: *Kiedy słyszę błędy w języku polskim moich kolegów z Ukrainy, to myślę...* Wykresy 9–12 przedstawiają korelację odpowiedzi udzielonych na to pytanie z poszczególnymi orientacjami.

Z orientacją poprawnościową – aktywną najwyżej skorelowany jest brak świadomości Ukraińców w kwestii popełniania błędów językowych. Jednocześnie, odpowiedź ta jest krytyczna, a więc wpisuje się w purystyczny i perfekcjonistyczny profil badanych. Zarazem jednak błąd jest zjawiskiem naturalnym, wynikającym z trwającego procesu akwizycji języka.

Wcześniej wyłoniony czynnik wstydu i wycofania się z kontaktów werbalnych w sytuacji wystąpienia zakłóceń kodu językowego w orientacji poprawnościowej – pasywnej znalazł odzwierciedlenie także w przypadku korelacji odpowiedzi udzielonych na pytanie 4. Brak świadomości powagi czynionych błędów „u kolegów” również jest skorelowany z tą orientacją.

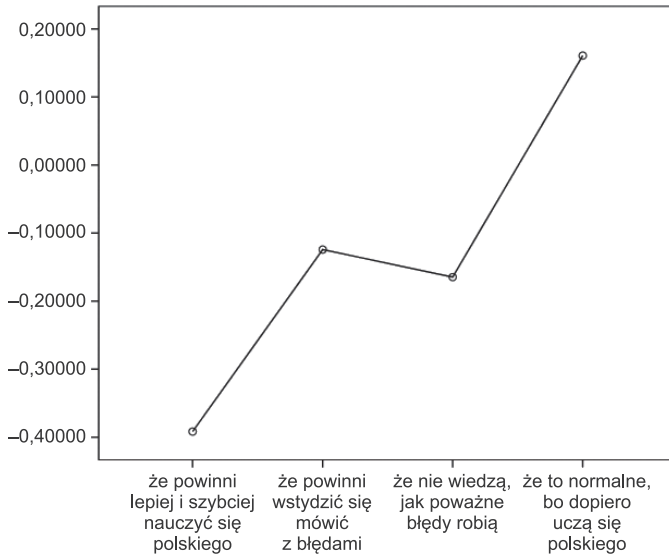


Wykres 9. Korelacja odpowiedzi na pytanie 4. z orientacją poprawnościową – aktywną (źródło: badanie własne)

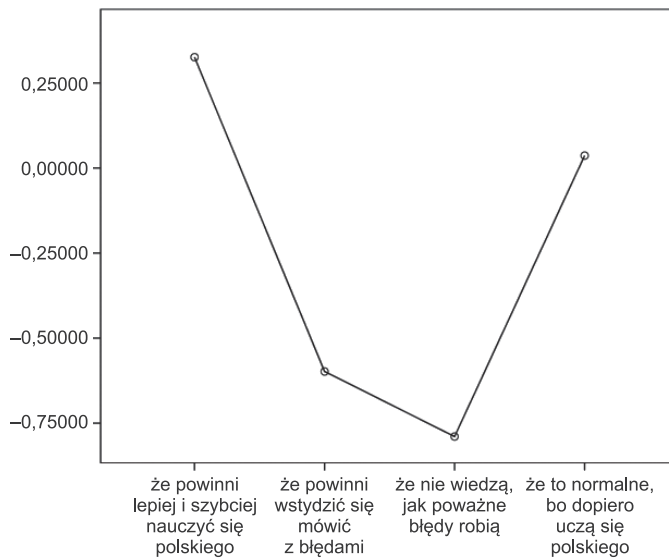


Wykres 10. Korelacja odpowiedzi na pytanie 4. z orientacją poprawnościową – pasywną (źródło: badanie własne)

Z orientacją komunikacyjną – mieszaną najsilniej skorelowana jest odpowiedź dotycząca naturalnego charakteru błędów językowych w procesie akwizycji języka, co nie dziwi, gdyż właśnie on właściwy jest profilowi komunikacyjnemu.



Wykres 11. Korelacja odpowiedzi na pytanie 4. z orientacją komunikacyjną – mieszaną (źródło: badanie własne)



Wykres 12. Korelacja odpowiedzi na pytanie 4. z orientacją komunikacyjną – neutralną (źródło: badanie własne)

W odpowiedziach skorelowanych z orientacją komunikacyjną – neutralną uzyskujemy rozbieżne informacje: najwyższy stopień korelacji ma twierdzenie napominające kolegów o konieczności samokształcenia i doskonalenia językowego, przy jednoczesnym wskazaniu na liberalny stosunek do błędów – jako naturalnych przejawów zachodzącego procesu uczenia się.

4. Podsumowanie

Poszczególne, wyróżnione w wyniku analizy czynnikowej orientacje zostały wzbogacone o nowe cechy, dzięki analizie wpływu trzech kolejnych pytań zamkniętych na omawiane orientacje. Uzyskano nowe dane, które zebrano w tabeli 3.

Tabela 3. Wpływ odpowiedzi udzielonych w pytaniach 2–4 na poszczególne orientacje

Orientacja	Geneza błędów	Charakter błędów Polaków a Ukraińców w polszczyźnie	Stosunek do błędów Ukraińców w polszczyźnie
Orientacja poprawnościowa – aktywna	Błędy jako skutek procesu interferencji z języka ukraińskiego.	Błędy różnią się: wykazują poprawność w języku ojczystym, a polski to dla mnie język obcy. Charakter błędów jest identyczny – uniwersalny charakter błędów.	Ukraińcom brak świadomości wagi popełnianych błędów. Błędy te są jednak naturalne i wynikają z procesu uczenia się języka. Trzeba włożyć pracę samokształceniową, by wyrugować błędy.
Orientacja poprawnościowo – pasywna	Błędy jako skutek procesu interferencji z języka ukraińskiego oraz rosyjskiego, a także niedostatecznej pracy własnej ucznia.	Błędy różnią się: wykazują poprawność w języku ojczystym, a polski to dla mnie język obcy. Od Polaków należy wymagać poprawności w języku ojczystym. Ja dopiero uczę się polszczyzny.	Ukraińcy powinni się wstydzić popełnianych błędów. Brak im świadomości wagi uchybień. Trzeba włożyć pracę samokształceniową, by wyrugować błędy.
Orientacja komunikacyjna – mieszana	Błędy to skutek braku samokształcenia i interferencji z języka ukraińskiego.	Charakter błędów jest identyczny – uniwersalny charakter błędu.	Błędy są naturalną częścią procesu uczenia się. Należy się wstydzić mówić z błędami. Brakuje świadomości wagi popełnianych błędów.
Orientacja komunikacyjna – neutralna	Błędy to skutek złego nauczania oraz procesu interferencji z języka ukraińskiego i rosyjskiego zarazem.	Charakter błędów jest różny. Od Polaków należy wymagać poprawności w języku ojczystym. Ja dopiero uczę się polszczyzny.	Trzeba włożyć w pracę w wyrugowanie błędów. Błędy są naturalne w toku nauki.

Źródło: badania własne.

Wyniki otrzymane w tradycyjnym podliczeniu wskazań były następujące: Poprawność jest kwestią istotną dla uczących się polszczyzny Ukraińców. Dla niemal wszystkich badanych celem nauki języka polskiego jest osiągnięcie bezbłędności, kompetencji językowej równej rodzimemu nosicielowi języka. Komunikacja także jest ważna, ale

nie zwalnia ich z obowiązku doskonalenia językowego. Ukraińcy nie lekceważą swoich błędów, ale nie demonizują ich. Wstyd czy zablokowanie komunikacji z lęku przed popełnieniem błędu nie powinny mieć miejsca. Jako główną przyczynę własnych błędów widzą ankietowani interferencję z języka ukraińskiego i rosyjskiego. Błędy traktują w zdecydowanej większości jako naturalny element procesu uczenia się i w tym widzą główną rozbieżność z błędami Polaków. Część badanych uważa, że błąd ma charakter obiektywny, bez względu na nadawcę. Popełniający błędy Ukraińców musi wykonać pracę w celu wyrugowania błędów (Izdebska-Długosz 2017).

Wyniki otrzymane w ponownej analizie tej samej ankiety – w toku analizy statystycznej mogą nie tylko uzupełniać dane otrzymane drogą tradycyjnych obliczeń (lub modyfikować je), ale przede wszystkim nawet na niewielkich próbach (o liczne niejednokrotnie trudno w glottodydaktyce) pozwalają wyłonić szereg zróżnicowanych kwestii w badaniu pilotażowym, które należałoby poszerzyć w dobrze zaplanowanych badaniach na dużych, reprezentatywnych próbach. E. Siarkiewicz-Bivand pisze:

W badaniach pedagogicznych wiele badań dokonuje się na małych próbach nielosowych. W tym przypadku nie można mówić o wnioskowaniu statystycznym, niemniej jednak, jeśli pewne hipotezy zostaną w takich badaniach potwierdzone, nie należy minimalizować ich znaczenia, są one bowiem prawdziwe dla badanej grupy (1980, 38).

Zagadnienie niemożliwe do dostrzeżenia w ramach tradycyjnych obliczeń, a które znalazło tutaj swój wyraz, to podział respondentów na orientacje, z których każda prezentuje inny stosunek do błędów, poprawności, indywidualnego celu uczenia się języka polskiego. Wynik analizy czynnikowej na tak niewielkiej próbie jak ta, należy potraktować więc jako wartościowy przyczynek do stworzenia pełnowymiarowego narzędzia pomiaru statystycznego.

Bibliografia

- ARABSKI, J. (1979), *Errors as indications of the development of interlanguage*. Katowice.
- BEDNARSKA, K. (2014), *Rola transferu językowego w nauczaniu języka polskiego Słoweńców*. Łódź.
- CORDER, S. P. (1967), *The Significance of Learners' Errors*. W: IRAL, 5, 161–170.
- CORDER, S. P. (1983), *Analiza błędów językowego*, tłum. Skweres, E. W: Allen, J. P. B./Corder, S. P./Davies, A. (red.), Rusiecki, J. (red. wydania polskiego), *Kurs edynburski językoznawstwa stosowanego*. T. II. Techniki w językoznawstwie stosowanym. Warszawa, 116–131.
- FRIES, C. C. (1945), *Teaching and Learning English as a Foreign Language*. Ann Arbor.
- IZDEBSKA-DŁUGOSZ, D. (2015), *Specyficzne problemy nauczania języka polskiego jako obcego w środowisku ukraińskojęzycznym*. W: Gonigroszek, D. (red.), *Języki obce i kultura: Nowe konteksty edukacyjne*. Piotrków Trybunalski, 315–323.
- IZDEBSKA-DŁUGOSZ, D. (2017), *Inność/Obcość akceptowana czy odrzucana? – o stosunku do błędów językowych w polszczyźnie Polaka i obcokrajowca*, Rzeszów [w druku].
- KOMOROWSKA, H. (1980), *Nauczanie gramatyki języka obcego a interferencja. Audiolingwalizm, kognitywizm, interferencja*. Warszawa.

- KORZENIEWSKA-ROGALEWICZ, J. (1986), Błąd leksykalny a dydaktyka języka obcego. Na materiale języka rosyjskiego. Warszawa.
- LADO, R. (1957), *Linguistics across cultures*. Ann Arbor.
- LIPIŃSKA, E. (2003), *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności*. Kraków.
- NEMSER, W. (1971), *Approximative Systems of Foreign Language Learners*. W: IRAL. 9, 115–123.
- SELINKER, L. (1973), *Interlanguage*. W: IRAL. X/3, 209–231.
- SKALSKA, A./SKALSKI, T. (1995), *Pułapka komunikatywności*. W: Mazur, J. (red.), *Kształcenie sprawności komunikacyjnej Polaków ze Wschodu*. Lublin, 49–57.
- SIARKIEWICZ-BIVAND, E. (1980), *Badania kwestionariuszowe: ich miejsce i rola w pracach z zakresu dydaktyki języków obcych*. W: Arabski, J. (red.), *Wybrane metody glottodydaktyki*. Katowice, 32–39.
- WEINREICH, U. (1953), *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York. W: <www.books.google.pl> [dostęp 2 lutego 2014].
- WILCZYŃSKA, W./MICHOSKA-STADNIK, A. (2010), *Metodologia badań w glottodydaktyce. Wprowadzenie*. Kraków.

NATALIA YUDINA
Vladimir Branch of Financial University

TERMINOLOGY OF KINSHIP RELATIONS IN THE RUSSIAN LANGUAGE DISCOURSE OF THE 21st CENTURY

KEYWORDS: person nominations, kinship terms, Russian language of the 21st century, intra- and extra-linguistic tendencies

ABSTRACT: The paper reveals the peculiarities of the functioning of kinship relations terminology in Russian language discourse of the 21st century. The review of subject-oriented scientific literature and discourse use of relationship terms in fiction and mass media of the 20th – 21st century makes it possible to distinguish several tendencies in the functioning of relationship nominations in the Modern Russian language. They are characterized by interdisciplinary and synergetic features and demonstrate the unity of genealogical, mental, social, cultural and linguistic processes and principles typical for a modern Russian society.

Modern language discourse of the 21st century is focused on one of the main parts of speech, which is, beyond any doubt, the noun, having concentrated the fundamental notions and key relations in the characteristics of the society and the language. Moreover, special attention is paid to nouns, which belong to the class of person nominations: they are peculiar in their semantics, interesting from a word-formation point of view, specific morphologically and stylistically. It is necessary to note that person nominations basically enable us to study the language in its connection with the general conditions of its functioning: the study of such nominations makes it possible to see the reaction of the lexical system to social factors. Nominations are

facts of the intellectual culture of a nation (an ethnic group), which create the steady relational ground of this culture – names of kinship, authority, law, economic relations, human, animals, etc., as well as reflect deeply rooted traditions of culture discovered while being historically reconstructed (Yarceva 1990, 175).

Linguistic literature makes it obvious that noun nominations of a person are characterized by a semantic duality, which appears as a result of the process when these names are strongly associated with the actions, activity or behaviour of their objects (Arutjunova 1976, 146), reflect different sides of human life in their meaning (Shmelev 1973, 116) and, to a greater degree, are used not so much to name a person as to give brief information about him or express one's attitude to him (Shmelev 1973, 344;

Kupina 1979, 92). As a result, it is possible to mark a special group of nouns, which serve to denote relations between people or name people who are in relationships classified as interindividual, intersubjective (Shpet 1989, 541) or interpersonal (Zhdanova/Revzina 1992, 46). Such nouns are called relational nouns (relator nouns), and the meaning they have is called relational.

The term “relational meaning” is used both in its narrow and broad sense. On the one hand, “relational meaning corresponds to a characterized or non-characterized relation between two objects... It combines homogeneous entities” (Arutjunova 1980, 234). On the other hand, it denotes “any lexical meaning, which has a relational component” (ibidem).

It is the type of relationship between the specified objects – symmetrical or non-symmetrical – that divides the relational nouns into two figurative groups. The symmetrical relational type includes nouns denoting persons by their relations to joint activity and common entrance into any community: *собеседник, сослуживец, сотрудник, соавтор, друг, компаньон*, etc. If a person has an object-oriented function and a relational component can be found in functional nominations, this type of relationship is called non-symmetrical. It includes a) kinship terms and words similar to them (*отец, мать, дед, бабушка, жених, невеста*, etc.); b) nouns nominating persons by relationships of dependency, authority and subordination (*начальник, подчиненный, вассал, раб*, etc.); c) nominations denoting persons by relationships of patronage, guarding (*шеф, опекун, воспитанник*, etc.) (Sandakova 1996, 37). In some cases the correlation of object names appears due to the relational predicate carrying the mediation function between them: *врач (to cure) пациент, учитель (to teach) ученик, родители (to give berth) дети*, etc. (Vasilev 1994, 28).

Linguists pay special attention to these two types of relational nouns and consider them with different degrees of detalization, from different points of view both synchronically and diachronically. However, kinship terms meet the highest popularity among specialists of various fields of both humanitarian and scientific significance.

The kinship phenomenon, as a unity of genealogical, mental, social and cultural interrelations between the members of the community, has often been and is still considered as a subject matter of several disciplines – history of society, ethnography, anthropology, history of material culture, philosophy, semiotics, cultural studies, as well as biology, genetics, psychoanalyses, etc. (Benveniste 1995; Girenko 1974; Levin 1970; Ol'derogge 1958; Poljakov 1983; Goodenough 1956, Greenberg 1949; Lounsbury 1956, etc.).

Russian linguists challenged the problem of kinship terminology and focused on its thorough and detailed investigation as “a complex of sign forms, which appeared as a result of several transformations of interindividual relations determined by practice” (Poljakov 1983, 50), as “a complex of linguistic factors indicating historical contacts of nations, on the one hand, and resources of language, on the other

hand” (Mejlanova 1985, 114), as well as a specific lexical-semantic group of words characterized by a number of distinctive features.

Russian language literature of the 20th century demonstrated a wide range of scientific ideas concerning kinship terminology. A considerable part of the analysis of kinship relations was represented by comparative and etymological studies (Isachenko 1953; Kolesov 1986; Trubachjov 1957; Trubachjov 1959; Filin 1948, etc.), as well as by comparative-typological research based on different languages, including Russian (Gan-Govej 1994; Mejlanova 1985; Nguen Dyk Tin’ 1981; Sarybaeva 1991, etc.). The semantics of kinship nominations was described in reasonable details (Moiseev 1962; Moiseev 1963, etc.), whereas the derivational, morphological, syntactical and dialectal peculiarities and features of kinship terms were given less attention (Zaharova 1990; Larina 1990; Yudina 2000, etc.).

It is necessary to note that in the 21st century kinship terms continue to be a highly regarded and studied object of linguistic research. Moreover, the terminology of kinship relations has turned out to be helpful in supporting data for the analysis and evaluation of language phenomena and processes viewed from the anthropocentric paradigm. The present-day interest of linguists is focused on the place of kinship terms in the system of language and the method of their perception by various language speakers (Kara-Ool 2003; Li 2013), on the description of the linguo-cultural and ethno-cultural nature of the terminology of kinship relations (Bliznjuk 2006; Mikitenko 2004; Pjagaj 2007), as well as on the place of kinship nomination in the language worldview of certain nations and representatives of territorial dialects (Kachinskaja 2011).

The results of this research made it possible to conclude that noun-terms of kinship relations (*отец, мать, сын, дочь, дед, прадед, бабушка, прабабушка, внук, правнук, внучка, правнучка, брат, сестра, дядя, тетя, племянник, племянница, зять, сноха, тесть, теща, шурин, свояк, свояченица, свекор, свекровь, деверь, золовка, сват, сватья, муж, жена*) are seen as a rather isolated lexico-semantic group of words, which stays apart from other lexico-semantic groups of nouns due to a number of distinctive features: relative character of semantics, prior use in speech with a denotative meaning, contextual definiteness, specificity, individual quality, identified character of persons who are the participants of a speech act, prior use of a statement in the topical context, etc.

In this regard, special attention should be paid to several tendencies and principles in the functioning of the terminology of kinship relations in the Russian language discourse of the 21st century.

1. Any culture or civilization tends to view the system of kinship terms as a result of socio-cultural, genetic and mental contacts of the members of the community. This is a way to show that linguistic terminology of kinship relations is derivative and primarily depends on the extra-linguistic features of a contemporary society. The more socio-political, socio-cultural and mental values are changed, the more all

existing kinship nominations are redefined as well, due to the fact that the system of kinship terms basically reflects the ethno-cultural and social model of a prototype family as the characteristic of a certain time span. Such a tendency can be recognized in the Russian language discourse of the 21st century, indeed. In this regard, one has to agree with the idea of A. Kiklewicz that

any culture is based on various points of view and lacks an absolute homogeneous character. Moreover, any culture is historically changeable and each of its new formations combines both new and old elements. Therefore, the system of values tends to be self-contradictory (Kiklewicz 2013, 279).

2. The system of kinship terms has a strong classificatory character. It is mainly symmetrical and sufficiently changeable. However, linguists admit that the terminology of proper kinship relations is much more resistant to changes than the terminology of properties. The systems of kinship terms (as well as their subsystems) do not enable new terms to appear. Variations are possible due to the fact that a part of the terms come to be archaic. Moreover, the evolution of the system itself is caused not as much by intra-linguistic factors as by the extra-linguistic environment.

3. The analysis of the contemporary Russian language terminology of kinship relations and scientific literature on the problem makes it possible to admit that so far the Russian language does not have a common set of kinship terms. Linguists recognize real kinship characterized by actual genetic binds: natural (blood) kinship (*мать*) and by legally enforceable marriage: in-law kinship (*муж*), equivalent, step- (*приемная мать, мачеха*) and imitative (made-up) kinship (*крестная мать*); lineal relations (*родители* and *дети*) and collateral lines (*братья* and *сестры*, *дядья* and *племянники*); ascending lines (*правнук, внук, сын, отец, дед, прадед*) and descending lines (*прадед, дед*); the nearest kinship (*отец, сын*) and remote (distant) kinship (*дядя, деверь*) (Moiseev 1963; Sarybaeva 1991; Trubachjov 1959, etc.). Indisputable kinship terms are nominations of persons, who have real genetic binds with each other: *отец, мать, сын, дочь, дед, прадед, бабушка, прабабушка, внук, правнук, внучка, правнучка, брат, сестра, дядя, тетя, племянник, племянница*. They also are likely to include the terms of property (in-law kinship): *зять, сноха (невестка), тесть, теща, шурин, свояченица, свекор, свекровь, деверь, золовка, свояк, сват and сватья* (as parents of one of the marital partners are related to parents of the other one). The problem of some words that are referred to the group of kinship terms is still disputable. On the one hand, not all linguists admit such nominations as *муж, жена, жених, невеста* as terms of kinship (Moiseev 1963, 121). On the other hand, some scholars consider several nominations to be included into the group of kinship terms: *отчим, мачеха, пасынок, падчерица* (See: Trubachjov 1959, 15); *крестник, крестница, крестный, крестная, кум, кума* (Moiseev 1963, 121).

4. The contemporary development of the Russian lexical system of the 21st century allows us to speak about several classifications, which can provide a further study of terminology of kinship relations:

I. As seen from origin:

1) original (native):

- Indo-European (*мать, брат, дочь*);
- Common Slavic (*дед, внук, жених*);
- Eastern-Slavic, or Old Russian (*дядя, племянник, падчерица*);

2) borrowed (*кузен, кузина*);

3) special group of nouns originating from the so-called “baby language” (cf. *тата, тата* and etc.). However, following the idea of O. N. Trubachjov, it is still a sophisticated linguistic problem.

II. As seen from distribution (usage):

1) commonly used (*мать, отец, сын, дочь, брат, сестра*);

2) territorially or socially limited (*братан = старший брат, племянник, двоюродный брат; мать – dial. мамушка, помайчина; внук – dial. мнук, мнучок, etc.*).

III. As seen from frequent (active) or non-frequent (passive) usage in speech:

1) contemporary (*жена брата мужа, дядя по отцу, дядя по матери*) and archaic (*ятроть, стрый, уй*);

2) active (frequent) (*отец, мать, дядя, сестра, брат, муж, жена*) and passive (non-frequent) (*деверь, шурина, свояк, свояченица*).

IV. As seen from expressive and stylistic function, cf.: *дочь – дочка, доченька, дочурка; мать – мама, мамочка, матушка, маменька, мамаша*.

V. Unique (*сестра*) and having doublet-synonyms (*отец – родитель, батя, тятя, папа, батюшка*).

5. It is obvious that by the beginning of the 21st century a specific lexico-semantic group of kinship terms has been determined as a subsystem with a limited number of items, which due to some extra-linguistic reasons (partial devaluation of family properties, divorce, loss of close connections with different lines and branches of relatives, domination of social net-work communication over real personal relations, etc.) is not semantically renewed but modified: old nominations vanish giving way to new ones (represented, as a rule, in the form of descriptions): cf. *деверь = брат мужа; шурина = брат жены*.

To summarize, the functioning of kinship terminology in Modern Russian might already seem to be clearly and thoroughly studied, it remains, however, highly essential as seen from the intra-linguistic and extra-linguistic aspects. It is indisputable that the system of kinship terms is a perspective object of interdisciplinary and synergetic research. In this regard, A. Zalevskaia makes a fairly reasonable conclusion that to continue the struggle for pure control of linguistics “it is necessary to retreat from setting unreachable goals and tasks, which are impossible to settle applying only linguistic methods” (Zalevskaia 2013, 468). However, it is obvious that studying

the functioning of kinship noun-terms in Russian language discourse makes it possible to reveal a number of important social, cultural and mental principles of the development of the modern Russian community of the 21st century.

References

- ARUTJUNOVA, N. D. (1976), Predloženie i ego smysl: Logiko-semanticheskie problemy. Moscow.
- ARUTJUNOVA, N. D. (1980), K probleme funkcional'nyh tipov leksicheskikh znachenij slova. In: *Aspekty semanticheskikh issledovanij*. Moscow, 156–249.
- BENVENIST, J. (1995), *Slovar' indoevropskikh social'nyh terminov*. Moscow.
- BLIZNJUK, O. V. (2006), *Sopostavitel'nyj semanticheskij analiz terminov rodstva v razlichnyh lingvo-kul'turah*. Tver' [synopsis of PhD thesis].
- FILIN, F. P. (1948), O terminah rodstva i rodstvennyh otnoshenij v drevnerusskom literaturnom jazyke. In: *Jazyk i myshlenie*. II. Moscow/Leningrad.
- GAN-GOVEJ (1994), *Terminologija rodstva v lingvisticheskom i nacional'no-kul'turnom aspektah (na materiale sovremenogo kitajskogo i sovremenogo russkogo jazyka)*. Moscow [PhD thesis].
- GIRENKO, N. M. (1974), *Sistema terminov rodstva i sistema social'nyh kategorij*. In: *Sovetskaja etnografija*. 6, 41–50.
- GOODENOUGH, W. (1956), Componental analysis and the study of meaning. In: *Language*. 32, 195–216.
- GREENBERG, J. H. (1949), The logical analysis of kinship. In: *Philosophy of science*. 16, 58–64.
- ISACHENKO, A. V. (1953), *Indoevropskaja i slavjanskaja terminologija rodstva v svete marksistskogo jazykoznanija*. In: *Slavia*. 1, 106–121.
- KACHINSKAJA, I. B. (2011), *Terminy rodstva i jazykovaja kartina mira (po materialam arhangel'skikh govorov)*. Moscow [synopsis of PhD thesis].
- KARA-OOL, L. S. (2003), *Terminy rodstva i svojstva v tuvinskom jazyke*. Kyzyl [synopsis of PhD thesis].
- KIKLEWICZ, A. (2013), *Social'nye cennosti v sisteme sovremennoj kul'tury*. In: *Przegląd Wschodnio-europejski*. IV, 273–294.
- KOLESOV, V. V. (1986), *Mir cheloveka v slove Drevnej Rusi*. Leningrad.
- KUPINA, N. A./SKORNJAKOVA, M. F. (1979), *Konnotativnost' v semanticheskoi gruppe nazvanij lica*. In: *Klasy slov i ih vzaimodejstvie*. Sverdlovsk, 92–108.
- LARINA, L. I. (1990), *Terminologija svadebnogo obrjada Kurskogo regiona v jetnolingvisticheskom aspekte*. Voronezh [synopsis of PhD thesis].
- LEVIN, J. I. (1970), *Ob opisanii sistemy terminov rodstva*. In: *Sovetskaja etnografija*. 4, 18–30.
- LI, E. V. (2003), *Terminy rodstva v sisteme jazyka i v soznanii raznojazychnykh nositelej (na primere russkogo i korejskogo jazykov)*. Kemerovo [synopsis of PhD thesis].
- LOUNSBURY, F. A. (1956), *Semantic analysis of pawnee kinship usage*. In: *Language*. 32, 158–194.
- MEJLANOVA, U. A. (1985), *O terminologii svojstva v jazykah lezginskoj gruppy (opyt sravnitel'no-istoricheskogo analiza)*. In: *Voprosy jazykoznanija*. 2, 114–122.
- MIKITENKO, N. J. (2004), *Sopostavitel'nyj analiz russkikh i cheshskikh terminov rodstva (v diahronii i sinhronii)*. Jelista [synopsis of PhD thesis].
- MOISEEV, A. I. (1962), *Tipy tolkovanija terminov rodstva v slovarjah sovremenogo russkogo jazyka*. In: *Leksikograficheskij sbornik*. V, 121–124.
- MOISEEV, A. I. (1963), *Terminy rodstva v sovremenom russkom jazyke*. In: *Filologicheskie nauki*. 3, 120–132.
- NGUEN DYK TIN' (1981), *Valentnye svojstva kachestvennykh prilagatel'nykh, oboznachajushchih vnutrennie kachestva, svojstva cheloveka, i uslovija ih realizacii v sovremenom russkom jazyke*. Leningrad [synopsis of PhD thesis].

- OL'DEROGGE, D. A. (1958), Osnovnye cherty razvitija sistem rodstva. In: Sovetskaja etnografija. 1, 25–41.
- POLJAKOV, I. V. (1983), Znakovye sistemy v social'nom vzaimodejstvii i poznanii. Novosibirsk.
- PJAGAJ, N. V. (2007), Etnokul'turnaja specifika znachenij i upotreblenija russkih terminov rodstva v vosprijatii korejcev. Moscow [synopsis of PhD thesis].
- SANDAKOVA, M. V. (1994), Sochetajemost' reljacionnyh imen lic s kachestvenno-ocenocnymi opredelenijami. In: Semantika. Grammatika. Detskaja rech'. Kirov, 36–44.
- SARYBAEVA, M. Sh. (1991), Sistema oboznachenija rodstva v anglijskom, russkom i kazahskom jazykah. Alma-Ata [PhD thesis].
- TRUBACHJOV, O. N. (1957), Drevnejšie slavjanskije terminy rodstva. In: Voprosy jazykoznanija. 2, 86–95.
- TRUBACHJOV, O. N. (1959), Istorija slavjanskih terminov rodstva i nekotoryh drevnejših terminov obshhe/stvennogo stroja. Moscow.
- SHMELEV, D. N. (1973), Problemy semanticheskogo analiza leksiki. Moscow.
- SHPET, G. G. (1989), Vvedenie v jetnicheskiju psihologiju. Moscow.
- VASIL'EV, A. D. (1994), Istoriko-kul'turnyj aspekt dinamiki slova. Krasnojarsk.
- YARCEVA, V. N. (ed.) (1990), Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar'. Moscow.
- YUDINA, N. V. (2000), Atributivnaja valentnost' reljativnyh sushhestvitel'nyh (na materiale terminov rodstva). Vladimir.
- ZAHAROVA, L. D. (1990), Sushhestvitel'nye na -ov, -va i ih proizvodnye. In: Russkij jazyk v shkole. 2, 73–78.
- ZALEVSKAJA, A. (2013), Homo loquens i sovremennaja nauka o cheloveke. In: Przegląd Wschodnio-europejski. IV, 453–468.
- ZHDANOVA, L. A./REVZINA, O. G. (1992), Vlast': jazykovoe znachenie i concept. In: Semantika jazykovyh edinic. Ch. 1. Moscow, 46–47.

ANDREY N. BEZRUKOV
Birsk

INTERTEXTUALITY RECEPTION IN POSTMODERNIST DISCOURSE

KEYWORDS: intertext, postmodernism, reception of the text, discourse, dialogue, interpretation, intertextuality, Alexander Pushkin, Venedikt Yerofeyev

ABSTRACT: The main study subject of the article is intertextual postmodern text interaction with the legacy of Russian classics of XIX–XX centuries. A cultural dialogue being a semantic point of convergence of the text factual and ideological levels is in the focus of investigation. The purpose of the research undertaken is observation of the postmodern artistic unity transformational nature, represented by the projection of systemic/non-systemic writing/reading. Methodologically, the work is based on the receptive approach to identification of individual features of the text and its semantic correlates. The analysis allowed us to direct attention to intertextual variations, discursive imagery circumvolutions, presence of parallel and reverse vectors in the newly created texts. The concepts of the intertextual matrix situation put across are illustrated with the fictional examples (Pushkin, Dostoevsky, Yerofeyev). The article is intended (field of application) for the Russian and foreign researchers of the postmodern discourse, intertextual communication, literary forms dialogue, signimic level text transformed into a semantic construct. The analysis results posit that formal intertextuality character (citation scale) in the individual text concept expands to the phenomenon, bearing convergent characteristics, and the semantic field extension can be carried out with the help of the receptive approach.

1. Introduction

The transformational nature of postmodern artistic unity can be represented by the projection of systemic/non-systemic mechanism of writing/reading. This problem representation is promising both in terms of identifying the individual characteristics of the text, its functional characteristics, as well as by way of the idea of relative multiplicity of semantic correlates (Kiklewicz 2015), intertextual (Kristeva 1984; Genette 1997; Eco 1984; Смирнов 1995; Арнольд 1999; Graham 2000; Kiebusinska 2001; Фатеева 2007; Пъере-Гро 2008) and discursive variations and speed imagery embodiment. Text “neutrality” observed in the literary process of the end of XX – beginning of XXI century is characterized by the fact that the authorial, ideological, programmatic level, as well as the aesthetic background of language array becomes quite variable.

The narratives, generated in the course of epochs change, condition a number of opportunities moving closer to the reader's choice. The system of values that forms the basis of the text created (or being created) is not limited by the choice of only one truthful superstructure of the literary work. The text becomes a construct overcoming the conditional barrier of semantic multiplicity in the reader's mind. Thus the creative writing becomes an artistic empiricism generalization.

The text creator does not enter the reader's figure in mental brackets, on the contrary, he leaves the text semantic ellipsis which also conditions further thought advance on the natural spiral vision of the internal structure of the work. The same is not true as far as the ideal text (Бахтин 2002; Корман 2006), the text of the cultural genesis (Derrida 1978), or the fact of the literary text paradigm are concerned. At the present stage of terminological revision, it would be more appropriate to dwell on the discursive form of spherical structure comprising literary experience improvisations.

The literary forms dialogue, texts cohesion, intertextual communication, "text-reader" opposition, "the world as a text" (Derrida) thesis, intertextual interactions field – these are the statements of the XX century literary theory where the dualistic correctness and semantic dispersion principle dominates (Безруков 2016). The game field of the reader is open to the maximum retrospection. Therefore, the reader's consciousness incorporates the whole literary-historical process, the sign level of the text being transformed into a semantic construct. The hermeneutic or general cultural reader's competence is prerequisite of such "play of the structure" (Derrida 1978, 352), play of meanings. We agree with the idea that "The text is the locus where meaning is produced and becomes productive (signifying practice)" (Eco 1984, 25). The presence of parallel and reverse vectors in newly created text forms the *intertextual matrix* situation the principles of which are prospectively comprehensible through their functional significance identification. Intertextual matrix should be treated as a peculiar kind of textual space structuring where subjective nature is being subdued as a result of code interpenetration. Consequently, intersubjectivity expands receptive opportunities of notional dimension exposure.

2. Intertextual paradigm vector

The study of intertextuality is important both in terms of theory (G. Genette, R. Barthes, J. Kristeva, J. Derrida, M. Riffaterre, M. Holquist, A. L. Nielsen, M. Pfister, A. Graham, N. Fairclough, M. Worton, S. Judith) and practice (N. Bratosevich, U. Broich, B. Johnson, C. G. Gonzalez, A. Haberer, A. Popovich). This multi-dimensional text category has direct access to the solution of literary criticism

topical problems and holistic reception of the author's individual and personal style. "The theory of intertextuality destroys traditional notions of the origin of meaning, whether they are located in the sign (with a presumed stable signified) or the author (presumed God-like creator of meaning)" (Graham 2003, 81). The fact that the categorical apparatus of this phenomenon has already been formulated, the basic forms and types of intertextual relations defined, and its markers exposed in the literary studies, does not diffuse the demand of intertextuality further study.

Intertextuality – is a basic text-creating and semantic category, assuming the process of dialogical interaction of texts in the planes of content and expression, carried out both at the level of the whole text and at the level of certain semantic and formal elements. According to narrow understanding intertextuality is limited by dialogical relationship in which one text contains explicit references to specific pre-texts. However, understanding of the given category cannot be reduced to mere citation, materialization of certain associative lines in the reader's consciousness, allusion formation and reminiscence. There exists another intertextuality model, which suggests its intentionally-generative character, semantic multiplicity, the incomplete interpretations number, the recipient's notional creation activity formation. Intertextuality covers various text levels being the category of its discoverability, possesses notional incompleteness, procedurality of notional institutionalization as its cultural medium motion.

In the last quarter of the XX century the liberal arts developed under the conditions of the theoretical reflection linguistic models overwhelming dominance. As a result of research, the worldview was perceived as a text, discourse. The language expression substituted the reality itself, the thesis of J. Derrida "there is nothing outside the text" became mainstream. Due to this, the whole human culture becomes a certain amount of texts, a sort of cultural text, i.e. intertext. Consciousness is observed as a text, the unconsciousness – as a text, "I" – as a text, the text that can be read using relevant grammar rules, which are certainly specific but constructed by analogy with the natural language grammar.

Structuralists (Greimas 1983) and poststructuralists engaged in the study of the postmodernist literary works poetics first of all draw attention to functioning of the language material: "the symbolic language to which literary works belong is *by its very structure* a plural language whose code is constructed in such a way that every utterance (every work) engendered by it has multiple meanings" (Barthes 1987, 27). In the researchers' works the language is regarded as a measure of all things, it presents not only as a characteristic feature of the postmodernist text, but is also characterized by a specific way of thinking, and the connected thinking of modern person is identified with the invariant of a written text. Postmodernist theorists advocate the idea that the world itself cannot be cognized and cannot be presented in literature. After all, the whole reality enters the language system but techniques for creating virtual, unreal, fictional language space do not

provide the key to comprehension of the discourse construction principles of about the world-reality which is a substitute for reality itself.

When closer to interpretative procedures (Jauss 1982), text analysis in its postmodern understanding focuses on the study of the end sign (work) and the processes of its generation. The progress towards available structure of the organized language is the most appropriate for the text analysis. In the postmodern practice (Guattari 2013), language is determined by the game nature of signs and representations; links flexibility between the signifier and the signified; the emergence of new context meanings; disclosure of the literary text semantic structure of into the cultural field, in the world of the Text.

The concept of intertextuality became common for the textological theory of postmodernism, admitting that interaction between the text and sign context serves as fundamental condition for sense creation. Deconstruction the principle of intertextual matrix makes it possible to objectify the plurality of semantic parallels. The meaning emerges as a result of linking semantic vectors, which draw in the broad cultural context acting as an external semiotic sphere for any text. Postmodernism synthesized the idea and theory of intertext. It is concerned with the artist's peculiar type of thinking, way text creation, unique artistic picture of the world formation. The concept of intertextuality is perceived by the theoretical autoreflection of postmodernism and at the same time by its normative poetics. It provides basis for estimating the postmodern style of thinking as thinking of citation, and for estimating postmodern texts as citatory literature built on the principle of *intertextual matrix*. For postmodernists, structure plays a major role but it is not a metaphysical absolute but a misty coupling of initial conditions yielding only indirect expression. It is a certain letter which is understood as a direct current statement and is perceived as a process of creation. This phenomenon (letter) includes not only artistic creativity, not only writing, but also a symbolic expression. The total of symbols in time and space forms a text.

In postmodern practice the script has no literal entity, it begins both before the actual initial stage of the text composition and its final completion point; the script is not the original concept or form but a function, timeless language its new, contextual meanings establishment. Reflecting on the extra-textual interactions, one should turn to the notion of context with one important clarification. As extra-textual reality, context is a system of meta-meanings essential to a discourse participant. Context is a discourse subject belonging; by definition it is subjective and is constant process of establishment and change/development. Context cannot be perceived as a set phenomenon, a text/work supplement entirely and permanently created; it is the essential component of extra-textual structures; literary context is a dynamic and flexible system. Each new incorporation of the text into the cultural and historical text generates new implications on the basis of which the old meaning-representations are corrected and earlier meanings to the new ones are substituted.

3. Dispersion literary forms

The intertextual interactions of Russian postmodern literature with the heritage of national and world classics of XIX–XX centuries are not *res nova*. However, there occur some aspects calling for special consideration. In particular, it refers to the intertextuality functional limit as it is not always possible to clearly interpret what compresses the perception program of postmodern (Jameson 2002) form markedly bordering with classical examples. Besides the decorative, aesthetic and eidologic functions, intertextuality in postmodernism plays the role of reference, which sends the reader to the pre-text capable to illustratively supplement the artistic picture of modern age, symbolically correct the way of semantic assessment. Needless to say that the role of the intertext is to group the text unit and give it a sense, not from a unification perspective, but from the perception level of the complex of “representations, which are already fully integrated into the linguistic universe” (Пьере-Гро 2008, 126).

The text of the Venedikt Yerofeyev’s poem “Moscow – Petushki” (1969) among the other modernist texts of 1960–80-ies allows researchers to impressively illustrate the intertextual views and authors’ voices contact situation, the category of intertextuality (as a significant element of postmodern poetics), the fact of continuity in the Russian literary space. As commonly cited “Moscow – Petushki” is a precursor of Russian postmodernism alongside with “Pushkin’s house (Pushkinskiy dom)” by A. Bitov and “School for fools (Shkola dlya durakov)” by Sasha Sokolov and thus is a unique cento absorbing and developing postmodern poetics features. The texts dialogue in the postmodern literature presents the convergence point of a number of ideological and actual levels (Безруков 2016, 69–78). The perfunctory nature of intertext (citation scale) expands in the individual text concept to the phenomenon that has convergent attributes. Their presence marks the transit from once own to the other, and vice versa. Therefore, semantic field extension can be performed by means of the receptive approach (Безруков 2015) and open reading.

4. “Moscow – Petushki” by Venedikt Yerofeyev: reception of the text

Yerofeyev’s text spherically absorbs the artistic-linguistic range of Antiquity, Europe, Russia, past and present. Almost everything is used in poem: the Ancient world – Greece and Rome cultural heritage; the Middle Ages – the legends, fables, narratives; Ancient Russia – the hagiographies, confessions, travels; the New Time – the structure dogmatics, peripheral basis; the XIX century – A. Pushkin, I. Turgenev, F. Dostoevsky, the XX century – the Soviet, “post-Soviet” print periodicals – holistically-linear discourse-letter. The strategy of abstract meaning absolute achievement

becomes feasible in the case when the condition of possible propositions variation related to already created literary fact is a fundamental principle. Achievement of the final result, i.e. the meaning search as action form/function, is polypositional in this case. Work reception goes beyond the limits of the given text; perception becomes the combinatorial structure of the ring/circle. This phenomenon can be defined as the game textualization principle of foreign discourses. The discourse perceived as “the secondary objects in relation to the reality” (Kristeva 2004, 226) is capable of metalinguistic motions. Utterance commitment and the fact of its pronouncement aren't one level modality. Their multidirectionality is determined by the essential criteria: path/knowledge and facet/truth.

Presenting the text “Moscow – Petushki” in the wide literary context, Yerofeyev does not limit the spherical sense dominant but texturizes it. Mark Lipovetsky notes: “In this case we may speak of a conscious combination of the principles of citational accuracy and citational confusion. The very model of culture this creates is in the zone of “unprepared contact” with current, “lower” reality: it turns out to be simultaneously canonical and yet *open-ended*. The image of culture loses its aura of epic legend and becomes the object of radical *novelization*” (Lipovetsky 1999, 70). Thus he creates collision of game into structures/meanings and functionally divides the text into significant (explicit) and conceivable (probable-positional). The exterior part acquires the internal contradictions hues; while the immanent sense pedestal tends to discursive productivity. Intertextuality is intrinsic for transition, crisis; because it is the modification and internal semantic-semiotic transformation that it needs to exist. Thus the intertext functional facet is convergent, interdependent related to all the things conceivable. The perception of “the poem's textual component by a stream of the consciously encountered and unconsciously skipped by the author/reader demonstrates that the name of Pushkin is topical for Yerofeyev” (Bezrukov 2015, 142–143). One can hardly state that Yerofeyev is entirely absorbed by Pushkin, it more obvious with F. M. Dostoevsky, A. A. Ahmatova and some other writers and poets, nevertheless it is evident that the postmodernist author depends on the classical figure of the 19th century. “Eugene Onegin”, “Boris Godunov”, “Mozart and Salieri”, “The Gypsies”, “The Imitations of the Koran” (“Podrazhanija Koranu”), “The Queen of Spades” (“Pikovaya Dama”) – this is an incomplete list of the overtones setting pace to the textual array formation of the poem “Moscow – Petushki”.

The beginning of the first chapter: “Everybody says: The Kremlin, the Kremlin” (Yerofeyev, “Moscow – Petushki”) associatively coincides with the beginning of the Pushkin's tragedy “Mozart and Salieri” where Salieri proclaims: “Everybody says: there is no justice on earth [...]” (Pushkin, “The Gypsies”). By means of this technique of verbal introduction in the text the author emphasizes speakers' communicative dependence: by definition, the pronounced word is to be heard, apprehended and understood. Linguistically, Yerofeyev treats the Pushkin text ironically, respectfully, dialogically, authoritatively, and discretely. This is the phenomenal adoption

of Pushkin's heritage by Yerofeyev for himself, the name of the poet in the poem text undergoes complex poetic turns – from barbed wit proper to author's piety – at the same time everything is in accord with the general key of creative convergence.

The code principle of Yerofeyev's play with Pushkin's variants of reality artistic modeling can be observed in the theme expansion (latitude, option, creation), in images – motifs formation and in structuring the utterance meaning. Functionally intertext expands the aesthetic borders of the poem "Moscow – Petushki" both at the form level and content plane. It is possible to notice a particular interest of Yerofeyev to new (e.g., Pushkin-style) ways of Venichka's artistic image formation. He is the author's mask for which there is no infallible superstructure. Living the linguistic culture block the author/character comprehends the realities of the fictional world, strives for the absolute of his own literary power over the sign/function. Intertextuality functions convergence in the point of situational discharge grades both the author (his own ego) and his projection (of the character, Venichka). The traditions of classical forms and texts of A. S. Pushkin (lyric poetry and drama), of N. V. Gogol ("Dead Souls"), of F. M. Dostoevsky ("Crime and Punishment", "The Idiot") enable to create the unique version of post-modern text, the text which is capable to endure reader's silence as an expectation of a personified recipient's birth.

Intertextuality functioning is the solution of certain contradictions and creation of the others "consequently comprehension is followed by secret generation" (Ямпольский 1993, 90). The pre-understanding experienced by the reader's mind leaves a certain artistic imprint. The apparent construction devoid of logic eludes in the field of literary phenomenon. J. Derrida states that "the form fascinates when one is no longer capable to understand force from within, that is to create" (Derrida 2007, 13). The "dialogical opposition" (Bakhtin 2002, 280) of opinions effectively communicates sense scintillation.

Pushkin's heritage within the scope of the tragic and comic in the poem "Moscow – Petushki" is undermined and acquires its own postmodern framework. The tragedy and comedy in the beginning of Venichka's "delusions" is the variant of Yerofeyev's approach to his own narration. The tragic fact of life by Pushkin: "[...] there is no truth on earth they say, // There is no truth in heaven either [...]" (Pushkin, "The Gypsies") is reduced to the comparison of two forms interdependent in the creative key of images. Mozart's and Salieri's figures complement one another, a variation of truth separation is created: into the true and the false, the craftiness and the obligation, the mastery and the copy. Actually the Yerofeyev's hero is partly autobiographical copy, partly literary forgery, a copy of the copy. In post-modernism it is called simulacrum, forgery, unreality, resemblance. Pushkin is transformed into the divine soul according to the Yerofeyev's poem heroes: "Drink, get drunk, but don't touch Pushkin!.. Drink everything, drink my blood, but don't tempt your God!" (Yerofeyev, "Moscow – Petushki"), – the tormented Evtjushkin shouts. Game simulation with the help of image – Pushkin-as-person, lyric-poet,

Evtjushkin-as-hero, heroine, author-as-demiurge, scripter – is carried out also on the phonetic level: “and still, perhaps, love is yearning”, which is corrected intermediately: “Within my soul has not quite burned away” (Pushkin, “The Gypsies”).

5. Conclusion

It is difficult not to agree that, “A term which continually refers to the impossibility of singularity, unity, and thus of unquestionable authority, intertextuality remains a potent tool within any reader’s theoretical vocabulary. By that same logic, however, it also remains a tool which cannot be employed by readers wishing to produce stability and order, or wishing to claim authority over the text or other critics” (Graham 2000, 209). Accordingly, attributively everything converges at the point of “bipolar artistic discourse” (Безруков 2009, 289–299). Pushkin’s authorship does not dominate Yerofeyev, but draws into unconscious dialog the communication which Pushkin couldn’t and which the author of “Moscow – Petushki” can’t do without. The text “Moscow – Petushki” ends as a non-point, non-final: “[...] and since I haven’t come to consciousness and I will never come” (Yerofeyev, “Moscow – Petushki”) while Pushkin has: “No, all I will not die - the soul in the sacred lyre // My ashes will survive [...]” (Pushkin, „The Gypsies”), which naturally creates intertextual situation: Erofeev-as-author, Erofeev-as-image, Erofeev-as-myth. At the same time, as Venichka notes: “everything in the world must happen slowly and it is wrong if the man cannot fence himself, if the man becomes sad and bewildered” (Yerofeyev, “Moscow – Petushki”), therefore, no personal “I”, “I” – above oneself, “I” – in the others, only “I” in oneself! The reader feels this note after reading the text (Izer 1976) and also after the reader’s adaptation period. Eternal life in an existential string, in love, in feelings is achieved by Pushkin and also by Erofeev in the creative impulse and implementation act: “And long the people yet will honour me // Because my lyre was tuned to loving-kindness...” (Pushkin, “The Monument”).

For Yerofeyev and for Pushkin there was nothing more beautiful and sincere than the text, the available amount of which dissolves in a multiplicity of creative bearings. Thus the limit of intertextual relationships convergence applies to the actual (present) contact side, to writing (as a productive act of reading) and to the convergence of voices – one’s own and someone else’s. Matrix unit of postmodern literature inherently drives to the reader’s expectations horizon, into the potential infinity of codes and sense diffractions.

References

- ARNOLD, I. V. [= Арнольд, И. В.] (1999), Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. Санкт-Петербург.
- ВАХТИН, М. М. [= Бахтин, М. М.] (2002), Собрание сочинений. Т. 6. Москва.
- BARTHES, R. (1987), *Criticism and truth*. London.

- BEZRUKOV, A. N. [= Безруков, А. Н.] (2009), Смысловое формирование в системе дискурса. В: Czapiga, A./Czapiga, Z. (red.), Коммуникативные аспекты грамматики и текста. Rzeszow, 289–299.
- BEZRUKOV, A. N. [= Безруков, А. Н.] (2015), Рецепция художественного текста: функциональный подход. Вроцлав.
- BEZRUKOV, A. N. [= Безруков, А. Н.] (2016), Детерминация смысла «Благой вести» Вен. Ерофеева с позиций теории рецепции. В: Polilog. Studia Neofilologiczne. VI, 69–78.
- DERRIDA, J. (1978), *Writing and Difference*. London.
- ECO, U. (1984), *Semiotics and the philosophy of language*. Bloomington.
- GENETTE, G. (1997), *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. Lincoln.
- ГРАНАМ, А. (2000), *Intertextuality*. London.
- ГРАНАМ, А. (2003), *Roland Barthes*. London.
- GREIMAS, A.J. (1983), *Structural Semantics: An Attempt at a Method*. Lincoln.
- GUATTARI, F. (2013), *Schizoanalytic cartographies*. London.
- ФАТЕЕВА, Н. А. [= Фатеева, Н. А.] (2007), Интертекст в мире текстов: контрапункт интертекстуальности. Москва.
- HOLQUIST, M. (1990), *Dialogism: Bakhtin and His World*. London.
- ISER, W. (1976), *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore.
- JAMESON, F. (2002), *A Singular Modernity. Essay on the Ontology of the Present*. London.
- JAUSS, H.-R. (1982), *Aesthetic experience and literary hermeneutics*. Minneapolis.
- JAUSS, H.-R. (1982), *Toward an Aesthetic of Reception*. Minneapolis.
- КИБУЗИНСКА, С. (2001), *Intertextual loops in modern drama*. Madison.
- КІКЛЕWICZ, А. (2015), О коммуникативно-прагматических аспектах многозначности (2). В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VI/1, 167–179.
- КОРМАН, В. О. [= Корман, В. О.] (2006), *Теория литературы: избранные труды*. Ижевск.
- КРИСТЕВА, J. (1984), *Revolution in Poetic Language*. New York.
- КРИСТЕВА, J. [= Крестева, Ю.] (2004), *Избранные труды: Разрушение поэтики*. Москва.
- ЛИРОВЕТСКИЙ, М. N. (1999), *Russian Postmodernist Fiction : Dialogue with Chaos*. London.
- ПЬЕГЕ-ГРО, Н. [= Пьеге-Гро, Н.] (2008), *Введение в теорию интертекстуальности*. Москва.
- ПУШКИН, А. S. [= Пушкин, А. С.] (1993), *Собрание сочинений. Т. 2*. Санкт-Петербург.
- СМИРНОВ, I. P. [= Смирнов, И. П.] (1995), *Порождение интертекста (Элементы интертекстуального анализа с примерами из творчества Б. Л. Пастернака)*. Санкт-Петербург.
- ЯМПОЛЬСКИЙ, М. В. [= Ямпольский, М. В.] (1993), *Память Тиресия. Интертекстуальность и кинематограф*. Москва.
- ЕРОФЕЕВ, V. V. [= Ерофеев, В. В.] (2001), *Собрание сочинений. Т. 1*. Москва.

ЕЛЕНА МАРИНОВА

Университет Лобачевского (Нижний Новгород)

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТИРЫ НОВОГО ВРЕМЕНИ СКВОЗЬ ПРИЗМУ АКТУАЛЬНОЙ СОЧЕТАЕМОСТИ СЛОВА

Present-day Value Orientations through the Prism of Actual Word Compatibility

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: актуальная сочетаемость, лингвистическая аксиология, оксюморонные сочетания, плеонастические сочетания, подмена этических оценок

KEYWORDS: actual word compatibility, linguistic axiology, oxymoron collocations, pleonastic collocations, substitution of ethical assessment.

АБСТРАКТ: The phenomenon of actual word compatibility appearing in current written speech is considered. The term *actual word compatibility* is introduced into scientific use to denote new or relatively new compatibility of the words breaking their usual syntagmatic connections and identifying changes in people's value orientations. Analyzing the compatibility of the adjectives with positive or negative meaning in syntagmas like *zdorovyj cynizm* ('healthy cynicism'), *razumnaja agressija* ('reasonable aggression'), *nezdorovaja dobrota* ('harmful kindness'), etc. the author comes to the conclusion that in the present-day perception there are some value orientations not typical of traditional culture. One of them is aggressive cult of force. The study is performed in the framework of language dynamic description on the material of the texts related to several professional communities (lawyers, psychologists, business coaches) and comments on them on the websites, etc. One of the methods applied is the analysis of potential word compatibility.

К постановке проблемы

За последние десятилетия постсоветского периода Россия пережила коренные изменения в государственном строе, экономике, политике, социальной жизни. По своему характеру эти изменения сопоставимы с революционными. Их истинные причины и масштаб последствий ещё предстоит осмыслить, по всей видимости, не одному поколению историков. Одним из документов этой очередной для российской государственности нестабильной эпохи, которым, однако, меньше всего интересуется историческая наука, является язык. Язык – это особый документ, т.к. он запечатлевает не только явные, можно

сказать материальные, изменения в общественной жизни и окружающей действительности (в виде смены номинаций, введения новых обозначений и под.), но изменения глубинные, происходящие в сознании социума, в массовом сознании. Язык отражает нередко то, что сам говорящий не предполагал, не планировал, не намеревался выразить. С этой точки зрения интерес лингвистической науки, в частности лингвистической аксиологии, к языковым инновациям, свидетельствующим об изменениях в духовной сфере социума (по выражению А. Д. Шмелева, это и есть подлинные изменения языка), весьма оправдан.

К настоящему времени накоплены и обобщены некоторые наблюдения, касающиеся этого вопроса. Отметим некоторые из них. По мнению исследователей, произошло изменение коннотации (с отрицательной на положительную) слов *карьерера*, *амбиции*, *коммерсант* и их производных, что отражает характерную для поколений, выросших в постсоветскую эпоху, установку прежде всего на материальное (а не духовное, нравственное) благополучие (см., например: Березович 2008; Зализняк 2008; Шмелева 2011; Шмелев 2012). Для акцентирования значимости деловых качеств «новоязу» рубежа XX–XXI вв. понадобился новый арсенал оценочных средств, положительно характеризующих носителей этих качеств; в результате изменилась сочетаемость некоторых прилагательных (*успешный предприниматель*, *эффективный менеджер*), ранее употреблявшихся преимущественно (или только) с неодушевлёнными существительными (ср. *успешный дебют*, *эффективный метод в производстве*); произошло разрастание парадигматического ряда слов, выражающих высокую оценку обязательных атрибутов «успешного» человека (*премиумный*, *представительский*, *люксовый*, *тюнингованный* и др. *автомобиль*, *элитное жильё*, *элитная бытовая техника*, *элитная мебель*, *эксклюзивный тур*, *кутюрные украшения*, *vip-сауна*, магазин «Русский vip» и др.).

В «обновленной» шкале ценностей уже не одному поколению молодых людей деньги представляются абсолютным приоритетом; многое теперь измеряется ими (материальные ценности, деньги – мерило «успешного», счастливого, благополучного человека)¹. Отсюда заметная в рекламном дискурсе потребность в словах, имеющих сему «престижности», высокого (с точки зрения материальной обеспеченности) качества жизни (см. *статусный*

¹ В этой связи уместно привести результаты специального исследования концепта «деньги», которое проводилось в 90-х гг. Р. Ратмайр на основе интервью с жителями Санкт-Петербурга. Если у представителей старшего поколения сохранялось «относительно отрицательное отношение к богатству», то у молодых наблюдалась уже высокая оценка значимости денег, что соответствовало, как пишет Ратмайр, новой, «рыночной идеологии» в России (см. Ратмайр 2013, 138–139). Подобные выводы (на материале опроса жителей других городов) ранее были освещены в работе М. Фояшера (Fleischer 1997).

человек, нафосный костюм Деда мороза, амбициозное помещение, резонансное пати и др.). В сфере бизнеса гипертрофированно и пошло подчёркивается значимость предлагаемого товара на рынке вещей с помощью «глобальных» метафор (см. эргонимы «Империя йогуртов», «Империя печати», «Мир окон», «Мир еды», «Мир бетона», «Мир кальянов», «Планета секонд-хенд», «Планета суши» и под., а также в рекламе: «Специальное драже «Мерц»: Наука – это красиво!»). Коммерциализация массового сознания (ценным представляется только то, что выгодно), идеология общества потребления поставили под удар традиционные ценности (см. неприемлемые для традиционного русского слуха сочетания *икона стиля, икона бизнеса, икона хард-рока, гей-икона; библия стервы; заповеди правильной эгоистики; интеллигентный цинизм* и под.).

Новые веяния, противоречащие традиции, проникают и в сферу межличностных отношений (слово *друг* получает значение 'любовник, бойфренд', см. Зализняк 2006), семейных связей (*суррогатная мать, биологическая мать, биологические родители* – ср. традиционное противопоставление *родные мать и отец – приёмные родители*). Искажаются представления об истинной мужественности и женственности (*гламурный подонок; бородатая девушка, бородатая женщина; женщина вамп; стерва* – с положительной коннотацией²). Начавшаяся в 90-е гг. XX в. криминализация общества, бизнеса, политики, власти привела к тому, что в массовом сознании постоянно поддерживаются, подогреваются культ агрессивности, животных начал в человеке, цинизм, индивидуализм; на периферию уходят такие понятия, как *интеллигенция* и *интеллигент*³. Интернет-пространство переполнено всевозможными пособиями, справочниками, инструкциями и т.п., в которых не известные никому специалисты дают советы и рекомендации по воспитанию в человеке агрессивности, эгоизма, наглости, цинизма и т.п. Характерно название одного из форумов – «Наглеем правильно» (pickupforum.com); в интернете можно также прочитать:

Отсутствие цинизма у юриста – признак непрофессионализма. Цинизм, ум, подлость, хлоднокровие, уверенность себе, разумное высокомерие, красота, мгновенная реакция – основные критерии настоящего юриста (laremuct.ru) (здесь и далее орфография и стилистика источника сохранены. – Е. М.).

² См. название книг: «Хочу стать стервой. Пособие для настоящих женщин»; «Школа стервы. Стратегия успеха в мире мужчин» и первую «заповедь» книги: «Не люби никого, и ты будешь нравиться всем» и под.

³ Ряд исследователей, противопоставляя новые «ценности» общепринятым ценностям и нормам жизни, используют понятие антиценности (Куликовская 2011). В исследованиях ценностной составляющей современной жизни отмечаются также в качестве новых «ценностей», наряду с агрессией и индивидуализмом, ксенофобия и примитивизм (Киклевич 2013, 277).

Представляется необходимым для описания языковых новаций, которые отражают эти важные, значимые изменения в жизни и сознании общества, ввести в научный обиход термин *актуальная сочетаемость слова* (Маринова 2013; см. также: Kiklewicz 2015, 169). Его понятийное содержание можно определить следующим образом: новая (или относительно новая) сочетаемость слова, нарушающая его привычные синтагматические связи и отражающая некоторые изменения в духовной, нравственной сфере современного человека. Предложенный нами термин вписывается в ряд соотносительных по значению терминов: *языковой вкус эпохи* (В. Г. Костомаров), *ключевые слова текущего момента/эпохи* (Т. В. Шмелева, Е. А. Земская, Е. В. Какорина), *модные слова* (Вл. Новиков, О. П. Ермакова), *актуальные неологизмы* (Л. П. Крысин, Е. В. Маринова).

Рассмотрим явление актуальной сочетаемости слова, реализуемое в современной речи, на материале атрибутивных сочетаний, в составе которых имя прилагательное характеризует качество человека. Исследование проводилось на материале текстов некоторых профессиональных и любительских интернет-сообществ (юристы, психологи, бизнес-тренеры и др.) и комментариев к ним на форумах, блогах и под.

1. Прилагательное положительной оценки в сочетании с обозначениями отрицательных качеств человека

Ранее мы уже обращали внимание на некоторые отклонения в таких сочетаниях. В частности, речь шла о синтагмах, в которых прилагательное *здоровый* активно используется в качестве определения к обозначениям человеческих недостатков и пороков (Маринова 2014). Так, в интернет-поисковых материалах (ИПМ) обнаружено, что это слово в разных его формах употребляется в сочетании с существительными *апломб, властолюбие, зазнайство, самонадеянность, самоуверенность, тщеславие, честолюбие, высокомерие, самомнение, снобизм, самовлюблённость, нарциссизм, эгоизм*. Вот несколько иллюстраций:

Желателен, но не обязателен стаж работы, коммуникабельность, хороший здоровый апломб (из объявления работодателя); *Джош очень серьёзный, думающий актёр, его здоровое высокомерие только делает его ещё интереснее* (об американском актёре Д. Хартнетте; форум); *Здоровая самовлюблённость должна быть в каждом* (из переписки участников форума на bizzard.gg «Насколько важно для вас быть “крутым”?»).

Самыми неожиданными сочетаниями в нашем материале являются *здоровый цинизм, здоровая агрессия, здоровая агрессивность, здоровая ревность, здоровая наглость*:

Срочно требуется порция здорового (интеллигентного) цинизма на тему: «Завтра будет лучше чем вчера» (тема форума на otvet.mail.ru); В чём проявляется здоровая агрессивность лидера и как её разрабатывать? Зарисовка короткой деловой встречи (название статьи психолога Н. И. Козлова); Есть сферы деятельности, где здоровая наглость вообще жизненно необходима – бизнес (forum.syntone.ru).

Слово *здоровый* во всех этих странных контекстах (в традиционной системе нравственных координат они воспринимаются как оксюморонные) имеет оттенок значения, не зафиксированный на момент исследования словарями: ‘такой, который не причиняет вреда окружающим; безопасный и в то же время полезный для самого носителя качества.’ Есть некоторые основания утверждать, что слово *здоровый* ранее подобные сочетаемостные свойства не проявляло. Об этом можно судить, в частности, по данным «Словаря эпитетов русского языка» К. С. Горбачевича, источниками которого явились художественные и общественно-политические произведения русской литературы «от Пушкина до наших дней» и современная периодика (газеты, журналы) (Горбачевич 2000). В этом словаре в качестве определяемых слов содержится 47 наименований качеств человека, в том числе 12 обозначений качеств отрицательных (*зависть, ревность, тщеславие, эгоизм* и др.). Однако среди эпитетов к наименованиям отрицательных качеств эпитета *здоровый* нет.

В ряде случаев с обозначениями отрицательных качеств человека употребляется синоним и «родственник» слова *здоровый* – прилагательное *здравый*. Его первичное значение – ‘разумный, правильный’ (Кузнецов 2000). Вот круг его новой сочетаемости: *здравый цинизм, здравый эгоизм, здравая агрессия, здравая ревность, здравая гордость, здравое высокомерие, здравое честолюбие, здравая зависть*. На это указывают примеры типа:

Здравый цинизм – это трезвость ума и рассуждений (forum.bakillar.az); Здравый эгоизм – это болезнь или спасение? (тема для обсуждения на форуме otvet.mail.ru); Да, да, оказывается, здравая агрессия нужна, чтобы объяснить свою позицию, отстоять свою правоту и, в конце концов, чтобы вернуть мирные отношения... (efamily.ru); Здравая зависть – это не так уж и плохо, когда смотришь на успешного человека и хочешь жить как он, и даже лучше него (интернет-форум «Общение без границ»).

По-видимому, и в семантике слова *здравый* формируется тот же оттенок, что и у его синонима (см. выше).

Определения *здоровый* и *здравый* не единственно возможные в подобных сочетаниях. В духе времени вполне может быть использовано в качестве определения существительных с негативной семантикой близкое им по смыслу слово – *разумный*. В переносном значении – ‘основанный на разуме, оправдываемый здравым смыслом’ – *разумный* традиционно употребляется

с нейтральными с точки зрения коннотации именами существительными, например: *разумный довод, разумный поступок, разумное решение* (Кузнецов 2000)⁴. Новая сочетаемость слова *разумный* выходит за рамки привычной, но мало отличается от новой сочетаемости слова *здоровый*, а точнее сказать, почти совпадает с ней. Сочетания *разумное тщеславие, разумное честолюбие, разумное высокомерие, разумный снобизм, разумный нарциссизм, разумная ревность, разумная месть, разумная жестокость, разумная зависть, разумная гордость, разумная агрессия, разумная агрессивность* встречаются в предложениях типа:

*Нужны сочные, сексуальные модели, умеющие себя вести как леди. Снобизм и разумное высокомерие приветствуются (podium.life); Разумное честолюбие есть нормальный человеческий инстинкт (otvet.mail.ru); Разумный нарциссизм – добиваться обоснованности самомнения (там же); Умеренная, разумная ревность – спутница Любви (MillionStatusov.ru); Разумная зависть необходима. Она ведёт к развитию (otvet.ukrhome.net); Уверенность, разумная наглость и напористость при «кадрировании» слабой половины человечества – работают. Наглость – второе счастье (lipoisk.ru)*⁵.

Наиболее часто встречающееся сочетание в ИПМ – *разумный цинизм*⁶.

Подобная картина наблюдается и с другими «ценностными эпитетами» (как их определял М. М. Бахтин) – *трезвый, полезный, правильный* и др., ср. примеры:

Полезный эгоизм – это не что иное, как чувство собственного достоинства плюс чувство самоуважения (proza.ru); Чаще всего у нас отключается правильный эгоизм с теми, кого мы любим (Заповеди правильной эгоистики; блог); Я, в последние 4 года активно пребывая в так сказать арт-среде, знаю, что такое артистический снобизм и высокомерие [...] Это правильный снобизм (facebook.com>fateev.evgeniy); Домашний очаг. ТОП-5 правил правильной агрессии (dom.goodhouse.com.ua); Правильное высокомерие – это когда требуешь от себя больше, чем от

⁴ Единственное, пожалуй, исключение в русской культуре, касающееся этого слова, – устойчивое, благодаря роману Н. Г. Чернышевского «Что делать?», сочетание *разумный эгоизм*, значение которого в бытовом употреблении (в отвлечении от философско-этической позиции разумного эгоизма, разрабатываемой ещё в трудах Спинозы, Гельвеция и др.) можно сформулировать так: умение жить собственными интересами, не противореча при этом интересам других людей.

⁵ См. также более ранний пример из печати: *Меньшова – чистый вамп, девушка, у которой всегда все в порядке: при некоторой заведомой скользкости самой идеи ее передачи ей удастся сохранить дистанцию и разумную агрессивность* («Коммерсантъ-Daily» 07.03.1997).

⁶ Под таким названием нами обнаружены: открытая группа социальной сети «ВКонтакте», обсуждение на одном из форумов (lovehate); серия историй на одном из личных блогов (66.ru), тренинг-программа по управлению в бизнесе (hvertime.ru); стихотворение (на портале «ГрафомановНет») и др. В качестве текстового элемента употреблений этого сочетания гораздо больше.

других (rusdemotivator.ru); Правильное властолюбие изначально, при создании первых людей, было предназначено (вложено в них)... (dyatel.3dn.ru «Пороки») и др.⁷

ИПМ показывают также контексты, в которых положительные эпитеты при слове с отрицательной семантикой нанизываются, см.:

Здоровый разумный эгоизм в отношениях («Психология отношений», название раздела; otnochenia.ru); Здоровый, трезвый эгоизм. Вот что определяет любые изменения (из статьи «Эгоизм – почему это хорошо?»; professional.ru); Здоровый (умный) цинизм, а не чернуха... (о книгах О. Уайльда, Бальзака и др. на литературном блоге LiveLib); Что представляет собой полезная или правильная ревность? (women-liferuies.ru «Как надо и нужно ревновать») и др.

Все перечисленные выше прилагательные употребляются и с названиями лиц – носителями отрицательных качеств (*позитивный эгоист, правильная эгоистка, здоровый циник* и под.).

2. Прилагательное отрицательной оценки в сочетании с обозначениями отрицательных качеств человека

В ходе анализа мы предположили, что если современные носители языка вычлняют в поведении и мировоззрении людей (или в себе) здоровые, нормальные, разумные и т.д. проявления негативных качеств, значит, вполне вероятно, что и нездоровые, неразумные и ненормальные проявления, по их логике, тоже есть. И действительно, все те существительные, которые встретились, например, в сочетании с прилагательным *здоровый*, используется в речи и в сочетании с *нездоровый*. Если сочетания «*здоровый* + существительное с негативной семантикой» представляются с точки зрения традиционных нравственных понятий оксюморонными, то сочетания тех же существительных с прилагательным *нездоровый* кажутся плеонастичными, см.: *нездоровый апломб, цинизм, снобизм, гонор, эгоизм; нездоровое тщеславие, самомнение, честолюбие; нездоровая ревность, самонадеянность, спесь, спесивость, нарциссизм.*

⁷ См. также пример из современной прозы, в котором дается характеристика главного героя романа – кинорежиссёра с мировой известностью: *Вся эта его игривость по отношению к жизни, его словечки, легкий и даже обаятельный цинизм, его непотопляемость, а самое главное – соблазн тут же забыть обо всем, были не просто знакомы Филе. Он сознательно вырастил эти свойства в себе, потратив на их выращивание годы...* (А. Герасимов, «Холод», 2015).

3. Прилагательное отрицательной оценки в сочетании с обозначениями положительных качеств человека

С точки зрения лингвистической аксиологии интересно получить ответ на следующий вопрос: в массовом сознании изменилось только отношение к отрицательным качествам или положительные качества тоже подверглись переоценке? Для того чтобы выяснить это, мы продолжили поиск, гипотетически создавая сочетания, в которых прилагательные отрицательной оценки (*нездоровый, неразумный*) употребляются с именами существительными, именующими положительные качества человека. По заданному поиску были обнаружены: *неразумная честность, неразумная скромность, нездоровая скромность, нездоровая целеустремлённость, нездоровая гордость*, а также *нездоровая аккуратность, нездоровая честность (!)* и даже *нездоровая доброта*⁸.

В академическом «Словаре русского языка» содержатся толкования двух переносных значений прилагательного *нездоровый*: ‘приносящий вред, ущерб в моральном или общественном отношении’; ‘свидетельствующий о ненормальном, неблагоприятном состоянии кого-, чего-л.’ (Словарь... 1999). Как видим, эти значения (особенно первое) соотносятся с тем значением, которое реализует прилагательное *здоровый* в сочетаниях типа *здоровый цинизм* (‘не причиняющий вреда окружающим; безопасный’). С точки зрения традиционной системы ценностей трудно представить себе доброту или скромность, «приносящую вред, ущерб», или «нецелесообразную» скромность⁹. То, что во все времена считалось достоинствами человека, личности, подвергается сомнению; отсутствие этих качеств уже не рассматривается как порок, недостаток человека.

Заключение

Новый, непривычный круг лексем, с которыми сочетаются в современной речи оценочные прилагательные *здоровый, нездоровый, здравый, разумный, полезный, правильный, трезвый* и др., свидетельствует о некоторых семантических изменениях этих прилагательных: появляется новое значение или оттенок значения (как в случае со словами *здоровый, здравый*), актуализируется одно из периферийных значений слова (см. *нездоровый*). Однако, на наш

⁸ Отметим, что в «Словаре эпитетов русского языка» Горбачевича слова *нездоровый* и *неразумный* в качестве эпитетов к наименованиям личностных качеств человека зафиксированы лишь в сочетаниях *нездоровое любопытство* и *неразумное упрямство* (Горбачевич 2000).

⁹ См. толкование переносного значения слова *неразумный* ‘лишённый разумных оснований, нецелесообразный’ (Кузнецов 2000).

взгляд, это не просто новая сочетаемость слова как результат универсального и вечного процесса обновления языка. Это индикатор нового, нетрадиционного отношения говорящих к понятиям духовного, нравственного порядка. Рассмотренные нами атрибутивные сочетания демонстрируют новое отношение к духовным ценностям, а также смешение этических оценок (с минуса на плюс и наоборот), размытость основных нравственных категорий.

В связи с этим следует отметить такой факт: в анализируемых контекстах, откуда извлекались сочетания, нам не встретилось ни одного случая рефлексии говорящего по поводу непривычного употребления прилагательных, т.е. метатекстовых вставок (рефлексивов) типа *если можно так сказать, как сейчас модно (принято) говорить* и т.п. Можно предположить, что отсутствие метатекстовых замечаний по поводу этической аномальности анализируемых сочетаний говорит о том, что явление пустило корни: тот период, когда сочетания типа *здоровый цинизм, нездоровая честность* и т.п. казались говорящим действительно новыми, непривычными, по-видимому, прошел.

Очевидно, что современные нормативные словари не должны игнорировать возникающие новации: в них должно, посредством специальных помет, отмечаться, что словоупотребление, ориентированное на новую систему ценностей, воспринимается многими носителями языка (особенно представителями старшего поколения) как неправильное (Шмелев 2015, 111; Kajtoch 2017, 185 и сл.).

Библиография

- БЕРЕЗОВИЧ, Е. Л. (2008), «Отцы и дети» в лексической семантике (о «поколенческих» различиях в значениях слов аксиологической сферы в языке современного города) В: Язык современного города. Москва, 25–28.
- ГОРБАЧЕВИЧ, К. С. (2000), Словарь эпитетов русского языка. Санкт-Петербург.
- ЗАЛИЗНЯК, А. А. (2006), Многозначность в языке и способы её представления. Москва, 416–417.
- ЗАЛИЗНЯК, А. А./ЛЕВОНТИНА, И. Б./ШМЕЛЕВ, А. Д. (2008), Эволюция ключевых концептов русского языка в XX веке: аспекты изучения. В: Вестник РГНФ. 1, 120–127.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2013), Социальные ценности в системе современной культуры. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. IV, 273–294.
- КУЗНЕЦОВ, С. А. (ред.) (2000), Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург.
- КУЛИКОВСКАЯ, И. (2011), Духовно-нравственная культура человека в информационном обществе. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. II, 303–316.
- МАРИНОВА, Е. В. (2013), Термин и понятие «актуальная сочетаемость слова» в терминологической системе неологии. В: Вестник Челябинского госуниверситета. Филология. Искусствоведение. 84/31 (322), 106–107.
- МАРИНОВА, Е. В. (2014), *Здоровые и нездоровые* в современном дискурсе. В: Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова. 1/2, 344–351.
- РАГМАЙР, Р. (2013), Русская речь и рынок. Москва.
- Словарь (1999), Словарь русского языка в 4-х томах. Москва.

- ШМЕЛЕВ, А. Д. (2012), Падение речевой культуры или изменение нормы? В: Вопросы культуры речи. XI, 72–73.
- ШМЕЛЕВ, А. Д. (2015), Новое в русской лексике: проблемы кодификации. В: Неология и неография: современное состояние и перспективы. К 50-летию научного направления. Санкт-Петербург, 110–111.
- ШМЕЛЕВА, Е. Я. (2011), Изменения в оценке и самооценке человека в русском языке XXI века (*яркие индивидуалисты, позитивные эгоисты и успешные карьеристы*). В: Вопросы культуры речи. Москва, 95–101.
- FLEISCHER, M. (1997), Das System der russischen Kollektivsymbole. München.
- КАЈТОСН, W. (2017), Uwagi nad dziełem Jana Wawrzyńczyka i Piotra Wierzchoń. W: Wawrzyńczyk, J./Wierzchoń, P. (red.), Wokół 300 polskich słów. Wstęp do hasłownikologii. Warszawa, 185–192.
- КІКЛЕWICZ, A. (2015), О коммуникативно-прагматических аспектах многозначности (2). В: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI/1, 167–179.

ОКСАНА ХАЛИМАН

Национальный фармацевтический университет (Харьков)

РАЗВИТИЕ ИДЕЙ АЛЕКСАНДРА БОНДАРКО В АСПЕКТЕ ТЕОРИИ ГРАММАТИКИ ОЦЕНКИ

The development of Alexander Bondarko's ideas in the aspect of grammar of estimation theory

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: оценочное значение, грамматика оценки, прагматическая грамматика, функциональная грамматика, грамматика активного типа

KEYWORDS: estimation meaning, grammar of estimation, pragmatically grammar, functional grammar, grammar of active type

АБСТРАКТ: The study of the functional particularity of grammatical units allowed to pay attention to their pragmatic importance in the discursive practice and communication. Based on the principles of linguistic functionalism, which is a basis of active type grammar, it is necessary to continue the study of grammatical units as one of the means of expressing evaluation in relation to their structural peculiarities with the communicative process. A. Bondarko is one of the founders of functional grammar. In his works he has created a systemic-functional description on the Russian grammatical system. Principles of the development of a dynamic aspect of the grammatical units functioning in the interaction with elements of different language levels are one of the postulates which underlie in the description of the expression of evaluative meaning by grammatical units, the principles of grammar of estimation. The article enlightens the principles of the theory of functional grammar, grammar of active type, that concern the problem of creation of grammar of estimation as a complex description of grammatical means for expressing estimation meanings; A. Bondarko's ideas of functional grammar that are significant for the theory of grammar of estimation are described in the article.

Значимой составляющей когнитивной деятельности человека является оценивание различных фрагментов мира. Отражение событий окружающей среды в речи также совершается сквозь призму категории оценки. Оценочная семантика выражается средствами разных языковых уровней. По словам А. В. Бондарко, «одно и то же мыслительное содержание может находить разные способы языкового представления» (1978, 6), изучению которых посвящены многочисленные научные работы: Н. Арутюновой, Ю. Апресяна, Е. Вольф, А. Загнитко, И. Кононенко, Т. Космеды, Д. Рязанцевой, В. Телия, О. Халиман и др. Функционально-прагматическая направленность современных лингвистических исследований открыла возможности для изучения новых аспектов

категории оценки: изучение функциональной специфики грамматических единиц позволило обратить внимание на их прагматическую значимость в коммуникации. Опираясь на принципы лингвистического функционализма, которые являются основой грамматики активного типа, необходимо продолжить изучение грамматических единиц как средств выражения оценки в соотношении их структурных особенностей с коммуникативным процессом. Такие исследования мотивируют необходимость создания «грамматики оценки» – анализа системы грамматических средств выражения оценочных значений с учетом их прагматических характеристик (Космеда 2011).

Одним из основателей функциональной грамматики, как известно, является А. В. Бондарко, основатель Петербургской школы функциональной грамматики, создавший в своих многочисленных работах системно-функциональное описание русского грамматического строя¹. Принципы разработки динамического аспекта функционирования грамматических единиц во взаимодействии с элементами разных уровней языка – одни из постулатов, лежащих в основе описания выражения оценочного смысла грамматическими единицами, законов грамматики оценки.

Цель этой научной статьи – обосновать актуальность теоретической разработки грамматики оценки с использованием идей функциональной грамматики Бондарко (на материале монографии «Грамматическое значение и смысл» (1978)).

1. Грамматика оценки: актуальность комплексного описания грамматических средств выражения оценочных значений

Идеи функционализма находят свое воплощение во всех исследовательских направлениях современной лингвистики (см. об этом: Бацевич 1997): внимание к проблемам порождения речи и ориентация на приоритеты говорящего (Кубрякова 1991), интеграционный подход к фактам языка в аспекте активной грамматики (Апресян 1995; Баранов 1990; Шведова 1989 и др.), анализ фактов языка «от интенции к языковой форме реализации» (Кубрякова 1986; Слюсарева 1985 и др.) и др. Установка на динамику и приоритеты говорящего предусматривает изучение языковой системы и как средства общения, и как комплекс процедур по обработке, усвоению и порождению знаний (Баранов 1990; Звегинцев 1982).

Одним из основных понятий функциональной грамматики, как известно, является понятие функционально-семантического поля – системы

¹ В польском языкознании синтетическое представление теории функциональной грамматики Бондарко содержится в публикации: Kiklewicz 2004, 26ссл.

разноуровневых средств языка (морфологических, синтаксических, словообразовательных, лексических, фразеологических, лексико-синтаксических), основывающихся на общности функций. Современные ученые, поддерживающие идеи Бондарко, аргументируют представление комплекса единиц выражения оценки как функционально-семантического поля, что позволяет актуализировать именно функциональный подход к изучению оценочных средств. Функционально-семантическое поле оценки отличается отсутствием единого грамматического центра, поэтому, по мнению современных ученых, с которым мы целиком согласны, его правомерно считать полицентрическим полем, «опирающимся на некоторую совокупность разноуровневых языковых средств» (Бондарко 1987, 495).

Грамматика рассматривает общие принципы отражения в языковых формах опыта взаимодействия человека с миром, а эти принципы нельзя раскрыть без обращения к особенностям когнитивной деятельности человека. В современной лингвистике грамматику рассматривают как знаковую систему «репрезентации знаний, а каждая грамматическая категория соотносится с определенным существенным аспектом когнитивной обработки информации» (Кравченко 2001, 222). О правомерности этих утверждений свидетельствует процесс грамматикализации информации, в частности и прагматической, что является константным явлением речи.

В процессе языковой деятельности отношения между системой языка и типичными контекстами постепенно кодируются в языковую, в частности грамматическую структуру, грамматикализируются. Наблюдаем также закрепление оценочной семантики, оценочных функций за грамматическими единицами, вследствие чего оценка занимает свое место на шкале грамматичности. Изучая особенности выражения оценки грамматическими средствами, ученые пришли к выводу о необходимости полного описания так называемой „грамматики оценки”, в рамках которой планируется всесторонний анализ грамматических средств выражения оценочных значений с учетом их прагматики (Лопатин 1992; Ремчукова 2000).

Сущность грамматики оценки в современном языкознании не представлена, однако отдельные лингвистические исследования косвенно касаются этой проблемы. Описывая основные проблемы прагматики, И. Сусов (2009) не останавливается на анализе прагматического аспекта функционирования грамматических единиц. Не представлены объяснения соответствующих терминов и в лингвистических словарях. Отдельные аспекты влияния коммуникативных факторов на функционирование грамматических средств в живой речи интерпретировал Ф. Бацевич (2010), частично рассматривая грамматические единицы как репрезентанты системы коммуникативных смыслов прагматического характера. Некоторых нюансов грамматики оценки касаются

языковеды, работающие в ракурсе функциональной грамматики, описывая особенности употребления грамматических форм в оценочных функциях.

Соответствующий шаг к созданию такого комплексного описания, спроектированного Т. Космедой (2011) в рамках теории аксиологической прагмалингвистики, – научные работы ее последователей на материале украинского языка: О. Халиман, описавшей грамматические значения рода, числа (Халиман 2011в), падежа (Халиман 2011б), некоторые грамматические значения глагола (Халиман 2011а) как средства выражения оценки, и Д. Рязанцевой (Рязанцева 2011), исследовательская проблема которой – грамматические категории прилагательного.

2. Грамматическая прагматика порождения оценочных смыслов, или исследовательский вектор: от грамматики пассивной к грамматике активной

Описание так называемой грамматики оценки имеет функциональные основы, прежде всего, она должна способствовать полной и всесторонней характеристике грамматических средств, выражающих оценку. Для этого необходимо раскрыть сложный диахронно-синхронический процесс порождения оценочных значений на уровне грамматики и сложную природу грамматичной прагматики – мотивацию роли грамматических средств, выражающих оценку, в речи. Это обеспечит формирование правил употребления грамматических единиц в оценочных функциях и трактовку закономерностей их адекватного толкования.

Прагматика грамматики, соответственно, и грамматика оценки, как было отмечено, базируется на лингвистическом функционализме, направленном на изучение намеренного использования говорящим грамматических единиц, являющимся основой грамматики активного типа, грамматики говорящего.

Необходимость разграничения активной и пассивной грамматики отмечал еще Л. Щерба (2004), при этом ученый аргументировал целесообразность исследования грамматических единиц, исходя из потребностей выражения мысли, ориентированной на активного участника общения, грамматики, способной продемонстрировать функциональный, вариативный, комбинаторный потенциал грамматических единиц, построив свое описание в направлении от функции к форме. Эти принципы находят воплощение и в теории функциональной грамматики, так как, по определению Бондарко, предметом этой грамматики является грамматический строй языка в системе его функций, причем принимается во внимание актуальность для говорящего перехода от смысла к средствам его выражения (Бондарко 1984).

Такой подход позволяет анализировать грамматические единицы на фоне коммуникативной и когнитивной функций языка. Описание их „поведения” в качестве средств выражения оценки дискурсивно ориентировано, поскольку лингвистические данные анализа соотносятся в нем с прагматическими аспектами, проявляющимися в речевой деятельности: в конкретных условиях общения первично не оценочные грамматические единицы обретают оценочное значение, речь интерпретирует природу языкового знака, по-новому кодируя мир, реальную действительность.

3. Механизмы порождения оценочных значений на основании актуализации вторичной функции грамматических единиц

Функциональный подход к исследованию языка позволяет описать механизмы появления оценки как вторичной функции грамматических единиц. Языковую креативность стимулирует асимметрия системы и среды, на первом плане появляются периферийные свойства системы и отдельных единиц. Как отмечает Бондарко, это – «сложный комплекс, в котором грамматическое значение формы под влиянием противоречащего ему контекста преобразовано в значение переносное, метафорическое» (Бондарко 1978, 83). Грамматическая метафора возникает как следствие перенесения грамматической формы из одного вида связей на другой. Ее возможности значительно беднее, чем метафоры лексической, поскольку словоформы ограничены в своей подвижности и сочетаемости, грамматическая образность выражается менее ярко, чем образность слов, поскольку грамматические значения отличаются своим обобщенным, абстрактным характером (Шелякин 2005).

Например, автором этой статьи были описаны (Халиман 2011в) способы возникновения механизмов языковой игры для выражения оценки в современном украинском языке. В их формировании принимают участие грамматические значения рода, что связано с реализацией в процессе коммуникации вторичной грамматической семантики. В частности, игра родовыми формами обуславливает грамматическую метафоризацию, способствующую переосмыслению понятий, связанных с грамматическим значением рода. В этом случае языковая игра возникает на основании транспонированного употребления родовых форм вследствие ситуативного несоответствия грамматического значения и обозначаемого денотата.

Использование форм женского рода для номинации лиц мужского пола порождает отрицательную оценку, что объясняется попыткой уравнивания мужчины с женщиной, чьи характерные черты в сознании носителей украинского языка (и не только), всегда связываются с актуализацией гендерных

ассоциаций, сформированных еще в древности, и воспринимаются как более отрицательные, чем мужские, ср.: *Ну-ну, не будь бабою! Вартуй, коли наказано!* (Я. Мамонтов); *Що це з Юрасем? Щоб мав все краще й краще ходити, то він з кожним днем гірше ходить. Скажи йому, що він “баба”* (М. Коцюбинський); *Та коли ж, – заторохтіли дівчата, – недурно ви його панною звете, жахається дівчат, як лякана дівка парубків* (А. Стороженко).

В процесс использования актуализированных в приведенных контекстах лексем *баба, панна*, служащих для номинации мужчины, из-за несоответствия обозначаемому денотату грамматическое значение рода метафоризируется, что, безусловно, связано с фактором исходной принадлежности к соответствующему полу. Вследствие такого несоответствия и усиливается проявление отрицательной оценки. Отметим, что большинство приведенных иллюстраций, это – фразы из речи мужчин, свидетельствующие о существовании некой аксиологической модели-архетипа в их языковом сознании. Такой механизм выражения оценки, безусловно, имеет архетипную гендерную основу, но даже с учетом изменения гендерных стереотипов все же прослеживается в речи носителей украинского языка как составляющая их языкового сознания, хотя активностью функционирования не отличается.

Однако не все грамматические значения отличаются такой способностью к метафоризации. Например, наши исследования категории падежа показали ограниченность падежных форм в возможностях выражения оценочных значений, что обусловлено спецификой категории: в отличие от парадигм, формы которых – носители сем, объединенные родовым категориальным значением, каждый падежный аффикс противопоставлен всем остальным только формально. К примеру, падежные формы существительного служат в украинском языке для выражения различных значений – каждая падежная форма является носителем сем, не интегрирующихся в единую категорию. Именно для падежа присуща последовательно выраженная по сравнению с другими морфологическими категориями имени существительного семантическая специализация, в связи с чем игра, манипуляция падежными формами, их транспозиция в сферу применений оппозиционных единиц практически невозможна, поскольку составляющие категории падежа и не образуют таких оппозиций. Поэтому появление оценочных значений в системе функционирования составляющих категории падежа возможно только путем создания неправильных падежных форм: *А поїдемо куме **на метрі** покатаємось? Кіна не буде. Бізнес розвалився. А хто ж стоїть за Юлькою? А за цією **мадамою** стоять торгоші, торгоші без роду-племіні...* (из Интернет-ресурсов) (Халиман 2011б).

В процессе модификаций лексического или грамматического значений вследствие метафоризации формируется прагматическая информация, возникают вторичные значения, в частности и оценочные. Прагматические значения не передаются особыми семами, в соответствующих условиях происходит

«игра сем», «игра смыслов» («аффективный компонент смысла текста – это информационный результат ‘игры’ конкретных языковых средств» (Бондарко 1978, 107)), в частности в результате различных приемов сочетания лексических и грамматических значений, их перераспределения, «актуализации одних сем с одновременной нейтрализацией других» (Космеда 2000, 187). Это реализуется в соответствии с требованиями конкретной сферы коммуникации, в зависимости от «динамики», «модуляций» которой по-разному проявляется прагматика высказывания.

Прагматическая ориентированность грамматических исследований предусматривает, что в центр внимания попадают грамматические единицы в действии, в совокупности разнообразия их функциональных вариантов: «Жизнь вмешалась в грамматические парадигмы и перестроила заложенные в них связи» (Арутюнова 1988, 8).

Как уже было отмечено, при функционировании грамматической формы в коммуникации проявляются новые признаки, частично устраняются прежние. Механизмы появления оценочных единиц стандартизируются, закрепляются в языковом сознании носителей языка, но, приобретая индивидуальные лексические наполнения, своеобразно проявляются в конкретных контекстах.

4. О единстве структурализма и функционализма в фокусе грамматики оценки

Граматику оценки (прагматику грамматики), имеющую функциональные основы, противопоставляют теории структурализма, но ее изучение не отрицает достижений структурной лингвистики. Важно объединить системный и функциональный подходы, дополняющие друг друга, что обеспечит толкование связи признаков и функций грамматических единиц, поскольку вторичные функции языковых единиц, возникающие в коммуникации, базируются на стандартных, устойчивых признаках системы. К тому же, как подчеркивает Бондарко, интеграция функций языковых единиц в коммуникации – «не есть простое их сложение, это именно взаимодействие функций отдельных элементов, дающее результат, несводимый к сумме отдельных функций» (Бондарко 1978, 83).

Также важным является постулат современной лингвистики об отказе от определения резких границ между грамматикой и лексикой. Исследование модификаций грамматической семантики, существующей в единстве с лексической, усложняется именно через лексическое влияние, поскольку семы лексические и грамматические разделить невозможно, а также через влияние других граммем и элементов конструкции («...нельзя считать оправданным

часто встречающееся в лингвистической литературе безоговорочное противопоставление грамматики и семантики» (Бондарко 1978, 81)). Бондарко подчеркивает, что

непосредственно же в речи (в процессе говорения – понимания и в готовом тексте) представлены процессы и результаты взаимодействия функций разных средств. Даже в максимально изолированных позициях, где мы, казалось бы, имеем дело с отдельным средством, в действительности уже налицо та или иная форма функционального взаимодействия (Бондарко 1978, 83).

С помощью грамматической формы в высказывании передается семантика, которую нельзя полностью приписать форме, поскольку в выражении этой семантики принимают участие другие языковые средства. Понятие «функция грамматической формы» предусматривает цели ее употребления, а это не исключает участия и других средств высказывания в достижении этих целей. Таким образом, исследования грамматических средств выражения оценки возможны посредством анализа специфики их участия в механизме появления оценочных коннотаций наряду с другими средствами вследствие их аппликации.

Например, при образовании окказиональных грамматических форм в украинском языке возможна одновременная манипуляция несколькими грамматическими средствами, сравн.: *Народе! Вреши спинимось. Ставати квазімодами. Ходімо прямоспинними, Щоб завжди бути гордими* (М. Савчук). В приведенном примере при образовании отонимной множественной формы *квазімодами* («обобщающая множественность» – игра грамматическим значением числа (Халиман 2011), употребление которой предусматривает объединение неоднородной множественности предметов, что способствует их деиндивидуализации и, соответственно, отрицательной оценке) нарушается еще один грамматический признак – несклоняемость, то есть в порождении оценки участвуют грамматические значения и числа, и падежа.

5. Актуализация фактора нарушения грамматических норм

Сознательное нарушение грамматических норм, «игра», «манипуляция» формами для достижения конкретных коммуникативных целей (выражение оценочных значений) (Космеда 2013) наблюдается как последовательно воспроизводимое явление; факт использования соответствующих грамматических механизмов в процессе построения речи коммуниканты, как правило, распознают и появившиеся смыслы толкуют правильно. Для успешной коммуникации, в частности манипуляции грамматическими смыслами, говорящие

должны обладать целой совокупностью соответствующих (известных всем) экстралингвистических знаний, поскольку при этом они оперируют определенными мыслительными понятиями и категориями, что происходит до того, как определяются необходимые грамматические средства для их языкового оформления. Происходит манипуляция соответствующими смыслами, являющимися составляющей частью когнитивной базы этноса, которые стереотипно их отражают.

Например, среди временных глагольных форм внимание привлекает употребление глаголов прошедшего времени в переносном значении: *Так я й повірив; Ой, злякався я; Так я й пішла за нього заміж; Та ну, боявся я її* (из разг. речи).

В процессе такого употребления временных форм основой для создания метафоры становится именно «транспозиция грамматической формы в новое синтаксическое окружение, в сферу применения другой формы той же системы оппозиций. Возникает контраст, необходимый для любой метафоры, контраст между семами основного значения перенесенной формы и значением контекста» (Шендельс 1972, 52). Происходит «спланированное» замещения форм для создания прагматического эффекта. Итак, контекстуальное окружение, в котором употребляется знак, активизирует его скрытые свойства; именно контекст определяет прагматический потенциал анализируемых грамматических единиц.

Ироническое положительное признание факта, названного формой прошедшего времени, предполагает отрицательную оценку действия, которое, как убежден говорящий, никогда не произойдет. Здесь имеет место косвенная коммуникация, смоделированная на основе действия иронической прагматики. Несоответствие формы и содержания таких конструкции обуславливает появление экспрессии, комической пренебрежительности, способствует выражению отрицательной оценки факта, о котором идет речь, напр.: – *П'ятдесят доларів! Ти де їх взяла? Украла? – зло запитала мама.*

– *Мені тітка дала, – тихо відповіла я.*

– *Тітка їй дала! Так я тобі й повірила* (из Интернет-ресурсов);

Дружина – чоловікові, який затримався на роботі:

– *Ну, і де ти був, любий? (ритуальний вступ, який означає банальне: «Де ти шлявся, мерзотнику?»)*

Чоловік, навмисне повільно стягуючи правий черевик (ну й черевики продають нині – так швидко знімаються, що виправдання не встигаєш придумати!):

– *Скільки разів тобі можна повторювати, що по середах у мене бізнес-тренінг!*

– *І як же ви там тренувалися, милий? (переклад: «Так я тобі й повірила, бовдуре! Які тренінги можуть бути у твоїй зубожілій фірмочці, та ще й о другій годині ночі? З охороною, чи що?»)* (из Интернет-ресурсов).

Приведенные примеры показывают, что грамматическая игра возникает вследствие манипуляции грамматическим значением времени, сознательного его употребления как оппозиционной временной формы на основе актуализации коммуникативного опыта говорящего. Нейтрализация грамматической семантики прошедшего времени способствует порождению прагматической оценочной информации.

Анализ механизмов появления оценки как вторичной функции грамматических единиц при их употреблении в конкретных контекстах демонстрирует восприятие коммуникантами именно вторичного смысла, что свидетельствует о закреплённости соответствующих механизмов выражения оценки в их речевом сознании. При таком употреблении грамматических единиц говорящий апеллирует как к коллективным экстралингвистическим знаниям, связанным с конкретной грамматической единицей, так и к закреплённым за ней закономерностям традиционного и переносного употреблений. Вторичный грамматический смысл, возникающий при транспозиции грамматических единиц, воспринимается как прецедентный – смысл, который актуализируется за счёт предыдущего подобного употребления, выступающего как прецедент.

Целесообразно аргументировать использование понятия «грамматическая прецедентность», когда грамматическая семантика, в частности вторичная, оценочная, используется говорящими как прецедентный смысл. Восприятие именно вторичной грамматической семантики как прецедентной, благодаря опыту использования грамматических единиц в оценочных функциях, основано на актуализации прагматической пресуппозиции, обеспечивающей понимание в коммуникации.

В работе Бондарко также находим мысль, подтверждающую высказанную точку зрения:

Полное владение языком во многом основано именно на автоматизированных (в известных пределах) процессах приведения в соответствие общего смыслового задания и привлекаемых языковых средств с их семантическими функциями (Бондарко 1978, 87).

В процессе общения говорящий «черпает готовые, отработанные языком значения, соотношенные с определенными формальными средствами и их комбинациями», он «не только воспроизводит их, но и производит с их помощью бесчисленные новые комбинации смыслов» (Бондарко 1978, 84).

6. Актуализация экстралингвистических факторов для моделирования оценочных грамматических смыслов

Характеристика роли грамматики в отражении и фиксации эмпирического и когнитивного опыта носителя языка обеспечивает ее рассмотрение сквозь призму национально-языковой картины мира, что позволяет проследить статус формы не только в языковой системе, но и определить степень ее вхождения в национально-этническую память, маркированность грамматического значения определенным национально закрепленным содержанием. В системе языка, «в ее грамматическом порядке и лексиконе отражается то, как человек видит окружающий его реальный мир и свое место в нем» (Кравченко 2001, 10), то есть грамматика обладает таким же национальным „колоритом”, как и лексико-семантическая система.

Например, как показывает анализ, диминутивные глагольные формы могут служить средством выражения оценки, что как архетип языкового сознания украинского этноса реализуется и в современной речи, а также, что важно, является безэквивалентным явлением по сравнению с другими языками, ср.: *Спробуй мою доленьку **відгадатоньки**. Чи ще буде милий мій та й **кохатоньки**?* (М. Павленко); *Жити нам, **житоньки** треба* (М. Вороний). *Прощайте, мої гори, зелені мої верхи, – вже мені більше вами не **ходитоньки*** (Г. Хоткевич).

Также можно отметить особенности моделирования оценочных значений в украинском языке с помощью актуализации грамматического значения среднего рода. Проектируя форму среднего рода на лица мужского или женского полов, носители украинского языка приравнивает их к ребенку, таким способом выражая положительную оценку. Данную модель считаем национально специфической особенностью украинской речи (ср.: *Під калиною дівчина спала не встала: **утомилось молодеє, навіки спочило*** (Т. Шевченко)), что прослеживается при сравнении этой модели с подобными речевыми фактами русского языка, в котором подобное оценочное средство сохранилось только в диалектной речи.

В процессе исследования также важно учитывать актуальность и продуктивность механизмов выражения оценки с помощью грамматических единиц на конкретном этапе развития языка. И эту проблему затрагивает Бондарко:

То, что некогда обозначалось, лишается со временем своих языковых экспонентов; с другой стороны, особенности и различия, ранее вовсе не принимаемые в соображение, в более поздние эпохи развития того же языкового материала могут получить вполне определенные экспоненты (Бондарко 1978, 16).

Несмотря на исторические изменения соотносимых с грамматическими категориями стереотипов, одни механизмы выражения оценки, сохраняясь как архетипы в языковом сознании этноса, воспроизводятся в речи, хотя можно

наблюдать и некоторые изменения в использовании определенных механизмов, связанные, например, с социолингвистическими факторами.

Например, среди приемов использования существительных мужского рода в отношении лиц женского пола нами было исследовано употребление конструкций типа «хтось (имя сущ. муж. рода) *у спідниці*», рус. – «кто-то (имя сущ. муж. рода) *в юбке*, сравн.: **чоловік у спідниці, чорт у спідниці, Гітлер у спідниці** и др. В этом случае механизм моделирования оценки объясняется фактом сочетания существительного мужского рода и его атрибутивной характеристики «*у спідниці*», являющейся признаком лиц женского пола. Механизм объясняется неким «наслоением», аппликацией смыслов, определяющихся дихотомией *свой – чужой* («*у спідниці*» – чужое для мужчины), что и является основой метафорического переосмысления. Таким образом, носители языка могут приписывать женщине (лицу «*у спідниці*») «мужские» черты (признак лица – сущ. муж. рода) для моделирования соответствующих положительной (женщина с сильным («мужским») характером) или отрицательной («мужские» черты, свойственные женщине, воспринимаются как несовместимые с женственностью) типов оценки, что, безусловно, зависит от контекста. Наблюдаем модификацию видов оценочного значения, зависящую от наполненности инвариантной схемы.

Рассматриваемая конструкция, еще 10–20 лет тому назад отмеченная исследователями как непродуктивная (Космеда 2000, 296), в современной речи украинцев является достаточно актуальной: прослеживаем ее активное использование в речевом пространстве Интернет-сети, в частности автор этого исследования зафиксировала 15 вариантов подобных номинаций, использованных для представления образа-концепта Юлии Тимошенко: **генерал Перон у спіниці, диктатор у спідниці, Гітлер у спідниці, Ісус Христос у спідниці, полковник КДБ у спідниці, самурай у спідниці, Сталін у спідниці, Янукович у спідниці, термінатор у спідниці, монстр у спідниці, Черчілль у спідниці, полководець у спідниці, Уго Чавес у спідниці** и др. (из Интернет-ресурсов). Очевидно, это можно объяснить влиянием экстралингвистических факторов – появлением активного лидера, для характеристики которого, по мнению носителей языка, целесообразна именно такая речевая модель, чего могло и не быть при условии существования других внеязыковых особенностей.

Таким образом, комплексное описание грамматических средств выражения оценочных значений обеспечит выработку правил употребления грамматических единиц в оценочных функциях и трактовку закономерностей их толкования.

В перспективе планируем проанализировать все грамматические категории в данном направлении для создания целостной теории грамматики оценки. Грамматика оценки требует фиксации данных ее исследований в соответствующих словарях активного типа, закрепляющих прагматическую информацию, полезную для всех сфер речевого прогнозирования.

Библиография

- АПРЕСЯН, Ю. Д. (1995), Образ человека по данным языка: попытка системного описания. В: Вопросы языкознания. 1, 7–15.
- АРУТЮНОВА, Н. Д. (1988), Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. Москва.
- БАРАНОВ, А. Н. (1990), Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход). Москва [автореф. дис. докт. филол. наук].
- БАЦЕВИЧ, Ф. С./КОСМЕДА, Т. А. (1997), Очерки по функциональной лексикологии. Львов.
- БАЦЕВИЧ, Ф. С. (2010), Нариси з лінгвістичної прагматики. Львів.
- БОНДАРКО, А. В. (1978), Грамматическое значение и смысл. Ленинград.
- БОНДАРКО, А. В. (1984), О грамматике функционально-семантических полей. В: Известия АН СССР. Сер. литературы и языка. 43/6, 492–503.
- ЗВЕГИНЦЕВ, В. А. (2001), Язык и лингвистическая теория. Москва.
- КІКЛЕВИЦЗ, А. (2004), Podstawy składni funkcjonalnej. Olsztyn.
- КОСМЕДА, Т. (2000), Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки, Львів.
- КОСМЕДА, Т. А./ХАЛИМАН, О. В. (2011), „Грамматика оцінки” як актуальна проблема сучасного мовознавства. В: Загнітко А. (ред.), Лінгвістичні студії. 22, 36–40.
- КОСМЕДА, Т. А./ХАЛИМАН, О. В. (2013), Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Грамматика оцінки. Грамматична іграма (теоретичне осмислення дискурсивної практики). Дрогобич.
- КРАВЧЕНКО, А. В. (2001), Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. Иркутск.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (1986), Номинативный аспект речевой деятельности. Москва.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (1991), Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. Москва.
- ЛОПАТИН, В. В. (1992), Оценка как объект грамматики. В: Русский язык: проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке: Виноградовские чтения. Москва, 70–75.
- РЕМЧУКОВА, Е. Н. (2000), Морфологическая транспозиция как тип функционального варьирования грамматической формы. В: Проблемы функциональной грамматики: категории морфологии и синтаксиса в высказывании. Санкт-Петербург, 79–90.
- РЯЗАНЦЕВА, Д. В. (2011), Ступені порівняння прикметників як ефективний засіб створення граматичного значення оцінки (на матеріалі сучасної української публіцистики). В: Вісник Дніпроп. ун-ту. Сер. Мовознавство. 11/17/2, 155–161.
- СПЛОСАРЕВА, Н. А. (1985), Функциональная грамматика и когнитивная морфология. В: Проблемы функциональной грамматики. Москва.
- СУСОВ, И. П. (2009), Лингвистическая прагматика. Винница.
- ХАЛИМАН, О. (2011а), Грамматичне значення минулого часу як засіб вираження оцінки в художньому стилі. В: Лисиченко, Л. А. (ред.), Лінгвістичні дослідження. Харків, 80–85.
- ХАЛИМАН, О. В. (2011б), Категорія відмінка в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики (на матеріалі російської та української мов). В: Філологічні студії. 6/2, 111–118.
- ХАЛИМАН, О. В. (2011в), Морфологічні засоби вираження категорії оцінки в сучасній українській мові: рід і число. Харків [автореф. дис. канд. філол. наук].
- ХАЛИМАН, О. (2014), Грамматика оценки: диминутивные глагольные формы как средства выражения оценочных значений в современном украинском языке. В: Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 3: Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. 1/171, 43–48.
- ШВЕДОВА, Н. Ю. (1989), Русские бытийные глаголы и их субъекты. В: Слово и грамматические законы зыка: Глагол. Москва, 5–175.
- ШЕЛЯКИН, М. А. (2005), Язык и человек: К проблеме мотивированности языковой системы. Москва.
- ШЕНДЕЛЬС, Е. И. (1972), Грамматическая метафора. В: Филологические науки. 3, 48–57.
- ЩЕРБА Л. В. (2004), Языковая система и речевая деятельность. Москва.

ОЛЬГА МИХАЙЛОВА, ЮЛИЯ МИХАЙЛОВА
Уральский федеральный университет (Екатеринбург)

ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ АДАПТИРОВАНИЕ ПРАВОСЛАВНОЙ ЛЕКСИКИ В СОВЕТСКИХ И ПОСТСОВЕТСКИХ СЛОВАРЯХ¹

Ideological adapting of orthodox vocabulary in soviet and post-soviet dictionaries

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексикография, идеология, православие, лексика, семантика, прагматика, толковый словарь

KEYWORDS: lexicography, ideology, orthodoxy, vocabulary, semantics, pragmatics, glossary

АБСТРАКТ: The article is devoted to the analysis of vocabulary definitions that explain the vocabulary of Orthodoxy. The material was the basic dictionaries published in the USSR, modern explanatory dictionaries of the Russian literary language and dictionaries that represent the religious picture of the world. It is shown how by means of ways of interpretation of orthodox lexicon, system of marks and illustrations in dictionaries of the Soviet period occurs ideologization of lexicon, polarization of evaluations, opposition of Orthodox religion. Explanatory dictionaries of modern times are exempted from the Soviet ideological evaluations and political characteristics. They overcome ideological simplification in the representation of religious vocabulary. As a result of comparative analysis of vocabularies for secular people and dictionaries for the religious sphere discourse variants of vocabulary are revealed and it is proved that differences in the definitions of identical Orthodox lexemes are conditioned by the ideological concept of dictionaries compilers.

1. Введение

Лексика справедливо считается той областью языка, в которой наиболее наглядно отражаются разнообразные изменения, происходящие в общественной жизни. Советский период в истории России оказал разрушительное влияние на идеологию православия. Именно религиозная подсистема лексики претерпела серьезные изменения в период тоталитаризма. Православная лексика

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ, грант №15-04-00239/17-ОГОН «Национальные базовые ценности и их отражение в коммуникативном пространстве провинциального города: традиции и динамика». Supported by Act 211 Government of the Russian Federation, agreement № 02.A03.21.0006.

целенаправленно устранилась из активного словарного запаса, потому что в советском обществе был свой объект для поклонения и сакрализации – коммунизм, а не православие. Тоталитарное языковое сознание формировалось не только с помощью лозунгов и прямых запретов, но и с помощью идеологического воздействия на сознание, мировоззрение, морально-психологическое состояние людей, с помощью продуманной языковой политики, целенаправленной идеологической переработки словарного материала через лексикографические источники.

Словари, созданные в советскую эпоху, отражают идеологическую ситуацию тоталитаризма. Толковый словарь под ред. Д. Н. Ушакова (1935–1940) – это первый лексикографический труд, в котором достаточно полно представлен словарный состав русского литературного языка советской эпохи (до 30-х гг. XX в.). В предисловии к словарю сказано: «История словарей показывает, что каждый из них является отражением классовых интересов своей эпохи» (Ушаков 1935/1, 3). Словарь помогал усвоить установившиеся идеологические нормы употребления слов, образцовый тоталитарный язык, в котором не было места религиозной лексике.

В первых изданиях толкового словаря русского языка С. И. Ожегова также отражена идеологическая норма, а следовательно, и антирелигиозная политика государства. Об этом можно судить, например, по таким замечаниям автора: «Однотомный словарь русского языка является руководством к правильному употреблению слов [...]» и далее: «Русский язык [...] является источником новых понятий и терминов социалистической культуры, политики подлинного демократизма и прогресса» (Ожегов 1953, 3–4).

Семнадцатитомный «Словарь современного русского литературного языка» (1950–1965) явился наиболее полным толково-историческим и нормативным словарем литературного языка XIX–XX веков. Представляя словарный портрет эпохи, академический словарь не мог не отразить идеологических установок своего времени, которые выявились и в толкованиях, и в стилистических пометах, и в иллюстрациях. Составители словаря руководствовались следующим положением:

Словарь должен с необходимой полнотой отражать политическую жизнь страны Советов, представляя лексику и фразеологию, созданную и принятую в письменном и разговорном литературном языке эпохи диктатуры пролетариата, в условиях советского строительства и нового социалистического производства» (Виноградов 1977, 198–199).

Поэтому в системе толкований православной лексики, в характере помет, в подборе цитат (в частности, в насыщении словарных статей цитатами из классиков марксизма), как и во всех прочих толковых словарях советского

периода, нашли отражение идеологизация лексики, поляризация оценок, неприятие любой религии, в особенности православия.

Результатом политики и идеологии советского государства явились словари, рассчитанные на адресата с воинствующим атеистическим мировоззрением: «Словарь атеиста» (1964), «Православие. Словарь атеиста» (Гордиенко 1988), «Карманный словарь атеиста» (Новиков 1975) и др. Такие словари были предназначены для атеистического воспитания советских людей и формирования отрицательного отношения к религии вообще, поэтому в них большое внимание уделяется критике священных книг, религиозной догматики. По сути, это энциклопедические словари, так как словарная статья включает много религиозно-философской, культурологической информации; раскрывает историю явления и, главное, приводит положения марксистской теории, разоблачающие реакционную роль религии с позиций науки и идеологии. В толкования часто включены модальные слова со значением персуазивности (*якобы, будто* – словарные статьи БРАК ЦЕРКОВНЫЙ, ГРЕХ), а также оценочные словосочетания, маркирующие «чужость» религиозных представлений для советского человека: [...] *реакционная идея о бессмертии оказывает отрицательное влияние на умы людей. Она вселяет иллюзорную веру в потустороннее существование и тем самым парализует творческую и социальную активность личности* (словарная статья ДУША), *таинство елеосвящения служит одним из средств психологического воздействия на верующих, с помощью которых церковники стремятся опутать, пронизать религией всю жизнь человека от рождения до его смерти* (словарная статья ЕЛЕОСВЯЩЕНИЕ), *церковь дает верующим извращенное представление о моральной ответственности* (словарная статья ИСПОВЕДЬ, ПОКАЯНИЕ) и под.

Социальные изменения, произошедшие в России после «перестройки», оказали влияние на отношение общества к религии. Церковно-религиозная лексика православия, за годы советской власти отодвинутая на периферию лексической системы, сейчас возрождается и занимает свое особое место в культуре. Активизировались и научные исследования, посвященные религиозной тематике, и в отдельный раздел языкознания выделилась теолингвистика (Гадомский 2008).

Связанная с православием лексика как подсистема словарного состава русского языка представлена в толковых словарях, ориентированных на разных адресатов.

Существуют словари, представляющие религиозную картину мира, например: «Полный церковно-славянский словарь», составленный священником Г. Дьяченко (1993), «Словарь православной церковной культуры» Г. Н. Складневской (2000), «Словарь церковных терминов [с иллюстрациями]» (Покровский 2016) и др. В них представлена практика и идеология Русской православной церкви.

«Полный церковно-славянский словарь», составленный священником Г. Дьяченко (далее – ПЦСС), был составлен в 1898 г., но издан Московским патриархатом в 1993 г. Составитель словаря преследовал цель объяснить все малопонятные слова и обороты речи, встречающиеся в церковно-славянской Библии, церковно-богослужебных и церковно-назидательных книгах, чтобы дать возможность читателю понимать оригинальные и переводные памятники древнерусской письменности, как духовной, так и светской (ПЦСС 1993 Предисловие, XX). ПЦСС можно отнести к энциклопедическим словарям, так как в нем содержатся наименования географических объектов, собственные имена. Предназначается ПЦСС в первую очередь пастырям церкви, всем преподавателям русского и церковно-славянского языка, а также всем читающим русские летописи и древние старопечатные книги и просто интересующимся читателям.

Особое место среди современных лексикографических источников занимает «Словарь православной церковной культуры» (далее – СПЦК), который по охвату религиозной лексики может сравниться с ПЦСС. Главная отличительная черта СПЦК состоит в том, что «лексика православия впервые представлена и описана не только как принадлежность замкнутой (церковной) сферы употребления, но главным образом как составная часть с о в р е м е н н о г о (выделено нами. – О. М./Ю. М.) русского языка» (Скляревская 2000, 4). СПЦК – это толково-энциклопедический словарь, в котором большую часть занимают культурные сведения. В словаре описываются лексические единицы, связанные с православием: основные понятия христианского вероисповедания, элементы и предметы богослужения, таинства, наименования церковной иерархии, облачения, элементы церковного календаря, православные праздники. Как отмечает автор, «цитаты из текстов Нового Завета, из просветительской религиозной, а также светской литературы выполняют разные функции: дополняют и углубляют толкование, представляют разнообразную информацию о церковной культуре, вводят в круг церковного чтения» (там же, 6).

Толковые словари фиксируют опыт языкового коллектива и отражают словарный состав языка на определенном этапе его развития. Являясь общими словарями литературного языка, толковые словари включают в себя лексику различных понятийных областей и отражают наивную картину мира. По этой причине ни одна из семантических сфер не может претендовать на полноту описания, и все понятийно-тематические классы лексики отражены с той или иной степенью полноты в зависимости от объема и задачи словаря.

Естественные изменения российской жизни, снятие запретов на религию, свобода совести, ставшая возможной в нашей стране, обусловили достаточную полноту фиксации религиозной лексики в новых лексикографических источниках. В постсоветский период были изданы толковые словари, проводящие иную языковую политику и иначе представляющие православную

лексику, чем словари советские. Например, «Толковый словарь русского языка» С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой (1997 и последующие издания); «Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия» (Скляревская 2001); «Большой толковый словарь русского языка (Кузнецов 2001, далее – БТСРЯ) и др. Толкования лексических единиц религиозной семантики в указанных словарях приближены к дефинициям в специальных словарях – ПЦСС и СПЦК.

В последнее время сфера религиозной коммуникации заметно расширила свои границы, массив православной лексики, вытесненный в советскую эпоху из языкового сознания людей, активно проникает в современную жизнь, становясь частью повседневного общения. И можно, вероятно, говорить о двояком восприятии православной лексики: условно говоря, «изнутри», т.е. с позиций религиозного мировоззрения, и «извне», т.е. с точки зрения светского мировосприятия. С учетом такого противопоставления один и тот же религиозный концепт будет иметь разное толкование в словарях, обслуживающих сферу светской коммуникации, и словарях, обслуживающих религиозный дискурс.

2. Дискурсивные варианты лексики

Сфера православной религиозной коммуникации характеризуется двуязычием – использованием сакрального и обыденного (мирского) языков (Унбегаун 1971; Успенский 1994; Ицкович 2016), которые служат отражением религиозной и светской картин мира соответственно. Различия между названными картинками мира проявляются в особом наборе и специфике функционирования лексических единиц, соотносимых, в частности, с моральными концептами. В ПЦСС, СПЦК, которые представляют религиозную картину мира, включены лексемы, соотносимые с этическими понятиями, существующими только в религиозном дискурсе. Например, это *немолитвенность*, *нецерковность* как нарушение христианского нравственного закона или *духовная прелесть* – ложное ощущение избытка личных духовных дарований; *трезвение* – постоянное внимание к своим мыслям, чувствам, проверка их собственной совестью и сопоставление с Евангелием.

Русский язык как бы передоверил славянскому целые области значений, для которых не выработал своего словаря, заимствуя при необходимости из запасов славянского. В качестве примера одного из таких многочисленных «пустых мест» в русском языке можно привести название для «основного нравственного термина»: в русском языке и в говорах *нет* соответствия книжному славянскому добродетель (ср. польск. *cnota*) (Седакова 2005, 11).

Большинство лексем функционирует и в религиозной, и в светской коммуникации, однако эти коммуникативные варианты нередко соотносятся с разными концептами и, следовательно, одна и та же лексема имеет разные значения – религиозное и светское.

Так, ключевое слово *небо* в религиозном дискурсе имеет основное значение «божественная сфера бытия; мир духовных (бесплотных) сил, божественных сущностей» (СЦПК, 154), «преимущественное место обитания Бога и ангелов» (ПЦСС, 339). Основное значение этого слова для носителей нерелигиозного сознания – «видимое над Землей воздушное пространство в форме свода, купола» (БТСРЯ, 612). В светской картине мира *таинство* и *обряд* – это практически тождественные явления, поэтому соответствующие лексемы используются в мирской речи как синонимы (в БТСРЯ *таинство* толкуется через идентификатор *обряд*). Однако разграничение этих лексем является принципиальным в религиозной коммуникации, так как *таинство* – «священное символическое действие, через которое невидимым и непостижимым образом подается человеку благодать Святого Духа и осуществляется связь человека с Богом» (СЦПК, 244), а *обряд* – «символическое действие, составляющее внешнюю сторону культа, символизирующее общение верующих с Богом; форма осуществления таинств» (СЦПК, 165). По словам А. Меня, таинство нельзя смешивать с обрядом. «Обряд есть любой внешний знак благоговения, выражающий нашу веру. Таинство же – это такое священнодействие, во время которого Церковь призывает Духа Божия и благодать Его нисходит на верующих» (Мень 1980). В ПЦСС *таинство* отмечено как единица сакрального языка – «священное действие, через которое тайным образом действует на человека благодать или спасительная сила Божия» (706), тогда как лексема *обряд* толкуется как обыденное, мирское понятие – «убор, наряд» (369). Ср. еще примеры: *славословие* – «Песнопения, содержащее хвалу Богу» (СПЦК, 233) и «Неумеренное восхваление кого-, чего-л.» (БТСРЯ, 1206); *творить* – «о Боге: давать бытие, осуществлять» (ПЦСС, 712), «Совершать молитву» (СПЦК, 245) и «Создавать, созидать в процессе творческой деятельности материальные или духовные ценности» (БТСРЯ, 1309).

Сопоставление единиц, имеющих специфическое значение в разных сферах общения, приводит к выводу о существовании дискурсивных семантических вариантов, т. е. формально тождественных номинативных единиц, различающихся своим содержанием в зависимости от сферы употребления. О. Седакова (2005, 11) называет такие варианты паронимами, отмечая затруднительность лингвистической классификации подобных фактов.

В качестве дискурсивных вариантов часто выступают лексемы, обозначающие моральные концепты, так как именно в их восприятии обнаруживаются принципиальные различия между религиозной и светской картинами мира. Например: *любовь* – «Одна из главных христианских добродетелей» (СПЦК,

133) и «1. Чувство глубокой привязанности к кому-, чему-л.» (БТСРЯ, 509); *нечистота* – «Невоздержание, сладострастие, роскошь» (ПЦСС, 353) и «Отсутствии чистоты, наличие грязи, мусора» (БТСРЯ, 648). Ср. также *терпение, осуждение, упорство, скука* и др.

Этическая система религиозной культуры выстроена достаточно четко: большинство понятий имеют здесь однозначную оценку и примыкают либо к грехам, либо к добродетелям, тогда как в светской картине мира многие этические понятия амбивалентны, например: *гордость, самолюбие, мечтательность, смех, спор*. Аналогичный пример приводит А. Киклевич: *страдание* в христианстве «интерпретируется как блаженство: с точки зрения христианского богословия переживаемое с Христом страдание является источником славы по ту сторону смерти и источником радости» (Киклевич 2013, 278).

Идеологическая концепция словаря и мировоззрение читателя, которому адресован словарь, обуславливают выбор дефиниции лексем. Религиозная картина мира сохраняет традиции, уходящие в средневековье, и основные религиозные концепты не меняются на протяжении столетий. Именно поэтому возможно было переиздание в 1993 г. без дополнений и исправлений словаря протоиерея Дьяченко, созданного в 1898 г.

Светская картина мира более подвижна: в ней находят отражение все перемены, происходящие в обществе, она испытывает влияние идеологии и политики государства, поэтому лексика православия по-иному описывается в толковых словарях разных эпох. Обращаясь к лексикографическим источникам советского и постсоветского периодов, можно обнаружить динамику религиозного мировоззрения в обществе.

3. Православная лексика в русских толковых словарях разных лет

Толковый словарь дает нам не только информацию о языке, он является источником несобственно лингвистической информации – энциклопедической, этнокультурной, идеологической. Церковно-религиозная лексика фиксировалась в толковых словарях в соответствии с господствующей в обществе идеологией. Для сопоставления мы проанализировали словарные статьи, посвященные православию, в двух лексикографических источниках – толковом словаре русского языка советского, сталинского периода (Ожегов 1953, далее – СО) и толковом словаре постсоветского периода (Ожегов, Шведова 1997, далее – СОШ).

Сопоставительный анализ этих словарей (состава словников, словарных дефиниций, стилистических помет, иллюстративных контекстов) позволил сделать следующие выводы.

В СО подсистема православной лексики была дефектной. В СОШ она значительно расширена и представлена практически без лагун. Примером может служить тематическая группа «Православные праздники»: в СО включены только *Рождество* и *Пасха*; в СОШ – эта группа включает 21 лексему, в частности *Рождество Богородицы*, *Успение*, *Вознесение*, *Благовещение*, *Сретение*, *Преображение* и др. СОШ дополнили также лексемы из тематических групп: формы богослужения (*утреня*, *литургия*, *всенощное бдение*, *молебен*), религиозная феноменология (*воскресение*, *богочеловек*), религиозные обряды (*елеосвящение*, *евхаристия*, *пострижение*, *венчание*, *тризна*, *омовение*), наименования церковной иерархии, духовенства и монашества (*иерей*, *диакон*, *церковнослужитель*, *пресвитер*, *иеромонах*) и др. (Михайлова 2004).

Содержание дефиниций и тексты комментариев в СО целенаправленно искажали семантику и аксиологический статус слова из области православия. В СОШ преодолена идеологическая примитивизация в восприятии религиозной лексики, переработаны и уточнены толкования, например: БОГОМОЛБЕ – «Поклонение церковным реликвиям, святыням (СО) и «Посещение особо почитаемых отдаленных церквей, монастырей, скитов для поклонения церковным реликвиям, святыням. *Хождение на б. ко гробу Господню*» (СОШ). ПОМИНКИ – «Пережиток религиозной старины – угощение после похорон в память умершего» (СО) и «Обряд угощения после похорон в память умершего» (СОШ). Кроме того расширена иллюстративная часть словарных статей, введена новая идиоматика.

СОШ освобожден от советских идеологических и политических характеристик и оценок, которые присутствовали в СО. Изменения проявляются, во-первых, в устранении помет «устаревшее», «старое», т.е. в перемещении религиозной лексики из пассивного запаса в активный; во-вторых, в повышении стилистического ранга значения религиозной лексики: слова с пометой «разговорное» переходят в разряд нейтральных, а нейтральные единицы получают пометы «книжное» или «высокое»; в-третьих, в нейтрализации отрицательной оценки (из толкований исключены эмоционально-оценочные пометы, а также идеологические ярлыки типа «дурман», «суеверный», «схоластический», «пережиток», «так называемый», «мистический»).

Таким образом, для словарей разных типов даже при очевидном сходстве целей характерна принципиально различная идеология и принципиально разный подход к отражению религиозно-церковного мира. В постсоветское время в лексикографии наметилась культурологическая реконструкция лексической подсистемы, связанной с православием. Главный вопрос, который, по мнению лексикографов, необходимо решить, – это вопрос об информативной недостаточности толковых словарей. Однако описание такой специфической сферы, как религиозная лексика, требует большой осторожности и выверенности не только с лексикографической, но и с идеологической точки зрения.

Библиография

- Виноградов, В. (1977), Лексикология и лексикография: Избранные труды. Москва.
- Гадомский, А. К. (2008), Учебный библиографический словарь русско-польской терминологии теолингвистики. Симферополь.
- Гордиенко, Н. С. (1988), Православие. Словарь атеиста. Москва.
- Ицкович, Т. В. (2016), Жанровая систематизация религиозного стиля на коммуникативно-прагматическом и категориально-текстовом основаниях. Екатеринбург [диссертация].
- Киклевич, А. К. (2013), Социальные ценности в системе современной культуры. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. IV, 273–293.
- Мень, А. (1980), Таинство, слово, образ. В: <http://krotov.info/library/13_m/myen/1_8_tso_prl2.htm> [доступ 10 января 2017].
- Михайлова, О. А. (2014), Ограничительный компонент в семантике русского слова. Saarbrücken.
- Михайлова, Ю. Н. (2004), Религиозная православная лексика и ее судьба (по данным толковых словарей). Екатеринбург [диссертация].
- Новиков, М. П. (1975), Карманный словарь атеиста. Москва.
- Покровский, Д. Словарь церковных терминов. В: <<http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9F/pokrovskij-dmitrij/slovarj-cerkovnih-terminov-s-illyustracijami/1>> [доступ 29 декабря 2016].
- Седакова, О. (2005), Церковнославяно-русские паронимы. Материалы к словарю. Москва.
- Скляревская, Г. Н. (ред.) (2001), Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия. Москва.
- Унбегаун, Б. (1971), Русский литературный язык: проблемы и задачи его изучения. В: Поэтика и стилистика русской литературы: Памяти акад. В.В. Виноградова. Ленинград.
- Успенский, Б. А. (1994), Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва.
- Ушаков, Д. И. (1935–1940), Толковый словарь русского языка: в 4 т. Москва.

Источники

- БТСРЯ: Кузнецов, С. А. (ред.) (2001), Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург.
- ПЦСС: Дьяченко, Г. (1993), Полный церковно-славянский словарь. Москва.
- СО: Ожегов, С. И. (1953), Словарь русского языка. Москва.
- СОШ: Ожегов, С. И./Шведова, Н. Ю. (1997), Толковый словарь русского языка. Москва.
- СПЦК: Скляревская, Г. Н. (2000), Словарь православной церковной культуры. Санкт-Петербург.

KULTURA, LITERATURA

МИЛЕУША ХАБУТДИНОВА, РЕЗЕДА МУХАМЕТШИНА
Казанский федеральный университет

СЛАВОМИР МРОЖЕК НА ТАТАРСКОЙ СЦЕНЕ: МЕТАМОРФОЗЫ ПОЛЬСКОГО ТЕКСТА

Sławomir Mrożek at the Tatar stage: the metamorphoses of Polish stage

Ключевые слова: драматургия, театр абсурда, Славомир Мрожек, татарский театр, Р. Загидуллин

KEYWORDS: drama, absurd theatre, Sławomir Mrożek, the Tatar theatre, Rashid Zagidullin

ABSTRACT: In this article we analyzed the stage interpretation of Sławomir Mrożek's play on the scene of Tatar theatre. The performance of "Shashkan babay" ("The mad grandfather") play was staged on the 10th of February, 2016 by Karim Tinchurin drama and comedy theatre in Kazan. It was the first staging of Sławomir Mrożek's in Tatar language. In this article we generalize the history of Sławomir Mrożek's plays production waves in Russia. The specifics of Polish text interpretation by producer Rashid Zagidullin was outlined. We proved that "Shashkan babay" play production continues the best tradition of Russian and Polish theatres

Введение

В данной статье речь пойдет о первой сценической интерпретации знаменитой комедии Славомира Мрожека «Кароль». При анализе постановки «Шашкан бабай» («Сумасшедший дедушка») (2016) (реж. Р. Загидуллин) мы использовали методы компаративистики и герменевтики.

Мрожека, маститого корифея театра абсурда, как верно подметила И. Лаппо,

в России ценят не меньше Беккета. Интеллектуальный автор покорила воображение читающей публики еще в шестидесятые годы прошлого века, вмешательство цензуры только подогрело интерес к «запретному плоду» мрожековских парадоксов. В конце восьмидесятых Мрожек стал едва ли не самым модным драматургом, в 1990-е годы появились некоторые сомнения относительно популярности его творчества, а в XXI веке Мрожек стал признанным классиком (Лаппо 2008, 55).

Особую страницу творчеству Мрожека составляет русская тема, которая особенно сильно заявлена в пьесе «Любовь в Крыму». Это – «гремучая смесь» из русской истории, литературы и действительности, приправленная Шекспиром (Лаппо 2008, 239).

Наибольшую славу польский писатель Мрожек (1930–2013) снискал как драматург. Его пьесы принято причислять к сформировавшемуся в 1950-1960-х «театру абсурда». В этой стилистике создавали свои произведения Э. Ионеско, Ж. Жене, С. Беккет, Ф. Аррабаль, Г. Пинтер. Драматургию Мрожека, воспользовавшись определением Ионеско, можно назвать театром парадоксов. Писатель всегда писал о разъедающем воздействии тоталитарной системы на личность простого человека, исследовал и препарировал в своих пьесах природу предательства, страха, агрессии, терроризма.

Лаппо выделяет несколько периодов в мрожековском «нашествии» на Россию. Первый пришелся на период хрущевской «оттепели». Первое упоминание о мрожековском спектакле относится к 1966 году, когда в Театральной школе им. Щукина состоялась премьера спектакля «На плоту» по пьесе «В открытом море». Годом позже Андрей Гончаров на небольшой сцене Московского театра миниатюр показал спектакль «Без цилиндра».

Второй – самый длительный – период творческого присутствия Мрожека в русской культуре маркируется полным его отсутствием в официальной культуре. В 1968 г. Мрожек попадает в черный список, и его перестают печатать в Советском Союзе. 1980 г. были ознаменованы подпольными спектаклями по пьесам драматурга.

Третий этап пришелся на период перестройки и гласности. Пик популярности Мрожека в России пришелся на сезон 1988–1989. В 90-е годы мы наблюдаем настоящий переводческий бум, вызванный интересом к произведениям классика польской литературы.

Характерной особенностью четвертого периода стала синхронность процесса российской (Лаппо 2008) и общемировой рецепции Мрожека (Błoński 1995; Sidoruk 1995; Sugiera 1996; Stephan 1996; Gębala 1997). Интерес к польскому драматургу поддерживается на уровне несколько премьер и расширением географии постановок. В России Мрожек был дважды: в 1956 и 2002 году в качестве почетного гостя Международного театрального фестиваля «Балтийский дом» в Санкт-Петербурге.

Л. Шитенберг, размышляя над темой «Мрожек на русской сцене», обратила внимание на то, что «в конце 80-х годов XX века в России сформировалась тенденция:

ставить тексты Мрожека как специально написанные для русского психологического театра». Заманчивый заграничный «абсурд» частенько решался средствами весьма нехитрыми: полуэстрадной артикуляцией ударных мест, неумоимой

погоней за «странностями», нервической экзальтацией персонажей и специальными экстравагантными ужимками, гротескным гримом, позаимствованным из арсенала похоронных контор. (Не случайно впоследствии, лишившись идеологической «абсурдистской» подоплёки, те же самые средства пригодились и в банальных комедиях – мышление парадоксами накрепко прописано по комическому ведомству). [...] И «русский психологический» Мрожек, и Мрожек гротескно-комический довольно долго служили едва ли не единственными проводниками современной (относительно, конечно, но и на том спасибо) драматургической мысли (Шитенберг 2010, 2).

Результаты и обсуждение

Не раз в польской печати (например: Pawłowski 2013, 4) высказывались предположения, что в настоящее время Мрожек не интересует молодое поколение в такой степени, как раньше, так как театр повернут больше в сторону реализма, плоти и насилия. Он основывает свои пьесы на диалоге, в котором есть время на размышление – и молчание. Это делает их старомодными (Бондарев 2005, 22). Так обозначается в критических статьях традиционная проблема разрыва между поколениями. Однако в России Мрожек по-прежнему актуален и злободневен. В его текстах русский читатель как в зеркале прочитывает абсурдность повседневности.

Татарский театр впервые обратился к творчеству мастера абсурда лишь в 2016 г. За двадцать лет работы Рашида Загидуллина в Татарском государственном театре драмы и комедии им. К. Тинчурина в репертуаре накопилось немало постановок из крупной мировой классики. Это – комедии «Женитьба Фигаро» Бомарше (1995), «Господин де Пурсоньяк» Мольера (1999), трагикомедия «Мамаша Кураж и ее дети» (2000), трагедии «Дом Бернарды Альба» Ф. Г. Лорка (2008, 2015), «Гамлет» Шекспира (2015). Кроме этого Загидуллин как режиссер свой творческий потенциал реализовал в постановках трагедии «Кровавая свадьба» Лорки (Казанский государственный университет культуры, 1997), «Отелло» Шекспира (Казанское театральное училище, 2001) и музыкальной сказки «Алиса в стране чудес» Л. Кэрролла (Казанский государственный университет культуры, 2010) (Илялова 2014, 158). «Его спектакли говорят о человеке. Говорят разное и по-разному. Часто интересно и всегда искренне», – так отзываясь о Загидуллине критик (Илялова 2014, 38).

10 февраля 2016 г. театр порадовал зрителей премьерой «Шашкан бабай» («Сумасшедший дедушка») по пьесе Мрожека «Кароль». Это произведение из раннего творчества драматурга довольно часто попадало на русские сцены. Мы ограничимся лишь упоминанием недавних постановок, что свидетельствует об устойчивом интересе к этому произведению в России сегодня: «В ожидании

вся прелесть охоты, или Несчастный случай еще впереди» (Московский театр кукол; реж. Л. Хайт); «Гемералопия» (Ульяновский театр-студия «Анфан Террибль»; реж. Дм. Аксенов), «Кароль» (Театр драмы Комсомольск-на-Амуре; реж. Л. Гранатова; Харьковский театр 19; реж. И. Ладенко), «Убить Кароля» (пензенский театр «Кукольный дом»; реж. В. Бирюков) и др. Спектакль Загидуллина вызвал интерес у зрителей (Былинкина, 2016; Иваннычева, 2016; Михайлова, 2016).

Татарский спектакль получился необычный, неоднозначный. Идет без антракта. Изначально ориентирует зрителя на то, чтобы внимательно следить за происходящим, вслушиваться в реплики героев, которые друг друга не слышат. С первых минут театрального действия становится ясно, что перед зрителями разворачивается не комедия, а драма. Спектакль ориентирован на мыслящего зрителя, требует от него толики терпения. Ритм первой части, согласно логике абсурда, работает на то, чтобы вызвать в зрителе закономерное желание покончить побыстрее с этой историей, рожденной, казалось бы, из рядовой бытовой ситуации, которая сродни анекдоту. Вторая часть накрывает зрителя нешуточными наблюдениями над природой человека и картиной общества. Ключевым в понимании спектакля становится концепт «видеть». Ведущей в плане проблематики – проблема качества видения, а значит связанная с ним проблема понимания переживаемой не столько конкретной ситуации, обрисованной в произведении, сколько современности.

Театр, как известно, – чуткий барометр общественных настроений. Актуальность и злободневность Мрожека сегодня не вызывает сомнений. Один из грустных афоризмов писателя гласит: «Человек на досуге думает себе о том и о сем, но все-таки чаще о том». О чем же заставил зрителя задуматься «Сумасшедший бабай» («Кароль» (1961))?

Человек, живущий в обществе, не может быть свободен от этого общества. Рано или поздно ему придется определиться со своей человеческой и общественной позицией. Спектакль «Шашкан бабай» продемонстрировал, как может быть предельно короток путь от страха за собственную жизнь до соучастия в преступлении. Близорукость у, казалось бы, «безобидного» окулиста-интеллигента оказалось прекрасно «уживается» в его натуре с политической «дальнозоркостью», которая проявляется в поиске мифического «кароля», т.е. внутреннего врага. «А как ты себя поведешь, если вдруг в твою дверь или в твой мозг постучится «сумасшедший бабай»?», – вот вопрос, на который должен ответить, пробравшись через дебри парадоксального юмора, оставшись наедине с собой, каждый зритель.

В «Шашкан бабае» дает о себе знать такая особенность драматургии писателя, как «игра всерьез». Показательно в этом отношении эссе Мрожека «Театр и действительность», опубликованное еще в 1989 г.:

Все, что происходит на сцене, имеет свое начало и конец, но что гораздо важнее – не имеет никаких последствий. Совершенно иначе обстоит дело в действительности, где отдаленные последствия наших поступков становятся в конце концов непредсказуемыми. Сознание того, что цепочка причин и следствий будет продолжаться даже после нашей смерти, невыносимо. Ведь наш конец должен быть концом всего на свете. Зато мы всегда знаем, как закончится действие на сцене. Действия без последствий – это приманка для любой игры, не только театральной. Именно она заставляет нас играть – в театр, в шахматы, в карты, во что угодно (Бондарев 2005, 22).

В татарском спектакле блестяще реализована мрожековская тема – это разрушающие испытания человека. «Короткий путь от страха за собственную шкуру («Да, стрелять, стрелять, еще раз стрелять, но, во всяком случае, не в меня») через «творческое» усвоение чуждой идеи к соучастию в преступлении и добровольному доносительству» (Мрожек 1990, 5).

Загидуллин, разворачивая спектакль, вначале не привязывает его к какому-то конкретному времени и пространству. Зритель видит перед собой стандартный кабинет окулиста: письменный стол, на котором стоит графин с граненым стаканом и настольная лампа, тумбочка с дипломатом, где хранятся линзы, кушетка, ширма и вешалка. На заднике – знакомый каждому плакат с буквами. Вот и все. Чуть поодаль, за пределами обозначенного мира, входная деревянная дверь с рекламным плакатом очков. Сценическое пространство раздвигается за счет работы телеэкрана, на котором демонстрируются то фотографии участников пьесы-утопии, то кадры кинохроники из их внесценического существования.

Стремясь подготовить зрителя к восприятию драмы абсурда, режиссер ввел закадровый голос, который разъясняет специфику жанра. В то же время закадровый голос в спектакле выступает точкой отсчета игрового начала. Визуализируя связь спектакля с первоисточником, артисты вначале говорят на польском и именно голос за кадром – инвариант свистка загоняет их в рамки татарского спектакля. Музыкальное оформление спектакля обнажает лирический мир чувств героев, подчеркивает хрупкость человеческого счастья.

Зритель наблюдает за развитием конфликта двух логик: логики убийц (бабая и внука), которые убеждены в своей правоте и вседозволенности, и здравого смысла, олицетворением которого является окулист, однако и он на глазах у зрителя перед страхом смерти начинает вести себя неожиданно.

Переводчик комедии блестяще справился со своей задачей: реплики персонажей были точно выверены. Текст Мрожека, прозвучавший на татарском, не утратил сильного комического заряда, свойственного оригиналу. Режиссер и сценограф Загидуллин прибегает к свежему сценическому языку и использует новые приемы в трактовке фантазмагорических персонажей.

Работа создателя спектакля подчеркнута выпячена, т.к. режиссер в пространстве сцены также наделяется абсолютной властью над актерами. Все это укладывается в главную идею произведения.

Кто такой Кароль? Это стрелочник, крайний, виноватый во всем, что с нами происходит. При этом его никто никогда не видел. И общество ищет и находит такую жертву. Этой жертвой может стать любой человек. Когда люди напуганы, они начинают видеть Кароля в каждом. Это очень страшно. Кого сегодня общество назначит Каролем? На кого повесят груз ответственности за все и за всеобщую слепоту, глухоту? Никто не застрахован от того, что в следующий раз Каролем не окажется именно он», – делится своими размышлениями в одном из интервью создатель татарского спектакля. – Пьеса абсурда хороша тем, что позволяет мне как режиссеру каждый раз находить какие-то новые смыслы, новые идеи и новые повороты сюжета (Иванычева 2016, 6).

В спектакле используются различные элементы из разных видов искусств: пантомима, танец. Театр абсурда в «Шашкан бабае», оттолкнувшись от традиции народной смеховой культуры (анекдот, фарс), вобрал в себя элементы театра теней и кукольного театра. Актеры удивили зрителей смелыми акробатическими трюками, поразительной пластикой и танцевальными партиями (особенно партия влюбленного окулиста-«журавля» (Зульфат Закиров)). Здесь стоит отметить работу хореографа Н. Жесткова.

Творчески осваивая материал польской комедии абсурда, Загидуллин сохранил ведущие мотивы: мотив тоталитарного насилия, который материализуется в символе: сумасшедшем бабае с ружьем (Алмаз Фатхуллин), мечтающем убить какого-то короля. Само сочетание слов «бабай» и «ружье» при всей абсурдности заставляет татарского зрителя вспомнить о «бабайке», которым запугивают непослушных «малышей», а самое главное: о «Ленин бабае» («Дедушке Ленине») и «человеке с ружьем»-проводнике ленинского террора. Насилие, однажды проникнув на сцену, становится естественным в силу повсеместного его существования.

Ружье, которое заряжено двадцать лет назад, должно выстрелить в мифического короля. Эта деталь отсылает зрителя к погодинской пьесе «Человек с ружьем» (Семенова 2012) и в то же время заставляет вспомнить о чеховской литературной технике: близорукость доктора оборачивается дальнорукостью в поиске внутренних врагов.

Очки, глазок, глаз развивают мотив «видения», оборачиваясь не раз сменой систем нравственных координат, точек зрения. Осознание горькой истины абсурда делает относительными устоявшиеся понятия и нормы.

Свисток превращается в знаковую деталь тотального подчинения, однако по законам абсурда он не побуждает героя к действию, а, напротив, заставляет его замолкнуть и замереть в бездействии.

Вместо книги в «Шашкан бабае» используется глянцевый журнал. А сама ситуация с чтением рассказа отсылает нас в пространство шамановского рассказа «Заклинатель змей», где киносценарист Платонов «тискает» уголовникам «рассказ».

Сэлфи с окулистом в роли короля заставляют вспомнить о знаменитой фразе Фауста: «Остановись, мгновение! Ты прекрасно!», когда кабинет окулиста превращается в преисподнюю.

Валенки на героях (хотя это и противоречит логике драмы абсурда) обеспечивают привязку сюжета к конкретному географическому пространству. Валенки – один из символов России. В этом же ключе работают такие детали, как зима и зимние снега, ассоциирующиеся с «заморозками» в обществе. Как известно, пьеса «Кароль» была написана польским драматургом в 1961 г., в период правления В. Гомулки, чья политика была направлена на усиление общего контроля партии и государства над основными сферами общественной жизни, ограничение определенными рамками функционирования ряда элементов польской специфики (католическая церковь, свобода университетов и творческих объединений, сильные позиции ревизионизма в общественной мысли) (Носкова 2012, 64).

Татарский режиссер, оттолкнувшись от оригинала, сохраняет в постановке мотив сумасшествия. В спектакле действует пара сумасшедших: дед и внук (Алмаз Фатхуллин и Салават Хабибуллин), которые погружают окружающий мир в атмосферу безумия и юродства.

Р. Загидуллин развивает мотив палача и жертвы: зрители скорее не через смех сквозь слезы, а через смех сквозь страх наблюдают за тем, как быстро окулист из жертвы превращается в «стукача»-палача.

Нельзя пройти мимо еще одной находки сценографа: это – задник-трансформер таблицы Сивцева для проверки зрения, где визуализируются составляющие слова «Кароль» буквы. Окулист, срывая полог, обнажает относительность человеческого знания, а не проверяет качество зрения, т.к. старик, оказывается, не умеет читать.

Загидуллин визуализирует невидимое действие за сценой либо через показ театра теней, либо через телевизионные кадры.

В отличие от пьесы-оригинала круг действующих лиц расширен: введен образ девушки-«гламурной куклы» (Камиля Галиева), которая неожиданно демонстрирует не наклонности «блондинки» (кричащий макияж, «химическая» прическа, розовые колготки), а крайнюю самоотверженность. Хотя сумасшедшие герои видят в ней «муху» и не раз намереваются прихлопнуть, только ей удается вырваться из паутины «страха». Благодаря этой сюжетной линии, поле наблюдений – кабинет расширяется до масштабов общества в целом.

«Мольба» героини, зов о помощи, остается не услышанными: показательна в этом отношении сцена на площади, блондинка стоит на коленях. Мотив

взаимной глухоты в конце спектакля выльется в образ телефонных звонков без ответа, молчание в трубке.

Игровое начало реализуется в ростовой кукле-подставном «Кароле», придуманном девушкой ради спасения любимого. Так получает развитие мотив сердца, которое силой любви может противостоять абсурду жизни. Влюбленная парочка в конце спектакля смело шагает в «зиму», за которой скрывается «лето». Так комедия абсурда вырастает в самый серьезный разговор о добре и зле, законе и беззаконии, гуманизме и жестокости, отваге и трусости.

В спектакле, как в пьесе, все нацелено на то, чтобы, преувеличив действие, довести ситуацию до абсурда. Режиссер ведет зрителя через этот «идиотизм», побуждая разгадывать смысловые ребусы, аллегории. Оказывается, ни ученость, ни твое красноречие не в состоянии остановить волну насилия, готовую накрыть собой весь зрительский зал. Это понимает каждый сидящий в зале под слепящим светом софитов, направленных прямо в глаза, словно дула готовых выстрелить ружей. Герой ты или пугливый человечешко, подчинившийся силе оружейного дула? «Очки» ли украл у тебя «сумасшедший бабай» или нечто большее? Татарский спектакль переворачивает все с ног на голову: гламурная блондинка-«муха», «тварь дрожащая» демонстрирует чудеса героизма, действуя по велению сердца, а жалкий интеллигентишко с тягой к рефлексии – готовность к предательству. Сумасшедшие герои меняются с окулистом местами. Теперь он превращается в «стукача», подглядывающего из глазка двери (визуализируется привычка героя к дезинфекции).

Загидуллин вслед за Мрожеком играет на парадоксе, алогичности и некоторой сумбурности мышления персонажей, реальности существования в абсурдных обстоятельствах. Персонажи спектакля порой превращаются в знак.

Каждый из артистов блестяще справился со своей ролью. Но особо хотелось бы выделить игру Алмаза Фатхуллина, чье эксцентричное поведение не раз заставляло зал взрываться от смеха. Незабываема мизансцена, когда он «несется»-семенит по сцене с ружьем наперевес. Режиссер акцентирует внимание на том, что оружие выглядит чужеродно в руках героя. Преображение героя после обретения очков блестяще передано через выразительную мимику, что зафиксировано в видеокadre крупным планом. «Идиот» наделяется осмысленным взглядом после того, как с внуком сделал открытие, что «Кароль» – не один, их может быть множество.

Неподражаем окулист Зульфат Закиров, который как ртуть перетекает из одного состояния в другое. Отсутствие в герое стержня он блестяще передал через пластику движений.

Выводы

Татарский спектакль развивает лучшие традиции русского театра. «Шашкан бабай» – это вариант ехидного Мрожека «с человеческим лицом». Загидуллину удалось в тексте абсурда найти лазейки для непосредственного чувства и лирического переживания. Спектакль дарует зрителю лучик надежды: сердце (самоотверженная любовь) спасет человечество от любых неурядиц, поможет преодолеть любые страхи.

В то же время очевидно, что Загидуллин развивает политические мотивы пьесы Мрожека, доминирующие в польских постановках (концепты «бабай», «ружье»). Идея каролизма – это идея насилия, уничтожения, доведённая до абсурда. Абсурд её – в отсутствии всяческих критериев зла: уничтожен может быть любой, кто покажется подозрительным. Носители этой идеи фанатично следуют своей идее, подчиняя ей всё, что встречается на их пути. Несмотря на абсурдность, идея каролизма оказывается заразительной и легко охватывает целые народы. В татарском спектакле на уровне подтекста есть отсылка к историческим реалиям – теме «врагов народа», страшной драме, когда миллионы ни в чём неповинных граждан, которые подобно Окулисту оказывались в абсурдной ситуации: либо быть уничтоженным, либо становиться «стукачом». Загидуллину удалось вслед за драматургом показать механизмы разрушения гуманных ценностей фанатичной идеей «человека с ружьем».

Татарский театр, таким образом, нашел у польского драматурга то богатство знаний о жизни, которые нельзя свести к абстрактным схемам и общим правилам, явил новые, не использованные польским и русским театром возможности интерпретации, которые таят в себе пьесы великого драматурга. Вместе с Мрожеком исполнительское искусство татарского театра обретает новое измерение.

Библиография

- Бондарев, А. (2005), Завтра – это сегодня, да только завтра. Славомир Мрожек: актуальность и злободневность. В: Новая Польша. 7–8, 22–24.
- Бьлинкина, Л. (2016), Безумный сюжет, или Метаморфозы польского сюжета. В: Республика Татарстан. № 23(28017) 17 февраля.
- Иванычева, О. (2016), Кого назначить виноватым? Мы все стоим в очереди... В: Казанские ведомости. 26, 6.
- Илялова, И. (2014), Рашид Загидуллин. Казань.
- Лаппо, И. (2008а), Мрожек на русской сцене. В: Иностранная литература. 6, 239–245.
- Лаппо, И. (2008б), Польский мастер парадокса на русской сцене. В: Новая Польша. 3(95), 55–62.
- Михайлова, П. (2016), «Сумасшедший бабай» впервые на сцене театра Тинчурин: как черная комедия Славомира Мрожека покоряет Казань. В: Эксперт Татарстан. 11 февраля.
- Мрожек, С. (1990), Хочу быть лошадью. Москва.

- НОСКОВА, А. Ф. (ред.) (2012), Польша в XX в. Очерки политической истории. Москва.
- СЕМЕНОВА, Н. (2012), «Человек с ружьем» Н. Ф. Погодина: экранизация и инсценировка. В: Мир русского слова. 3, 83–91.
- ШИТЕНБЕРГ, Л. (2010), Боги азбучных истин. Мрожек. «Танго». Театр Народовы (Варшава) Режиссёр Ежи Яроцки. В: Империя драмы. 39, 1–2.
- WŁOŃSKI, J. (1995), Wszystkie sztuki Sławomira Mrożka. Kraków.
- СТЕРНАН, Н. (1996), Mrożek. Kraków.
- SUGIERA, M. (1996), Dramaturgia Sławomira Mrożka. Kraków.
- GEŃBALA, S. (1997), Formy dramatyczne Sławomira Mrożka. W: Śląsk. 3, 30–33.
- PAWŁOWSKI, R. (2013), Ironia, sarkazm, Mrożek – pisze Roman Pawłowski. W: <http://wyborcza.pl/1,76842,14445846,Ironia__sarkazm__Mrozek___pisze_Roman_Pawlowski.html> [доступ 2 марта 2014].

JOANNA RYBARCZYK-DYJEWSKA
Uniwersytet Jagielloński

**БЕЗ ЧЕТЫРЕХ УГЛОВ ДОМ НЕ СТРОИТСЯ
– ROSYJSKIE LUDOWE PRAKTYKI MAGICZNE
ZWIĄZANE Z GOSPODARSTWEM DOMOWYM**

Без четырех углов дом не строится
– Russian folk magical practices connected with home keeping

WYRAZY KLUCZOWE: zakłęcie, magia ludowa, pragmatyka, demonologia, dom

KEYWORDS: spell, folk magic, pragmatics, demonology, home

Abstract: The aim of the present work is a presentation of Russian folk magical practices connected with the running of a home. The first part of the article reflects on the significance of the home (its symbolism) in Eastern Slavonic culture as well as belief in the magical powers of the spirits protecting the homestead. The second part of the article analyses pragmatically the spells from the group *домоведческие и хозяйственные заговоры* [domestic and household spells]. The characterised material shows that the verbal magical interaction was based first and foremost on the use of an arousal strategy, being the categorical significance of the imperative mood.

Dom – przestrzeń niezwykle istotna w życiu każdego człowieka. To miejsce, które kojarzy się ze szczęściem, dostatkiem, jednością i wyznacza granicę między światem oswojonym (swoim, bezpiecznym) a obcym (otwartym, nieznanym, niebezpiecznym). Dom nie jest jedynie elementem kultury materialnej. To także punkt odniesienia wszelkich relacji z rzeczywistością, podstawowe źródło informacji kulturowej dotyczącej rytuałów rodzinnych i kalendarzowych, mitologii ludowej, kodeksu zachowań w domostwie i poza nim (Kowalski 2007, 84–89; Байбурин 1983; Славянские древности 1999, 116–120). Dom jako budynek odwzorowuje model świata: cztery jego ściany zwrócone są w cztery strony świata. Fundament, strop i dach odpowiadają trzem poziomom Wszechświata, jego trójdzielnej budowie. Wnętrze domu (w pewnych okolicznościach) również nabiera właściwości symbolicznych tracąc swoje znaczenie utylitarne.

W dawnych czasach zarówno wybór miejsca na budowę domu, jak i rozpoczęcie budowania obwarowane były szeregiem nakazów i zakazów. Wysoka ranga podobnych działań wynikała z tego, iż stawianie domu traktowano jako proces powtarzający stwarzanie świata. Zainicjowanie go wymagało więc ulokowania się

w rzeczywistości mitycznej (Kowalski 2007, 85–86). Wprowadzenie się do nowego mieszkania również było czynnością wysoce symboliczną. Nowa przestrzeń wymagała bowiem konsekrowania. Dlatego też do domu najpierw wnoszono przedmioty o charakterze sakralnym i/lub kulturowym, takie jak krzyż czy miotła, a dopiero potem wchodził doń ludzie. Wnętrza domostwa miały strzec wyraźnie wytyczone granice w postaci płotu, drzwi, progu, okna, komina. Otaczano je szczególną atencją, gdyż w miejscach tych stykał się świat zewnętrzny z wewnętrznym, przez co stawały się one symboliczne i niebezpieczne zarazem. Powodzenie w gospodarstwie natomiast – zgodnie z ludowymi wierzeniami – zależało przede wszystkim od przestrzegania kodeksu zachowań oraz przychylności opiekuńczych duchów domowych (Kowalski 2007, 149; *Славянские древности* 1995–1999, 119).

Celem niniejszego tekstu jest przybliżenie ludowych praktyk magicznych związanych z gospodarstwem domowym, w szczególności zaś charakterystyka pragmatyki zaklęć magicznych, które lud stosował w celu zapewnienia domostwu pomyślności. Materiałem empirycznym do poniższych rozważań posłużą zaklęcia z tomu *Русские заговоры и заклинания* wydanego pod redakcją W. P. Anikina. Teksty wchodzi w skład grupy zatytułowanej *домоведческие и хозяйственные заговоры*. W charakterze materiału uzupełniającego wykorzystuję także słowniki etnolingwistyczne (stanowiące efekt badań terenowych) oraz prace etnograficzne dotyczące słowiańskiej kultury ludowej.

Treść analizowanych formuł magicznych pozwala wnioskować, iż nadrzędnym celem tzw. zaklęć domowych jest zwalczanie i zapobieganie niebezpieczeństwu zagrażającym domostwu. Wśród tych ostatnich obawiano się przede wszystkim burzy z piorunami¹ oraz ognia. Ponadto lud często uciekał się do rozmaitych praktyk magicznych (w tym głównie werbalnych) podczas przeprowadzki do nowego domu, zakupu zwierząt hodowlanych oraz w czasie prac polowych.

Pragmatyka wyżej wskazanych zaklęć – jak i zresztą formuł magicznych wszystkich innych grup – jest dość złożona i skomplikowana w opisie. Trudności wynikają przede wszystkim ze specyfiki funkcjonowania utworów ludowych, które stanowią zwykle zaledwie część szerszej całości obrzędowej. Obrzęd z kolei wymaga konkretnych wykonawców i warunków: odpowiedniego czasu, miejsca, sposobu wypowiedzenia jego części werbalnej. Tekst folkloru ma więc charakter wtórny i nie może być „oderwany” od chwili odtworzenia i od jego wykonawcy.

¹ Wśród ludu piorun zwykle budził duży lęk, ale jednocześnie był zjawiskiem fascynującym. Przeważnie traktowano go jako karę za sprzeciwienie się boskiemu porządkowi. W wielu kulturach widoczne są ślady kultu, jakim otaczano piorun i pochodzący od niego ogień. Ten ostatni uważano za świętszy od wszystkich innych rodzajów ognia. W związku z tym należało z nim postępować w sposób szczególny. W tradycji rosyjskiej, na przykład, udzielanie pomocy ludziom rażonym piorunem postrzegano w kategoriach grzechu. Było to jednoznaczne ze sprzeciwieniem się bóstwu. Jeśli jednak podejmowano już próbę ratowania takiego człowieka czy budynku, konieczne było przy tym wykorzystywanie przedmiotów o właściwościach sakralnych. Takowe posiadały np. jaja paschalne (symbol nowego życia, odrodzenia się). Za równie skuteczne uchodziło mleko, sól oraz obrazy świętych (Kowalski 2007, 451–456).

Jak wiadomo, jednym z najważniejszych narzędzi pragmatyki, umożliwiającym opis różnorodnych zachowań komunikacyjnych, są akty mowy wraz z trzema aspektami wypowiedzi: lokucyjnym, illokucyjnym i perlokucyjnym. Jednak nawet bardzo powierzchowna analiza pokazuje, że między wypowiedziami magicznymi a zwykłymi jest sporo różnic². Do najważniejszych z nich należą: nadawca (a właściwie wykonawca) tekstu, warstwa dźwiękowa i struktura wypowiedzi, sposób odtworzenia tekstu, skutki, jakie formuła magiczna wywołuje (?) u odbiorcy, którym w tekście magicznym często nie jest człowiek, a postać sakralna bądź mityczna lub są nimi spersonifikowane żywioły czy choroby. W zaklęciach poprzez mówienie dokonuje się kontakt człowieka ze sferą sacrum. Dlatego też tekst magiczny zawiera zwykle elementy, które mogą być przekazywane nie tylko za pomocą znaków językowych. Ludowe rytuały słowne wypełniają funkcję komunikacyjną i występują jednocześnie jako tekst w sensie semiotycznym. W przypadku mowy magicznej nie sprawdza się zatem klasyczny podział na asertywy, dyrektywy, komisywy, ekspresywy, deklaratywy. W zaklęciach bowiem nie występują w ogóle (z uwagi na cel illokucyjny, a nie na formę) akty o charakterze informatywnym czy pytania. Znakomita większość formuł magicznych zasadza się na pragmatyce pobudzającej. Zaklęcia wypowiedziane są w celu wpłynięcia takim czy innym sposobem na rozmówcę. Zawierają zatem przede wszystkim imperatywy. Daje się to łatwo wytłumaczyć faktem, że „gdy stan rzeczy jest wiadomy, ale niekorzystny, mówiący domaga się zmiany tego stanu, wypowiadając odpowiednie żądanie” (Jodłowski 1977, 61). W dalszej części artykułu skupię się właśnie na formułach magicznych zawierających strategię pobudzenia do działania. Stosowany w nich tryb rozkazujący przybiera różne odcienie znaczeniowe.

Przeanalizowany materiał pokazuje, że komunikaty o charakterze pobudzającym bywały adresowane do rozmaitych odbiorców. Postaci te można podzielić na kilka grup. Pierwszą z nich stanowili pomocnicy, do których subiekt zaklęcia zwracał się z prośbą o wykonanie konkretnych działań umożliwiających zmianę stanu faktycznego na pożądaną. Wśród pomocników odnajdujemy między innymi postacie sakralne: Jezusa, Matkę Boską, świętych. Do nich uciekano się w sytuacji zagrożenia, jakie stwarzała burza. W przytoczonych niżej przykładach zamawiający prosił Jezusa, aby przeniósł on niebezpieczeństwo w inny, odległy, nieludzki świat, w którym nie ma żadnych żywych istot:

Когда молния сверкнет, надо сказать: Господи, Боже мой, пронеси тучку грозную на темные леса, на пустые места, где люди не ходят, где скот не бродит (№ 877);
Пронеси, Господи, тучу грозную за темные леса, за дремучие болота. До трех раз

² Zagadnienie magii językowej, określanej też jako magia słów, język magiczny, mowa magiczna, magiczna siła słów, magiczna funkcja języka (tekstu) ma dość bogatą tradycję badawczą. Szczególny charakter języka magii był przedmiotem studiów antropologicznych i filozoficznych oraz językoznawczych. W swojej pracy poświęconej zaklęciom rosyjskim dokonałam przeglądu literatury poświęconej temu problemowi, zob. Rybarczyk-Dyjewska 2013, 95–97.

говорить (№ 876); Чтобы гроза скорее кончилась, надо так говорить: Разнеси, Господи, это облачко на чистые поля, темные леса, сыпуци пески, за зыбуци болота (№ 875).

Do postaci sakralnej zwracano się także podczas pożaru – będącego prawdopodobnie konsekwencją burzy z piorunami. Proszono Zbawiciela, aby ochronił on ludzi przed ogniem. Dodatkowo wykorzystywano przy tym jajka poświęcone w Wielkanoc:

Яйца крашенные с Пасхи оставляют до следующей Пасхи у иконы [...] если пожар, то эти яйца тоже кидали, чтоб пожар водой потушить – и он дальше не распространялся. Спаси, сохрани, Господи Спаситель, от пожара, от огня, от молнии, от града, от ветра. И потом яйцо бросишь (№ 871).

W roli pomocników przywoływani byli także popularni święci ruscy. Przede wszystkim Jerzy³, którego proszono o opiekę nad bydłem:

Батюшко Егорушко, принимай скотинок стадо, пой, корми, гладь, чтобы косточек не знать. Во имя [...] всем врагам-супостатам – соли в глаза, а смолы – на сердце. А доброму человеку – хлеба в рот. Амин, Амин, Амин (№ 1233).

Z kolei Matka Boska wraz z archaniołem Michałem i Mikołajem Cudotwórcą⁴ była adresatką prośby dotyczącej tego, aby krowa dawała mleko:

Стану, благословясь, пойду, перекрестясь [...] на том престоле сидит Святая богородица, царица небесная, михаил архангел, грозных сил воевода, Николай Чудотворец, двенадцать ангелов, двенадцать архангелов, двенадцать апостолов. Я, раба, Божья, перекрещусь и поклонюсь и помолюсь «погладьте и поладьте мою коровушку (или козлушку) по костям, по жилочкам, по вымечкам, по сосцам, чтобы стекалось молочко из хрящиков, из костечек [...], превращайте в густую сметану, в желтое масло» (№ 1009).

Kolejną nie mniej ważną grupę pomocników stanowiły postaci mityczne. W sprawach związanych z gospodarstwem domowym najczęściej zwracano się do ducha opiekuńczego nazywanego *домовой*, *домовик*, *доможил*, *сусед*, *дворовик*,

³ Święty Jerzy Zwycięzca (Георгий Победоносец, Юрий, Егорий, Егорий Храбрый) to jeden z najbardziej czczonych świętych na Słowiańszczyźnie, męczennik, patron Moskwy i państwa rosyjskiego. W kulturze ludowej przypisywano mu zdolność tworzenia cudów, stąd – jako pomocnik – bywa często przywoływany w rozmaitych zaklęciach. Według apokryfów zwyciężył smoka, co jest często przedstawiane na ikonach i w twórczości ustnej. Zarówno kanoniczne, jak i apokryficzne źródła są zgodne co do tego, że Jerzy przeżył męki za wiarę, a po śmierci ukazywał się wierzącym (Славянские древности 1995, 496–498).

⁴ Mikołaj (obok Jerzego) jest najbardziej znanym i czczonym świętym w tradycji wschodniosłowiańskiej. Jego kult zbliżony jest do kultu samego Boga. Do niedawna uważano go za część Trójcy Świętej (Толстая 1995, 39–40; Успенский 1985).

х о з я й н у ш к о⁵. Zwykle uważano go za zmarłego członka rodziny, praprzodka danego rodu. Ponadto w tradycji rosyjskiej utożsamiano go ze zmarłym, którego Bóg za grzechy zesłał na ziemię, aby służył on swojej rodzinie. Wyobrażano go sobie jako staruszkę z długą brodą, często kosmatego (z sierścią i długimi paznokciami), ubranego w sarafan. Przy czym – jak podają wierzenia rosyjskie – w bogatej rodzinie miewał on przeważnie sierść, a u biednych był goły i nie miał jednego ucha. Domowy, jak i inne demony, posiadał zdolność przemieniania się w dowolnego członka rodziny (szczególnie tego nieobecnego) lub zwierzę (przede wszystkim kota), którego sierść wówczas miała kolor taki jak włosy gospodarza. Domowy przebywał zwykle we wnętrzu domu (głównie w tzw. „świętym kącie”, na piecu, za kominem, pod progami), ale nie tylko tam. Widywany był również w chlewie czy łaźni. Wedle przekonań ludowych miał on swoje ulubione miejsca i dróżki, a jeśli się je zajęło, duch mógł się zdenerwować, co w konsekwencji sprowadzało na dom jakieś nieszczęście. Mityczny gospodarz spełniał wiele ważnych funkcji: podtrzymywał ogień w piecu, sprzątał, suszył zboże. Czuwał także nad zwierzętami (przede wszystkim bydłem) i domownikami. Nieobecność patrona domostwa uważana była za anomalię, która mogła doprowadzić do rozpadu rodziny i klęski gospodarstwa. Lud powiadał, że bez Domowego „дом держаться не станет” (Черепанова 1983, 23–24; Юдин 1999, 78–80; Славянские древности 1999, 120–124). Dlatego też do obecności i dobrego samopoczucia Domowego przywiązywano dużą wagę. W celu jego obłaskawienia należało przestrzegać określonego kodeksu zachowań.

Analizowane zaklęcia dowodzą, że podczas przeprowadzki niezwykle popularny był zwyczaj przywoływania (przy pomocy specjalnie do tego przeznaczonej formuły) Domowego. Teksty pokazują, iż do ducha zwracano się wówczas pieśczośliwie (дедушка домовой, суседушко батюшко, батюшко покров), starając się go uprzejmie zaprosić do przejścia na nowe miejsce i nakłonić do opiekowania się domostwem:

Когда переезжают из старого дома в новый, то зовут с собой дворового: Дворовой, дворовой, пойдем со мной. Я переезжаю на новое место, и ты за мной. Делай доброе (№ 900); Уходишь из дома последней, скажи: дедушка домовой, айда с нами в мой дом век вековать. Не вслух, а себе на ум думаешь тихонечко (№ 904); Мы, когда в новый дом пошли, так делали. Вот только заходишь, дверь открываешь и говоришь: Суседушко батюшко, мы заходим с хлебом-солью, и ты заходи с нами. Обуй, одень, накорми! (№ 905); Когда в новую избу переезжают, говорят: Дедушка соседуска, пусти меня, люби меня, жалей меня! (№ 909); Дедушко соседуско, прими товарища, пой, корми, чисто води. Три раза. Переходя в новый дом, приговаривают (№ 910); Батюшко покров, покрой избу теплом, старую старушку – горячим пирогом. Вот так и говорят, чтобы тепло и сыто было (№ 914).

⁵ W określeniach tej postaci kryją się informacje o jej podstawowych funkcjach (хозяин, избенной большак, дедушко-браток, кормилец, братан) oraz miejscach, gdzie zwykle przebywa (сосед, дворовик).

Równie często zwracano się do Domowego z prośbą o zapewnienie zdrowia i bezpieczeństwa bydłu – niezależnie od jego maści:

Поплюешь и начитаешь в пойло к скотинке: Встану, благословясь [...], Дедушко доможирушко, прими мою скотину, пеструнюшку-чернунюшку, пусти на подворьице, пой-корми медом. Дедушко доможирушко, да жену, детей не допускай, поутру рано вставай да сам подавай. Помогат, право, помогат, оно все испытано (№ 932); Домовой батюка! Люби мою скотинушку за всякую шерстинушу. Какой бы шерсти ни была, а хозяйину мила. Три раза (№ 933).

Osobną grupę pomocników tworzyły personifikowane elementy przyrody. W poniższym przykładzie subiekt zaklęcia przywoływał na pomoc zorze i rzekę. Były one proszone (w drugiej części zaklęcia nie występuje co prawda czasownik w formie trybu rozkazującego, ale nadrzędnym celem pragmatycznym wypowiedzi jest niewątpliwie pobudzenie rzeki do działania) o to, aby pomogły krowie zapomnieć o poprzednim gospodarzu:

Если корова тоскует, не может привыкнуть к новому пастбищу, нужно взять ведерушко воды и сходить к речке на утренней и вечерней заре. Говорить, обращаясь к заре заря-заряница, заря – красная девица, утренняя заря Дарья, вечерняя заря Марья, я к вам с просьбой не ради хитрости, не ради мудрости, а ради великой божьей надобности, ради пестрой коровы. Поклониться заре, потом речке: Речка-матушка, текешь и маешься, бежишь – стараешься (поклон). День и ночь – сутки прочь. Смываешь пенье, коренье, лихое дерево [...]. Так же – и с моей пестрой коровы тоску и сухоту, и кручину великую, со бела лица, с ретива сердца, со ясны очей, со [...]. Три раза обратиться к заре и к речке. После каждого раза зачерпнуть кружкой воду из речки по течению и вылить в ведро. Дома этой водой корову попить и вымыть ей морду (№ 984).

Podobne do powyższych moce przypisywano także wiatrowi. On również miał pomóc „zatrzymać” zwierzę w nowym gospodarstwie. Stanie się tak za sprawą uniemożliwienia (zamknięcia) krowie drogi powrotnej do starego gospodarza:

Беру коровушку (красулю, пеструшку) во свои руки, веду чистыми полями, чистыми лугами. Задуйте, сильные ветры, занесите дорожку желтыми песочками, заростай дорога [...] чтобы тебя красуля не видела – пути назад иди (№ 981).

Wśród pomocników należących do świata przyrody znalazła się także ziemia⁶, którą proszono o przyjęcie zasianych ziaren i przekazanie człowiekowi (niejako w zamian) plonów:

⁶ Według wyobrażeń pogańskich ziemia (matka ziemia) była istotą żywą, podobną do człowieka. Wyobrażano sobie, że trawa, kwiaty, drzewa to jej włosy, kamienie i skały to kości itd. Ziemia, jak każda żywa istota rodzaju żeńskiego, wydawała na świat potomstwo; wierzono także, że burza jest efektem

Земля-матушка нас поит и кормит, и мы тебя угощаем. Мать – сыра земля, прими наше угощение, а нам дай растение (№ 1289); А еще на Великий четверг. Сеют рано утром, чтобы урожай был, ситом сеют. Вот баба с пустым лукошком ходила – сеёт по снегу: матушка-земля, прими семена! Так надо, чтобы никто этого не видел (№ 1291).

W przypadku niebezpieczeństwa, jakie stwarzał grad, ludzie wykorzystywali (w charakterze „pomocników”) także przedmioty domowe – łopatę i miotłę⁷: „Когда град, выкидывают лопату, клюку: Лопата, отгребай. Клюкой отгребай, а помелом отметай. Гром чтоб утих” (№ 880).

Poza scharakteryzowanymi wyżej postaciami oraz przedmiotami odbiorcami formuł zawierających pobudzenie do działania mogły być także obiekty aktu magicznego. Cel tego typu zaklęć bywał dwojaki: odczynianie (pozbycie się niechcianych zjawisk) i/lub stwarzanie (zapewnienie, wykreowanie pożądanego stanu rzeczy). Oczekiwana zmiana następowała za sprawą wypowiedzenia określonego komunikatu skierowanego do właściwego odbiorcy. Pierwsza podgrupa adresatów obejmuje zatem personifikowane niebezpieczeństwa. Subjekt zaklęcia próbował wówczas pozbyć się zagrożenia (tu: chmury), prosząc je o oddalenie się od człowieka: „Пойдем, матушка, Христос с тобой, в темные леса да на забучие болота. Говорят в грозу” (№ 879).

Z nieco innym sposobem działania mamy do czynienia w przypadku zagrożenia, które spowodował (najprawdopodobniej powstały w wyniku burzy) ogień. Niebezpieczeństwo takie starano się oddalić kierując je niejako do źródła, tj. do nieba, skąd pochodziło: „Огонь Мартын, вот тебе железный тын, от земли до неба дорога твоя, больше пламя не пускай никуда. Аминь. Говорить три раза” (№ 873).

Za pomocą odpowiedniego komunikatu (pobudzającego do oddalenia się) próbowano także pozbyć się uroków:

Нужно взять воды из реки против течения, перекрестить ее, сказать над ней заговор и брызнуть в глаза корове. Оприкосы, уроки, лихи оговоры, скатитесь, свалитесь с пары божьей Буренушки – с ясных очей, с черных бровей, с [...]. Свалитесь на темны леса, на прегрубы-ручья, на быстрые реки. Амин (№ 1227).

Z kolei intencja wykreowania pożądanego stanu rzeczy (tego, aby zwierzęta dobrze się chowały) realizowana była dzięki wypowiedzeniu zaklęcia skierowanego do bydła:

odczuwania przez nią bólu, a trzęsienie ziemi – gniewu. Do ziemi (niczym do własnej matki) człowiek zwracał się w różnych momentach swojego życia: podczas prac polowych, w chorobie, nieurodzaju itp. (Славянские древности 1999, 315–321; Коринфский 1995; Топорова 2005, 102–111).

⁷ Przedmioty te przytaczane były z pewnością z uwagi na swoje uytylitarne oraz symboliczne znaczenie. Przypisywano im bowiem zdolność „oczyszczania” – przy czym nie tylko dosłownego (śmieci, brud), lecz także rytualnego (siły nieczystej) (Толстая 2010, 70–96).

Вот тебе, Пеструнюшка, свой дом и лом, вода и трава и родима сторона. Пей, ешь, веселись, не задумывайся [...] о старых хозяевах не думай. Амин. Сказать три раза. Для любой скотины годится (№ 965); Как проведешь скотину и говорить: матушка голубушка, ходи на поскотину, у меня травушка – шелковая, а водушка – медовая, ешь-наедайся, пей-напивайся (№ 964).

W grupie zaklęć domowych znalazły się również formuły stosowane w celu zapewnienia bezpieczeństwa i pomyślności w życiu codziennym. Teksty te zawierają dużo elementów religijnych i zgodnie ze wskazówkami informatorów należało je wypowiadać przed snem⁸:

Перед сном приговаривали: Ложусь на крѣс (крест), одежусь крестом. В правой руке – крѣс, в левой руке – крѣс, в головах – крѣс. Крѣс на крѣс, Христос воскрѣс. От ин до веку. Аминь. Три раза приговорить (№ 884); Спать ложусь – крестом крещусь, крестом и украшаюсь. Крест за мной, крест передо мной. Ангелы – в окошках, Спас – во дверях, Пресвятая Богородица – у меня во згловах. Во имя Отца и Сына и Святого Духа. Аминь (№ 885); На ночь говорят: Бог с тобой, избушка, до единого бревешка. Ангелы – в окошко, Христос – во дверь, Николай – на двор, Егор – во двор. От ин до веку. Аминь. Три раза переговорить (№ 888); Спать ложусь, никого не боюсь. Враг сатана, отступись от меня. Приступись ко мне сам Иисус Христос. Спасова рука, Егорьев замок, Богородицы ключ! Аминь. Три раза (№ 893).

Scharakteryzowany materiał pozwala zauważyć, że intencję zapewnienia powodzenia w gospodarstwie domowym realizowano poprzez zastosowanie szeregu praktyk magicznych zasadzających się na działaniu zarówno realnym, jak i werbalnym. Wśród tych pierwszych dominowało wykorzystywanie przedmiotów o bogatej symbolice oczyszczającej. Werbalne zaś działanie opierało się przede wszystkim na zastosowaniu strategii pobudzenia (za pomocą form trybu rozkazującego). Podstawowym jego nośnikiem są formy drugiej osoby liczby pojedynczej lub mnogiej, które w paradygmacie morfologicznym występują w opozycji do innych form czasownikowych. Wypowiedzenie imperatywne może mieć różne odcienie znaczeniowe: od nieśmiałej prośby, przez różne stopnie nasilenia życzenia, zachęty, rady, aż do bezwzględnie surowego czy gwałtownego rozkazu (Jodłowski 1977, 61). W zaklęciach adresaci form pobudzających do działania zwykle oznaczani byli poprzez zwrot wokatywny.

⁸ W folklorze polskim podobne teksty określa się mianem „modlitek magicznych”. A. Brzozowska-Krajka pisze, że modlitewki „na dobry dzień” oraz „na spanie”, czyli niekanoniczne modlitwy indywidualne (znane w przekazach wschodnio- i zachodniosłowiańskich) zajmują w folklorze magicznym obok różnego rodzaju zamawiań i zaklęć miejsce szczególne. Autorka podkreśla, że w świadomości ich nosicieli modlitewki znajdują się w tej samej klasie gatunkowej, co profesjonalne zamówienia znachorskie. Ich cechą charakterystyczną jest to, że nie służą one przywróceniu dawnego ładu (odwróceniu sytuacji), ale przekazują sekret na długie życie, a zatem sposoby na nieustanne strzeżenie aktualnego ładu (Brzozowska-Krajka 1995, 183–199; zob. także Kotula 1976).

Wynika to z faktu, iż „magiczne mówienie, czyli mówienie-działanie jest zawsze mówieniem *stań się!* i przeważnie ma strukturę wokatywno-imperatywną” (Engelking 2010, 90). Jednak w języku nie ma żadnych środków formalnych dla ukazania mnogości znaczeń pobudzenia. Naczelne kryterium rozróżniania stopnia imperatywności stanowi intonacja, którą nie sposób określić w przypadku zapisanych formuł – tym bardziej że stanowią one szeroko pojęty tekst kultury i są częścią większej całości rytualnej. Zawarte w zaklęciach konstrukcje pobudzające różnią się od innych wypowiedzi o charakterze dyrektywnym⁹. Ich rama modalna jest zazwyczaj złożona, łączy bowiem ładunek rozkazująco-życzący. W badanych tekstach daje się wyodrębnić formy trybu rozkazującego, które implikują prośbę i kategorię prośbę (żądanie). Prośba definiowana jest jako akt mowy pobudzający adresata do działania w celu spełnienia życzenia mówiącego. Realizacja prośby leży w interesie mówiącego, który zakłada, iż adresat jest w stanie wykonać prośbę. W analizowanym materiale z taką sytuacją spotykamy się w przypadku, kiedy zamawiający zwracał się do Jezusa oraz świętych z prośbą o zabranie zagrożenia (np. chmur gradowych) oraz gdy pobudzał do działania postać mityczną (Domowego do przejścia na nowe miejsce zamieszkania). Jako prośbę należy traktować także komunikaty zawierające zwroty bezpośrednie zarówno do wytworów kultury materialnej (łopaty i miotły), jak i do spersonifikowanego niebezpieczeństwa (chmury). Z kolei z kategorią prośbę, czyli żądaniem (przejściowym aktem mowy między prośbą a rozkazem), mamy do czynienia w zwrocie do szatana (żądanie, aby oddalił się od modlącego się człowieka) oraz przy odpędzaniu uroków.

Sposobem na zapewnienie ładu i bezpieczeństwa w gospodarstwie domowym było także wypowiadanie modlitełek magicznych.

Bibliografia

- AUSTIN, J. L. (1962), *How to do Things with Words*. Oxford.
AWDIEJEW, A. (2004), *Gramatyka interakcji werbalnej*. Kraków.
BRZozowska-KRAJKA, A. (1995), *Między magią a religią. O modlitewkach ludowych*. W: Bartmiński, J./Jasińska-Wojtkowska, M. (red.), *Folklor – sacrum – religia*. Lublin, 183–199.
ENGELKING, A. (2010), *Klątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*. Warszawa.
JODŁOWSKI, S. (1977), *Podstawy składni polskiej*. Warszawa.
KOTULA, F. (1976), *Znaki przeszłości. Odchodzące ślady zatrzymać w pamięci*. Warszawa.
KOWALSKI, P. (2007), *Kultra magiczna. Omen. Przesąd. Znaczenie*. Warszawa.
LYONS, J. (1989), *Semantyka*. 2. Warszawa

⁹ Dyrektywy to wypowiedzi narzucające bądź proponujące jakąś czynność lub zachowanie i wskazujące, że powinno ono zostać urzeczywistnione. Szczególnym warunkiem ich fortunności jest to, że osoba wypowiadająca musi chcieć, żeby proponowana czynność się odbyła (Lyons 1989, 344–345). W literaturze funkcjonuje co najmniej kilka określeń dyrektywnych aktów mowy: akty mowy pobudzające do działania, dyrektywne akty mowy, polecenia, akty sterujące działaniem, nakłaniające, żądania (zob. Searle 1969; Austin 1962; Awdiejew 2004; Dyjewska-Rybarczyk 2012; Маслова 1998; Формановская 2007; Безяева 2002).

- RYBARCZYK-DYJEWSKA, J. (2012), Sekrety rosyjskiej magii ludowej – sposoby leczenia przestרחu dziecięcego. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. III, 325–337.
- RYBARCZYK-DYJEWSKA, J. (2013), Język jako narzędzie magii. Kraków.
- SEARLE, J. R. (1969), *Speech Acts*. Cambridge.
- USPIEŃSKI, B. (1985), Kult świętego Mikołaja na Rusi. Lublin.
- АНИКИН, В. П. (ред.) (1998), Русские заговоры и заклинания. Материалы фольклорных экспедиций 1953–1993 гг. Москва.
- БАЙБУРИН, А. К. (1983), Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Ленинград.
- БЕЗЯЕВА, М. Г. (2002), Семантика коммуникативного уровня звучащего языка. Москва.
- КОРИНФСКИЙ, А. А. (1995), Народная Русь. Круглый год сказаний, поверий, обычаев и пословиц русского народа. Смоленск.
- МАСЛОВА, А. Ю. (1998), Средства выражения побудительного значения в сербо-хорватском языке в сопоставлении с русским. Санкт-Петербург.
- ТОЛСТАЯ, С. М. (1995), Сакральное и магическое в народном культе святых. W: Bartmiński, J. /Jasińska-Wojtkowska, M. (red.), *Folklor – sacrum – religia*. Lublin, 38–46.
- ТОЛСТАЯ, С. М. (2010), Семантические категории языка культуры. Очерки по славянской этнолингвистике. Москва.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. (ред.) (1995–1999), *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. 1–2. Москва.
- ТОПОРОВА, Т. В. (2005), Др.-англ. *Erce, eorpan modor* – русс. мать сыра земля. В: Свешникова, Т. Н. (ред.), *Заговорный текст. Генезис и структура*. Москва, 102–111.
- ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И. (2007), *Речевое взаимодействие. Коммуникация и прагматика*. Москва.
- ЧЕРЕПАНОВА, О. А. (1983), *Мифологическая лексика русского Севера*. Ленинград.
- ЮДИН, А. В. (1999), *Русская народная духовная культура*. Москва.

МИХАИЛ МАРТЫНОВ

Московский педагогический государственный университет

ПРОБЛЕМА ГРАНИЦЫ В АНАРХИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ¹

The problem of the “border” in the anarchist discourse

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: анархизм, власть, граница, путешествие, языковая картина мира, текст

KEYWORDS: anarchism, power, border, travel, language-specific view of the world, text

ABSTRACT: The subject of this paper is the problem of the “border” in the anarchist discourse. The analysis is based on a number of key texts written primarily by Russian anarchists from the end of the nineteenth century to the beginning of the twenty-first century. The author also examines some of the texts of contemporary American anarchism. The main attention is paid to three different aspects of the conceptualization of the “border” in the anarchist discourse: the anarchist idea of travel, the problem of the “border” in the context of the Russian language-specific view of the world, as well as the “border” as a phenomenon of the text.

Категория границы актуальна для различных областей гуманитарного знания. Например, она является ключевой в культурологических и лингвокультурологических исследованиях, которые непосредственно затрагивают проблему взаимодействия разных культур. При этом в отличие от обыденного восприятия граница в науке представляется как сложная и неоднозначная категория. Например, согласно Д. С. Лихачеву (1999, 103), граница сочетает в себе одновременно и семантику общения между культурами, и семантику разобщенности и обособленности.

Интерес к феномену границы в современной науке проявляют не только культурологические, но и социальные дисциплины, в которых это понятие приобретает значимость на фоне процесса глобализации. В одних работах глобализация оценивается негативно, например, при помощи «образа забора» (Кляйн 2005), а в других – позитивно, как создающая новые формы мобильностей, уничтожающих границы (Урри 2012).

В данной статье категория границы будет рассмотрена в перспективе анархического мировоззрения. Материалом для исследования послужат русские

¹ Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда (проект №14-28-00130) в Институте языкознания РАН.

анархистские тексты. Основное внимание будет уделено трем различным аспектам концептуализации границы в анархическом дискурсе: идее путешествия, проблеме границы и заграничности в контексте русской картины мира, а также явлению «пересегментации». Под анархическим дискурсом мы будем понимать такую языковую активность анархистов, которая обусловлена ценностями и принципами их мировоззрения². При этом мы будем исходить из того, что дискурс, в том числе и анархистский, имеет «событийную» природу (Рикер 2008), – он может существовать только в исполнении, то есть всегда предполагает какие-нибудь коммуникативные обстоятельства.

1.

Важной составляющей анархического мировоззрения является идея условности границ. Анархисты полагают, что власть напрямую связана с существованием границ. Это могут быть границы, например, между государствами или социальными группами. Очевидно, что чем сильнее власть, тем прочнее границы – внешние (Берлинская стена, Великая китайская стена и др.) или внутренние (тюрьма, психиатрическая больница, фабрика и др.). Власть культивирует практику разделения («разделяй и властвуй»), и само пространство политического, согласно К. Шмитту (1992), конституируется благодаря разработке фундаментальной оппозиции «друг – враг». Политическое, согласно связанной с тезисом Шмитта традиции, основано на воспроизводстве экзистенциальной враждебности одной группы людей по отношению к другой³.

Одним из важнейших принципов организации анархического общества, то есть такого, в котором коллективное сосуществование индивидов не исключает их абсолютной индивидуальной свободы⁴, является сотрудничество, а не враждебность. Этот принцип был обоснован уже в работах П. А. Кропоткина

² Вопрос о влиянии идеологии на язык анархистских текстов одним из первых был поставлен М. Конфино, который, в частности, показал, что свойственная анархистскому мировоззрению антииерархическая установка определяет отсутствие в их текстах стремления иерархизировать семантику. Согласно исследователю, лексика анархистов начала XX века в этом отношении выглядит богаче лексики большевиков. Если марксисты признавали существование двух непримиримых классов, буржуазии и пролетариата, а другие группы населения, например интеллигенцию, они обозначали словом прослойка, то анархисты позволяли себе говорить о классе обездоленных и классе несчастных, о богатых и бедных, имущих и неимущих, о классах угнетателей и угнетенных, голодных, малообеспеченных и др. (Confino 1989).

³ Любопытно, что оппозиция «друг – враг» укоренена и во внутренней форме слова «государство», которое этимологически связано со словом *gосnодь*, образованном из двух частей: *gostь* и *rodь*. Первая часть слова означает чужестранца (ср. лат. *hostis* 'чужеземец, враг'), а вторая восходит к индоевропейскому *potis* – 'хозяин, глава дома; супруг' (Фасмер 1986, 446; Черных 1999, 210).

⁴ Устройство такого общества является одним из важнейших вопросов в анархизме и, например, в формулировке анархиста А. А. Борового он имеет следующий вид: «Каким образом можно осуществить абсолютную свободу индивида, не прекращая общественной жизни?» (Боровой 1906, 71).

(2007, 10 сл.), который – в противоположность дарвинизму – утверждал, что основным фактором эволюции живой природы и человеческого общества является не борьба за существование, а принцип взаимопомощи. Кропоткин тем самым подверг критики теорию Т. Гоббса об изначальной до-государственной враждебности человека, проявляющейся в виде «войны всех против всех» или «каждого против всех». Анархистская критика государства означает критику утверждаемой и поддерживаемой государством враждебности.

В анархистских и близких к ним текстах выдвинутый Кропоткиным принцип может фигурировать под другими именами и обозначаться как *любовь*⁵ или *дружба*⁶, что усиливает его оппозицию по отношению к концепции государства⁶. В литературе можно прочитать:

По своей сути анархия – это помощь друзьям исключительно из дружеских побуждений. Среди нас, анархистов, это называется взаимопомощью. [...] Давайте начнем действовать не в больших организациях и суперструктурах, а в маленьких аффинити-группах, состоящих из друзей (CrimethInc 2010, 81, 110).

Мы (повстанческие анархисты – М. М.) считаем, что вместо традиционных структур «пролетарского», а на самом деле буржуазного типа (партий, профсоюзов, блоков, федераций, союзов и пр.), нужно создавать небольшие группы близости (по три-четыре-пять человек), базирующиеся на силе и прочности личного знания. В двух словах: на любви и дружбе. Группа близости – новая форма сопротивления в эпоху окончательной коррумпированности организаций старого типа (Бренер, Шурц 2006).

Согласно М. Фуко (1999), в основе функционирования дисциплинарной власти лежит принцип разделения, который формирует различные порядки изоляции (тюрьма, армия, больница, завод и др.). В дисциплинарном обществе центральным является исключаящий принцип, предполагающий практики сравнения индивида с некоторой условной «нормой» (там же, 282 сл.).

⁵ Ценное наблюдение приводит О. Буренина в статье, посвященной взаимодействию русского художественного авангарда и анархизма: «В тексте *Власть* Хармс полемизирует с пониманием власти, изложенным в работе его современника Макса Вебера (*Wirtschaft und Gesellschaft*, 1925). Для Вебера власть (*Macht*) – всегда связана с насилием, которое по своей сущности всегда инструментально и как всякое средство нуждается в цели. Хармс, озаглавив свой короткий рассказ “Власть”, ни разу не упоминает этого понятия. Напротив, он посвящает текст теме любви. Однако его размышления о любви перекликаются с выдвинутым Петром Кропоткиным законом о взаимопомощи и солидарности. [...] Любовь, с точки зрения Хармса, снимает иерархию создает свободу выбора и изолирует личность от законов, устанавливаемых государственным порядком» (Буренина 2006, 295).

⁶ Принцип дружбы или сотрудничества отличает анархическое мировоззрение от социальной философии марксизма, для которой общество «есть не результат взаимной дружбы или стремления к справедливости, а результат совместного труда ради удовлетворения наших материальных потребностей» (Хофмайстер 2006, 229).

В отличие от дисциплинарного социального порядка анархическое общество не нуждается в границах и утверждает, н е - с к л ю ч а ю щ и й принцип дружбы и сотрудничества. Как отмечает Кропоткин, в анархическое общество «входит бесконечное разнообразие личных способностей, темпераментов и сил, оно никого не исключает из своей среды» (2004, 212).

Отказ от идеи границы характерен для различных поколений анархистов. Эту мысль можно встретить как в анархистских текстах начала XX века, так и в современных. Приведем два примера:

Анархия по существу, всемирна и ей абсолютно безразличны всякие границы и пределы, она не укладывается в рамки одного государственного организма, в пределы обитания одного народа, она для всех людей, для всего мира, она мыслится как объединение человечества, как общежитие, охватывающее весь мир. [...] Анархизм насковзь унитарен, у него весь мир – одна область, один край, одна свобода, одно вольное сожительство. Анархизму, оперирующему личностью, по существу чужд и претит всякий *локализм*, всякий географический или административный, экономический, производственный *федерализм* (Гордин 1920, 12 сл.).

Нам враждебно государство со всеми его институтами: законами, границами, налогами, армией и спецслужбами. [...] И прогрессистский, имперский национализм «больших» народов, и «освободительный» национализм народов «малых» полностью нами отвергаются. Уничтожая границы между странами, мы не можем поддерживать вражду между народами (Декларация 2006).

Подобные анархистские идеи обнаруживаются и в реальных протестных практиках. Самые известные из них связаны с выступлениями анархистов против закрытия границ вокруг Европейского союза и с организацией соответствующих протестных лагерей. Один из них был инициирован, например, в 1999 году польской Анархической Федерацией (FA), выступающей, в частности, «против ксенофобии и закрытия границ, против политики исключения эмигрантов и беженцев» (Zaczek 1999)⁷. Другая похожая акция была проведена в Киеве летом 2000 года. По свидетельству одного из участников, она была организована анархистами, но объединяла представителей самых разных левых взглядов (Винни-Пух 2000, 33).

Отрицание границ, как способ отрицания власти, содержится также и в и д е е п у т е ш е с т в и я . В книге, написанной анархистским коллективом в сети CrimethInc, читаем:

⁷ Как сообщалось в организационном письме: «Мы не думаем, что вхождение Польши в Евросоюз – это хорошее дело, и мы не поддерживаем экономического и политического империализма Брюсселя. Такой лагерь уже был на германской границе, сейчас самое время сделать что-то подобное на границе Польши, Украины и Белоруссии. Нам будут интересны контакты со всеми организациями, которые хотят сотрудничать с нами в этом вопросе, в основном с западной Украины и Белоруссии, но не только» (Zaczek 1999).

Границы существуют не только в реальном мире. Границы существуют у нас в головах. Покуда мы верим в то, что являемся гражданами неких конкретных стран и ограничены лояльностью по отношению к некоему конкретному сообществу, мы проигрываем. Нам всем стоит почаще путешествовать! (CrimethInc 2010, 33).

В основе анархистского «путешествия» находится идея свободы, поиск которой не подчинен идее места. Как правило, обычное туристическое путешествие связано с посещением мест, выбор которых обусловлен конкретными целями: отдых, бизнес и т.п. В анархистском понимании не существует мест, которые бы могли заранее гарантировать свободу, поэтому и движение для анархистов не может иметь строгой направленности. Анархистское путешествие является по своей сути космополитичным, стремящимся к «Миру», освобожденному от границ.

Туристическое путешествие, напротив, космополитичным не может быть, поскольку, как отмечает Б. В. Марков (2011, 411), неизбежно выстраивается в контексте различения «своего» и «чужого», то есть в контексте идеи границы. Путешествия анархистов могут принимать самый различный вид: это могут быть как поездки автостопом (Витни 1998), так и передвижения на собственном транспорте (Акай 1997); Существует также родственное анархизму движение вагеноборцев (Никулина 2012), которые странствуют в «вагонах на колесах» и выступают за свободу выбора мест проживания. Анархистские путешествия часто имеют стихийный характер и напоминают чистое бродяжничество, оспаривающее обязательную функциональность и коммуникативную необходимость какого-либо перемещения в пространстве. В этом отношении бродяжничество как очевидный способ отказа от участия в воспроизводстве коммуникативных структур власти сопоставимо с религиозными практиками ухода из «Мира», например, с анахоретством, которое, как отмечает Барт (2016, 77), представляет собой индивидуалистическую реакцию на диктат власти: «Я удаляюсь, я отрицаю власть, мир и весь его аппарат».

2.

Согласно известному определению Н. Бердяева, Россия является «самой анархической страной в мире», и при этом анархизм представляет собой «явление русского духа» (2007, 15)⁸. Если этот тезис справедлив, и действительно концепт «анархия» является одним из ключевых в русской культуре, то

⁸ «Россия – самая безгосударственная, самая анархическая страна в мире. И русский народ – самый аполитический народ, никогда не умевший устраивать свою землю. [...] Анархизм – явление русского духа, он по-разному был присущ и нашим крайним левым, и нашим крайним правым. Славянофилы и Достоевский – такие же, в сущности, анархисты, как и Михаил Бакунин или Кропоткин» (Бердяев 2007, 15).

возникает необходимость осмыслить возникающий в связи с этим парадокс. Дело в том, что ключевые представители русского анархизма утвердились в своем анархическом мировоззрении не в России, а во время заграничных путешествий. Например, А. А. Боровой стал анархистом в 1904 году во время поездки во Францию для работы над диссертацией. В своих воспоминаниях он очень точно описывает это событие:

В одно из октябрьских воскресений, день свободный, по крайней мере, от библиотеки, я сидел в полном уединении в Люксембургском саду. Был дивный золотой осенний день, был тихий час. [...] Неожиданно, из каких-то неведомых глубин – во мне родилась разом – огромная, оформленная, просветляющая единая мысль. С необыкновенной отчетливостью, побеждающей убедительностью – во мне проснулось чувство нового для меня мироощущения. Я дрожал, как струна. У меня не было с собою ни карандаша, ни записной книжки. Не помню – как дошел я или добежал до своего отеля и буквально в лихорадке записал отдельными словами ход пришедших мыслей. Со скамьи Люксембургского сада – я встал просветленным, страстным, непримиримым анархистом, каким остаюсь и по сию пору (Боровой 1929–1934)⁹.

Интеллектуальная эволюция М. А. Бакунина началась, как известно, с интереса к учению Гегеля, и только за границей Бакунин критически переосмыслил гегельянство с «левых» позиций и в конечном итоге утвердился в своих анархических взглядах. Кропоткин анархистом стал в Швейцарии, сотрудничая с рабочими Юрской федерации. Он оставил воспоминание об этом событии в «Записках революционера»: «И когда, проживши неделю среди часовщиков, я уезжал из гор, мой взгляд на социализм уже окончательно установился. Я стал анархистом» (Кропоткин 1988, 276). Следует также заметить, что и анархистские организации в самом начале XX века одними из первых в России возникли не в центральных городах, а на окраинах, например, в Екатеринославле.

По нашему мнению, в самой идее з а г р а н и ч н о с т и, содержится движение мысли, способствующее перемене взглядов и принятию в конечном итоге анархического мировоззрения. Ключевую роль в этой перемене играет концепт п р о с т о р а, который в русской модели мира является амбивалентным. Как отмечают И. Б. Левонтина и А. Д. Шмелев, с одной стороны, простор связан с идеей свободы, которую выражают концепты «воля»¹⁰, «размах», «разгул»

⁹ Боровой упоминает об этом значимом событии также и в других текстах, например, в своей краткой автобиографии: «В 1903 г получил двухгодичную заграничную командировку и работал в библиотеках и архивах Западной Европы, по преимуществу во Франции, где собирал материалы для диссертации – “История личной свободы во Франции”. К 1904 г в Париже оформилось мое анархическое мировоззрение после пяти лет безмерного увлечения Марксизмом» (Боровой 1926).

¹⁰ Как пишет Д. С. Лихачев, «воля вольная – это свобода, соединенная с простором, с ничем не прегражденным пространством. [...] Воля – это большие пространства, по которым можно

и др., а с другой стороны, он вызывает тревогу¹¹ и связан с различными опасностями и природным дискомфортом (холодом, ветром и др.). В этом смысле простор, согласно исследователям, противопоставлен не тесноте, а уюту, выполняющему функцию укрытия и защиты от недружелюбного мира. Авторы сопоставляют русский уют с голландским аналогом, и приходят к выводу, что уют в русской культуре отличается своей тягой «к небольшим закрытым пространствам» (Левонтина/Шмелев 2000), которые ограничивают действие подавляющих «русскую душу» «необъятных русских полей и снегов». В «голландском уюте» «есть сходное ощущение покоя и защищенности», но в противоположность русскому оно связывается с незамкнутыми пространствами.

О двойственности осмысления пространства в русской культуре говорит также и Е. Хеллберг-Хирн, которая отмечает, что кроме связанного со свободой простора, существует и «непроницаемость границ». «Русское беспокойство границ известно: каждый дом в крестьянской деревне, каждая церковь, строящаяся со своим церковным двором, даже каждая могила обычно окружены ограждением-забором» (Hellberg-Hirn 1999, 51). Беспокойство по поводу «границы» характерно не только для деревни, но и для города, в котором часть входных дверей городских учреждений почти всегда закрыты. При этом закрытыми очень часто бывают центральные двери, и посетители вынуждены пользоваться только некоторыми из имеющихся по сторонам. Хеллберг-Хирн отмечает, что у иностранцев эта ситуация вызывает удивление, но для русских это один из способов управления пространством.

Итак, в контексте русской картины мира понимание «границы» связано, прежде всего, с категорией защиты, и ее концептуальная противопоставленность свободе не является однозначной. В пределах русского культурного контекста граница противопоставлена прежде всего не свободе, а не-уюту, – граница есть то, с помощью чего формируется уютное пространство, то есть максимально защищенное от неустроенности открытого простора. В перспективе за-границности возникают условия для иного, «не-родного», осмысления границы, то есть освобожденного от автоматизма восприятия. Граница начинает осознаваться не в связи с простором как источником опасностей и различных дезорганизирующих качеств, а в связи с простором как источником свободы, – то есть как ограничивающая простор и свободу. Ю. С. Степанов, рассматривая концепт «родная земля», приводит очень важную мысль В. О. Ключевского: «Все, что он (путешественник из России) видит вокруг себя

идти и идти, брести, плыть по течению больших рек и на большие расстояния, дышать вольным воздухом, воздухом открытых мест» (1984, 10). Подробнее о просторе как одном из ключевых концептов русской языковой картины мира см.: Булыгина/Шмелев 1997, 481–490; Шмелев 2000, 364; Левонтина/Шмелев 2000, 338–347.

¹¹ Эту мысль, например, красноречиво выражает Бердяев: «русская душа ушиблена ширью», «подавлена необъятными русскими полями и необъятными русскими снегами» (2007, 75 сл.)

на Западе, настойчиво навязывает ему впечатление границы, предела, точной определенности, строгой отчетливости...» (Степанов 2004, 172). «Границы» у этого путешественника есть и на родине, но они не производят «впечатления», поскольку являются в определенном смысле естественными, входящими в структуру некоторого фонового знания. Таким образом, формирование анархического мировоззрения во время заграничных путешествий в определенной степени обусловлено этими эффектами межкультурного взаимодействия, но, конечно, только ими не ограничивается. Среди других (более очевидных) причин, можно выделить увлеченность путешествующих интеллектуалов (Бакунин, Кропоткин, Боровой) темой освободительного движения, а также более разработанную, по сравнению с Россией, традицию свободомыслия в странах Западной Европы¹².

3.

Анархистская установка на отрицание границ обнаруживается также в практиках перераспределения пробелов между словами, которые в научной литературе принято обозначать понятием «пересегментации» или «сдвига»¹³. Например, явление пересегментации можно обнаружить в способе образования имени у анархистского журнала «Вуглускр»¹⁴, отсылающего нас к анекдоту про Вовочку:

На уроке русского языка идет диктант. Учительница медленно произносит:

– В углу скребет мышь...

Вовочка поднимает руку:

– Марья Ивановна! А В у г л у с к р с большой буквы писать?

Прием перераспределения пробелов (или границ) между словами часто используется в экспериментальной литературе, в которой он связан, прежде всего, с игровым началом (см. подробнее: Бонч-Осмоловская 2009, 99). В анархизме на первый план выдвигается проблема принудительного характера языковой конвенции и шире – проблема взаимосвязи языка и власти.

В частности, «Вуглускр» ставит под вопрос конвенциональные границы слов в предложениях, а также смыслы, связанные с этими границами.

¹² Но при этом важно, что и европейская государственность, создающая более приемлемые условия для свободы мысли, чем в России, не является для анархистов эталонной. В конечном счете она должна быть отменена в пользу осуществления анархического идеала. Анархисты свой идеал видят в народе (Бакунин: «Мы патриоты народа, а не государства» (1920, 114)), который рассматривается с позиций эссенциализма. То есть анархисты верят в некий «народный дух» или «народный характер», который способен обновить мир, переустроить его на принципах свободы (Янов 1978).

¹³ Подробнее об этих понятиях и практиках неконвенционального членения слов см.: Зубова 2000; Фатеева 2004.

¹⁴ Журнал был основан группой московских анархистов в 1993 году. Его активными участниками были В. Тупикин, П. Рябов, Н. Муравин и др.

Обосновывается это, в частности, тем, что древние тексты не имели слово-разделов (Зубова 2000, 367). Принятие однозначных правил членения текста на слова и фразы состоялось при активном участии власти. В России это произошло после введения Петром I в 1708 году «гражданского шрифта», определившего основные типографские стандарты (Семьян 2006, 90). Сегодня существует немало анархистских или родственных анархизму самиздатских журналов, не имеющих в названиях пробелов между словами, ср. некоторые примеры: *топливодляракеты, мывсёещёттам, ешьмикрофон, раскройглазайблюйсвободой, МыслиВслух, ПсевдоЖизнь* и др. Нередкими являются случаи, когда в название включаются различные графические вставки, элементы других алфавитных систем, знаки препинания и др., которые нарушают целостность слова и создают дополнительные смысловые уровни (*Падёж S kota; Гени?альный Ящур; Лю*))блю/ю и др.).

Иногда разрушение принятых конвенций выражается при помощи использования дефисных образований. Например, в XIX веке анархисты какое-то время настаивали на ненормативном написании слова «анархия» через дефис как «ан-архия». В «Речах бунтовщика» Кропоткин объясняет необходимость использования дефиса следующим образом:

Сначала она (анархическая партия в Интернационале) настаивала на маленькой черточке между *ан* и *архией*, объясняя, что в этой форме слово *ан-архия*, греческого происхождения, означает не «беспорядок», а «отсутствие власти». Но скоро она приняла его, как есть, не задавая лишней работы наборщикам и не отягощая своих читателей уроками из греческого языка (Кропоткин 2004, 58).

Следует также заметить, что установка на разрушение конвенций не является только внешней и применима по отношению к самому анархизму. Одним из ярких примеров, иллюстрирующих эту мысль, является феномен вариативности одного из самых известных анархистских символов – «А в круге». В сборнике, посвященном его истории (A-cerchiata 2008), представлено более 100 его различных вариантов, ни один из которых не является нормативным. Иными словами, эти символы не выстраиваются по образцу модели «копия–оригинал», то есть они не воспроизводят авторитарную логику подлинности/неподлинности.



(A-cerchiata 2008, 30).

* * *

Итак, критика границы в анархизме может фигурировать в нескольких ракурсах. Во-первых, это критика разделяющих физических границ (между государствами, между социальными группами и др.), которые использует власть для своего функционирования. В противоположность этому в текстах русского анархизма выстраивается образ «мира-без-границ», основанный на не-исключающем принципе дружбы (любви) или сотрудничества. С этим образом связан также и образ странствующего анархиста, ставший особенно популярным во второй половине XX века. При этом анархистское путешествие за границу реализует космополитические представления и позволяет, в частности, создать условия, освобождающие анархистское мышление от влияния узконациональных концептов. Последние в отдельных случаях, – как в нашем примере с «простором», – способны затруднять анархистскую рефлексию. Во-вторых, граница в анархизме осмысливается как феномен текста, и в этом случае она критикуется по отношению к существующим в языке конвенциям и их принуждающего характера.

Библиография

- Акай, Л. (1997), 20 лет в анархии. В: Наперекор. Катализатор умственного брожения. 6, 25–29.
- Бакунин, М. А. (1920), Избранные сочинения. Т. 3: Федерализм, социализм и антиатеизм. Москва.
- Барт, Р. (2016), Как жить вместе: романические симуляции некоторых пространств повседневности. Конспекты лекций в Коллеж де Франс, 1976–1977 гг. Москва.
- Бердяев, Н. А. (2007), Судьба России: Книга статей. Москва.
- Бонч-Осмоловская, Т. Б. (2009), Введение в литературу формальных ограничений. Самара.
- Боровой, А. А. (1906), Общественные идеалы современного человечества. Либерализм. Социализм. Анархизм. Москва.
- Боровой, А. А. (1926), Автобиография. РГАЛИ, ф. 1023, оп. 1, ед. хр. 838.
- Боровой, А. А. (1929–1934), Моя жизнь. Воспоминания. Глава 6 «Русско-японская война», Глава 7 «Как я стал анархистом», Глава 8 «Приезд жены, поездка в Швейцарию», Глава 9 «Париж», глава 10 «Германия и Вена». РГАЛИ, ф. 1023, оп. 1, ед. хр. 167.
- Бренер, А./Шурц, Б. (2006), Предисловие к сборнику «На ножках со всем существующим». В: <[http://ru.theanarchistlibrary.org/library/aleksandr-brener-i-barbara-shurc-predislovie-k-sborniku-na-nojah-so-vsem-suschestvuyuschim](http://ru.theanarchistlibrary.org/library/aleksandr-brener-i-barbara-shurc-predislovie-k-sborniku-na-nozhah-so-vsem-suschestvuyuschim)> [доступ 7 июня 2017].
- Булыгина, Т. В./Шмелев, А. Д. (1997), Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). Москва.
- Буренина, О. (2006), Философия анархизма в русском художественном авангарде и «замкнутые конструкции» Даниила Хармса. В: Russian Literature. LX, 293–307.
- Винни-Пух. (2000), Акция «No borders!» в Киеве. В: Тум-балалайка. 15/16, 33.
- Витни. (1998), По дорогам с облаками. В: Наперекор. Катализатор умственного брожения. 7, 35–36.
- Гордин, А. Л. (1920), Анархизм-Универсализм (К обоснованию программы). Москва.
- Декларация Союза Анархистов (проект). (2006). В: Антиполитика. 1. В: <<https://piter.anarhist.org/01sa.htm>> [доступ 8 июня 2017].

- Зубова, Л. В. (2000), Современная русская поэзия в контексте истории языка. Москва.
- Кляйн, Н. (2005), Заборы и окна: Хроники антиглобализационного движения. Москва.
- Кропоткин, П. А. (1988), Записки революционера. Москва.
- Кропоткин, П. А. (2004), Анархия, ее философия, ее идеал: Сочинения. Москва.
- Кропоткин, П. А. (2007), Взаимопомощь как фактор эволюции. Москва.
- Левонтина, И. Б./Шмелев, А. Д. (2000), Родные просторы. В: Арутюнова, Н. Д./Левонтина, И. Б. (ред.), Логический анализ языка. Языки пространств. Москва, 338–347.
- Лихачев, Д. С. (1984), Просторы и пространство. В: Лихачев, Д. С. Заметки о русском. Москва, 10–12.
- Лихачев, Д. С. (1999), Очерки по философии художественного творчества. Санкт-Петербург.
- Марков, Б. В. (2011), Люди и знаки: антропология межличностной коммуникации. Санкт-Петербург.
- Никулина, А. (2012), Германия: Вагенбургки – коммуны на колесах. В: <<https://avtonom.org/news/germaniya-vagenburgki-kommuny-na-kolesah>> [доступ 7 июня 2017].
- Рикер, П. (2008), Модель текста: осмысленное действие как текст. В: Социологическое обозрение. 1, 25–43.
- Семьян, Т. Ф. (2006), Визуальный облик прозаического текста как литературоведческая проблема. Челябинск [диссертация].
- Степанов, Ю. С. (2004), Константы: Словарь русской культуры. Москва.
- Урри, Дж. (2012), Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия. Москва.
- Фасмер, М. (1986), Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 1. Москва.
- Фатеева, Н. А. (2004), Директории «По», «От» и «До», или *poetical language in progress*. В: Фатеева, Н. А. (ред.), Материалы международной конференции-фестиваля «Поэтический язык рубежа XX–XXI веков и современные литературные стратегии». Москва, 79–90.
- Фуко, М. (1999), Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы. Москва.
- Хофмайстер, Х. (2006), Что значит мыслить философски. Санкт-Петербург.
- Черных, П. Я. (1999), Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2 т. Т. 1. Москва.
- Шмелев, А. Д. (2000), «Широта русской души». В: Арутюнова, Н. Д./Левонтина И. Б. (ред.), Логический анализ языка. Языки пространств. Москва, 357–367.
- Шмитт, К. (1992), Понятие политического. В: Вопросы социологии. 1, 37–67.
- Янов, А. (1978), Три утопии (М. Бакунин, Ф. Достоевский и К. Леонтьев). В: Двадцать два. 4, 191–210.
- A-cerchiata. *Storia veridica ed esiti imprevisi di un simbolo* (2008), Milano.
- CrimethInc (2010), Анархия в эпоху динозавров. Москва.
- CONFINO, M. (1989), *Idéologie et sémantique: Le vocabulaire politique des anarchistes russes*. In: *Cahiers du monde russe et Soviétique*. 3/4, 255–284.
- HELLBERG-HIRN, E. (1999), *Ambivalent Space: Expressions of Russian Identity*. In: Smith, J. (ed.), *Beyond the Limits: The Concept of Space in Russian History and Culture*. Helsinki, 49–69.
- Zaczek (1999), Польские анархисты организуют летний лагерь в межграницье. В: Черный список. 41. <<https://piter.anarhist.org/bl41.htm>> [доступ 7 июня 2017].

**WARTOŚCI I WARTOŚCIOWANIE
W PERSPEKTYWIE
MIĘDZYKULTUROWEJ**

ALEKSANDER KIKLEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

POLSKA – ROSJA: WZAJEMNE WARTOŚCIOWANIE (NA PODSTAWIE ANALIZY KORPUSOWEJ)

Poland vs Russia: mutual evaluation (on the basis of the corpus analysis)

SŁOWA KLUCZOWE: lingwistyka interkulturowa, wartość, wartościowanie, aksjolingwistyka, Rosja, Polska, kwantytatywna analiza korpusowa

KEYWORDS: intercultural linguistics, value, evaluation, axiolinguistics, Russia, Poland, quantitative corpus analysis

ABSTRACT: The author considers value and evaluation in the perspective of intercultural and anthropological linguistics. The value is treated as an element of axiological modality, which is specific in every language community. This particularly applies to the subjectively valued national groups and the stereotypes based on the values. Corpus analysis deals with exposing the values attributed to Poles by the Russians and, conversely, attributed to the Russians by the Poles. The author has taken into account a set of the facets (cognitive domains), such as politics, society, economy and commerce, language, art and other. The results of the expedition have been worked out in the quantitative and qualitative way.

1

Kategoria wartości ma dość złożoną strukturę, ufundowaną na kilku opozycjach semantycznych: 1) wartości jakościowe vs. ilościowe; 2) wartości organiczne vs. numeryczne; 3) wartości obiektywne (ekstensjonalne) vs. subiektywne (intensjonalne); 4) wartości nominalne, gradualne i aktualne (zob. Kiklewicz 2001, 124; 2017). W tym artykule skupię się na wartościach jakościowych – organicznych – subiektywnych, które najbardziej korespondują z przedmiotem badań lingwistyki antropologicznej oraz lingwistyki interkulturowej. U podstaw wartościowania tego typu, jak pisze L. Ostasz, leży *preferowanie*, czyli „takie reagowanie i nadawanie kierunku swojemu dążeniu, podczas którego przedkłada się coś nad coś, [...] afirmuje lub neguje, nadaje się czemuś priorytet” (2009, 12). W naukach kognitywnych preferowaniu bardziej lub mniej odpowiada pojęcie ang. *salience*, tzn. istotność, wydatność (zob. Rachilina 2000, 12).

Wartościowanie realizuje się na różnych poziomach języka: morfologicznym, leksykalnym, składniowym. Najbardziej dyskretny sposób manifestacji wartości obserwuje się w zdaniu: *m o d a l n o ś ć a k s j o l o g i c z n a* jest realizowana za pomocą wyspecjalizowanych operatorów (zob. Kiklewicz 1998, 77; 2004, 186).

A. Dudziak (2012, 14) twierdzi, że komunikacja międzyludzka w dużym stopniu ma charakter aksjologiczno-perswazyjny – wartościowanie stanowi nieodłączny element czynności komunikacyjnych. Semantyka aksjologiczna towarzyszy wielu typom dyskursów, szczególnie publicystycznym, politycznym i promocyjnym (zob. Abdikerimowa 2015, 207; Bandura 1977; Bryant/Thompson 2002; Pisarek 2007, 45). Uważa się, że jednym z najczęściej stosowanych środków agresji językowej w tekstach dziennikarskich jest aksjologicznie nacechowane słownictwo (Pietrowa/Raciburskaja 2011, 34).

Takie przekonanie deklarują także zwolennicy współczesnej lingwokulturologii i etnolingwistyki. Między innymi zakłada się, że w tzw. językowym obrazie świata występują dwa moduły: „tezaurus” zawiera informację o charakterze obiektywno-subiektywnym, a „konceptosfera” – informację o charakterze wartościującym (zob. Szestak 2003, 16).

S. E. Patzke (2005, 43) krytycznie ocenia teorie stereotypu H. Putnama, w której – zdaniem niemieckiej badaczki – nie uwzględniono elementów emocjonalnych i wartościujących, obecnych w treści stereotypu. Można dyskutować, czy ta uwaga jest słuszna. Zgodnie z definicją Putnama stereotyp to „tradycyjne wyobrażenie (które może być z gruntu nietrafne) na temat tego, jak wygląda, lub jak działa, lub czym jest X” (1975, 249; 1998, 147). Definicja ta nie neguje możliwości interpretacji np. tego, jak przedmiot wygląda, w odniesieniu do normy, a więc zasadniczo może mieć też charakter aksjologiczny¹.

Wartościujący charakter szczególnie mają stereotypy etniczne, o czym piszą amerykańscy badacze:

Stereotypy porządkują poznawcze reprezentacje świata, [...] upraszczają komunikację, pozwalając ludziom na oszczędność słów podczas rozmów o innych i z innymi. Rozmówca może ująć całe bogactwo informacji o danej osobie, posługując się po prostu etykietą *Żyd*, *czarnuch* lub *feministka*. Oczywiście, werbalna wymiana zostaje uproszczona dzięki niepisanej pewności, że dana etykieta kategorii przekaże odbiorcy informacje poprzez podzielane przekonania na temat grup. Zatem choć w swej warstwie zewnętrznej komunikacja może być bardzo prosta, poziom zrozumienia interpersonalnego obfituje w ukryte znaczenia (Stangor/Schaller 1999, 31).

¹ Zgodnie z teorią etnolingwistyki wartościowanie stanowi jeden z elementów językowego obrazu świata: „Za różnicami w budowie gramatycznej i leksykalnej poszczególnych języków mogą się kryć odmiennie sposoby rozumienia świata, jego kategoryzowania i wartościowania. Innymi słowy, każdy język zawiera swoisty językowy obraz świata” (Tokarski 1995, 8).

Zauważono, że stereotypowe wartościowanie obcych zwykle jest mniej pozytywne niż wartościowanie przedstawicieli własnej grupy (Stroebe/Insko 1989, 5). Poza tym ludzie bardziej tolerują negatywne oceny własnych osób lub grup, do których należą, jeżeli są oceniani przez „swoich” (zob. Patzke 2005, 117 i n.). Dlatego znany socjolog i sowietolog R. Pipes (1993, 8) we wstępie do rosyjskiego wydania swojej książki podkreśla, że zawarte w niej negatywne oceny Rosji nie należy traktować jako wrogości.

Jest znane twierdzenie G. Batesona: „Wszelkie doświadczenie jest subiektywne” (1996, 48). Można je w pewnym stopniu podważyć, gdyż prawdą też jest, że ludzkie doświadczenia częściowo są pośredniczone przez filtry konwencji kulturowej. Zaprogramowanie kulturowe, inne dla każdej wspólnoty ludzkiej, warunkuje także specyficzny w każdym przypadku charakter wartościowania (zob. Workaczew 2007, 6). Dotyczy to obszarów wartościowania, stosowanych norm, skali wartości, jak również ich odzwierciedlenia w języku. Na przykład we współczesnym języku rosyjskim antroponim pochodzenia francuskiego *мадам* ‘pani, madame’ prawie nie występuje bez dodatkowego nacechowania negatywnego lub (rzadziej) pozytywnego, por. przykłady (zob. o tym także: Kiklewicz 2004, 189):

- (1) Не станет он разговаривать с этой мадам.
- (2) Мадам в борделе была в точно таком же наряде («Огонек». 2001/28).
- (3) В аэропорту к Золотухину бросилась какая-то провинциальная мадам («Огонек». 2001/44).
- (4) Без сухопарой «мадам» начальник охраны чувствовал себя более раскованно и беспечно (Е. Сартинов).
- (5) И я вижу не мадам, а девуку, которую предпочтет разве что извращенец («Огонек». 1996/28).
- (6) Мне почему-то приятно, когда меня называют «мадам» («Огонек». 1997/14).

Charakterystyka negatywna (‘sztywna, wyniosła kobieta’) wywodzi się z obrazu nauczycielki lub guwernantki będącej Francuzką; dziś kojarzy się w Rosji najczęściej z właścicielką domu publicznego. Konotacja pozytywna (‘kobieta wytworna, wyróżniająca się elegancją i znajomością konwenansów towarzyskich’) nawiązuje do XIX-wiecznej tradycji wzorowania się na manierach kultury francuskiej. Podobne konotacje rzeczownika *dama* odnotowują polskie słowniki opisowe.

Oczywiście różnice kulturowe dotyczą nie tylko pozytywnych i negatywnych wartości, lecz także norm². W artykule Patrycji Bukalskiej „Warzywa są trendy”

² Na ten temat M. Kotin pisze: „Norma należy z kolei do bardzo niejednoznacznie określanej sfery pojęciowej i jest uwarunkowana całym szeregiem czynników, w tym przede wszystkim czynnikami natury kulturowej. Faktem dość trywialnym jest zmienność pojęcia normy w zależności od epoki i specyfiki bytu określonej społeczności. To, co uważane było za normę kilka stuleci, a czasem nawet kilka lat temu, jest dzisiaj często uznawane za anachronizm i odchylenie od zupełnie inaczej definiowanej i rozumianej, nowej normy. To, co uchodzi za normę w niektórych krajach Wschodu lub Afryki, jest nierzadko

(„Tygodnik Powszechny”; 19 VI 2011) możemy przeczytać, że Rosjanie, podobnie jak Polacy, traktują ogród jako miejsce spotkań towarzyskich i odpoczynku, ale jest też różnica: „Rosyjski ogród zawsze miał jakby dwa oblicza: jedno to źródło piękna i natchnienia, a drugie – to źródło ziemniaków i kapusty, które pomogą przetrwać kolejny kryzys”. Nic dziwnego, że gdy w sierpniu 2016 roku prezydent Białorusi Aleksander Łukaszenko przyjął amerykańskiego aktora Stevena Seagala, zaprowadził gościa zza oceanu do swojego ogrodu, w którym własnoręcznie uprawia warzywa i owoce.

2

Zróznicowania kulturowe w dużym stopniu dotyczą wartościowania grup narodowych. Tak wygląda sprawa np. w przypadku relacji polsko-amerykańskich. Tak więc J. Pluta (2014, 60) pisze, że stereotyp Amerykanina za czasów PRL był raczej negatywny, co odpowiadało ideologii państwa socjalistycznego: Amerykanów wartościowano jako ludzi zamożnych, ale jednocześnie reprezentujących kulturę konsumpcyjną, zasadniczo niższą. Powołując się na innych badaczy, Pluta pisze o fenomenie „wujka, ciotki z Ameryki” oferujących amerykańską tandetę, oczekujących hołdów i uwielbienia. Propaganda PRL sprawiła, że w polskim społeczeństwie ukształtował się stereotyp Amerykanina „o negatywnym wydźwięku emocjonalnym”. Jak pisze Pluta, „zgodnie z tym stereotypem Amerykanin był spostrzegany jako zdegenerowany, zepsuty, chciwy, podstępny i stanowiący zagrożenie osobnik” (2014, 61).

Współcześnie Amerykanom częściej przypisuje się cechy, które są traktowane pozytywnie: bogactwo, przedsiębiorczość, aktywność, pracowitość, nowoczesność, internacjonalizm (lojalność w stosunku do obcych). Nawet cecha „militarysta”, jak pisze Pluta (tamże), stanowi przypadek pozytywnego wartościowania: „akcentuje umiłowanie przez Amerykanów wojskowości i broni palnej, posiadanie której stanowi wyraz gwarantowania obywatelom najszerszych swobód, bez ingerencji państwa”. Negatywne wartości przepisywane przez współczesnych Polaków Amerykanom to: efekciarski, snobistyczny, otyły, ignorant.

Jeśli chodzi o odwrotny kierunek wartościowania, za jedno z poważnych źródeł może służyć książka D. V. Goski (2015), w której autorka dowodzi, że w amerykańskiej kulturze masowej dominuje negatywny wizerunek Polaków. Amerykański stereotyp Polaka brzmi: ograniczony, brutalny i antysemicki. W artykule „Słonia sprawa polska” na łamach „Tygodnika Powszechnego” (29 V 2015) autorka pisze, że w amerykańskich szkołach dzieci uczą się o Holokauście z komiksów, w których Polacy są traktowani jako zbrodniarze (na ten temat zob. także artykuł „Ci okropni Polacy” na łamach „Tygodnika Powszechnego”; 29 V 2011).

oceniane jako odchylenie od normy na Zachodzie i vice versa. Ponadto pewne normy są mniej lub więcej długotrwałe, podczas gdy inne zmieniają się dość szybko” (2014, 150 i n.).

W artykule prasowym „Antypolonizm w USA – krzywdzące, ale zanikające uprzedzenia o Polakach” w internetowym wydaniu „Gazety Wyborczej” (<http://wyborcza.pl>) można przeczytać, że negatywne stereotypy o Polakach do Ameryki przywieźli imigranci z Niemiec. W latach 60. XX wieku w USA pojawiło się dużo dowcipów kultuwujących obraz Polaka głupka lub nieudacznika (np. „Skąd wiemy, że Superman to Polak? Bo nosi majtki na wierzchnim ubraniu”).

Negatywne wartościowanie Polaków znajduje wyraz np. w opowiadaniu znanej amerykańskiej pisarki Joyce Carol Oates „Moja Warszawa 1980”. W tekście tu i ówdzie pojawiają się krytyczne uwagi w odniesieniu do Polski, nawet na temat pogody czy gastronomii:

- (7) Warszawa jest zimna w maju.
- (8) Dym, kłęby dymu, duszne zadymione powietrze: w ręce każdego Polaka zapalony papieros: w salach konferencyjnych, restauracjach, nawet na ulicy.
- (9) Warstwy dymu jak chmury w starawej kawiarni Hotelu Europejskiego, płynące chmury dymu na oficjalnym obiedzie wydanym przez Związek Literatów Polskich.
- (10) To jest tragiczny naród.
- (11) Przechodzą obok kościoła Jezuitów, tak zatłoczonego o tej porze (jest ósma wieczór), że naród stoi na ulicy, na bruku, wystawiony na zimną mżawkę.
- (12) Widać, że towar w kiepskim gatunku, jakieś buble.
- (13) Czerwone tramwaje pędzące z łomotem po ulicach, czerwone autobusy i ich trujące spaliny. Tłumy ludzi, hałas, deszcz rano, słońce w południe, przenikliwie zimno.
- (14) Wszędzie ta sama przenikliwa wilgoć i chłód.
- (15) Ci, którzy wymieniają pieniądze, otwarcie podchodzą do nich na ulicy, prawie bezczelnie, zupełnie jak żebracy w Nowym Jorku.
- (16) Judith musi przemóc w sobie fizyczny prawie ból na dźwięk polskiej mowy, frustrujący rozgardiasz słów.
- (17) Oni nie znają nawet swojej własnej historii.
- (18) Judith próbuje czytać Mickiewicza i stwierdza, że przekład chyba nie jest najlepszy. [Tu jest ewidentna ironia: Oates sugeruje, że oryginał jest kiepski].
- (19) Nieszczęsna kolacja trwa dalej. Żyłasta pieczeń wołowa, kaczka tak długo pieczona, że wyschła do szczętu.

3

Jeszcze bardziej nacechowane pod względem aksjologicznym są stosunki polsko-rosyjskie, co tłumaczy się wielowiekową tradycją kontaktów politycznych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych obu narodów. Przemysław Czapliński pisze na łamach „Tygodnika Powszechnego” (2 X 2016), że mimo wrogości relacji obu państw, szczególnie w aspekcie politycznym, pojęcie Rosji w pewnym sensie jest nieodłącznym elementem definicji polskości:

Rosja za to jawi się polskiej wyobraźni jako „antycywilizacja, nowoczesna mieszanka despotyzmu i powszechnej nieudolności, wcielenie niegospodarności i korupcji, koktajl nieuzasadnionej pychy i jawnej nędzy, hybrydowe połączenie potęgi i społecznej niedbałości”. Rosja jest zbiorczym magazynem wszystkiego, co dostrzegamy u siebie i czego nie chcemy o sobie wiedzieć. Ale właśnie dlatego, że przepisujemy na Rosję i Rosjan wszystkie wschodnie aspekty naszej kultury, mentalności, historii, właśnie dlatego Rosja okazuje się nieśmiertelna. Bez niej, bez tej sumy różnic, nie potrafilibyśmy udowodnić naszej zachodniości. Konstruujemy Wschód i staramy się wyrzucić tam wszystko, co niezachodnie. Oni są dzicy, my – cywilizowani; oni to Azja, my – Europa, oni – autorytaryzm i społeczeństwo fanatycznie nacjonalistyczne, my – demokracja i społeczeństwo...³

W leksykonie „Idee w Rosji” możemy przeczytać o zmienności stereotypu Polski w Rosji. W XVI i XVII wieku

wojskowa obecność Polaków na ziemiach jednocześnie utwierdzała negatywny stereotyp Polaka i ten sam stereotyp rozsadzała. Utwierdzała w płaszczyźnie politycznej (najeźdźcy, okrutnika), konfesjonalnej (heretycy, bezczeszczące prawosławne świątynie), zaś rozsadzała w płaszczyźnie kulturowej: moda, sposób bycia, pieśni – to wszystko odkrywało żyjącym w ramach tradycyjnej kultury Moskowitom zsekularyzowaną kulturę „łacinników” (Lipatow 2007, 221 i n.).

Cytowany tu A. Lipatow dalej pisze, że szesnastowieczny stereotyp Polaka zmienia się w XVII wieku, gdy „obok obcości politycznej, ustrojowej, wyznaniowej powstaje fascynacja kulturowa” (tamże). Znajduje to m.in. wyraz w tym, że „język polski staje się językiem dworskim, trafia do programu słowiańsko-grecko-łacińskiej Akademii w Moskwie”. Także i w kolejnych stuleciach można obserwować rozsadzanie stereotypu Polski i Polaków na dwie części składowe: polityczno-konfesjonalną i kulturowo-artystyczną (tamże, 224). Lipatow pisze: „Nawet rozbiory Polski, powstanie

³ Relacja antagonizmu międzykulturowego zdaniem U. Eco ma swoje aspekty pozytywne, a mianowicie służy utrwaleniu tożsamości grupy społecznej. Na ten temat Eco m.in. pisał: „Kilka lat temu w Nowym Jorku trafiłem na taksówkarza o trudnym do rozszyfrowania imieniu. Wyjaśnił mi, że pochodzi z Pakistanu. Na jego pytanie, skąd pochodzę, odpowiedziałem, że z Włoch. Następnie zapytał, ilu ludzi mieszka we Włoszech, i był zaskoczony, że tak mało i że naszym językiem nie jest angielski. W końcu zadał pytanie, kim są nasi wrogowie. Na moje: „Słucham?”, grzecznie wyjaśnił, że chodzi mu o to, z jakimi narodami od wieków prowadzimy wojny o ziemię, sporne terytoria, z kim mamy konflikty na tle etnicznym i tym podobne. Odparłem, że z nikim nie jesteśmy w stanie wojny. Wciąż cierpliwie tłumaczył, że chodzi mu o to, kim są nasi odwieczni wrogowie, kim są ci, z którymi się nawzajem mordujemy. Powtórzyłem, że nie ma takich ludzi, że ostatnią wojnę toczyliśmy pół wieku temu i na dodatek zaczęliśmy ją, występując przeciwko jednemu wrogowi, a pod koniec mieliśmy już zupełnie innego. Odpowiedź go nie zadowoliła. Jak to możliwe, że istnieje naród, który nie ma wrogów? Wsiadłem z taksówki, zostawiając mu dwa dolary napiwku jako zadośćuczynienie za nasz gnuśny pacyfizm, i dopiero później dotarło do mnie, co powinienem był odpowiedzieć. To nieprawda, że Włosi nie mają wrogów. Nie mają wroga zewnętrznego, a przynajmniej nie są w stanie uzgodnić, kto mógłby nim być, ponieważ sami nieustannie toczą walki pomiędzy sobą (Eco 2011, 9 i n.).

kościuszkowskie i okres poprzedzający powstanie listopadowe nie powodują dominacji składnika politycznego nad kulturowym” (tamże). W XIX wieku, po powstaniu listopadowym kształtuje się obraz Polaka jako wroga („w powiązaniu z jednocześnie lansowanym przez władze carskie wrogim stereotypem Żyda”). Sytuacja zmieniła się podczas I wojny światowej, gdy, jak pisze Lipatow, odradza się pozytywne wartościowanie polskości. Częściowo tłumaczy się to względami politycznymi, a mianowicie pozyskiwaniem Polaków i wykorzystaniem ich w trakcie działań wojennych.

Jeśli chodzi o wartościowanie w obrębie rosyjskiego ludu, polonofobia nie była dla niego charakterystyczna – z tej przyczyny, że, jak pisze Lipatow, „wieś rosyjska nie stykała się bezpośrednio ani z Polakami, ani z Żydami” (tamże, 228). „O niezmiennym postawie tej warstwy świadczy jej tradycyjne miłosierdzie okazywane ludności polskiej, deportowanej w 1939 r. i tuż po wojnie na Syberię i do Altaju” – czytamy w artykule (tamże, 229 i n.).

W XX wieku na skutek bolszewickiej propagandy wartościowanie Polski zostało zdominowane przez czynnik polityczny. Dopiero w okresie powojennym, gdy mieszkańcy ZSRR poznali polski film, polską modę, polskie wyroby przemysłowe, rozpowszechnia się pozaideologiczny pozytywny obraz Polaków, szczególnie wśród inteligencji: „Polska [...] stała się oknem na Zachód, zaś język polski [...] funkcjonował jako język kultury europejskiej, dzięki któremu poznawany współczesny «zakazany» Zachód” (tamże, 234).

Współcześnie, w sytuacji postkomunistycznej, w Rosji, jak pisze Lipatow, „wegotuje się ideologiczne stereotypy minionych czasów”, a więc oskarża się Polskę o zdradę „wspólnej sprawy” – szczególnie na skutek przystąpienia Polski do NATO i UE. Polakom zarzuca się katolicyzm, niezgodę na rosyjską dominację, kapitalizm jako władzę „szlachty” i „panów”. Nieprzypadkowo w 2004 roku Duma Państwowa podjęła uchwałę o ustanowieniu święta niezależności narodowej, które jest obchodzone w Rosji 4 listopada – ku czci zwycięstwa nad polską interwencją w XVII wieku.

Można konstatować, że skala wartościowania w tym przypadku jest dość szeroka – mieści się w niej spora liczba wartości pozytywnych oraz negatywnych. Charakter wartościowania zależy od okresu historii i panującej w tym czasie koniunktury polityczno-ideologicznej, a także od podmiotów wartościowania – inteligenckich, ludowych czy oficjalnych, podzielających panującą ideologię państwową.

4

W pracy: Kiklewicz 2012, dokonano wstępnej analizy korpusowej konotacji aksjologicznych rosyjskiego przymiotnika *польский* we wszystkich formach fleksyjnych. Tamta analiza wykazała pewne regularności w zakresie wartościowania Polaków i Polski przez Rosjan. Obszar przeanalizowanego materiału był jednak bardzo wąski, wobec tego postanowiłem przeprowadzić ponowne badanie – na szerszym materiale korpusowym oraz przy uwzględnieniu tekstów w języku rosyjskim (badano użycie

przymiotnika *польский*) i tekstów w języku polskim (badano użycie przymiotnika *rosyjski*). Tak przeprowadzona analiza miała dać odpowiedź na pytanie o stopień podobieństwa wartości przypisywanych Polakom przez Rosjan i, odwrotnie, Rosjanom przez Polaków. Przeanalizowano po 1000 kontekstów z każdego korpusu (Korpus polski 2016; Korpus rosyjski 2016). Pochodzące z korpusów teksty reprezentują piśmiennictwo XX–XXI wieku przeważnie w zakresie dziennikarstwa i literatury artystycznej.

Wstępnie należy zaznaczyć, że eksplikacji wartości dokonywano na podstawie lingwistycznej analizy fragmentów tekstowych. Część materiału była łatwiejsza do interpretacji – za sprawą formalnych (leksykalnych) wykładników aksjologicznych, por. niektóre przykłady:

- (20) Rosyjska myśl od dziesiątków lat boryka się z dylematem własnego dziedzictwa i imperialnego przekleństwa czyniącego rosyjski naród faktycznym tyranem narodów ościennych.
- (21) Owa nie kończąca się nigdy przestrzeń rosyjska w najtwardszym człowieku wywołuje w końcu poczucie bezsilności.
- (22) Rewolucja rosyjska, jak przypuszczaliśmy, to jest te sto pięćdziesiąt milionów na olbrzymich obszarach, które absolutnie niszczy wszystko, co było dotychczas.
- (23) Za jedyny argument uznał to, że nie wyobraża sobie większej profanacji niż picie herbaty z czegoś równie barbarzyńskiego jak rosyjska szklanka.

Na negatywne konotacje rosyjskości wskazują w tych fragmentach aksjologicznie nacechowane przymiotniki, rzeczowniki oraz czasowniki: *imperialne przekleństwo*, *tyran*, *poczucie bezsilności*, *niszczy wszystko*, *barbarzyński*.

W wielu fragmentach informacja aksjologiczna nie została jednak wyrażona wprost – jej wyeksplikowanie wymaga analizy semantycznej wyrazów towarzyszących, jak np. w zdaniu:

- (24) Tym bardziej że historiografia rosyjska pielęgnuje dalekie od rzeczywistości legendy.

Skoro polski autor traktuje rosyjską historiografię jako niezgodną z rzeczywistością (pisząc o *legendach*), można wnioskować, że wartościuje tę sferę rosyjskiej nauki i kultury negatywnie. Posługując się podobną metodą analizy tekstów, wyodrębniłem w każdym korpusie trzy grupy: zawierające wartościowanie (polskości/rosyjskości) pozytywne, negatywne oraz nienacechowane pod względem aksjologicznym. Dane ilościowe o wartościowaniu polskości w tekstach rosyjskich są zawarte w tabeli 1.

W materiale wyodrębniono 16 obszarów tematycznych, z którymi jest powiązana treść przeanalizowanych fragmentów tekstowych. Jak widać, ich częstość bardzo się różni. Zdecydowanie dominują dwa tematy: historia (22,2%) oraz gospodarka i handel (17,5%). Kolejnej grupie tematów (społeczeństwo, język, sztuka oraz polityka i administracja) przysługuje częstość od 5% do 10%. Inne tematy występują rzadziej i mogą zostać zaliczone do strefy peryferyjnej.

Tabela 1. Konotacje aksjologiczne przymiotnika *польский* 'polski' w korpusie rosyjskim

korpus rosyjski					
Domena	Wartościowanie			Razem	
	+	-	±		
historia	41	134	47	222	22,2%
gospodarka i handel	89	27	59	175	17,5%
społeczeństwo	32	14	49	95	9,5%
język	15	7	59	81	8,1%
sztuka	51	4	24	79	7,9%
polityka, administracja	18	43	17	78	7,8%
nauka, technika, edukacja	37	5	10	52	5,2%
literatura	27	4	16	47	4,7%
wojskowość	7	14	13	34	3,4%
obyczaje, postawy	11	14	4	29	2,9%
krajobraz	6	6	14	26	2,6%
media	9	4	11	24	2,4%
sport	6	10	6	22	2,2%
religia	10	2	7	19	1,9%
kulinaria	5	0	4	9	0,9%
kultura	3	1	4	8	0,8%
Razem	367	289	344	1000	100%
	36,7%	28,9%	34,4%		

Jeśli chodzi o wartościowanie polskości w tekstach rosyjskich, ma ono charakter raczej zrównoważony, o czym świadczy proporcja konotacji pozytywnych (36,7%) i negatywnych (28,9%). Należy podkreślić nieznaczną przewagę wartości pozytywnych.

Proporcja tekstów aksjologicznie nacechowanych i nienacechowanych wynosi 65,6% – 34,4%, co mówi o dominującym aksjologicznym profilowaniu tekstów. Pisząc na temat Polski i Polaków, Rosjanie najczęściej wyrażają swoją ocenę, co z kolei jest znakiem pewnego zainteresowania polskością, zaangażowania w tę tematykę.

Jeśli porównać wartości pozytywne, negatywne i neutralne w grupach tematycznych o różnej randze częstości, otrzymamy następujący obraz (tabela 2):

Tabela 2. Zestawienie wartości w grupach tematycznych o różnej częstotliwości (w korpusie rosyjskim)

Grupa domen	Wartościowanie			Razem
	+	-	±	
Domeny o najwyższej częstotliwości	130	161	106	397
	32,7%	40,6%	26,7%	
	73,3%			
Domeny o średniej częstotliwości	116	68	149	333
	34,8%	20,4%	44,7%	
	55,3%			
Domeny o najniższej częstotliwości	121	60	89	270
	44,8%	22,2%	33,0%	
	67%			

Z tabeli 2 wynika, że najbardziej aksjologicznie nacechowane w rosyjskim korpusie są tematy o najwyższej i najniższej częstotliwości. Przy tym tylko w grupie najczęstszych tematów występuje przewaga wartości negatywnych, ale jedynie za sprawą historii – w tym przypadku proporcja wartości pozytywnych i negatywnych wynosi: 18,5 – 60,4%.

O charakterze wartościowania świadczy także informacja o tematach, które wyróżniają się pod względem dominującej liczby wartości pozytywnych lub negatywnych. Zdecydowana przewaga wartości pozytywnych występuje w przypadku następujących domen: nauka i technika (+71,2%, -9,6%); sztuka (+64,6%, -5,1%); literatura (+57,4%, -8,5%); religia (+52,6%, -10,5%); gospodarka i handel (+50,9%, -15,4%). Negatywnie nacechowane w rosyjskim korpusie są następujące tematy: historia (+18,5%, -60,4%); polityka i administracja (+23,1%, -55,1%); wojskowość (+20,1%, -41,2%). Jak widzimy, Rosjanie doceniają polskie osiągnięcia w sferze naukowej, kulturowej, produkcyjnej i handlowej, jednakże są krytycznie nastawieni do Polski jako państwa, które w historii kojarzy się z konfliktami wojskowymi⁴, a obecnie – z członkostwem w NATO i UE.

W podobny sposób przeanalizuję rezultaty opracowania tekstów z korpusu polskiego. Przede wszystkim należy przytoczyć tabelę (tabela 3) zawierającą dane ilościowe o częstotliwości występowania wartości pozytywnych i negatywnych w tekstach o różnym wyprofilowaniu tematycznym.

Do grupy najczęściej poruszanych tematów należą: polityka, administracja (15%), historia (13,8%), język (13,0%), społeczeństwo (12,0%). Na drugiej pozycji pod względem częstotliwości znajdują się tematy: gospodarka i handel (9,7%), wojskowość (7,2%),

⁴ W związku z tym należy przytoczyć notatkę cara Mikołaja I na marginesie podręcznika geografii dla kadetów: «Россия не есть держава земледельческая, промышленная или торговая, Россия есть держава военная и назначение ее – быть грозой остальному миру» [Rosja to nie jest państwo rolnicze, przemysłowe ani handlowe, Rosja to państwo militarne, jej przeznaczenie – być grozą dla reszty świata] (http://aldebaran.ru/author/i_nikolayi/kniga_moe_samoderjavnoe_slujenie).

Tabela 3. Konotacje aksjologiczne przymiotnika *rosyjski* w korpusie polskim

KORPUS POLSKI					
Domena	Wartościowanie			Razem	
	+	-	±		
polityka, administracja	8	92	50	150	15,0%
historia	8	92	38	138	13,8%
język	6	5	119	130	13,0%
społeczeństwo	31	25	64	120	12,0%
gospodarka i handel	21	19	57	97	9,7%
wojskowość	8	48	16	72	7,2%
nauka, technika, edukacja	30	11	22	63	6,3%
literatura	30	5	27	62	6,2%
obyczaje, postawy	4	29	21	54	5,4%
sztuka	16	5	17	38	3,8%
krajobraz	1	5	11	17	1,7%
religia	2	9	5	16	1,6%
media	1	2	12	15	1,5%
kultura	5	8	0	13	1,3%
sport	5	5	1	11	1,1%
kulinaria	0	2	2	4	0,4%
Razem	176	362	462	1000	100%
	17,6%	36,2%	46,2%		

nauka, technika, edukacja (6,3%) oraz literatura (6,2%). Porównując pod tym względem teksty polskie i rosyjskie, należy stwierdzić, że są one zasadniczo podobne: w obydwu przypadkach w czołówce znajdują się te same domeny tematyczne: historia, polityka i administracja, gospodarka i handel, społeczeństwo, język, sztuka oraz nauka, technika i edukacja. Różnica jednak polega na tym, że w rosyjskim korpusie zdecydowanie dominują teksty dotyczące dwóch domen: historii oraz gospodarki i handlu – przypada na nie prawie 40% tekstów, podczas gdy polski korpus pod względem tematycznym jest bardziej zrównoważony.

Wartościowanie tej informacji w tekstach polskich jest jednak inne niż w tekstach rosyjskich. Po pierwsze, różni się proporcja tekstów aksjologicznie nacechowanych i nienacechowanych: w rosyjskim korpusie wynosi ona 65,6% – 34,4%, a w polskim korpusie 53,8% – 46,2%. Można wobec tego twierdzić o nieznacznie większym zaangażowaniu aksjologicznym autorów tekstów rosyjskich i większej neutralności autorów tekstów polskich.

Po drugie, inna jest też proporcja wartości pozytywnych i negatywnych. Jakkolwiek w rosyjskim korpusie są to wielkości zbliżone (+36,7%, –28,9%), to w polskim korpusie dwukrotnie przeważają wartości negatywne: +17,6%, –36,2%.

Wobec tego można konstatować, że profil aksjologiczny tekstów rosyjskich ma charakter przeważnie nacechowany z nieznaczną przewagą wartości pozytywnych, podczas gdy teksty polskie są zrównoważone pod względem wartościowania / braku wartościowania, ale – w przypadku nacechowania aksjologicznego – zawierające zdecydowanie większą liczbę wartości negatywnych.

Porównanie wartości pozytywnych i negatywnych w grupach tematycznych o różnej częstotliwości daje w polskim korpusie następujące rezultaty (tabela 4):

Tabela 4. Zestawienie wartości w grupach tematycznych o różnej częstotliwości (w korpusie polskim)

Grupa domen	Wartościowanie			Razem
	+	-	±	
Domeny o najwyższej częstotliwości	53	214	271	538
	9,8%	39,8%	50,4%	
	49,6%			
Domeny o średniej częstotliwości	89	83	122	294
	30,3%	28,2%	41,5%	
	58,5%			
Domeny o najniższej częstotliwości	34	65	69	168
	20,2%	38,7%	41,1%	
	58,9%			

Z tabeli 4 wynika, że w przypadku najczęściej omawianych tematów jest zachowywana większa neutralność, choć należy przyznać, że dzieje się tak przede wszystkim za sprawą informacji na temat języka rosyjskiego. Temat ten jest poruszany w tekstach polskich dość często, głównie w związku z informacją o posługiwaniu się językiem rosyjskim w różnych sferach komunikacji. Wartości negatywne zdecydowanie przeważają w pierwszej i trzeciej grupie, podczas gdy tematy o średniej częstotliwości są interpretowane w sposób zrównoważony. Podobieństwo obydwu korpusów, mimo różnicy ogólnych liczb wartości pozytywnych i negatywnych, polega na tym, że w przypadku najczęstszych domen tematycznych najczęściej występuje wartościowanie negatywne, choć w tekstach polskich tendencja ta jest bardziej spotęgowana.

Podobnie jak w korpusie rosyjskim, w polskim korpusie można wyodrębnić tematy, które są bardziej wyprofilowane pozytywne lub bardziej negatywnie. Do pierwszej grupy należą: literatura (+48,4%, -8,1%); nauka, technika i edukacja (+47,6%, -17,5%); sztuka (+42,1%, 13,2%). Przeważnie negatywnie jest nacechowana informacja dotyczących następujących tematów: historia (+5,8%, -66,7%); wojskowość (+11%, -66,7%); polityka i administracja (+5,3%, -61,3%) oraz obyczaje i postawy (+7,4%, -53,7%). Ogólnie rzecz biorąc, należy stwierdzić duże podobieństwo pozytywnych i negatywnych profili domen tematycznych. Są jednak pewne różnice. Po pierwsze, w materiale rosyjskim dość często jest spotykana informacja na temat

polskiej gospodarki i handlu, np. o polskich towarach, które są przeważnie oceniane pozytywnie. W polskim rejestrze związanych z rosyjskością wartości pozytywnych ta domena zajmuje o wiele skromniejsze miejsce: temat gospodarki rosyjskiej zwykle jest poruszany w związku z handlem rosyjskiej ropy naftowej i rosyjskiego gazu, przy tym informacja ta ma przeważnie charakter neutralny.

Inna różnica dotyczy tematu „obyczaje i postawy”: Polacy dwukrotnie częściej niż Rosjanie zwracają uwagę na ten temat, a co dotyczy wartości, w polskich tekstach są one przeważnie negatywne (przy dużym odsetku tekstów aksjologicznie nienacechowanych). W rosyjskim korpusie odsetek ten jest znikomy, a przewaga wartości negatywnych jest nieznaczna.

* * *

W podsumowaniu należy zaznaczyć, że tekstowy obraz wzajemnych stosunków polsko-rosyjskich wykazuje duże zróżnicowanie, chociaż występują w nim też pewne tendencje. Choć poddane analizie teksty, pochodzące z korpusów internetowych, poruszają różne tematy (wyodrębniono 16 kategorii tematycznych), są one funkcjonalnie nierównoważne. W obydwu korpusach powtarzają się te same najczęstsze tematy, a dominują te, które są związane ze sferą państwowości: historia, polityka i administracja oraz wojskowość. W polskim materiale na te domeny przypada 36% tekstów, a w rosyjskim materiale – 33,4% tekstów. Te teksty w dużym stopniu wpływają na ogólny profil wartości polskości w korpusie rosyjskim i rosyjskości w korpusie polskim⁵: w pierwszym przypadku proporcja wartości pozytywnych i negatywnych wynosi +19,8%, –80,2%, a w drugim przypadku – +6,6%, –64,4%. Jak widzimy, stosunek Rosjan do polskości jest bardziej radykalny – albo pozytywny, albo, o wiele częściej, negatywny. W przypadku polskiego materiału także przeważają oceny negatywne, ale większy jest odsetek tekstów neutralnych (29%).

Inaczej sytuacja wygląda, jeżeli chodzi o sfery tzw. kultury duchowej – nauki, literatury, sztuki. W obydwu przypadkach dominuje wartościowanie pozytywne: w rosyjskich tekstach proporcja wartości wynosi +64,0%, –7,3%, a w polskich tekstach – +47,2%, –13,0%. Jak widzimy, rosyjska sympatia dla kultury polskiej jest większa niż polska dla kultury rosyjskiej.

⁵ Kontekst polityczny i historyczno-militarny przyczynia się do negatywnego wartościowania grupy etnicznej także w innych aspektach. Na przykład w opublikowanych po polsku zapiskach Denisa Dawydowa, słynnego rosyjskiego partyzanta z 1812 roku i generała kawalerii, który w 1831 roku uczestniczył w tłumieniu polskiego powstania, Polacy są negatywnie traktowani pod względem obyczajów i postaw: „U Polaków [...] zaczęła się straszna anarchia, dowódca istniał tylko dla dowodzenia wojskami w czas wojenny; poza polem bitwy wojska nie uznawały władzy, odbierały ludności ostatnią koszulę, mówiąc, że to dla ojczyzny. [...] Niejaki generał Kamiński dowodził oddziałem, którego siłę szacowaliśmy na 1500 ludzi, a który liczył ich 4000. Rzuciwszy broń, cały ten oddział padł na kolana, krzycząc: Wiwat Mikołaj, król nasz polski! Smutno patrzeć na ten naród, hardy i zadufany, gdy szczęście sprzyja, a ścielący się do nóg po klęsce. Mimowolnie przychodzi na myśl słowa Napoleona: Naród ten niesie upadek w swym własnym charakterze” („Mówią Wieki”. 2011/X).

Badanie wykazało, że Rosjanie często fascynują się wyrobami czy wytworami polskiego przemysłu i rolnictwa, np. chodzi o polskie warzywa i owoce, polskie kosmetyki, polskie meble, polską odzież i in. Odwrotnie, Polacy nie widzą powodów do fascynacji Rosją w tym zakresie, rosyjska gospodarka kojarzy się głównie z wydobywaniem i sprzedażą surowców (ropy, gazu). Rosja jest oceniana pod tym względem jako kraj bogaty, ale jednocześnie jako trudny partner w stosunkach ekonomicznych i handlowych.

W aspekcie relacji prywatnych obydwie korpusy obrazują podobne stany rzeczy: Polacy i Rosjanie nawiązują dość liczne kontakty, którym zwykle nie towarzyszą uczucia negatywne. W korpusie polskim teksty należące do domeny „społeczeństwo” zawierają tylko 20% ocen negatywnych, a podobne teksty w korpusie rosyjskim – tylko 14,7%. Jednakże należy zaznaczyć, że Rosjanie bardziej tolerują polskie obyczaje i postawy (m.in. traktowane jako europejskie), podczas gdy Polacy pod tym względem są bardziej powściągliwi, a nawet krytyczni: rosyjskie obyczaje i postawy dość często są oceniane jako zacofane⁶ czy też barbarzyńskie.

Należy ponadto zdawać sobie sprawę, że informacja tekstowa nie obejmuje całego obszaru wartościowania w relacjach międzynarodowych, m.in. całego obszaru piśmiennictwa. Istnieją też inne sfery funkcjonowania wartości, takie jak behawioralne preferencje w życiu publicznym, konsumpcja produktów, unikanie i in. Jedynie szeroko zakrojone i odpowiednio skonfigurowane badania lingwistyczne, socjologiczne i antropologiczne mogą skutkować nową, dobrze ugruntowaną i usystematyzowaną wiedzą naukową na temat aksjologii interkulturowej.

Bibliografia

- АВДИКЕРИМОВА, Г. [= Абдикеримова, Г.] (2015), Категория оценки как составляющая картины мира в средствах массовой информации. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VI/1, 197–207.
- BANDURA, A. (1977), *Social learning theory*. Englewood Cliffs.
- BATESON, G. (1996), *Umysł i przyroda: jedność konieczna*. Warszawa.
- BRYANT, J./THOMPSON, S. (2002), *Fundamentals of media effects*. Boston.
- DUDZIAK, A. (2012), Informacyjne i perswazyjne funkcje reklamy społecznej w świetle antropologii i aksjologii. Olsztyn.
- ЕСО, U. (2011), *Wymyślanie wrogów i inne teksty okolicznościowe*. Poznań.
- GOSKA, D. V. (2015), *Biegański: stereotyp Polaka bydłaka w stosunkach polsko-żydowskich i amerykańskiej kulturze popularnej*. Kraków.
- KIKLEWICZ, A. (2001), Количество и юмор. W: Kiklewicz, A. (Hrsg.), *Quantität und Graduierung in der natürlichen Sprache*, München, 123–148.
- KIKLEWICZ, A. (2004), *Podstawy składni funkcjonalnej*. Olsztyn.
- KIKLEWICZ, A. (2008), Modalność aksjologiczna w tekście artystycznym (na przykładzie wartościowania osób w powieści Barbary Kosmowskiej „Teren prywatny”). W: *Poradnik Językowy*. 6, 14–30.
- KIKLEWICZ, A. (2012), *Język w komunikacji interkulturowej*. W: *Acta Neophilologica*. XIV/1, 89–103.

⁶ Być może częściowo wynika to z własnego kompleksu niższości wobec Zachodu, o czym m.in. pisze Magdalena Gawin w artykule publicystycznym „Anatomia polskiego zacofania” na łamach „Wiedzy i Życia” (2011/2).

- KIKLEWICZ, A. (2017), Wartościowanie jako kategoria semantyczna. W: Stalmaszczyk, P. (red.), *Metodologie językoznawstwa* [w druku].
- Korpus polski (2016): Internetowy korpus języka polskiego PELCRA. W: <<http://www.nkjp.uni.lodz.pl>> (dostęp 20–25 października 2016).
- Korpus rosyjski (2016), Интернет-корпус русского языка. W: <<http://corpora.yandex.ru/index.html>> (dostęp 20–25 października 2016).
- KOTIN, M. (2014), O językowej kodyfikacji „werytatywnej” sfery konceptualizacji. W: Kiklewicz, A. /Starzyńska-Kościuszko, E. (red.), *Oblicza prawdy w filozofii, kulturze, języku*. Olsztyn, 149–161.
- LIPIATOW, A. (2007), Polska. W: Kurczak, J. (red.), *Idee w Rosji*. T. 6. Łódź, 218–238.
- OSTASZ, L. (2009), *Czy są wartości? Zarys aksjologii*. Olsztyn.
- PATZKE, S. E. (2005), *Bedeutung von Appellativa der Nationszugehörigkeit am Beispiel „Deutscher“ und „Ausländer“*. Eine empirisch-semantische Untersuchung. Frankfurt am Main/Berlin/Bern etc.
- PIETROWA, N. E./РАСИВУРСКАЯ, Л. В. [= Петрова, Н. Е./Ращибуурская, Л. В.] (2011), *Язык современных СМИ. Средства речевой агрессии*. Москва.
- PIPES, R. [= Пайпс, Р.] (1993), *Россия при старом режиме*. Москва.
- PISAREK, W. (2007), *O mediach i języku*. Kraków.
- PLUTA, J. (2014), Stereotyp Amerykanina: preferencja określonych wartości a społeczne spostrzeżenie cudzoziemca. W: *Opuscula Sociologica*. 4, 59–69.
- PUTNAM, H. (1975), *Mind, Language and Reality*. Philosophical Papers. Vol. 2. Cambridge.
- PUTNAM, H. (1998), *Wiele twarzy realizmu i inne eseje*. Warszawa.
- РАСИЛИНА, Е. В. [= Рахилина, Е. В.] (2000), *Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость*. Москва.
- STANGOR, Ch./SCHALLER, M. (1999), Stereotypy jako reprezentacje indywidualne i zbiorowe. W: Macrae, C. N./Stangor, Ch./Hewstone, M (red.), *Stereotypy i uprzedzenia*. Gdańsk, 13–36.
- ТОКАРСКИ, R. (1995), *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin.
- ВОРКАЧЕВ, С. [= Воркачев, С. Г.] (2007), *Лингвокультурный концепт: типология и области бытования*. Волгоград.

АНДРЕЙ АНДРЕЕВ

Институт социологии РАН / Московский энергетический институт

ЦЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОМ РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Values in the contemporary Russian society

Ключевые слова: российские ценности, российский менталитет, российская идентичность, самореализация, образы истории, модернизация

KEYWORDS: Russian values, Russian mentality, Russian identity, self-realization, images of history, modernization

ABSTRACT: The report highlights the results of sociological studies devoted to the value system of the Russian society. Value priorities of Russians are considered in dynamics and in comparison with other European countries. In the light of empirical data various stereotypes and autostereotypes of national identity are critically analyzed, including the widespread myths about Russians' special inclination towards collectivism and the lack of civil society in Russia. On the basis of data obtained by an original method of psychosemantic sounding the deep structures of the collective psyche together with the specific social representations of Russians and the "world view" that the majority of them share are analyzed. Considerable attention is also paid to the subject-matters of national pride, and to the peculiarities of Russian historical consciousness. On the basis empirical data collected by means of sociological research the question of Russia's place in the system of relations of East – West is posed and discussed.

В удостоенном престижных международных наград фильме А. Сокурова «Франкофония» тема общечеловеческой миссии культуры как бы накладывается на тему фундаментального различия ценностей, в рамках которой Россия выступает в качестве молчаливого оппонента Европы. Насколько актуально это противопоставление в новых условиях, когда российское общество интенсивно втягивается в структуры глобального мира? Посмотрим на это с точки зрения данных, полученных в ходе проводившихся на протяжении ряда лет социологических исследований современного российского общества. Эмпирическую базу настоящей статьи образуют данные социологических опросов разных лет, включая последние по времени исследования Института социологии РАН, проводившиеся весной и осенью 2016 г. (4000 респондентов). Ссылки на исследования 2016 г. в тексте далее специально не оговариваются, за исключением тех случаев, когда это необходимо по смыслу, в том числе для

того, чтобы отделить их результаты от приводимых для сравнения данных других, более ранних, исследований.

Начнем наш анализ с того, что неоспоримо составляет специфическую «субстанцию» социума, – с человека. Какие человеческие качества россияне ценят в большей, а какие в меньшей степени? В предложенном нашим респондентам списке таких качеств значительным большинством в $\frac{3}{4}$ голосов на первое место была выдвинута честность. Сразу вслед за тем по результатам «мягкого» голосования (из 17 включенных в список качеств разрешалось выбрать не более 5) было поставлено трудолюбие (около 61,5%) и далее – почти на равных – справедливость и ответственность за себя и своих близких (соответственно 54 и 52%).

Исходя из данных социологических опросов, проводившихся на рубеже столетий и в начале 2000-х гг. в разных странах мира, следует обратить внимание на то, что Россия оказалась единственным из ведущих государств Европы, в котором первое место среди важнейших личностных качеств, которые родители хотели бы видеть в своих детях, устойчиво отводилось трудолюбию. Учитывая стереотипное представление о русских, это могло показаться парадоксальным. Тем не менее, по данным опросов World Value Survey (WVS, 2007), в славящейся добросовестным отношением к труду Германии такое мнение высказала только четверть опрошенных, в Великобритании – несколько более трети (38%), а в Швеции... всего 4% (!). Что-то приближающееся к российскому взгляду на ценность трудолюбия можно было найти, пожалуй, только за границами европейского континента. Например, в США, где это качество хотели бы видеть в своих детях приблизительно 60% опрошенных (пусть это не российские 88–90%, но все-таки...). Сравнивая себя с другими народами, сами россияне обычно признают некоторое превосходство в трудолюбии только за немцами. Однако обращает на себя внимание то, что они заметно реже, чем немцы, считают, что жить стоит только ради удовольствий, и гораздо чаще видят ее смысл в работе.

Продолжая ту же тему сопоставления привычных стереотипов с социологическими фактами, перейдем теперь к вопросу о соотношении коллективизма и индивидуализма в сознании и социальном поведении россиян. Склонность к общинности издавна рассматривается как специфическая черта русского менталитета и, соответственно, национального характера. При этом общинность/коллективизм, привычно противопоставляемая «западному индивидуализму», трактуется как своего рода метафизическое основание целого ряда конкретных политико-психологических характеристик российского социума – как, например, приписываемых ему патерналистских настроений. Но при обращении к эмпирическим данным, характеризующим сегодняшнее состояние российского общества, она кажется совершенно умозрительной. Баланс индивидуалистических и коллективистских установок замерялся

неоднократно и на протяжении по крайней мере полутора десятилетий он варьировался очень незначительно. Например, в 2000 г. 59% опрошенных утверждали, что принимая решение по серьезным жизненным вопросам, они будут руководствоваться в первую очередь интересами своей семьи. И в 2016 г. мы получили практически ту же цифру: 60%. Предпочтительность коллективизма перед индивидуализмом начинает сказываться ближе к 40-летнему возрасту. В целом в возрастной когорте 41–50 количество респондентов, у которых положительные ассоциации связаны в основном с коллективизмом, и тех у кого они связаны с индивидуализмом, практически уравнивается на отметке 32–34%, а среди 50–60-летних симпатии к коллективизму становятся преобладающими.

Таким образом, независимо от того, насколько верен тезис об общинной природе русского народа и его коллективистской ментальности применительно к XIX или началу XX века, ясно, что к современным русским эта характеристика вряд ли подходит. Социальная история России послевоенного периода в значительной степени была историей формирования и развития индивидуалистических настроений, которые в последний период существования советской власти все больше сопрягались с социальной мотивацией «общества потребления», постепенно вырастая в значимый фактор массового сознания, определяющий всю гамму настроений советских граждан (Дилигенский 2000).

Именно индивидуализм (или даже сверхиндивидуализм?) россиян во многих случаях может служить концептуальным ключом к правильному пониманию некоторых происходящих в России социальных и политических процессов, которые отличают ее от большинства стран Европы. Это касается, в частности, и очень непростого вопроса о судьбах и особенностях российской демократии. Как известно, на рубеже 80-х и 90-х годов XX века страна пережила период чрезвычайно бурной демократизации общественной и политической жизни. Эта заря прорастающей снизу «демократии участия» оказалась, однако, очень недолгой. И не только потому, что свертывания этих процессов активно добивалась влиятельная часть как старой, так и новой («демократической») политической элиты. Дело в том, что россияне, когда они взаимодействуют в неинституционализированных коммуникативных пространствах, зачастую слишком бескомпромиссны и склонны абсолютизировать свою личную точку зрения. Это и оборачивается пониженной способностью к конструктивному гражданскому сотрудничеству.

И все же мы не торопились бы соглашаться с довольно часто высказываемыми сетованиями на то, что в России отсутствует гражданское общество или что у него здесь нет прочных исторических корней. В действительности специфика российской модели определяется не наличием (или, соответственно, отсутствием) гражданского общества как такового, а устойчивым воспроизводством в России совершенно особого режима «пульсирующей»

гражданственности. Это означает, что структура гражданского общества в России (его, если можно так выразиться, «ризомы») не стационарна. В определенных условиях, когда коллективное политическое действие становится невозможным или непродуктивным, она может «свертываться». Но, хотя при этом часто кажется, что она уничтожена или умерла, на самом деле этого не происходит – она лишь переходит в латентное состояние и, когда для этого возникают социально-исторические условия, вновь быстро развертывается, обеспечивая в критические моменты истории соответствующий уровень гражданской мобилизации.

Однако вернемся к вопросу о личных интересах и личной самореализации. Отвечая на вопрос, что определяет жизненный успех человека, большинство наших респондентов (свыше 56%) назвали семью и рождение детей. При этом отклонение значения данного индикатора от среднего по всем социально-демографическим группам (возраст, пол, образование, тип поселения и др.) составило не более 1–2%. Финансовое благополучие заняло только вторую ранговую позицию, хотя и с очень небольшим отрывом – всего лишь 2 процентных пункта. Первостепенное значение для россиян имеют также работа, образование и самореализация (на оба эти фактора указали от 40% до 50% опрошенных). Социетальные ценности (быть полезным людям, жить в хорошо устроенном, справедливом обществе, общаться с друзьями) не столь важны – их отметили от 1/5 до 1/4 участников опроса. Карьера, яркие впечатления, знакомства и связи привлекают лишь одного из 6–7 респондентов, причем, как нетрудно было предположить, эти позиции наиболее значимы для молодежи, тогда как люди старшего возраста больше ценят признание, верность принципам и способность приносить пользу обществу. На последнем месте во всех социально-демографических группах с ожидаемо мизерным результатом стоит политика и политическая деятельность – эта позиция упоминается менее чем в 50 из заполненных в ходе опроса 4000 анкет.

Как известно, смена общественного строя в странах Восточной Европы и на постсоветском пространстве сопровождалась множественной трансформацией идентичностей. Постсоветская Россия не осталась в стороне от этого процесса, но здесь он имел иную динамику и привел к иным результатам, чем в других государствах, образовавшихся на руинах бывшего «советского блока» (Ачкасов 2013). Главной из них было то, что Россия иначе взаимодействовала с внешнеполитической средой глобального мира, чем малые страны Европы. Однако определенную роль, по-видимому, играют и другие факторы. Прежде всего это социокультурные микросреды, в которых происходит социализация подрастающего поколения и осуществляется личностно окрашенная трансляция социальных представлений и исторического опыта.

С целью зондирования смысловых структур идентичности в ходе проведенного исследования респондентам было предложено ответить на несколько

вопросов различного плана. Прежде всего мы попытались выявить и очертить тот набор ценностей, которые так или иначе разделяет большинство россиян. В ходе проведенного в 2016 г. опроса респондентам было предложено зафиксировать свое отношение к 34 социально значимым понятиям (но в прошлых исследованиях использовались и более развернутые списки, насчитывавшие до 99 слов). Исходя из полученных нами последних данных, мы определили бы ведущую тройку российских ценностей следующим образом: справедливость – Родина – свобода. Уровень позитивных откликов на каждое из этих понятий лежит в интервале 80–90%, доля негативных реакций не превышает 1%, а разброс значений индикаторов по всем социально-демографическим группам укладывается в достаточно узкую полосу плюс – минус 3–4%. Приведем для контраста и тройку антиценностей: революция (почти 50% открыто негативных реакций), Запад, капитализм. Разумеется, этот итог не следует абсолютизировать: если бы список предъявляемых респондентам понятий был более обширным, и к той, и к другой тройке могли бы добавиться еще некоторые понятия. Однако выбор наших респондентов и в тех граничных условиях, которые были им заданы, является достаточно показательным.

Очень важен для характеристики российской идентичности вопрос о предметах национальной гордости россиян. Сопоставление данных за разные годы демонстрирует большую устойчивость в расстановке ценностных приоритетов. На первое место с довольно большим отрывом от остальных возможных вариантов ответа россияне неизменно ставят Победу в Великой Отечественной войне. Так, в 1998 г. это событие назвали предметом гордости примерно 81% опрошенных (Российская... 2008), а в 2015 – свыше 76%. Распределение ответов на этот вопрос совершенно не зависит от уровня доходов и образования, типа поселения и национальности респондентов, но незначительно коррелирует с возрастом (порядок цифр: у самых молодых это около 70%, в средних возрастных когортах примерно 75%, в старших свыше 80%). Второе место в нашем рейтинге также устойчиво занимает восстановление страны после войны – в 1998 г. соответствующую строку в списке событий, вызывающих чувство гордости назвали примерно 70% опрошенных, в 2016 – почти 59%. Свыше половина участников опроса внесли в реестр славных дел страны и ее народа творчество выдающихся писателей, поэтов и композиторов, около 46% – достижения российской (советской) науки и техники, космический полет Ю. Гагарина. А вот оценка гласности и перестройки времен М. С. Горбачева, а также проводившихся в 1990-е годы рыночных реформ на протяжении всего периода наблюдений остается стабильно низкой. В настоящее время этими эпизодами отечественной истории гордятся не более 1,5–2% населения страны. Достаточно скромно (на уровне 7,5%) оценивается ликвидация «железного занавеса» между Россией и остальным миром. И наконец, в преддверии столетия Октябрьской революции 1917 г. приходится сказать

о том, что это событие больше не вызывает у россиян никакого энтузиазма. Продолжают считать Октябрь в числе великих наших свершений немногим более 6%, и только среди граждан пенсионного возраста (категория 60+) эта цифра поднимается до 11%.

И национальная гордость народа, и символический строй его бытия имеют своим основанием историю, точнее – ее преломление в коллективной исторической памяти. Этот пласт массового сознания неоднократно зондировался в ходе различных исследований, что позволяет проследить динамику представлений россиян о своем далеком и недавнем прошлом. В рамках очередного опроса, результаты которого представлены в настоящем докладе, наши респонденты должны были прояснить данную тему, ответив на вопрос, какой период истории в наибольшей степени соответствует их представлениям о том, какой должна быть Россия. Сразу же скажем, что мы получили в итоге очень фрагментированную и нечеткую картину. Примерно 40% опрошенных ответили, что таких периодов вообще нет, причем – это весьма примечательно – среди юношей и девушек до 30 лет данная цифра поднимается почти до 50%. Среди тех, кто все-таки нашел в истории воплощение своих идеалов, выявилась довольно значительная поляризация мнений, причем даже наиболее распространенные варианты ответов не собрали в свою поддержку хотя бы относительного большинства. Наиболее привлекательными для наших сограждан оказались две исторические эпохи – «золотая осень» советской власти и... нынешнее время. Число сторонников этих двух точек зрения в целом оказалось практически равным – за каждую из них «проголосовало» чуть более 19% респондентов. Однако социальные характеристики их сторонников ожидаемым образом различаются. Первую из них больше поддерживают люди пожилого возраста (среди граждан старше 60 лет таких оказалось более трети), малообеспеченные, жители не крупных городов, тогда как вторую – молодежь (среди респондентов в возрасте до 40 лет таких около четверти), жители мегаполисов, материально хорошо обеспеченные.

Понятно, что трудная пора становления советской власти мало кому кажется привлекательным временем. Таких «революционных романтиков» среди россиян насчитывается всего около 7% (заметим, впрочем, что в возрастной категории 60+ их доля повышается примерно в два раза). Не намного больше и тех, чьи симпатии склоняются в сторону дореволюционной России (жители мегаполисов – единственная группа, где эта эпоха получила сравнительно высокую оценку, опередила последние годы советской власти и оказалась почти столь же привлекательной, как и наше время). Но, безусловно, самым плохим временем россияне считают горбачевскую «перестройку» и реформы 1990-х годов. Противоположного мнения придерживается ничтожное меньшинство, один – два человека из ста. При этом наши сограждане проявляют редкое единодушие – такой результат был получен во всех без исключения

социально-демографических группах, независимо от возраста, уровня благосостояния, образования, типа поселения или национальности.

В тесной связи с отношением к истории логично было бы рассмотреть и отношение россиян к традициям. Само понятие «традиция» в их сознании имеет даже более позитивную окраску, чем «прошлое». В целом по выборке оно вызвало менее 2% отрицательных реакций при более чем 65% положительных. Разумеется, реакции эти более всего дифференцированы по возрасту. У самых старших (60+) уровень положительных ассоциаций со словом «традиция» выше, чем у молодежи до 30 лет. Однако, и в младших возрастных когортах оно не столько отрицательное, сколько более нейтральное. Уровень же ясно выраженных антипатий к традициям у юношей и девушек до 30 лет не превышает 3%, а к прошлому как таковому 9%. Из приведенных данных следует, что традиции – это достаточно значимая для россиян *социальная ценность*.

Подобно всем людям на Земле, граждане России стремятся к благосостоянию, современному комфорту, повышению уровня жизни и процветанию. Однако для них важна не только цель, но и средства, не только чисто финансовый эквивалент процветания, но и его содержательная сторона. В этом плане социальное мышление россиян нельзя назвать чисто экономическим, оно включает в себя и определенное представление о самоуважении, основанное на достижениях и вместе с тем просветительских по своему генезису ценностях. «Настоящая», «успешная модернизация», в соответствии с представлениями россиян, – это когда Россия сможет зарабатывать не на природных богатствах, инфраструктуре или выгодном геополитическом положении, а на производстве интеллектуального продукта. На этом наши респонденты неизменно настаивали во всех опросах, в ходе которых зондировалось их мнение по поводу возможных стратегий развития России. Вместе с тем в подходах к этому кругу вопросов отчетливо проявляется одна из самых характерных черт российского менталитета – сочетание, даже переплетение интенсивных модернизационных устремлений с традиционализмом. Российское общество прямо-таки одержимо научно-техническим прогрессом, но при всем этом оно очень привержено традициям. В определенном смысле можно сказать, что Россия склоняется к той модели развития, которую, если угодно, можно назвать *традиционалистской модернизацией*. Эта модель, вообще говоря, не является уникальной: нечто подобное демонстрирует миру КНР, в идеологии которой предложенная Дэн Сяопином концепция «четырех модернизаций» совмещается с традиционными конфуцианскими представлениями о «хорошем обществе» (*сяо канн*). Оригинальность российского варианта надо видеть, скорее, в композиции актуализируемых и привлекаемых на службу современности традиций. В ней собственно народные обычаи сочетаются с одной стороны с реминисценциями времен Российской империи, а с другой – с многочисленными элементами советского прошлого.

Библиография

- Ачкасов, В. (2013), Политика идентичности в современном мире. В: Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 6. Политология. Международные отношения. 4, 71–77.
- Дилигенский, Г. (2000), К проблеме социального актора в России. В: Заславская, Т. И. (ред.), Куда идет Россия? Власть, общество, личность. Москва, 410–419.
- Российская (2008), Российская идентичность в социологическом измерении. Аналитический доклад. В: Полис. III, 10–11.

ТАТЬЯНА КАМИНСКАЯ

Новгородский государственный университет имени Ярослава Мудрого

ЭКСПЛИКАЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ В РОССИЙСКОМ МЕДИАДИСКУРСЕ: КОЛУМНИСТ И АДРЕСАТ

Values explication in the Russian media discourse: columnist and addressee

Ключевые слова: ценности, медиадискурс, адресат, колумнист

KEYWORDS: values, mass media discourse, addressee, satirical columnist

АБСТРАКТ: In Russian society it is not accepted to speak openly about their values: they serve as a motive for political preferences or social actions. However, in the media discourse they are explicated in the publications of columnists and sometimes even brighter in the reaction of addressees to their texts (in the comments). In fact, the columnist (a relatively new phenomenon for Russian journalism) in his essays/ author's columns discusses the value of things, and commentators express in response their own value judgments. Semantic reconstruction for example, in public-political newspaper "Vedomosti" and "Novaya gazeta" helps to isolate the core values of a modern Russian society.

На рубеже веков и в XXI веке социологи активно исследовали ценности жителей России и их трансформации. Авторы масштабного исследования, проведенного в 2001–2002 годах в рамках проекта «Томская инициатива», выделили носителей различных ментальных типов («анархисты», традиционные консерваторы», «либералы», «традиционалисты и «неоконсерваторы») и основную ценностную типологию, включающую любовь, свободу, удовольствие, веру, долг и так далее. Исследователи также описали носителей «православной» и «протестантской» систем ценностей, учитывая при этом возрастные различия между ценностными типами. Ученые выясняли, из чего складывается социокультурный код нации/социальной группы, определяющий поведение.

Один из авторов упомянутого исследования, В. В. Петухов отмечает:

как и следовало ожидать, существенное отличие «среднестатистического русского» от, например, европейца обнаруживается прежде всего на уровне самоидентификации, носящей признаки национальной мифологии (Петухов 2003, 157).

По нашим наблюдениям, в современном российском медиадискурсе экспликация ценностей, как и самоидентификация, происходит, чаще всего, в авторских колонках или авторских программах, иначе говоря, в колумнистике. О явлении «колумнистика» в России последнего десятилетия следует сказать особо. Известно, что на фоне удовлетворенности фактами в современной медийной ситуации наблюдается тенденция к усилению персонализации текста, а авторская колонка, как отмечает А. Маевская,

становится свидетелем эпохи и одновременно оригинальным художественным произведением, в котором поднимаются самые злободневные вопросы, отражаются самые злободневные проблемы современного человека (Маевская 2011, 273).

По сути мы имеем дело с гибридным жанром, появление которого связывают в том числе с экспансией западных форм журналистики в российскую реальность масс-медиа. Как жанр авторская колонка до недавнего времени не входила в учебники и пособия по теории журналистики. Однако сегодня колумнистика связана также с острой необходимостью работать в режиме диалога со своей аудиторией. Давление фактором аудитории, и об этом автор статьи писала ранее, стало определяющим рычагом развития информационного рынка (Каминская 2008). То есть колумнист должен транслировать такую реакцию на события окружающей действительности, эксплицитировать такие ценности своей аудитории, которые она разделяет. При этом требования к личности колумниста и его профессионализму достаточно высоки, поэтому колумнистика – это атрибут прежде всего качественной прессы.

Представленностью колумнистики и активной реакцией читателей на нее обусловлен выбор автором статьи двух изданий разной политической направленности. Это проправительственная газета для бизнес-аудитории «Ведомости» (www.vedomosti.ru/) и оппозиционная «Новая газета» (www.povayagazeta.ru/).

В обеих газетах есть рубрика *м н е н и е* и огромное число комментариев к публикациям этой рубрики. Например, издания имеют за октябрь 2016 года – от 4 до 20 тысяч просмотров колонки *мнение* и от 4 до 60 комментариев на каждую колонку. Комментарий как компонент современного медиатекста получил в последнее десятилетие совершенно особый статус и особую значимость для редакций. С развитием технических аспектов информационного поля и онлайн-журналистики у адресата появилась возможность включиться напрямую в публичный дискурс обсуждения проблем и новостей. На это отреагировал как сам медиарынок, активизируя и модерировав комментаторов, так и правоохранительная система, пытаясь контролировать процесс. Так, в октябре 2016 года «Новая газета» пишет:

Друзья! На этой неделе в основном занимались комментариями. Во-первых, мы сейчас пробуем не удалять их через 7 дней, а только замораживать дискуссию под материалами старше этого срока. Во-вторых, наладилась выдача комментариев-ответов и теперь показывается, кто кому отвечает. Также поле для ввода комментария расширяется по мере того, как вы вводите текст. Это еще не все. На следующей неделе мы наконец открываем лекторий, пробуем тесты, может быть уже откажемся от премодерации и уж точно начнем обсуждать новый сайт. А пока – два дня отдыха модератору. Ваша Веб-редакция.

Газета «Ведомости» декларирует следующее:

Ежемесячно сайт www.vedomosti.ru посещает более 2,5 млн уникальных посетителей, рубрика «Комментарии» (полоса 04) – это мнения редакции и независимых экспертов на самые актуальные темы волнующие бизнес-сообщество.

Кстати, чтобы получить возможность комментировать тексты СМИ, сегодня необходимо регистрироваться, указывая свои данные. Наблюдение за комментаторами демонстрирует редакции социологические параметры ее аудитории. Разумеется, комментаторы гораздо более «предвзяты», чем журналисты, хотя колумнистам разрешается «особая предвзятость», особый авторский взгляд. Следует отметить, что вообще важным компонентом российской журналистики является предвзятое мнение журналиста. Приверженцам американской модели журналистики это кажется существенным недостатком. При этом, принимая во внимание традиционную литературоцентричность и философичность русской журналистики, можно считать это сильной ее стороной. Актуальное событие всегда являлась в России поводом для более широких рассуждений о том, что происходит в обществе, каково общество, в каком направлении оно движется. Требование американской модели гласит, что если комментарий присутствует, то это должен быть не журналистский комментарий, но комментарий эксперта, политика, даже простого человека с улицы.

Однако российской аудиторией именно журналистский комментарий востребован, потому что журналист, как традиционно считается в российском социуме, пишет историю современности, и только он способен профессионально понимать эту историю через поток новостей.

В новых условиях технологического равноправия профессионалов с «людьми с улицы» важность журналистского мнения и комментария к актуальному событию только повышается. Как известно, даже отбор события для его обсуждения журналистом выражает его личностную и социальную позицию. Журналист должен уметь осмыслить новость и встроить ее в контекст с тем, чтобы выполнить те самые социальные функции по организации общественного диалога.

Парадигму распределения медиапроектов по ценностям их целевых аудиторий, на наш взгляд, можно представить как ось «провластные – оппозиционные».

1. «Новая газета» и оппозиционный медиадискурс

Оппозиционные медиа транслируют либеральные ценности, ценность личности отдельного человека, необходимость саморазвития, выявления личностного начала, более склонны демонстрировать негативный автостереотип. Как известно, одним из компонентов социокультурного кода является идеологизированное представление о себе, некий образ народа, в данном случае, русских, мнение об их недостатках и достоинствах. Этот автостереотип непосредственно связан с ценностями: Так, например, 41 комментарий получила публикация в «Новой газете», обсуждающая результаты выборов в Госдуму. Примеры характерных комментариев:

Всё бы хорошо в Вашей реплике, да вот беда: лучшие-то (по моральным качествам) или физически уничтожаются, либо выдвинуты за рубеж, знаете ли. Русские, к Вашему сведению, одна из самых рассеянных (не в смысле детских стишков) наций на свете. Тупость большинства приобрела здесь уже давно агрессивные формы, не знали? Люди просто не понимают, НАСКОЛЬКО важны права, не только чьи-то, но и их собственные! Когда поймут – будет поздно, они просто обнаружат, что остались совсем без прав!

Публикации о политических аспектах и действии властей, что логично, рождает наибольшее число комментариев, эксплицирует ценности и автостереотип. Характерный пример к статье Чурсинова Александра в «Новой газете» под заголовком «Слабость Запада. Путин монетизирует в сове преимущество» (21 X 2016):

Я не подхожу к вышесказанному с позиции морали. Это, так сказать, остаётся на совести того, кто затеял эту игру...

Автором статьи уже было отмечено традиционное сопоставление России с Западом в авторских колонках и комментариях к медиатексту (Каминская 2013, 208). В онлайн-дискурсе в 10-х годах XXI в. «мы» окончательно оформилось как «Россия» в ее сегодняшних границах, и этой России приписываются различные признаки, которые, в частности, она должна преодолеть:

Обычная история. Человек в России жаден до власти. Но это от комплексов – постоянное унижение врачей приводит к тому, что им надо как-то показывать себя и свою власть. В итоге властвуют над пациентами, унижая другого, чтобы возвыситься самому (как говорится в статье «Я научу общаться с докторами!»). Русский человек настолько унижен, что при виде слабого старается не помочь, а удовлетворить свои комплексы и отомстить. Хотя есть и исключения, конечно...

Для оппозиционного медиадискурса особенно характерна солидаризация журналиста со своей аудиторией:

Журналист: Для нашего руководства всегда было характерен сильно мифологизированный взгляд на причины успеха и возвышения страны. [...] Газ в сознании Кремля всегда играл роль Молодильного Яблока и Волшебного Горшка с Мочой, способного поставить на колени европейского Кощея.

Комментаторы:

Юлия же Латынина пишет эмоционально и с напором. Пусть пишет ещё. Все сказки, созданные нашими предками для же нашего умственного развития, имели по сути совершенно иной (обратный) смысл. Они учили доброте, не лени, а благородству и уму. Что-то случилось с нашими головами и сильно. Безусловно, своими провалами Россия обязана первым лицам, их невоспитанности, безграмотности и мифологическому мусору в их головах

Суммируя наблюдения над оппозиционным медиадискурсом можно отметить экспликацию в нем: 1) недовольства властью в отношении соблюдения прав и свобод человека в целом и ее отдельными решениями; 2) недовольства поведением отдельных социальных групп; 3) негативного автостереотипа.

2. Газета «Ведомости»

Критика властей и состояния дел в стране в деловой газете «Ведомости» присутствует, но носит более сдержанный характер и направлена преимущественно на отдельных фигур:

Журналист: Думаю, научную репутацию Мединского уже вряд ли можно спасти: критические рецензии, общим местом которых является утверждение, что министр культуры вообще не является историком, звучат не только из либеральных уст и не только с площадок, считающихся оппозиционными.

Комментатор: Не отдать должное Мединскому, как пропагандисту – это несправедливо. Сама читала его первую книгу и радовалась. Честно! Расчудесная попытка сделать нашу историю комплиментарной и соответствующей желанию масс верить в исключительность, уникальность и т.д. русских. Написано весело, с огоньком. И имеет такое же право на существование как русские народные

сказки и былины. Правда все это было до тех пор пока он не стал министром культуры и не стал верить, что написанное им – правда. Да и еще ругаться начал, как сапожник, а не культурный человек!

В отношении недовольства поведением отдельных социальных групп нередко тексты газеты содержат обвинения в адрес либералов и интеллигенции, при этом автостереотип у авторов не такой негативный, какой транслируется в «Новой газете». Нередко можно встретить в комментариях рассуждения об особом пути России и мнения в поддержку действий властей:

Под «либералами» я подразумевал, очевидно, не людей либеральных взглядов (к которым отношу и себя), а тех, кто считает, что достаточно применять новомодные западные фишки в своей стране и все получится автоматически. Опыт показывает, что в каждой ситуации должно быть свое решение. На одной стадии развития экономики и общества – одно, на другой – другое.

Лично мне в контексте противостояния «наши – не наши ценности» важно, чтобы государство проявляло себя стороной, а не наблюдателем. Нельзя допускать, чтобы какие-то неврастеничные активисты закрывали театры и выставки. Пусть судятся все, а не только государственные сечины со СМИ.

Проблема в том, для «простых людей» электоральная демократия не является чем-то ценным. А подавляющее большинство либералов не считает своей целью объяснить «простым людям» важность смены власти путем всеобщих выборов.

3. Дискурс о памятнике Ивану Грозному

В контексте сопоставления реакций, отражающих ценности россиян, на одно и то же событие в стране можно привести в пример установку в Орле памятника основателю города царю Ивану IV Грозному. Это событие, вызвавшее неоднозначную реакцию жителей города, широко освещалось в средствах массовой информации. Организовался целый медиадискурс общероссийского масштаба, большинство ведущих медиа восприняли это событие как знаковое с политической и ценностной точки зрения.

Комментариями самого разного толка пестрели страницы газет и заголовки интернет-изданий были таковы:

«Достоин ли Иван Грозный памятника?»

«Откуда на Руси такая неприязнь к фигуре великого царя»

«Спорный исторический деятель»

«Памятник Ивану Грозному: дань истории или монумент палачу?».

По мнению Министра культуры РФ Владимира Мединского установка монумента Ивану Грозному в городе Орле — это «признание преемственности всех этапов нашей истории». Как известно, Иван Грозный — одна из выдающихся и наиболее противоречивых личностей отечественной истории. Его имя связано с событиями, свидетельствующими о жестоком нраве правителя, в числе которых опричный разгром Новгорода в 1570 году. Даже областная библиотека Великого Новгорода приняла участие в дискурсе, организовав дискуссию на тему «Так почему же на памятнике Тысячелетие России нет фигуры Ивана Грозного?»

Что касается участия в дискурсе рассматриваемых нами СМИ, то колумнисты «Новой газеты» солидаризированно со своими читателями выступили резко против установки памятника (колонка Бориса Кнорре «Опричное богословие от 18 октября»), мотивируя недопустимость сего факта попранием ценностей милосердия, христианской морали, а также стремлением оправдать репрессии и жестокое отношение к личности в интересах государства, попыткой разделить страну на «своих и чужих». Известный режиссер Павел Лунгин выступил в газете с комментарием, напомнимшим о метафоре Эйзенштейна «Сталин-Грозный»:

Значит есть определенная часть людей в нашем обществе, которые хотели бы разделить страну на своих и чужих, на палачей и на жертв. Почему-то они свято уверены, что они-то будут среди палачей.

Характерные комментарии к публикациям «Новой газеты» на данную тему, эксплицирующие ценности:

Удивляюсь, почему Ростов тянет с заявкой на увековечивание своего душегуба, Чикатило. Он, как мог, на свой лад санитарил, вроде как избавлял Русь-матушку от негодного людского балласта... Да по сравнению с Грозным Чикатило просто агнец божий!

Похоже, в некоторых человеках так и страдалось агрессивное начало, которое мучили «толерантностью», разумностью, что они ждут, не дождутся этого дьявольского «очищения» с множеством жертв.

Спасибо за статью – действительно, ответ на наши дискуссии, в том числе и в «Новой». Хорошо обрисовано происходящее.

У меня (например, при рассмотрении обрисованной в статье картины, но не только из-за нее) складывается впечатление, что первичными тут являются не какие-то специфические христианские ценности и заповеди, а общее отношение человека к жизни (сформировавшееся независимо от вероисповедания, даже, наверное, до него), которое проецируется на восприятие им христианства... Точно так и есть. Человек формирует в себе систему ценностей (или где-то ее заимствует), а потом подгоняет под нее и христианство, и всё прочее, что ему кажется пригодным для этой цели.

Мнения газеты «Ведомостей» в отношении этого события также критичны, но ожидаемо не так резки и однозначны. В колонке Марии Железновой и Николая Эппле («Тень опричника» от 16 октября) более взвешенно разъясняются мотивация авторов идее:

Обозначать текущий политический курс апелляцией к прошлому – традиция не новая, а с обращением к Ивану Грозному – и вовсе чисто сталинская. Именно при Сталине Грозный в первый и единственный раз был реабилитирован как мудрый правитель.

Публикация получила в данном издании 59 комментариев, которые разнообразны по своей оценке и не так однозначны, как в «Новой газете». Комментаторы критикуют власть, церковь как современный институт, а также интеллигенцию и «пятую колонну», призывают не оценивать прошлое по современным стандартам и признать заслуги Грозного в плане интересов страны:

Если у современных российских «либералов» это признак «державника», то, наверное, я – «державник» в Вашем понимании.

Посмотрите как и н т е л л и г е н ц и я реагирует!!! Стоило ли 20 лет учиться, диссертации защищать, чтобы потом с легкостью принимать вранье за чистую монету только на том основании, что Иван Грозный не был либеральным демократом образца 21-го века. Ну не был и что? Теперь из-за этого он и войны все проиграл, и памятников участникам Великой Французской революции, оказывается, во Франции нет (хотя Лупус из 5 штук выложил с легкостью). Вы, интеллигенция, за своей заботой об образовании «немой России» стали бояться смотреть в лицо реальным фактам. Восхищаетесь враньем, которое за 5 минут опровергается и ставите ему плюсики. Вот где проблема!!! И вы еще хотите за собой вести народные массы?

Вообще это актуальная ошибка – оценивать прошлое по современным стандартам, по современному пониманию прав человека и т. д. Тогда методы Ивана 4 были вполне нормальными, а сейчас – это являются варварством. Потому что наши стандарты выросли. Еще лет 70 назад идеи превосходства нации были нормальными для Европы – многие страны это зацепило в той или иной степени, в США до 60-х годов прошлого века происходила дискуссия – «являются ли черные полноценными людьми или не совсем?», которые ныне кажутся люто дикими. На этом фоне ссылка каких-нибудь татар в ходе войны, с имевшимися доказательствами коллаборационизма – являются вполне актуальными.

Этот дискурс, как и многие другие, наглядно демонстрирует, что исследование ценностей различных целевых аудиторий продуктивно, на наш взгляд, именно по их экспликации в медиаполе (совокупность журналистских и нежурналистских текстов). В этом плане авторская колонка и комментарии к ней представляет по сути свертхтекст, в котором, по нашим наблюдениям,

чаще всего трудно отделить и удержать в памяти журналистский компонент в описании события и привнесенный комментаторами.

Обычно колонка с сопровождающими ее высказываниями комментаторов, уточнениями и мыслями по поводу воспринимается целиком. Такое целостное восприятие сплава журналистского текста и комментариев к нему связано, на наш взгляд, с тем обстоятельством, что как журналисты, так и комментаторы актуализируют популярные идеологические доктрины и стереотипы массового сознания общества. Читателями данные сверткесты соотносятся с уже оцененным политическим/социальным контекстом.

Библиография

- Каминская, Т. (2008), Структура категории «образ адресата массовой коммуникации». В: Вестник Челябинского университета. Серия «Филология. Искусствоведение». XII, 51–59.
- Каминская, Т. (2013), Аксиологическая полифония в интернет-коммуникации. В: Цветова, Л. С. (ред.), Медиалингвистика. Речевая коммуникация в средствах массовой информации. Санкт-Петербург, 208–211.
- Маевская, А. (2011), Колумнистика в глянцевах журналах. В: Вестник СПбГУ. 9/2, 273–281.
- Петухов, В. В. (2003), Феномен социальной активности и гражданского участия в современном российском контексте. В: Рябов, А./Курбангалеева, Е. (ред.) (2003), Базовые ценности россиян: Социальные установки. Жизненные стратегии. Символы. Мифы. Москва, 157–181.

KATARZYNA KRASUCKA
Uniwersytet w Białymstoku

CZŁOWIEK – ODTWÓRCA CZY TWÓRCA WARTOŚCI? DOSTOJEWSKI, BIERDIAJEW, BACHTIN

Is a man a reproducer or a creator of values? Dostoyevsky, Berdyaev, Bakhtin

WYRAZY KLUCZOWE: filozofia rosyjska, wolność, wartości, twórca, egzystencja, Bóg

KEYWORDS: the Russian philosophy, freedom, values, creator, existence, God

ABSTRACT: The Russian philosophy of the 19th and 20th centuries, which had grown out of Dostoyevsky's output, yields some immensely interesting attempts to describe and resolve problems concerning relationship among God, values, and a man. So, it is necessary first to introduce philosophical thought of the author of *The Brothers Karamazov* with having regard to the Orthodox inspiration. Afterward, we propose to present the conception of Berdyaev (primarily problem of freedom), in order to analyze the base of *The New Middle Ages* author's output. On the basis of Berdyaev's view is the "liberation" reinterpretation of the relationship of a man to God and values. Bakhtin has become an invaluable investigator of Dostoyevsky's output, and the author of the original philosophy of the act. Bakhtin's reflection on Dostoyevsky's poetics and a new look at ethics give us also some interesting anthropological settlements.

„Całe nieporozumienie polega jedynie na tym, co jest piękniejsze: Szekspir czy buty, Rafael czy nafta?” (Dostojewski 2010, 237). Takie oto słowa wypowiada bohater *Biesów* F. Dostojewskiego Stiepan Wierchowieński. Tego konkretnie problemu wartości czystych i użytecznych, choć jest on w filozofii popularny, rozstrzygać nie będziemy, tak postawiony problem nie odnosi się wprost do człowieka, a człowiek właśnie stanowi centrum zainteresowania wymienionych w tytule wielkich filozofii rosyjskiej. Na wstępie również powinniśmy już powiedzieć, że ani F. Dostojewski, ani M. Bierdiajew, ani M. Bachtin nie daliby odpowiedzi, które są zawarte w cytowanych powyżej alternatywach. Wartości nie mogą być, ich zdaniem, czyste lub użyteczne, wartości są i są życiowo ważne, tak więc próba powyższej ich kategoryzacji jest uabstrakcyjnieniem i uproszczeniem, i dlatego w przytoczonym na samym wstępie zdaniu została ona ośmieszona. Za słowa poparcia dla niniejszej tezy należy uznać słowa P. Evdokimova, prawosławnego filozofa i teologa, należącego do najmłodszych przedstawicieli „srebrnego wieku” filozofii rosyjskiej:

Etyki formalne, abstrakcyjne, są bezwartościowe. U podstaw etyki znajduje się doświadczenie moralne. Nie ogranicza jej gnozeologia, poznanie etyczne, jest ona przede wszystkim aktem duchowym, jej poznanie ma wyzwalające działanie dla ludzkiego ducha. Nie jest ograniczona soteriologią, szukaniem dróg zbawienia, ponieważ stanowi również twórczą energię człowieka i tworzenie wartości etycznych (Evdokimov 2012, 6).

Zapoznający się z pracami wymienionych filozofów (dlaczego Dostojewski jest uznany za filozofa, to kwestia na oddzielną obszerną refleksję) czytelnik popada w prawdziwy kłopot, bo przyzwyczajony do prostego aksjologicznego podziału na wartości estetyczne i etyczne zauważa, iż podział ów przestaje mieć rację, gdy wartości i człowiek stają się przedmiotem uwagi Rosjan. Po pierwsze, zaskakiwać może ontologizowanie wartości, po drugie, brak ostrych granic między estetyką, etyką i antropologią oraz po trzecie, odrzucenie moralizmu. Szczególnie te trzy atrybuty należy odnieść do poglądów Dostojewskiego i Bierdiajewa. Ze względu na pewną swą odrębność (być może tylko formalną) Bachtin, pomimo jego zainteresowania filozofią poprzedników z powodów historycznych nie wpisuje się w filozofię nawiązującą mniej lub bardziej wprost do prawosławia, o czym wspomniemy później. Evdokimov w swojej, cytowanej już powyżej pracy wskazuje wprost: „Trzeba się wznieść zarówno ponad moralizm, jak i ponad estetyzm” (tamże, 7).

Zasadne w tym miejscu staje się pytanie o przyczyny tak odmiennego rozwijania i interpretacji problemów wartości. Zdaje się, że jako ową przyczynę można wskazać szczególne znaczenie wolności. Otóż okazuje się, że człowiek u Dostojewskiego zostaje poddany próbom wolności, gdzie wolność ta nie ogranicza się jedynie do wolności racjonalnej (jakby powiedział Bierdiajew). Rzecz ma się wręcz inaczej, rozumienie wolności należy rozszerzyć o samowolę (wolność irracjonalną), na mocy której m.in. człowiek odwraca się od Boga, a także o wolność przenikniętą chrześcijańską miłością. Te rodzaje wolności zaproponowane przez Bierdiajewa zdają się wyczerpywać pojęcie wolności w ogóle.

W przeciwieństwie do L. Tołstoja Dostojewskiego moralistą nazwać nie można, bowiem autor *Idioty* raczej przygląda się człowiekowi niż wytycza mu moralne ścieżki. Moralizm wymaga pewności co do istnienia i treści wartości oraz ich nadrzędności wobec podmiotu działającego. Okazać się jednak może, iż istotniejszy jest stosunek człowieka do wartości niż ich status istnienia. I takie postawienie problemu powoduje przeniesienie akcentów z uznania człowieka jako odtwórcy wartości na uznanie człowieka jako twórcy wartości. I tym bardziej to przeniesienie staje się oczywiste, gdy z pełną konsekwencją człowiek jest pojmowany jako wolne indywiduum. Dlatego więc bohaterowie Dostojewskiego są tymi, którzy wystawieni na próby, podążając różnymi drogami wolności, odkrywają wartości bądź nie. Wówczas prosta kategoryzacja dobra i zła, potępienia i uznania, oskarżenia i aprobaty traci swoją ważność. Zwraca na to szczególną uwagę Jewdokimow: „Jurydyczna zasada Prawa organizuje życie na fundamencie kontraktów i przysięg. Tymczasem

Chrystus zakazuje przysięgania i wprowadza ludzkość na metafizyczny plan łąski” (tamże, 102).

Niemniej jednak bohaterowie Dostojewskiego, jak na przykład Rodion Raszkolnikow ze *Zbrodni i kary*, dokonując zabójstwa na starej lichwiarce, przekracza prawo i czyni zło. Przy czym głównym problemem powieści nie staje się przekroczenie prawa, lecz człowiek je przekraczający, jego nie tylko psychiczne i fizyczne cierpienia, lecz przede wszystkim cierpienia duchowe. I zgodnie ze słowami Ewdokimowa przytoczonymi powyżej z planu moralnego refleksji przechodzimy na plan metafizyczny, gdzie (zgodnie z intencją samego Dostojewskiego) następuje badanie ludzkiego ducha. To drugi argument przemawiający za tym, że autor *Zbrodni i kary* nie jest moralistą w zwyczajowym sensie. Jeśli już posługiwać się w odniesieniu do tego rosyjskiego pisarza słowem „moralista”, to należy uczynić zastrzeżenie, że moralizm ów jest „w wyższym sensie” (w tym miejscu nawiązujemy do Dostojewskiego „realizmu w wyższym sensie”). Za wyjaśnienie niech posłuży fragment pracy W. Łoskiego, który odnosząc się do słów św. Serafina z Sarowa, pisze:

Dla chrześcijanina nie powinno istnieć dobro samo w sobie: uczynek jest dobry, jeśli prowadzi nas ku zjednoczeniu z Bogiem, jeśli jest źródłem łąski. Cnoty nie są celem, a jedynie środkiem lub raczej przejawami, zewnętrznymi oznakami chrześcijańskiego życia; jedyny cel stanowi zdobycie łąski (Łoski 2007, 187).

Na dowód jak niejasna jest kwestia wartości i jak niekiedy ich rola staje się drugorzędna albo pozostaje zagadką, należy przywołać słowa bohatera *Idioty* Lwa Myszkiina: „Trudno sądzić piękno. Nie jestem jeszcze gotów. Piękno to zagadka” (Dostojewski 2011, 91). I jednocześnie bezwzględnie należy w tym miejscu przywołać także inne zdanie, fundamentalne dla poglądu Dostojewskiego. Słowa te są znane zarówno z listu do niejakiej N. Fonwiziny, jak i z powieści *Biesy* i brzmią mniej więcej podobnie: „A czy to nie pan mi mówił, że gdyby panu matematycznie udowodniono, iż prawda jest poza Chrystusem, wolałby pan zostać z Chrystusem niż z prawdą?” (Dostojewski 2010, 255). Powyższe słowa, niezmiernie istotne, wskazują na szczególne rozłożenie akcentów w rosyjskiej refleksji filozoficznej i teologicznej.

Przy całej radykalności Dostojewskiego musimy jednak uznać, że pomimo zagadkowości wartości człowiek, który ich nie rozpoznaje, oddala się od ich fundatora, czyli Boga. Ważność odkrycia tego rosyjskiego pisarza i filozofa zdaje się zasadzać przede wszystkim na jego przekonaniu o niezbywalnie ważnej roli człowieka w realizacji wartości, bowiem ujęte same w sobie stają się jedynie przedmiotem teoretycznej spekulacji. A to z kolei pozbawia je głęboko istotnego życiowego sensu i znaczenia.

Bierdiajew zarówno w swojej interpretacji światopoglądu Dostojewskiego, jak i we własnej filozofii zdaje się iść dalej niż autor *Braci Karamazow*. Dzieje się tak dlatego, że w swojej filozofii Bierdiajew na absolutny plan pierwszy wysuwa problem wolności i dlatego problem ów dyktuje (jeśli można mówić o dyktacie wolności) wszelkie pozostałe filozoficzne rozstrzygnięcia.

Zanim przejdziemy do wskazania poglądów Bierdiajewa dotyczących problemu artykułu, przywołamy znamienne dla jego poglądu słowa. Otóż w swojej *Autobiografii filozoficznej* filozof pisze:

Mój największy sprzeciw budzi wszelka obiektywizacja piekła i wszelkie próby budowania ontologii piekła, co czynią tradycyjne nauki teologiczne. Postrzegam w tym dogmatyzowanie starożytnych sadystycznych instynktów człowieka (Bierdiajew 2002, 280).

Powyższe słowa odnoszą się poniekąd do „osobowej” oraz „wolnościowej” Bierdiajewa koncepcji człowieka, która odrzuca rozumienie moralności chrześcijańskiej i chrześcijaństwa w ogóle jako „pedagogii strachu” (zob. Hryniewicz 1989, 21). Rozumiejąc człowieka jako wolną osobę, Bierdiajew rozumie go jako twórcę. Najprawdopodobniej po raz pierwszy z taką siłą w filozofii religijnej pojawia się tak stanowcza i bezkompromisowa obrona autonomii, twórczości i wolności człowieka z jednoczesnym uznaniem istnienia transcendencji. I otóż w filozofii Bierdiajewa spotykamy się z odebraniem Bogu miana Pana, a człowiekowi miana niewolnika. Relacja Bóg – człowiek osiąga dojrzałość, w której obie ze stron pozostają w twórczej wolnościowej relacji, na mocy której człowiek jest twórcą, a Bóg transcendencją objawiającą się w immanencji bez przymusu i konieczności. Uznanie niezbywalnej wolności człowieka odbiera moralności chrześcijańskiej charakter „niewolniczo-plebejski” i jednocześnie nadaje jej charakter arystokratyczny. Od tego momentu moralność nie może być rozumiana jako posłuszeństwo wobec prawa, lecz jako twórczość, samouzasadnienie człowieka i jak pisze Bierdiajew:

Moralność chrześcijańska jest moralnością wartości, twórczego wzrostu życia, a nie moralnością ziemskiej pomyślności ludzi, nie jest to moralność altruistycznego podziału. Chrześcijaństwo jest religią miłości, a nie altruizmu. Chrześcijaństwo nie dopuszcza zaniżania jakości w imię ilości, całe skoncentrowane jest na jakości, to znaczy na wartości arystokratycznej (Bierdiajew 2002, 218).

Rozumienie chrześcijaństwa jako religii posłuszeństwa wobec Boga i prawa opiera się na przekonaniu o nadrzędnej roli autorytetu, lecz takie uznanie musi znosić możliwość twórczości.

Uznając człowieka za twórcę wartości, Bierdiajew zastrzega, że nie jest relatywistą, gdyż, podążając za myślą autora *Filozofii wolności*, twórcza intuicja wymaga, jak pisze Bierdiajew, „znacznie wyższego stopnia komunikowania się”. I czy idzie o wartości epistemiczne (prawda) czy etyczne (dobro), czy też estetyczne (piękno), to są one wynikiem twórczego nadawania sensu bytowi. Jak pisze Bierdiajew: „Poznanie prawdy jest twórczym nadaniem sensu bytowi, świetlistym uwolnieniem go z ciemnej władzy determinizmu” (tamże, 36). Jednocześnie zaznaczyć należy, że twórczość stoi wyżej niż jakieś dobro, gdyż wolność, która jest niezależnością ludzkiej osoby, nie jest wyborem „między dobrem i złem”, lecz „tworzeniem dobra

i zła” (tamże, 53). Wszelkie tłumienie i niszczenie twórczości jest wymierzone przeciwko twórczości, wolności, które właściwe są ludzkiemu duchowi.

Trudności w interpretacji filozofii Bierdiajewa biorą się zwykle z tego, że ani wolność, ani twórczość, które są fundamentalne dla poglądów tego filozofa, są tajemnicą, są nie do wyjaśnienia oddzielnie i w zespół nie do zracjonalizowania. Staje się więc jasne, że wszelkie próby ich racjonalizacji prowadzić będą do interpretacji fałszywych.

Przedstawione dotąd poglądy łączy przekonanie o ważności refleksji antropologicznej i ważność ta zagarnia do siebie refleksję aksjologiczną, więc ostatecznie okazuje się, że ta druga może być zasadna jedynie w ramach refleksji nad człowiekiem. Taka formuła problemu właściwa jest również pogładowi Bachtina, którego rozważania etyczne i estetyczne bardziej stają się antropologią filozoficzną. Bachtin stał się znany jako nieoceniony badacz twórczości Dostojewskiego, lecz także jako autor oryginalnej filozofii czynu. Namysł Bachtina nad poetyką autora *Idioty* oraz propozycja nowego spojrzenia na etykę daje nam również interesujące rozstrzygnięcia antropologiczne.

Autor *Problemów poetyki Dostojewskiego* w tym fundamentalnym opracowaniu nie tylko analizuje strukturę dzieła literackiego Dostojewskiego, ale wyprowadza z niego także światopogląd pisarza, który możemy tutaj nazwać personalizmem i pluralizmem. Kwestię tę podnosimy dlatego, że Bachtin żył i pracował w komunistycznej Rosji, co powodowało konieczną powściągliwość w kwestiach choć odrobinę zbliżonych do kwestii religijnych. Pod koniec życia Bachtin wyznaje, że twórczość Dostojewskiego zawsze traktuje o Bogu (zob. Jewdokimow). Okazuje się, że w swoich badaniach autor *Problemów poetyki Dostojewskiego* nie wyprowadził konkluzji posuniętych do ostateczności. Pewnie i dlatego bezpieczniej było zająć się zagadnieniami relacji jednostki i kultury, co zaowocowało interesującymi tekstami Bachtina, które ukazały się pod wspólnym tytułem *W stronę filozofii czynu*.

Zajmując się filozofią moralną, którą Bachtin uznaje za filozofię pierwszą, dochodzi do przekonania, iż jest ona zorientowana na usensowienie natury i egzystencji człowieka. Refleksja, która rodzi się u Bachtina, bierze się z podobnego jak u Dostojewskiego i Bierdiajewa dystansu do poznania teoretycznego i racjonalizacji jako tych dróg poznania, które nie wyjawiają sensu. I chociaż, jak stwierdza Bachtin, wyniki pracy naukowej mogą być relacjonowane, to nie są poznaniem bytu, gdyż dużo istotniejsze jest „uznanie faktu «zdarzenia w bycie»”, „rzeczywistego aktu – czynu” (por. Bachtin 1997). Okazuje się więc, że nie tylko refleksja etyczna i estetyczna zostaje u Bachtina zagarnięta przez antropologię, lecz także i refleksja ontologiczna. Oto w jakich słowach Bachtin podejmuje powyższe kwestie:

Rzeczywisty akt poznania nie z wnętrza jego teoretyczno-abstrakcyjnego produktu (czyli z wnętrza ogólnie znaczącego twierdzenia), lecz jako odpowiedzialny czyn wprowadza wszelkie pozaczasowe znaczenie do jedynego bytu-zdarzenia (tamże, 38).

Czyn w rozumieniu Bachtina nie ogranicza się do zewnętrznego aktu moralnego. Pełne pojęcie czynu może być osiągnięte przez włączenie w jego definicję uczucia odpowiedzialności fundującego „nie-alibi w bycie” oraz motyw działania, przy czym zaniechanie czynu również jest czynem. Niezmiernie istotnym argumentem dla uznania niezbywalności czynienia jest dla Bachtina przekonanie o indywidualności jednostki, a mianowicie, jeśli uznaje ona siebie za niepowtarzalne indywiduum, to stąd bierze się działanie.

W świetle niniejszych rozważań jest czymś oczywistym postawienie pytania o to, jak się ma czyniący podmiot do wartości. Otóż Bachtin mówi: „Wszelka ogólnoznacząca wartość staje się rzeczywiście znacząca jedynie w indywidualnym kontekście” (tamże, 62). Relacja podmiotu do wartości jest stosunkiem uznania i wówczas wartość jest realizowana, a nie pozostaje jedynie potencjalna.

Ten fakt mojego nie-alibi w bycie, leżący u podstaw najbardziej konkretnej i jedynej powinności czynu, nie jest rozpoznawany i poznawany przeze mnie, lecz w jedyny sposób uznawany i utwierdzany. Zwykle poznanie sprowadza go na niższy stopień emocjonalno-wolincjonalnej możliwości (tamże, 67).

Przedstawione pokrótce wyjątki z poglądów Dostojewskiego, Bierdiajewa i Bachtina wskazują na pewne powinowactwo ich stanowisk, a być może układają się one w jakąś ciągłość ewolucyjną. Pogląd o przypuszczalnym rozwoju poglądów owych rosyjskich twórców bierze się ze wspólnego im trzem przekonania o wadze egzystencjalnej sytuacji człowieka. Ale każdy z nich, co oczywiste, opisuje ją za pomocą różnego języka.

I oto mamy Dostojewskiego, który opisuje człowieka jako odtwórcę wartości fundowanych przez Boga przy jednoczesnej wątpliwości dotyczącej możliwości ich poznania. Wątpliwość ta ma swój wyraz w konkretnych egzystencjalno-życiowych perturbacjach bohaterów. Bierdiajew z kolei, idąc o krok dalej, traktuje człowieka jako twórcę, który będąc wolną osobą, tworzy wartości, bo taka jest jego jedna z egzystencjalnych powinności. Bierdiajew, podobnie jak Dostojewski, przekonany jest o istotnej roli doświadczenia mistycznego w poznaniu. Przekonanie to wynika z uznania mistycznej jedności świata (życia, wartości), przy czym u autora *Biesów* doświadczenie to pozwala poznać wartości, a u autora *Filozofii wolności* prowadzi do poglądu o „konieczności” twórczości.

Opis egzystencji zaproponowany przez Bachtina jest zbliżony do opisu jego poprzedników, lecz w jego filozofii czynu nie pojawia się Bóg. Możemy przypuszczać, jak zostało już zaznaczone powyżej, iż taki stan rzeczy wynika z sytuacji historycznej (powstałej po Wielkiej Rewolucji Październikowej w Rosji), w której Bachtin żył i tworzył. Nie zmienia to jednak faktu, że zdaniem tego rosyjskiego literaturoznawcy i filozofa wartości mają swą istotną oraz istotową wagę wówczas, gdy następuje ich konkretna realizacja przez podmiot. Urzeczywistnienie wartości jest ich jednocześnie tworzeniem i nadaniem realnego istnienia.

Za podsumowanie niniejszych rozważań niech posłużą poniższe słowa poświęcone myśli Bachtina. Słowa te w precyzyjny sposób odnoszą się także do filozofii Dostojewskiego i Bierdiajewa, w której wartości nie mogą być przedmiotem refleksji jako same w sobie, bez położenia najsilniejszego akcentu na konkretne indywiduum.

Co pozostanie po odebraniu normom decydującego wpływu na zachowanie człowieka, po usunięciu ich z centrum „moralnej rzeczywistości”, ba, w ogóle po zakwestionowaniu ich realnego istnienia w oczach rzeczywistości postępujących osób? Pozostanie – odpowiada Bachtin – podmiot moralny z określoną strukturą, [...] na którym trzeba będzie polegać”. Powinność moralna nie wypływa z treści abstrakcyjnych norm, jest ona kategorią indywidualnej świadomości, jest – choć w swym traktacie Bachtin nie posługuje się tym pojęciem – głosem sumienia osoby ludzkiej (Żyłko 1997, 16).

Bibliografia

- BACHTIN, M. (1970), *Problemy poetyki Dostojewskiego*. Warszawa.
- BACHTIN, M. (1997), *W stronę filozofii czynu*. Gdańsk.
- BIERDIAJEW, M. (2002), *Autobiografia filozoficzna*. Kęty.
- BIERDIAJEW, M. (1995), *Filozofia wolności*. Białystok.
- BIERDIAJEW, M. (2001), *Sens twórczości. Próba usprawiedliwienia człowieka*. Kęty.
- DOSTOJEWSKI, F. (2010), *Biesy*. Kraków.
- DOSTOJEWSKI, F. (2011), *Idiota*. Kraków.
- EVDOKIMOV, P. (2012), *Prawosławna wizja teologii moralnej. Bóg w życiu ludzi*. Kraków.
- HRYNIEWICZ, W. (1989), *Nadzieja Zbawienia dla wszystkich. Od eschatologii lęku do eschatologii nadziei*. Warszawa.
- JEWDOKIMOW, D. (2009), *Człowiek przemieniony. Fiodor M. Dostojewski wobec tradycji Kościoła Wschodniego*. Poznań.
- ŁOSSKI, W. (2007), *Teologia mistyczna Kościoła wschodniego*. Kraków.
- ŻYŁKO, B. (1997), Michał Bachtin i jego „filozofia moralna”. W: Bachtin, M. *W stronę filozofii czynu*. Gdańsk, 5–22.

ЖАННА СЛАДКЕВИЧ
Uniwersytet Gdański

ПАТРИОТИЗМ НА ПРОДАЖУ, ИЛИ ДИСТРИБУЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ В ЭПОХУ МАРКЕТИНГА

Patriotism for sale or distribution of values in the era of marketing

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: патриотизм, гражданские ценности, национальный менталитет, социально-политический контекст массовой коммуникации, маркетинг, дистрибуция патриотических идей, Россия

KEYWORDS: patriotism, civic values, national mentality, socio-political context of mass communication, marketing, distribution of patriotic ideas, Russia

АБСТРАКТ: Patriotism is the foundation of the social system viability, one of the conditions for the proper functioning of the state. Patriotism is not transmitted through the genetic code, but formed in the society. Over the past two decades in Russia no ideological value has undergone such an evaluation as patriotism. After the collapse of the previous regime the governing structures have been trying to “resuscitate” patriotism as an integral element of the national mentality. Moreover, in the era of ubiquitous marketing, patriotism is not only instilled in the citizens, but also sold. Taking into account the socio-political context, enterprising people and public companies greatly expanded the range of “patriotic” products (T-shirts, hats, toys, dolls, puzzles, alphabet). The author analyzes the increasing distribution of patriotic ideas in Russia in the following areas: sports paraphernalia, souvenirs and home accessories.

Любить и верить в Россию прибыльная профессия.
А главное – долгоиграющая, годящаяся для любой власти.
М. Берг

1

Патриотизм является одной из базовых ценностей социума, фундаментом жизнеспособности общественного устройства. Исследователи указывают на высокий статус патриотизма в системе ценностей русского человека (Табачкова 2016) и особое наполнение этого концепта, который включает не только «любовь, преданность и привязанность к отечеству, своему народу», но и ответственность перед ним, готовность к любым жертвам и подвигам во имя Родины (Мишина/Мишина/Крячко 2013, 109–110). С. Тер-Минасова обращает внимание на то, что исконно для русского человека характерен

эксплицитный патриотизм, глубоко личное и открытое эмоциональное отношение к родине-матушке, святому отечеству (Тер-Минасова 2008, 177). Ср.: «Я люблю Россию до боли сердечной и даже не могу помыслить себя где-либо кроме нее» (М. Е. Салтыков-Щедрин, *Убежище Монрепо*, 1882). А. Погорелый отмечает:

В основе патриотизма россиян лежат архетипические образы Матери, олицетворяющей родную землю, и Отца, вбирающий элементы государственности, консолидируемые соответствующей культурно-историческому периоду религией или идеологией, и выполняющие основополагающую роль в процессе патриотической идентификации. Отношение к родителям становится матрицей отношения индивида к своей нации. [...] Через семью, где родители добросовестно выполняют свои социальные роли, происходит формирование патриотизма личности, так как образы «Родины» и «Отечества» формируются через образы «Матери» и «Отца» (Погорелый 2004).

По мнению В. Телия,

языковление понятия «*patria*» в русском языке представлено четырьмя активными наименованиями: *р о д и н а*¹, *р о д и н а*² – *о т е ч е с т в о*, *о т ч и з н а*. Причины такого номинативного расчленения понятия «*patria*» и соответственно – концептообразующих его областей имеют глубокие социально-исторические и культурные корни. Эти понятия развивались и расширяли область в конкретных социально-исторических условиях, вбирая в себя ценностные и духовно-культурные ориентиры лица и его кровно-родственных связей, его общности не персональной – национально-территориальной (что характерно для структуры знаний, воплощенной в наименовании *р о д и н а*²), затем – общности не персональной же – государственно-геополитической (отраженной в структуре знания, соотносимой с именем *о т е ч е с т в о*), в фокусе которой – «дела во благо Отечества», и наконец – общности национально-геополитической, хранящейся в исторической памяти народа как великие дела *о т ч и з н ы*, начиная с «давно минувших дней» (Телия 1997, 77–78).

Патриотизм не заложен в генах, это социальное качество, которое не наследуется, не появляется стихийно, а формируется. Иллюстративны в этом плане рассуждения о патриотизме российского телеведущего и политического мыслителя В. Познера:

[...] Заложена ли в нас патриотическая программа? Сомневаюсь. Любовь к родителям – да, она существует на генетическом уровне, любовь к стране – вряд ли. Патриотизм – это то, чему нас обучают, когда подвергают (другого слова не нахожу) патриотическому воспитанию, используя для этого весьма мощный инструментарий – школу, книги, телевидение, кино, спорт, пропаганду и, конечно же, опыт войны? (Познер 2005).

Итак, основы патриотического воспитания закладываются на раннем этапе социализации, а далее укрепляются и модифицируются на всех этапах получения образования и «вращения» индивида в общество. Иными словами, патриотизм «историчен, контекстуален, у него всегда есть конкретный социальный субъект, наполняющий его специфическим содержанием» (Фан 2013, 150). Характер патриотизма как социального качества во многом обусловлен спецификой социального окружения человека, общественно-экономическими, культурно-историческими факторами. Не случайно за последние два десятилетия в России, после кардинальных изменений политико-экономической конфигурации общества, ни одна идеологическая ценность не подвергалась таким переосмыслениям, как патриотизм.

Характерной чертой перестроечного времени стало крушение различных догм и постулатов. Предполагалось, что патриотизм – устаревшая для демократического общества ценность, что такое государство, каким была Россия в нестабильный период после распада СССР, любить невозможно:

- М. Шишкин: «Патриотизм – русская «священная корова», жующая права человека, как жвачку».
- Б. Окуджава: «Я Родину свою люблю, но государство ненавижу. Патриотизм – чувство несложное, он есть и у кошки».
- В. Шендерович: «Цепной пес хранит верность только конуре» (см. Гарин 2015).

По мнению Н. Леонова, началось «идеологическое охлаждение общества», потеря духовных ценностей, «экуменизация нашего сознания: когда нам вместо национальных черт стали прививать общечеловеческие, которые никто в мире не проповедует» (Тер-Минасова 2008, 180). А. Солженицын подобным образом характеризует изменения, произошедшие в русском менталитете в постперестроечный период:

Рублево-долларовый удар 90-х годов по-новому потряс наш характер: кто сохранял еще прежние добрые черты – оказались самыми неподготовленными к новому виду жизни, беспомощными, негодными неудачниками, не способными заработать на прокормление. «Нажива» стала новой идеологией. Разгромная, разрушительная переделка... – густодохнула распадом в народный характер (Солженицын 1996, 31).

В этой связи в нулевые годы – период смены политического руководства, период относительной стабилизации – необходимо было «реанимировать» патриотизм как неотъемлемый элемент российского менталитета. Пришло осознание факта, что патриотизм является одним из условий эффективности функционирования системы государственного института, что без него «невозможно построить новое сильное государство, привить людям понимание их гражданского долга и уважения к закону» (Баранов 2003).

В. Коробанов, оценивая государственный патриотизм, инициированный приходом к власти президента В. Путина, заключает:

С одной стороны, многие черты его можно охарактеризовать как казенный патриотизм, используемый для манипуляционного воздействия на массовое сознание, с целью обеспечения победы кандидатов и партий на выборах. С другой стороны, этот властный импульс лег на хорошо подготовленную «почву» российского менталитета и оказался востребованным самыми различными социальными слоями (Коробанов 2005).

Был взят курс на патриотическое воспитание граждан РФ, прежде всего молодежи (см. госпрограмму «Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2016–2020 годы», 2015), разработаны методические рекомендации по реализации моделей патриотического воспитания в современных условиях (Бондаренко/Петрова 2009), проведены всероссийские конкурсы на тему «Патриот России». При этом Фан отмечает, что «патриотизм, получивший в последнее время гипертрофированную поддержку, оборачивается усилением позиций русского национализма» (Фан 2013, 149). Английский писатель К. Льюис писал об «амбивалентности патриотизма», выделяя его разновидности (Льюис 1960): 1) любовь к дому; к старым друзьям, к знакомым лицам, к знакомым видам, запахам и звукам; 2) особое отношение к прошлому своей страны; 3) грубая вера в то, что своя страна или свой народ действительно лучше всех; 4) своя нация настолько лучше всех, что просто обязана править всеми. Последние два подтипа сближают понятия патриотизма и национализма, что в русском публичном дискурсе оязыковано лексемами с отрицательной оценочной коннотацией: *ура-патриотизм*, *ультрапатриотизм*, *квасной патриотизм*.

Н. Гоголь: «Любовь к отечеству превратилась в приторное хвастанье. Доказательством тому, наши так называемые квасные патриоты: после их неуместных похвал – только хочется плюнуть на Россию».

- А. Герцен: «Патриотизм – это свирепая добродетель, из-за которой пролито вдесятеро больше крови, чем от всех пороков вместе. Всю Россию охватил сифилис патриотизма!»
- Д. Быков: «Патриотический угар не есть проявление искренней веры.»
- Е. Ахмедова: «Ничто так дорого не обходится отечеству, как «квасной» патриотизм» (см. Гарин 2015).

По данным опросов, всё больше россиян считают себя патриотами: 69% по данным «Левада-центр» (октябрь 2013 г., <http://www.levada.ru/old/19-11-2013/patriotizm-v-predstavleniyakh-rossiyan>), 81% по данным ВЦИОМ (2014 г., <http://www.tvc.ru/news/show/id/34524>). Президент Путин 3 февраля 2016 года на встрече с предпринимателями, входящими в Клуб лидеров отметил: «У нас

нет никакой и не может быть никакой другой о б ъ е д и н я ю щ е й и д е и , кроме патриотизма» (<http://tass.ru/politika/2636647>).

Более того, в эпоху всеобщей «маркетингизации» и «макдональдизации» (Ритцер 2011) патриотизм не только прививается гражданам страны, но и продается. В июне 2014 года в Москве состоялся круглый стол под заглавием «Патриотизм на продажу: как торговать патриотизмом и внедрять его в массы» (Макаренков 2014). На встрече обсуждались вопросы специфики патриотизма в современном российском обществе, форм его проявления, востребованности патриотической темы в кино, литературе, искусстве. Протоиерей В. Чаплин отметил, в каком направлении следует воспитывать людей: «Я убеждён в том, что мы должны воспитывать гражданина России победителем. Не агрессором! Но победителем». Военный историк А. Драбкин указал на засилье военного патриотизма в настоящее время как низшей его формы, эксплуатирующей простой посыл. По мнению главы правозащитного центра Всемирного русского народного собора Р. Силантьева,

патриотизм в первую очередь должен быть эффективным. То, что востребовано в обществе, то и должно «коваться»: отличного качества и фильмы, и литература, и даже компьютерные игры, основанные на исторических событиях. Есть спрос на военную тему, все остальное, на мой взгляд, вторично... (http://www.bookind.ru/events/2191/?sphrase_id=950215).

Государственные и частные компании с учетом социально-политического контекста, ожиданий потребителей и спроса на определенную продукцию значительно расширили ассортимент «патриотических» товаров (майки, головные уборы, игрушки, матрешки, паззлы; азбуки, мультфильмы, печать для детей). Помимо анализа федеральной и региональной политической символики, представляется обоснованным говорить сегодня о дистрибуции патриотических и ультрапатриотических идей в России по следующим направлениям: спортивная атрибутика; бытовая и сувенирная продукция, а также товары для детей. Рассмотрим их подробнее.

2

В России сейчас спортивно-патриотическое воспитание объявлено одним из приоритетных направлений государственной политики в сфере физической культуры и спорта (ср.: в СССР комплекс военно-спортивной подготовки ГТО «Готов к труду и обороне»). Медиальный спортивный дискурс насквозь пронизан патриотическим пафосом. По словам Е. Малышевой,

представление о патриотизме в спорте напрямую связано с такими концептуальными метонимическими стереотипными моделями, как ‘Спорт – это политика’, ‘Спорт – это идеология’, ‘Победы в «большом» спорте – это высшее проявление

патриотизма⁷, а также со стереотипными представлениями о том, что спорт, с одной стороны, является способом формирования в массовом сознании патриотических чувств и настроений, их источником, а с другой – способом публичного проявления патриотизма (Малышева 2015, 40).

При этом следует отметить, что структура патриотической идентификации определяется такими подсистемами, как картина социального пространства и времени, образа «Мы» и представлений об отношениях с «Они» (см. Воркачев 2008, 8). Согласно справедливому наблюдению Познера,

патриотическое воспитание, как правило, строится на прямом или косвенном утверждении превосходства вашей страны, вашего народа, вашей нации над всеми прочими. Я люблю свою маму не потому, что она умнее, красивее, сильнее, богаче, лучше всех остальных мам, я люблю ее за то, что она – моя мама. Разве потому нас учат любить Россию [...]? (Познер 2005)

Мышление «посредством комплекса бинарных оппозиций этнических (русские/нерусские) и религиозных (православные/неправославные) с о и х и ч у ж и х заряжено потенциальными конфликтами» (Фан 2013, 152). Наиболее эксплицитно это противостояние видно в спортивном дискурсе. Сегодня ни одно соревнование не обходится без спортивных атрибутов: наградных жетонов, значков, формы, флагов, вымпелов, кубков, баннеров, являющихся превосходной базой для манифестации и распространения патриотических ценностей. Так, футбольные болельщики во время международных соревнований вывешивают баннер «Вперед, Россия!», изображающий стереотипного российского медведя-агрессора (Lazari/Riabow/Żakowska 2013) и перекликающийся с логотипом партии «Единая Россия». Российский Олимпийский Комитет признал медведя своим символом, что было использовано при подготовке к олимпиаде Сочи-2014 в ходе масштабной национальной рекламной кампании для продвижения бренда «Команда России».

3

Патриотическая символика и риторика прослеживается в рекламе, брендинге, нейминге товаров и услуг в различных категориях. Можно выделить несколько наиболее популярных тематических сфер, эксплицирующих чувства к Родине и используемых в маркетинге: национальный лидер – президент РФ Путин, национальные символы (российский триколор, герб, георгиевская ленточка, красная звезда), вежливые люди, а также стереотипные персонификации и атрибуты (медведь, матрешка, балалайка, автомат Калашникова). Фан отмечает, что

из комплекса характеристик политической культуры гражданина (нации), обобщенных в формуле «патриотизм, идентичность, лояльность», официальный

политический дискурс фактически поддерживает лишь лояльность высшим государственным лицам. Собственно, патриотизм и сводится к признанию высшего лица государства – «лидера нации» (Фан 2013, 149).

Первое лицо страны сегодня украшает шоколад, чипсы, футболки, водку и даже нижнее белье. Образ главы государства настолько часто стал использоваться для продвижения товаров, что депутаты Госдумы выступили с инициативой запрета изображения президента или его имени в коммерческих целях (Бережная 2015).

Начало массовой дистрибуции такого рода товаров положила стартовавшая в июне 2014 года в ГУМе продажа дизайнерской коллекции футболок «Всё путём» с изображением Путина (см. Сладкевич 2016a). Отстояв в огромных очередях, клиенты за три дня раскупили около 5000 маек новой серии. «Вот это, что называется ‘попали в точку’ и ‘зацепили’ общество!», – заключает репортер информационного портала «Оптимист» (<http://oppps.ru/patriotichnye-futbolki-rossii-vse-putem.html>).

В исследовании, проведенном мной в 2015 году, на сайтах интернет-магазинов – *МореМаек.рф*, *vsetayki.ru*; *майки-в-подарок* – было зафиксировано более сотни вариантов принтов с изображением Путина. Поскольку в значительной степени текстиль такого рода – это соцзаказ, языковые ресурсы принтов подчинены главной задаче – повышению популярности и укреплению авторитета главы государства. Позитивный образ формируется за счет использования определенных лингвориторических приемов:

1. использование эмфатических оборотов речи слов; единиц, семантизирующих принадлежность объекта к «своему кругу», сфере-МЫ: *Путин не подведет; Мой президент; Наш человек; Наша гордость; Вова все может; Путин – хорошо!; Самый влиятельный человек* и др.;

2. эксплицируется увлечение Путина дзюдо, хоккеем, рыбалкой, охотой, конной ездой. Путин позиционируется как человек-победитель, всесторонне развитый, одаренный и дисциплинированный;

3. употребляются квази-цитаты президентской речи, демонстрирующие твердость и непоколебимость его идейной позиции и решений по защите России: *Чужого не надо, своего не отдадим!; Я верю в рубль!; Прекратить базар!; Друзей не бросаю; Прорвемся!; Все под контролем; Все идет по плану!; Родину любить модно!; Мы на коне!*

Отдельного комментария заслуживает принт, изображающий Путина в камуфляжной форме с подписью *Вежливый человек / Самый вежливый из людей* (рис. 6). «Вежливые люди» – это интернет-мем, эвфемизм для обозначения военнослужащих Вооружённых Сил РФ в военной форме без знаков различия, блокировавших стратегические объекты в Крыму во время крымского кризиса. Выражение «вежливые люди», введенное в оборот 28 февраля

2014 года блоггером *Живого Журнала* Б. Рожиным (colonelcassad), в публичном дискурсе России за последние три года фактически приобрело статус нового контекстуально детерминированного концепта (Сладкевич 2017):

1. В апреле 2014 года Министерство обороны России через дочернюю компанию «Военторг» зарегистрировало товарный знак «Вежливые люди», маркирующий линии текстильных изделий и аксессуаров. В рамках недели моды Mercedes-Benz Fashion Week в Москве Минобороны РФ представило коллекцию под брендом «Армия России». Сменив фирменные мужские костюмы на балаклавы и сивтшоты с надписями «Армия», «Вежлив», «Вежливость города берет», дизайнер Л. Алексеев заключил: «Я не шью военную форму, но помогаю армии быть привлекательной для людей. Это моя личная форма патриотизма» (рис. 7, <http://www.sobaka.ru/fashion/stuff/35429>). Помимо футболок и головных уборов, в продаже появились брелоки, виниловые наклейки на машины, игрушки, паззлы и даже матрешки этого бренда.

2. В апреле 2014 года Академический ансамбль песни и пляски Российской Армии им. Александрова исполнил в Крыму песню «Вежливые люди» (переработка стихотворения блогера С. Коновалова).

3. 27 февраля (день начала операции в Крыму) в России официальным указом утвержден праздник – «День сил специальных операций».

4. Память о вежливых людях увековечивают появившиеся в публичном пространстве памятники в дальневосточном Белогорске, крымском Бахчисарае и Симферополе.

5. Образ «вежливых людей» не обошел стороной и сферу образования. Можно говорить о развернувшейся в 2014 году «азбучной войне», в которой «вежливые люди» и другие знаковые имена «крымской весны» были использованы в целях героизации «своих» и диффамации образа противника. Так, в апреле 2014 г. активисты молодежного проекта «Сеть» подарили ученикам иркутской школы «Вежливую Азбуку», особенностью которой является отражение реалий современности, а к буквам приводятся политические ассоциаты: *А – Антимайдан, Б – беркут, В – вежливость, Н – народ, П – это Путин, О – отец-патриарх, Ы – Крым, Ч – честь*. Не отстают по креативности и украинцы: в ответ на российскую «Вежливую азбуку» на Украине вышло сразу несколько альтернативных версий – «Азбука евромайdanовца», «Патриотическая азбука», «Ватная азбука», «Невежливая азбука». По итогам ежегодного конкурса «Слово года» в 2014 году победителем в номинации «фраза года» стало выражение *вежливые люди* (Туркова 2014).

Помимо набивок с изображением Путина и вежливых солдат, в России популярны сегодня принты группы «Я – РУССКИЙ!» или «Я – ПАТРИОТ», в большинстве своем выпукло представляющие гиперонимическую оппозицию «свой–чужие», а также принты, обыгрывающие популярные стереотипы на тему России (см. Сладкевич 2016b):



Стратегии *upplay*, т.е. «игра на повышение», apreciация своей нации, осуществляется несколькими способами:

1. Возрождение лозунгов Российской империи и православной церкви, а также вербализация силы внутреннего сцепления российского народа посредством прецедентных высказываний и их трансформаций: *За веру, царя и отечество!*; *Россия – родина победителей, земля героев!*; *Русь сильна богатырями, а не водкой с дураками!*; *И один в поле воин, если он по-русски скроен!*; *Русские не сдаются!*; *Брат за брата за основу взято!*

2. «Реанимация» славянской символики, оберегов и талисманов, таких как коловрат, триглав, звезда Лады-Богородицы и др.

3. Демонстрация военной мощи России, ее военного превосходства осуществляется посредством внесения в визуальный ряд изображений оружия.

4. Мифологизация истории (*Москва – Третий Рим; Россия – Великая империя; мессианская роль России; особый путь России*). Принты отсылают к политической мифологии имперского периода, а также советской и современной государственной символике – двуглавый орел, Георгий Победоносец, шапка Мономаха, серп и молот, герб СССР и РФ. Так, после событий на Майдане и присоединения Крыма «сакральный» смысл для россиян приобрела георгиевская ленточка, которая появилась не только на автомобилях и сумочках, но и на товарах – творожных батончиках, крабовых палочках, роллах, а также майках, сланцах или гигиенических салфетках (Дружинин 2015).

Таким образом, основанием для патриотизма становится не глубокое чувство любви к родной земле, ощущение сопричастности к ее судьбе, а некий прагматический механизм и мода. При этом С. Андрияшкин, директор по маркетинговым коммуникациям агентства АГТ, предупреждает об опасности бездумного использования патриотической символики в брендинге и рекламе:

В текущей ситуации патриотическая риторика используется в коммуникации достаточно часто. Тем не менее, патриотизм, как и любые сильные эмоции, нужно использовать дозированно, в ограниченных количествах. В противном случае, он сродни яду (Бережная 2015).

Бренд-консультанты из агентства Lineberger A. Муразанов и О. Клепиков составили инструкцию из десяти правил работы брендов в сфере патриотизма, которые можно свести к следующему: продукт/услуга/бренд должен находиться в стадии зрелости; семантика бренда не должна противоречить культурным кодам территории, на которой он коммуницирует; лингвистика бренда должна строиться на высокой лексике с упором на распространённые смысловые и культурные коды (Бережная 2015). В противном случае злоупотребление патриотическими мотивами при производстве стандартного товара, может вызвать «отторжение» продукта целевой аудиторией. Высокая пафосность эксплуатации патриотической символики, например, в сфере моды или гастрономии, нередко вызывает появление респонсивных смеховых текстов – комментариев, демотиваторов или карикатур.

Итак, можно заключить, что использование патриотической темы в маркетинговых целях сегодня, пожалуй, неизбежно, более того, оно востребовано российским обществом. Однако при этом важно, чтобы качество продукта, его уникальные характеристики, высокий уровень сервиса, разумная цена соответствовали ожиданиям потенциального потребителя. Важно, чтобы маркетинговое злоупотребление не привело к обрастанию лексемы «патриотизм» неким спекулятивным контекстом, когда оно будет восприниматься как банальная этикетка низкопробной продукции.

Библиография

- БАРАНОВ, Н. (2003), Патриотизм в системе общероссийских ценностей. В: <<http://nicbar.ru/statia11.htm>> [доступ 8 января 2017].
- БЕРЕЖНАЯ, Н. (2015), 10 правил патриотизма для брендов. Как правильно использовать тему патриотизма в рекламе и брендинге. В: <<http://www.sostav.ru/publication/patriotizm-v-reklame-18126.html>> [доступ 8 января 2017].
- БОНДАРЕНКО, Е./ПЕТРОВА, О. (2009), Патриотическое воспитание сегодня. Анализ, проблемы, перспективы. Москва.
- ВОРКАЧЕВ, С. (2008), Идея патриотизма в русской лингвокультуре. Волгоград.
- ГАРИН, И. (2015), Афоризмы о патриотизме. В: <<http://www.proza.ru/2015/06/01/795>> [доступ 8 мая 2016].
- ДРУЖИНИН, А. (2015), Биколор: Как PR-акция стала нацсимволом. «Георгиевская ленточка» за 10 лет далеко ушла от своих основ. В: <<http://www.sostav.ru/publication/bikolor-kak-pr-aktsiya-stala-natssimvolom-16471.html>> [доступ 8 мая 2016].
- КОРОБАНОВ, В. (2005), Патриотическое воспитание молодежи в условиях политической трансформации российского общества. В: <<http://cheloveknauka.com/patrioticheskoe-vospitanie-molodezhi-v-usloviyah-politicheskoy-transformatsii-rossiyskogo-obschestva>> [доступ 5 мая 2016].
- LAZARI, A./RIADOW, O./ŻAKOWSKA, M. (2013), Europa i Niedźwiedź. Warszawa.
- ЛЬЮИС, К. (1960), Любовь. В: <<http://predanie.ru/lyuis-klayv-seyplz-clive-staples-lewis/book/69504-lyubov/>> [доступ 5 мая 2016].
- МАКАРЕНКОВ, М. (2015), Патриотизм на продажу. В: <<http://politconservatism.ru/articles/patriotizm-na-prodazhu>> [доступ 5 мая 2016].

- Мальшева, Е. (2015), Лингвокультурная идея 'ПАТРИОТИЗМ' сквозь призму русского спортивного дискурса. В: Политическая лингвистика. IV, 40–45.
- Мишина, Н./Мишина, В./Крячко, В. (2013), Концепт «патриотизм» в русской лингвокультуре: смысловые противоречия и приращения. В: Альманах современной науки и образования. VIII, 109–111.
- Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2016–2020 годы. (2015). В: <<http://government.ru/media/files/8qqYUwwzHUxzVkh1jsKAErrx2dE4q0ws.pdf>> [доступ 5 мая 2016].
- Погорелый, А. (2004), Патриотизм как ценность российского общества (Социально-философский анализ). В: <<http://www.dslib.net/soc-filosofia/patriotizm-kak-cennost-rossijskogo-obwstwa.html>> [доступ 5 мая 2016].
- Познер, В. (2005), О патриотизме. В: <<http://pozneronline.ru/2005/08/6566/>> [доступ 5 мая 2016].
- РИТЦЕР, Д. (2011), Макдональдизация общества 5 / пер. с англ. А. Лазарева. Москва.
- Сладкевич, Ж. (2016а), ВСЁ ПУТЁМ: текстильная путиниана как контекстуально обусловленный продукт. W: *Przegląd Rusycystyczny*. IV (156), 84–101.
- Сладкевич, Ж. (2016b), Я – РУССКИЙ!, или одежда с принтом как способ выражения национальной и культурной идентичности. W: *Sładkiewicz, Ż./Wądołowska-Lesner, K. (red.), W poszukiwaniu tożsamości językowej*. I, Gdańsk, 121–139.
- Сладкевич, Ж. (2017), ВЕЖЛИВЫЕ ЛЮДИ: к вопросу о концепте и контексте. W: *Sładkiewicz Ż./Klimkiewicz, A. (red.), Perswazja językowa w różnych dyskursach*. I. Gdańsk, 148–167.
- Солженицын, А. (1994), Русский вопрос к концу XX века. В: <http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1994/7/solgen.html> [доступ 5 мая 2016].
- ТАБАКОВА, З. (2016), Патриотизм как базовый концепт русской ментальности. В: В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Новосибирск, 66–75.
- Телия, В. (1997), РОДИНА как часть социального концепта "Patria" в русском языке. В: Языковая категоризация. Материалы круглого стола, посвященного юбилею Е. С. Кубряковой по тематике ее исследования. Москва, 77–79.
- Тер-Минасова, С. (2008), Язык и межкультурная коммуникация. Москва.
- Туркова, К. (2014), Словарный запас. В: <<https://snob.ru/selected/entry/84996>> [доступ 5 мая 2016].
- Фан, И. (2013), Дискурс патриотизма: от многообразия к монополии. В: Дискурс-Пи. I–II, 147–154.

MARTA NOIŃSKA
Uniwersytet Gdański

WARTOŚCI W ORĘDZIACH NOWOROCZNYCH POLSKICH, ROSYJSKICH I NIEMIECKICH PRZYWÓDCÓW W LATACH 2012–2015

Values in the New Year's addresses of Polish, Russian and German leaders in the years 2012–2015

WYRAZY KLUCZOWE: orędzie noworoczne, wartości, ideologia, podobieństwa i różnice międzykulturowe

KEYWORDS: New Year's address, values, ideology, intercultural similarities and differences

ABSTRACT: The aim of the article is to analyze the axiological aspect of the New Year's addresses of Polish, Russian and German leaders in the context of the sociopolitical situation in recent years. New Year's messages are abundant with verbal and non-verbal signs that refer to addressee's values instilled by years of education. The role of homeland, family and work usually underlined. The analyzed speeches evoke patriotic feelings as well as pride in one's country and encourage cooperation for the good of the state. In the studied material, numerous expressions emphasizing the role of unity are to be found. Despite many similarities, the analyzed New Year's addresses show some variation in the axiological layer, especially with regard to tolerance and Europeanism. Also, the selection of historical events mentioned by the leaders differs significantly in the studied speeches.

1. Wprowadzenie

W Polsce, Rosji i Niemczech orędzie noworoczne daje przywódcom możliwość zwrócenia się do szerokiego grona odbiorców – transmitowane jest w najlepszym czasie antenowym, a nagrania oraz teksty przemówień znaleźć można zarówno na oficjalnych stronach prezydenta lub kanclerza, jak i na portalach internetowych. Jak zauważa O. Parszyna, oddziaływanie wystąpień politycznych w wysokim stopniu zależy od trafnej oceny systemu wartości adresata:

Воздействующий потенциал политических выступлений тесно связан с тем, насколько политик может реалистично оценивать ценностную систему адресата и опираться на неё в своей речи (Паршина 2012, 17).

Orędzia noworoczne adresowane są do wszystkich obywateli danego państwa niezależnie od ich orientacji politycznej czy statusu społecznego i nastawione są na poszukiwanie stronników i wywołanie poczucia jedności (por. Patocka-Sigłowy 2011, 93–101). Ze względu na szeroką rzeszę odbiorców politycy starają się uwzględnić w przemówieniach noworocznych poglądy powszechne w danym społeczeństwie. Przeważająca w orędziach funkcja integracyjna realizowana jest między innymi poprzez odwoływanie się do wspólnych wartości i dominującej aktualnie ideologii.

Celem artykułu jest porównanie warstwy aksjologicznej przemówień noworocznych przywódców Polski, Rosji i Niemiec wygłoszonych w latach 2012–2015¹. Taka analiza pozwala na dostrzeżenie podobieństw i różnic międzykulturowych oraz na obserwację wartości aktualnie propagowanych przez przywódców państw.

2. Gatunek orędzia noworocznego w Polsce, Rosji i Niemczech

Przemówienie noworoczne przywódcy państwa uznaje się za rytualny i skonwencjonalizowany gatunek komunikacji politycznej, co przejawia się zarówno w warstwie werbalnej, jak i niewerbalnej (por. Сладкевич 2016b). Obowiązkowymi elementami orędzia wygłaszanego w Polsce, Rosji i Niemczech są: powitanie współobywateli, podsumowanie starego roku, plany na nadchodzący rok oraz życzenia na zakończenie (Ослопова 2009, 19–22; Кондратенко 2007; Neumann 2006, 54). W przestrzeni semiotycznej występują znaki symbole i znaki artefakty jednoznacznie kojarzące się z państwowością i władzą: flagi państwowe oraz rozpoznawalne budowle historyczne (Kreml, gmach parlamentu Rzeszy, Belweder). Mimo licznych wyżej wspomnianych podobieństw analizowany gatunek wypowiedzi politycznej w każdym z omawianych państw ukształtował się nieco inaczej.

W Rosji noworoczne orędzie prezydenta cieszy się ogromną popularnością – oglądanie transmisji w pierwszym programie telewizji państwowej kilka minut przed północą jest tam sylwestrową tradycją. Z kolei w RFN już w latach 70. XX wieku gatunek ten stał się nieodłącznym elementem sylwestrowego programu telewizyjnego (przemówienia transmitowane są zawsze o godz. 19.05 w ZDF i o godz. 20.05 w pierwszym programie i programach lokalnych) oraz unikalną okazją dla kancлера, aby zwrócić się do obywateli w najlepszym czasie antenowym (Neuman 2006, 53). W Polsce orędzia noworoczne widzowie mogą obejrzeć po głównym wydaniu wiadomości w pierwszym programie TVP. Mimo korzystnego czasu antenowego nie odgrywa ono w życiu politycznym aż tak znaczącej roli jak w Rosji czy Niemczech.

¹ W Polsce, Rosji i Niemczech orędzia noworoczne wygłaszane są 31 grudnia. Przy opisie przemówień niekiedy podaje się kolejny rok kalendarzowy. W niniejszym artykule analizie poddane zostały orędzia podsumowujące lata 2012–2015.

Czas trwania przemówień również nie jest jednakowy. Orędzie noworoczne prezydenta Federacji Rosyjskiej sensu stricto trwa około trzech minut, jednak stanowi ono jedynie część osmiominutowej transmisji. Wypowiedź przywódcy poprzedzają fanfary i ujęcia flagi Rosji powiewającej nad podświetlonym Wielkim Pałacem Kremleskim. Na zakończenie przemowy zegar wieżowy z kurantami na Baszcie Spasskiej wybija północ, potem rozbrzmiewa hymn FR w wykonaniu chóru, a na ekranie pokazywane są zabytki jednoznacznie kojarzące się z potęgą Rosji: mury i sobory Kremla, cerkiew Wasyla Błogosławionego, świątynia Chrystusa Zbawiciela. Budynki te nie są jedynie symbolami władzy i potęgi, ale również prawosławia. W ostatnich latach można zauważyć rosnącą rolę Cerkwi w społeczeństwie rosyjskim, taki dobór znaków-artefaktów jest więc nieprzypadkowy (Noińska 2017). Organizacja przestrzeni semiotycznej przemówienia noworoczego potwierdza, iż dla Rosjan bardzo ważne jest przekonanie o sile i potędze ich kraju (por. Тишков 2011).

W Polsce i w Niemczech nie spotykamy się takim nagromadzeniem symboli potęgi państwa jak w przypadku Rosji. Orędzie noworoczne polskiego prezydenta poprzedza jedynie migawka z miejsca nagrania (Belweder, rezydencja w Wiśle), a wystąpienie trwa od czterech do pięciu minut. W tle widnieją ozdoby świąteczne i rozpalony kominek lub przystrojona choinka. Przemówienie szefa rządu Niemiec trwa około ośmiu – dziesięciu minut i poprzedza je jedynie krótka migawka z rezydencją kanclerza. Na biurku, przy którym siedzi Angela Merkel, ułożona jest zawsze niewielka ozdoba świąteczna lub bukiet kwiatów, a w tle widać gmach parlamentu Rzeszy symbolizujący władzę i zjednoczenie Niemiec. W Polsce i Niemczech w tle widoczne są dwie flagi – narodowa oraz Unii Europejskiej. W 2015 roku przemówienie Angeli Merkel transmitowane było z napisami w języku arabskim. Jest to bardzo interesujący zabieg – z jednej strony pokazuje, że kanclerz jest gotowa do dialogu z imigrantami, z drugiej – jasno daje do zrozumienia, że muszą oni dostosować się do panujących w Niemczech zasad i akceptować niemieckie wartości.

Podczas gdy polscy i niemieccy przywódcy przemawiają z gabinetu, Władimir Putin z reguły zwraca się do obywateli, stojąc na mrozie w obrębie zespołu architektonicznego Kremla, co pokazuje, że stara się wyjść do ludzi. Wydaje się, że bliskość prezydenta i narodu odgrywa szczególną rolę w pozytywnym postrzeganiu przywódcy przez obywateli Rosji. W 2013 roku Władimir Putin wyjątkowo wygłosił orędzie z Chabarowska – pojechał do regionu dotkniętego powodzią, aby osobiście spotkać się z ludźmi walczącymi z żywiołem. To kolejny przykład świadczący o tym, jak ważny jest image przywódcy, który jednoczy się ze swoim narodem w trudnych chwilach i osobiście pomaga jego przedstawicielom w rozwiązywaniu trapiących ich problemów.

3. Wspólne wartości w orędziach noworocznych

W orędziu noworocznym dominuje funkcja integracyjna, nie dziwi więc, że idea jedności, solidarności oraz wspólnego działania obecna jest we wszystkich analizowanych przemówieniach. *J e d n o ś ć* stanowi centralną kategorię, której podporządkowuje się organizację całej przestrzeni komunikacyjnej orędzia noworocznego (Сладкевич 2016b, 192).

Władimir Putin podkreśla, że los i przyszłość ojczyzny zależy od wspólnych działań całego narodu:

Её (Родины) развитие, продолжение её тысячелетней судьбы полностью зависит от нашей общей энергии и труда, от нашего единства и ответственности, от нашего стремления сделать как можно больше полезного. Ведь только вместе мы, народ России, сможем уверенно идти вперёд. (2012)

Prezydent FR zaznacza, że Rosja zawsze jednoczyła się w trudnych czasach:

В дни испытаний Россия всегда становилась единой и сплочённой. (2013)

W 2014 roku Putin podziękował swojemu narodowi za jedność i solidarność:

[...] Хотел бы искренне поблагодарить вас за сплочённость и солидарность. (2014)

W 2015 roku prezydent FR zwraca uwagę na wspólną odpowiedzialność za losy państwa i znów odwołuje się do doświadczeń oraz postawy jedności w trudnych czasach poprzednich pokoleń, które powinny służyć jako wzorzec dla współczesnych obywateli:

Нас объединяют одни цели, стремление приносить пользу Родине, ответственность за её судьбу. Наша история, опыт отцов и дедов, их единство в трудные времена и сила духа являются для нас великим примером. (2015)

Bronisław Komorowski również podkreśla rolę wspólnego działania w tworzeniu sukcesu Polski:

Szukajmy wspólnej siły, składając sobie nawzajem życzenia noworoczne, wznosząc wspólny toast za pomyślny, nowy 2013 rok. Razem potrafiliśmy osiągnąć wiele w roku minionym. Idąc razem, tak jak 11 listopada w dniu Święta Niepodległości, udźwigniemy także wyzwania roku przyszłego. (2012)

Wspólnota postrzegana jest jako spoiwo społeczeństwa:

[...] Czujemy siłę i znaczenie wspólnoty. Siłę, która łączy nasze rodziny, przyjaciół sąsiadów, nasze lokalne społeczności i cały naród. (2013)

Co ciekawe, w przemówieniach noworocznych polskich prezydentów idea współdziałania bywa przeciwstawiana konfliktom wewnętrznym i kłótniom międzypartyjnym, np.

Konieczna jest praca i zdolność do współdziałania, a nie konflikty i partyjna agresja. (2014)

Andrzej Duda podkreśla, że różnice w poglądach nie zmieniają faktu, iż Polacy mają te same cele:

Mamy wspólne cele i dążenia, choć różne poglądy. (2015)

Angela Merkel widzi w umiejętności współdziałania jeden z sekretów sukcesu gospodarczego Niemiec:

Lassen Sie uns gemeinsam auch das neue Jahr zu einem Jahr machen, in dem wir einmal mehr unsere größten Stärken unter Beweis stellen: unseren Zusammenhalt, unsere Fähigkeit zu immer neuen Ideen, die uns wirtschaftliche Kraft gibt. (2012)

To właśnie zaufanie do siebie nawzajem i współdziałanie są kluczem do niemieckich osiągnięć:

Das zeigt einmal mehr, wie viel wir erreichen können, wenn wir einander vertrauen und zusammenhalten. (2013) / Wir spüren, welchen Wert der Zusammenhalt in unserem Land hat. Er ist Grundlage unseres Erfolges. (2014)

Od tego, czy obywatele będą „trzymać się razem”, zależy sukces kraju w kolejnym roku:

[...] Auch im nächsten Jahr kommt es ganz besonders auf eines an: auf unseren Zusammenhalt. [...] Es kommt darauf an, dass wir uns nicht spalten lassen. (2015)

Jak widać, leksemy wyrażające ideę jedności występują niejednokrotnie w badanym materiale. W rosyjskich i niemieckich przemówieniach jedność często zostaje przedstawiona jako warunek i jednocześnie sekret siły oraz sukcesu państwa.

Mówcy nieustannie odwołują się do wartości wpajanych obywatelom przez lata edukacji, takich jak: ojczyzna, rodzina, przyjaźń, wzajemna pomoc, praca czy bezpieczeństwo. Wszyscy przywódcy podkreślają, że od wspólnej ciężkiej pracy zależy sukces państwa. Co ciekawe, bardzo często poruszany jest także temat sportu. Angela Merkel skupia się zwłaszcza na piłce nożnej zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Bronisław Komorowski na zakończenie 2012 roku wspominał o Mistrzostwach Europy w Piłce Nożnej organizowanych przez Polskę w szerszym kontekście przemian, które zaszły w ostatnich latach w kraju – uznał ich organizację za okazję

do pochwalenia się pozytywnymi zmianami w infrastrukturze. Andrzej Duda na zakończenie orędzia podsumowującego rok 2015 życzył powodzenia polskim sportowcom na igrzyskach w Rio de Janeiro oraz Mistrzostwach Europy w Piłce Nożnej. Władimir Putin, który przywiązuje dużą wagę do osiągnięć sportowych Rosji, w przemówieniu wygłoszonym na zakończenie 2013 roku mówił o przygotowaniach do igrzysk w Soczi, zaś w 2014 określił je jako najwspanialsze igrzyska zimowe w historii i podkreślił zwycięstwo Rosjan.

Obecność tematyki sportowej w analizowanych orędziach jest wyrazem ogromnej wagi, jaką we współczesnych społeczeństwach przywiązuje się do osiągnięć sportowych, które pokazują siłę i pozycję danego państwa na arenie międzynarodowej. Kibicowanie swojemu krajowi na różnego rodzaju zawodach niezależne jest od orientacji politycznej, dlatego sport jako wartość współgra z wydzwiękiem przemówień noworocznych, w których dominuje funkcja integracyjna.

4. Różnice w warstwie aksjologicznej orędzia noworocznego

Ze względu na odrębną historię i mentalność każdej z nacji w warstwie aksjologicznej przemówień można dostrzec pewne różnice. Jedną z cech charakterystycznych dla polskich i niemieckich orędzi stanowi podkreślanie roli wolności. Władimir Putin mówi o budowaniu wolnego społeczeństwa (*свободное общество*) jedynie w przemówieniu z 2012 roku. Co więcej, w badanym materiale ani razu nie występuje rosyjski leksem *свобода*. W przeciwieństwie do rosyjskiego przywódcy Angela Merkel wymienia wolność (*Freiheit*) jako jedną z czołowych wartości niemieckiego społeczeństwa obok pokoju (*Frieden*) i bezpieczeństwa (*Sicherheit*):

[...] welch großes Glück es ist, dass wir seit bald 25 Jahren in einem in Frieden und Freiheit geeinten Land leben können. (2014) / Unsere Soldatinnen und Soldaten stehen mit Leib und Leben für unsere Werte, unsere Sicherheit und unsere Freiheit ein. (2015)

Należy podkreślić, że leksem *wolność* występuje we wszystkich analizowanych polskich przemówieniach. W latach 2013 i 2014 w związku z obchodami 25. rocznicy przemian 1989 roku był on najważniejszym słowem-kluczem. Idee wolności i solidarności w polskich orędziach często występują obok siebie:

Warto dostrzec – i to dostrzec wspólnie – jak wiele się zmieniło wraz ze zwycięstwem obozu wolności i solidarności w wyborach 4 czerwca 1989 roku. (2013) / Nasza solidarność potrzebna jest także innym walczącym o wolność. (2014)

Swoistym elementem w polskich orędziach noworocznych jest krytyka polskiego pesymizmu – Bronisław Komorowski niejednokrotnie podkreślał rolę optymizmu, krytycznie odnosząc się do negatywnego postrzegania rzeczywistości przez Polaków.

Jedynie w Niemczech spotykamy się z wizją ludzkiego społeczeństwa sukcesu – wyrażenie *menschlich und erfolgreich* pojawia się regularnie w orędziach noworocznych Angeli Merkel. Inną cechą charakterystyczną przemówień kanclerz jest przywoływanie sukcesów naukowców, podkreślanie dużego zaangażowania Niemców w organizacjach charytatywnych oraz kategoryczne odrzucenie przejawów rasizmu. Często wymienia również odwagę (*Mut*) jako cechę pozwalającą Niemcom na ciągły rozwój i liczne sukcesy na polu gospodarczym.

W badanym materiale rosyjski prezydent zawsze odwołuje się do tradycyjnych wartości chrześcijańskich – wymienia szczodrość, miłosierdzie, szacunek dla osób starszych i odpowiedzialność za losy państwa. Ciekawym zabiegiem wydaje się również przedstawianie ojczyzny jako ukochanej osoby, o którą należy się troszczyć.

Interesującym zagadnieniem jest stosunek przywódców państw do Europy. Angela Merkel zawsze prezentuje proeuropejską postawę i podkreśla ogromną rolę wspólnie działającej Europy. Choć Bronisław Komorowski z reguły wspominał o UE, Andrzej Duda w 2015 roku w ogóle nie mówił o Europie. Przemówienie prezydenta obfitowało za to w słowa: *ojczyzna, Polska, rodacy, naród*. Prezydent RP w odróżnieniu od Angeli Merkel jasno pokazał, że jego priorytetem jest Polska, a nie Europa (por. Noińska 2017).

Interesującym zabiegiem obrazującym stosunek do europejskości jest umieszczanie w kadrze flagi UE. W wystąpieniach Angeli Merkel flaga UE pojawia się od 2010 roku i z każdym przemówieniem staje się coraz bardziej widoczna, co po raz kolejny wskazuje na proeuropejską postawę kanclerz. W pomieszczeniu, w którym filmowane jest przemówienie polskiego prezydenta, widoczne są również dwie flagi – Polski i UE. W orędziach Bronisława Komorowskiego były takiej samej wielkości i stanowiły element wystroju, zaś w przemówieniu Andrzeja Dudy flaga UE, która znalazła się pomiędzy dwoma flagami Polski, całkowicie zniknęła przy zbliżeniu na twarz prezydenta. Co więcej, Andrzej Duda wystąpił z flagą Polski w klapie marynarki (por. Noińska 2017).

W przypadku polskich prezydentów zaobserwować można ponadto pewne różnice w nastawieniu do pojęcia ZACHÓD. U Komorowskiego miał on konotację pozytywną – prezydent użył go w kontekście wizyt przedstawicieli państw zachodnich i ich pochwał dotyczących zmian, które zaszły w Polsce po 1989 roku. Andrzej Duda w orędziu z 2015 roku mówił już tylko o ułatwieniu powrotu rodaków z Zachodu.

5. Wydarzenia aktualne i historyczne

Ż. Śładkiewicz zauważa, że w gatunku orędzia noworoczne wartości narodowe służą jako podstawa do oceny przeszłości oraz dla budowania wizji przyszłości:

Конститутивными элементами текста новогоднего поздравления являются национальные ценности, на которых в президентском обращении выстраивается как

оценка прошлого – событий уходящего года и более отдаленных исторических этапов, так и видение будущего – обозначение перспектив и общественных задач в наступающем году (Сладкевич 2016b, 193).

Dobór wydarzeń, przywoływanych przez przywódców w orędziach noworocznych, różni się znacząco w każdym z analizowanych krajów, co często wiąże się zarówno z historią danego państwa, jak i rozbieżnościami w propagowanych w poszczególnych krajach wartościach.

Jedynym wydarzeniem wspomnianym we wszystkich krajach była aneksja Krymu (w przemówieniach kończących rok 2014). Angela Merkel podkreślała potrzebę jedności Europejczyków w kontekście konfliktu rosyjsko-ukraińskiego. Co ciekawe, leksem *Europa* w tym orędziu występował o wiele częściej aniżeli słowo *Deutschland*. Bronisław Komorowski podkreślił, że

Niepodległa, bezpieczna Ukraina to także bezpieczniejsza Polska. (2014)

Rosyjski prezydent z kolei użył metafory państwa jako domu rodzinnego – mówił o braterskim wsparciu dla mieszkańców Krymu i Sewastopola jako przejawie miłości do ojczyzny i zaznaczył, że postanowili oni powrócić do domu rodzinnego, czyli przyłączyć się do Rosji:

Любовь к Родине – одно из самых мощных, возвышающих чувств. Она в полной мере проявилась в братской поддержке жителей Крыма и Севастополя, когда они твёрдо решили вернуться в свой родной дом.

Angela Merkel z reguły odnosi się do wydarzeń w Europie i na świecie (Ebola, ISIS, wybory do Parlamentu Europejskiego, uchodźcy, aneksja Krymu, I i II wojna światowa), jak i w Niemczech (zwłaszcza zjednoczenie Niemiec, ale też wynalazki). Wydaje się, że podkreślana zostaje w ten sposób rola Niemiec na arenie międzynarodowej i potrzeba ingerencji oraz przewodnictwa RFN w sprawach ogólnoeuropejskich, a także ogólnoswiatowych.

W orędziach polskich i rosyjskich dominującą rolę odgrywają wydarzenia bezpośrednio związane z krajem. W przemówieniach Komorowskiego są to pierwsze wolne wybory w 1989 roku, Solidarność i epoka przemian, zaś w orędziu Dudy – chrzest Polski (1050 rocznica). Prezydent Rosji najczęściej omawia sprawy bezpośrednio związane z aktualną sytuacją w kraju. Wspominał na przykład o powodzi na Dalekim Wschodzie, aktach terrorystycznych w Wołgogradzie i aneksji Krymu. W przemówieniach z 2014 i 2015 roku pojawia się również slogan *walka z terroryzmem*. Władimir Putin nie zawsze odnosi się do wydarzeń historycznych. W analizowanych przemówieniach wspominał jedynie o 70-leciu wielkiej wojny ojczyźnianej.

6. Podsumowanie

Analiza warstwy aksjologicznej przemówień noworocznych pokazuje podobieństwa oraz ciekawe różnice międzykulturowe. W Polsce w szczególny sposób podkreśla się rolę wolności i solidarności, w Niemczech – sukcesu na polu gospodarczym i naukowym, tolerancji oraz działań charytatywnych, a w Rosji – znaczenie współodpowiedzialności za losy państwa oraz dbałości o bliskich. Bardzo charakterystyczne dla orędzi niemieckich jest odwoływanie się do wydarzeń na całym świecie, podczas gdy w Polsce i Rosji dostrzec można skupienie na sprawach narodowych. W rosyjskich orędziach noworocznych występuje o wiele bogatszy repertuar środków niewerbalnych, powodujących, że Rosja jawi się odbiorcom jako wzniosła i potężna. Polskie i niemieckie przemówienia są pod tym względem o wiele uboższe. Mimo wyżej wymienionych różnic na pierwszym planie we wszystkich badanych przemówieniach znajdują się wartości uniwersalne dla europejskiego kręgu kulturowego stanowiące bazę aksjologiczną gatunku orędzia noworocznego w omawianych krajach, takie jak: ojczyzna, rodzina, przyjaźń, wzajemna pomoc, praca, bezpieczeństwo, współdziałanie dla dobra państwa oraz sport.

Bibliografia

- JASIŃSKA-KANIA, A. (2012), *Wartości i zmiany: przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*. Warszawa.
- NEUMANN, H. G. (2006), *Konfidenz- und Faszinationskommunikation. Vertrauen generierende und Faszination stimulierende Situativstrategien der Bundeskanzler Helmut Kohl und Gerhard Schröder am Beispiel der Neujahrsansprachen, ZDF-Sommerinterviews und Bulletins 1994 bis 2002*. Berlin.
- NOIŃSKA, M. (2017), Rola elementów niewerbalnych w gatunku orędzia noworocznego na materiale wybranych przemówień rosyjskich, niemieckich i polskich przywódców. W: *Mowa – człowiek – świat: perswazja językowa w różnych dyskursach*. Gdańsk [w druku].
- RODZIEWICZ, B. (2014), *Wartości: Polacy, Rosjanie, Niemcy*. Szczecin.
- ПАТОЦКА-СИГЛОВЫ, У. (2011), *Orędzie prezydenckie jako gatunek wypowiedzi politycznej*. W: Filipczak-Białkowska, A. (red.), *Dyskursy komunikacji medialnej*. Łódź, 93–100.
- КОНДРАТЕНКО, Н. В. (2007), *Новогоднее обращение как ритуальный жанр политического дискурса: макроструктурные компоненты и средства их выражения*. В: <www.dialog-21.ru/digests/dialog2007/materials/html/45.htm> (dostęp 15 stycznia 2017).
- ОСЛОПОВА, В. Ю. (2009), *Новогоднее обращение главы государства к народу как жанр политического дискурса*. В: *Вестник Томского государственного университета*. 329, 19–22.
- ПАРШИНА, О. Н. (2012), *Российская политическая речь. Теория и практика*. Москва.
- СЛАДКЕВИЧ, Ж. Р. (2016a), *Организация семиотического пространства новогоднего поздравления президента (на материале новогодних обращений президентов России, Беларуси и Польши за 2000–2015 гг.)*. В: *Политическая наука*. 3, 168–194.
- СЛАДКЕВИЧ, Ж. Р. (2016b), *Сфера своих и чужих в жанре новогоднего поздравления президентов России, Беларуси и Польши*. В: *Acta Slavica Estonica VIII. Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика*. VII, 187–199.
- ТИШКОВ, В. А. (2011), *Российская нация: Становление и этнокультурное многообразие*. Москва.
- ШЕЙГАЛ, Е. И. (2002), *Инаугурационное обращение как жанр политического дискурса*. В: *Жанры речи*. 3, 205–214.

KARINA ZAJĄC-HADUCH
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

**ДУРА ЗЕЛЕНАЯ СЗЫ ДОРОГУШКА СДОБНАЯ?
— O WARTOŚCIOWANIU KOBIETY
W ROSYJSKIEJ PROZIE WIEJSKIEJ**

***Дура зеленая or дорогушка сдобная? – about the valuation
of women in the Russian rural prose***

WYRAZY KLUCZOWE: wartościowanie, rosyjska proza wiejska, pozytywny wizerunek kobiety, stereotyp negatywny, obraz ideału kobiety

KEYWORDS: valuation, Russian rural prose, positive image of a woman, negative stereotype, picture of perfect woman

ABSTRACT: The analysis of the linguistic means of available texts of Russian writers of the rural mainstream by which carried out the valuation of women is in the mainstream of research on the language of the authors. Positive image of a woman is shaped primarily by afektonimy. The offensive words create the strongly negative stereotypes. They brand feminine's stupidity, talkativeness and gossip, malice and cunning. Considering the language not only as a tool for evaluation, but also as a source of information of the values established in the language, we can be reconstructed on the basis of the extracted data the image of perfect (ideal) women. By way of opposition to the characteristics ridiculed, it would be preferable, therefore, intellectual and physical fitness of women, their resourcefulness of life, honesty, friendly attitude towards other people.

Przedmiotem niniejszych rozważań są środki językowe, za pomocą których poddawane są wartościowaniu cechy charakteru oraz postawy społeczne i moralne współtworzące obraz kobiety w twórczości dwudziestowiecznych rosyjskich prozaików nurtu wiejskiego: F. Abramowa i W. Bielowa, związanych z wsią północnorozyjską, oraz W. Rasputina i W. Szukszyna, ukazujących rzeczywistość Syberii.

Przeprowadzona analiza mieści się w nurcie badań nad językiem wartości autorów. Kierunek tych badań na gruncie polskim wyznaczyła J. Puzynina. Wychodząc z założenia, że wartości zawsze dotyczą najogólniej pojętych cech jakichś przedmiotów oraz stanów i zachowań ludzi (por. Арутюнова 1999, 130–272), Puzynina przyjęła rozwiniętą typologię wartości, na najwyższym piętrze hierarchii wartości umieszczając wartości transcendentne i poznawcze, a na najniższym — witalne i odczuciowe. W kwestii definicji wartości i leksemów wartościujących badaczka odwołała się do teorii znaczenia w ujęciu J. D. Apresjana (Apresjan 1980, 94–96),

wyodrębniając cechy definicyjne jako „konieczne i wystarczające” i konotacyjne, towarzyszące, użyciowe. W opinii badaczki wartościowanie może wchodzić do ściślejszej definicji, częściej jednak jest obecne jako towarzysząca znaczeniu „konotacja” (Puzynina 1992, 59–72).

Ściślejszy związek języka z wartościami jest podstawą semantyki aksjologicznej w wydaniu T. Krzeszowskiego, który przyznaje parametrowi aksjologicznemu pozycję nadrzędną (Krzeszowski 1997, 34). W odróżnieniu od Puzyniny za podstawowe uznaje wartości somatyczne, sensomotoryczne, co wynika z założenia, iż u podłoża pojęć zarówno konkretnych, jak i abstrakcyjnych leżą doświadczenia cielesne (Krzeszowski 1994).

Na wewnętrzny i całościowy związek języka z wartościami wskazuje J. Bartmiński. Według niego wartości i oceny stanowią bazę dla całego procesu kategoryzacji językowej. Badacz skupia uwagę nie tylko na języku jako narzędziu wartościowania, lecz także przede wszystkim jako źródle informacji o systemie przyjętych ocen i kulturowych wzorów, o ideałach wyznawanych przez wspólnotę językowo-kulturową (Bartmiński 2003, 64–65).

Badając język (na poziomie leksykalnym, fleksyjnym, słowotwórczym, składniowym), dotrzeć można zatem do wiedzy na temat hierarchii wartości i sposobów wartościowania, charakterystycznych dla danej społeczności (Kuryłowicz 2013, 144).

Wśród środków językowych służących wartościowaniu kobiety w analizowanych utworach wyróżnić można afektonimy oraz ekspresywizmy.

1. Afektonimy

Wyjątkowy stosunek do kobiety, przepełniony czułością i tkliwością, wyrażają słowa lub zwroty stosowane w sytuacjach szczególnej zażyłości (najczęściej, choć nie wyłącznie) w stosunkach między małżonkami, narzeczonymi, kochankami oraz w relacji rodzice – dzieci (Perlin, Milewska 2000, 165). Mowa oczywiście o *a f e k t o n i m a c h*, określanych też mianem „imiona intymne” (Wolnicz-Pawłowska 1998, 102).

Ze względu na charakter uczuć, które wyrażają, afektonimy kierowane pod adresem kobiet w analizowanym materiale można podzielić na kilka grup.

1.1. Afektonimy konotujące miłość i czułość: *голубушка* ‘gołąbko, kochana, kochanie’ (БРПС I, 220), *дорогушка* ‘kochanie’ (БРПС I, 283), *зоренька ясная* ‘jasny poranku’ (БТСРЯ, 370), *лапушка* ‘koteńku, kochanie’ (БРПС I, 531), *любуйка* ‘kochaneczeko, ukochana’ (БРПС I, 556), *оладушек ты мой сибирский* ‘placuszku/racuszku ty mój syberyjski’, *милая, светлая моя* ‘miła, ukochana moja’ (БРПС I, 591), np.

Увезу, голубушку, домой, унесу на руках. Нечего ей там маяться. Дома родит не хуже (В, Р, 24); Ты за это не беспокойся! Да, дорогушка моя! [...] – У Егора это вырвалось так искренне, так душевно, что Михайлыч даже перестал изображать смех (Sz, KK, 457); В сердце толкнуло – она! И пошел к ней. – Ё-моё, – говорил он себе негромко, изумленный, – да она просто красавица! Просто зоренька ясная (Sz, KK, 434); И говорил дорогой: – Ах ты, лапушка ты моя! Любушка-голубушка... Оладушек мой сибирский! Я хоть отъежусь около тебя. Хоть волосы отрастут. Дорогушка ты моя сдобная! (Sz, KK, 434); Ты Катя, где есть-то? Милая, светлая моя, мне-то, мне-то чего... Ну... что теперече... вон. Рябины тебе принёс (В, Р, 127).

1.2. Afektonimy, za pomocą których przejawia się troska o kobietę, traktowanie jej jak cennego, a zarazem delikatnego skarbu, o który trzeba zadbać: *дорогое, слабое существо* ‘droga, słaba istota’, *драгоценный подарок судьбы* ‘drogocenny prezent od losu’, *счастье* ‘szczęście’, *сокровище* ‘skarb’, np.

Все, что умел Спирька, все, что безотказно всегда действовало на других женщин, все хотел бы обрушить сейчас на это *дорогое, слабое существо* (Sz, R, 194); Серега молил бога, чтобы ему как-нибудь не выронить из рук *этот драгоценный подарок судьбы*. Порой он даже страшился: по праву ли свлилось, на его голову *такое счастье*, достоин ли он его (Sz, R, 310); Он всегда любовался Марией и втайне завидовал тому, кому достанется *это сокровище* (А, U, 435).

1.3. Afektonimy wyrażające współczucie: *бедная* ‘biedna, nieszczęśliwa’ (БРПС I, 54), *сердешная* ‘biedactwo, biedaczka’ (БРПС II, 437), np.

[...] Все за рублями, *бедная*, гонилась, а ведь и как, [...] семеро ребят и барина съедят, их поить-кормить надо (В, Р, 110); Не много и помучилась, *сердешная* (В, Р, 112).

2. Ekspresywizmy

Z uwagi na to, że większość ekspresywizmów zawiera wartości oceniające wyrastające z realiów kulturowych, w których wzrastał „twórca” i użytkownik tych konstrukcji językowych, J. Kobylińska postuluje powiązanie tego typu wyrazów z aspektem aksjologicznym (Kobylińska 1997, 135). Z podobnego założenia wychodzi J. Kaś, który ekspresywizmy gwarowe, „szczegółowo a nawet drobiazgowo punktujące cechy negatywne”, uznaje za „swego rodzaju niepisany kodeks moralny i społeczny, obowiązujący w zamkniętej [...] społeczności wiejskiej (Kaś 1994, 121).

Funkcjonujący w zebranych materiale system nazw obraźliwych, dotyczących żeńskiej części społeczności, zaskakuje bogactwem i różnorodnością.

2.1. Na pierwszy plan wysuwają się wyrazy pejoratywne, przypisujące kobiecie cechy w powszechnej świadomości użytkowników języka ujemnie wartościowane.

2.1.1. Назвы przypisujące kobiecie głupotę

Дура – obelżywa potoczna nazwa kobiety nierozgarniętej, głupiej, tępej, postępującej w niewłaściwy sposób (БСРПР, 158). Negatywne konotacje leksemu *дура* potęgują towarzyszące mu epitety: *круглая, зелёная, стоеросовая, слепая, пучеглазая, толстопятая, шпаклеванная, пьяная, старая*, пр.

Она не сомневалась – придет Алька. Ведь не *дура* же она *круглая* (А, Р, 88), Совсем *дура* – решил Кондрашин – *зеленая* (Sz, R, 309), – Староверки! – презрительно фыркнула Маня-большая. – У нас та, *дура стоеросовая*, тоже в эту компанию записалась (А, L, 104), *Дура слепая!* В углу-то у ей Ленин (А, Р, 39), *Дура! Дура ты пучеглазая!*... Что ты сидишь квакаешь?! Что?! (Sz, R, 385), Надежка и не думала с ней из-за Мишки ругаться, взяла да пошла от Путанки, а Дашка в нее щепкой кинула и кричит во всю деревню и руками машет. Вот *дура толстопятая!* (В, Р, 76), *Дуры шпаклеванные*. Видал я такую интеллигенцию» (В, Р, 14), ...та *дура пьяная* кинулась обнимать да целовать ее (А, Р, 54), Приехала, погостила... *Дура старая*, так мне и надо – поперлась (Sz, R, 392).

Полуграмотная – ‘półanalfabetka’, przymiotnik zawierający negatywną ocenę predyspozycji umysłowych kobiety, пр.

Он не скрывал, что не равна ему *полуграмотная* Марья спорить, неглубоко берет баба своим рассудком (Sz, R, 301).

W przytoczonym przykładzie skromne zdolności intelektualne przedstawianej kobiety podkreśla metafora *неглубоко берет баба своим рассудком* (por. *niegłębokie, płytkie myśli*).

2.1.2. Назвы przypisujące kobiecie nieprzyzwoitość, rozwiązłość

Бесстыдница – osoba płci żeńskiej naruszająca zasady przyzwoitości (СРЯ I, 86), пр.

– Я вся шелковая, – хвастливо объявила Алька и, придерживая руками подол платья, игриво повернулась на высоких каблуках. – Алька, Алька, *бесстыдница!* – крикнула из-за занавески Анисья. – Разве так баско? (А, Р, 39).

Срамница – synonim nazwy analizowanej powyżej, utworzony od słowa *срам*, pochodzącego bezpośrednio od cerkiewnosłowiańskiego *страм*, tożsamego ze słowem *сором* w języku ukraińskim i bułgarskim oznaczającym *wstyd* (ЭСРЯ III, 724), пр.

– Ты ошалела тут, *срамница!* – вспылила Пелагея. – Давай уж и это долой! – Она кивнула на Алькин лифчик и трусики из пестрого ситчика. [...] – Жарко не жарко, да не забывайся: ты девушка (А, Р, 60).

Шлюха – obelżywe wyzwisko, o nieustalonej etymologii, pod adresem rozpustnej kobiety (БСРРР, 736), np.

Он посмотрел на жену. – Што молчите? Что побледнела?! – Крик – злой, резкий – как бичом стегнул женщину. – *Шлюха!*.. Успела?! – Муж шагнул к ней (Sz, R, 195).

Wyzwiska piętnujące niestosowne, nieprzyzwoite zachowania kobiet w sferze seksualnej mają swoje źródło w zakorzenionym głęboko w powszechnej świadomości przekonaniu o kobiecej bierności seksualnej. Kobieta o ponadprzeciętnej energii seksualnej budzi lęk, a zarazem pogardę i dezaprobatę, co stanowić ma zabezpieczenie przed upowszechnianiem się negatywnie ocenianych zachowań (por. Kąś 1994, 121).

2.1.3. Nazwy przypisujące kobiecie nieporadność, roztargnienie

Размазня – określenie człowieka ospałego, niezdecydowanego (СРЯ III, 613), np.

Она бабочка-то ничё, с характером. Правда, но такая-то лучше, чем *размазня* какая-нибудь. Хозяйка (Sz, R, 235).

Растена – nazwa stanowiąca najprawdopodobniej wariant wyrazu *растяна*, którym w języku potocznym określa się osobę roztargnioną (fajtlapa, ciamajda, oferma) (БСРРР, 531), np.

Лидка *растена*, Лидка дура, у Лидки с детства куриные мозги – все так. И, однако ж не от кого-нибудь, а от Лидки узнала она про другую жизнь (А, L, 130).

2.1.4. Nazwy przypisujące kobiecie przebiegłość, cwaniactwo, wyrachowanie

Выжига – synonim wyrazu *шельма* (БСРРР, 96), np.

– Пришла та, *выжига*.

– Ну зачем ты так, Зинаида? – заговорил я, как только за мальчиком захлопнулась дверь. – Разве можно так о матери при ребенке? (А, N, 306).

Шельма – wyraz wywodzony od niemieckiego słowa *Schelm* w znaczeniu ‘плут’ – ‘szachraj’, ‘kanciarz’, ‘spryciarz’, ‘cwaniak’ (por. z polskim *szelma*, ukraińskim i bułgarskim *шельма*, czeskim *šelma*) (ЭСРЯ IV, 426), np.

Зина облегченно вздохнула: – Аркаша это. А я-то подумала, он у той *шельмы* (А, N, 313).

2.1.5. Nazwy przypisujące kobiecie nikczemność, podłość, złośliwość, bezczelność

Курва – synonim wyrazu *шлюха* w znaczeniu ‘kobieta rozwiązła’ (БСРП, 285). Etymologia tego słowa wskazuje na fakt, iż początkowo było ono używane w znaczeniu *курица*, później dopiero nabrało obelżywego charakteru i zaczęło być stosowane wymienne z określeniem *потаскуха* (‘dziwka’, ‘ladacznica’) (ЭСРЯ I, 423), np.

Всю жизнь жила, и всю жизнь злилась. *Курва*... На кой черт тогда и родиться такой? (Sz¹, М, 67).

Należy zwrócić uwagę, że przeanalizowane przykłady nie uwypuklają aspektu rozwiązłości, dominującego w definicjach słownikowych. Na plan pierwszy wysuwa się złośliwość i nikczemność przedstawicielek płci pięknej, określanych tym mianem, dlatego wyraz *курва* nie znalazł się w grupie ekspresywizmów odnoszących się do kobiet lekkich obyczajów.

Стерва – nazwa związana bezpośrednio ze słowem *стерво* (‘padlina, ścierwo’), wywodzona od staroruskiego *стърва* – ‘trup’ (ЭСРЯ III, 756), ‘о женщине с неуживчивым, склочным, скандальным или подлым характером’ (БСРП, 586), np.

Не знаешь, сколько она, *стерва* старая, народу перепортила? Тому килу посадила, того к бабе присушила. У того корову испортила (А, М, 256).

Халда – według definicji słownikowych wulgarnie określenie kobiety chamskiej, bezczelnej (СРЯ IV, 590; БСРП, 662). Według Fasmera nazwa związana ze słowem *нахал* (‘arrogant’, ‘impertinent’) (ЭСРЯ IV, 217), np.

Вот это отчебучила дочь! [...] – Ну, *халда!* – сокрушилась старуха. – Ну, че я могла с халдой поделать? Ниче же я не могла. (Sz, КК, 439).

2.2. Kolejną grupę stanowią *d e p r e c j o n u j ą c e n a z w y o d z w i e r ż e c e*, oparte głównie na metaforyzacji, która wydobywa cechy, odbierane przez ogół jako niekorzystne lub niepożądane (por. Kempf 1985, 125–126). Dotyczy to zarówno hiperonimów, jak i nazw gatunkowych.

Hiperonimy *зверь*, *сука* konotują okrucieństwo, bezlitosność, bezdusność, nieczułość, brak wrażliwości i wyrzutów sumienia, co dodatkowo intensyfikują przymiotniki (*бездушный*, *бессовестный*), np.

Она кляла и ругала дочь самыми последними словами: «*Сука! Зверь бездушный!* Мало тебе смерти отца, дак и мать хочешь в могилу свести» (А, Р, 68).

Nazwy gatunkowe natomiast uwypuklają szczegółowe przywary i niedoskonałości właściwe kobiecej naturze. W przypadku leksemu *кошка* jest to kapryśność, swawolność (nierzadko rozwiązłość), skłonność do udawania, np.

Не кошка ли ты? Не кошка ли ты накоштливая, блудливая? (R, P, 408).

Курица to epitet stosowany w odniesieniu do kobiet niezbyt błyskotliwych, o niskim poziomie intelektualnym, np.

Глупость человеческую не мог больше вынести. Я ей одно, она мне: «Давайте пока не посылать – давайте подумаем». Она подумает! *Курица* (Sz, R, 387).

Сорока – eksponuje zarazem kobiece zainteresowanie plotkami, bezsensowną, często, niczemu niesłużącą gadaniną, np.

Ты же сорока, тебе лишь бы пострекотать (R, P, 293).

Przebiegłość i chytryść piętnuje nazwa *змея*, np.

Теща – *змея* и дура, она не три года, а готова пять выхлопотать для зятя, и все равно это можно понять (Sz¹, M, 75).

W stosunku do kobiet młodych, których podstawowym atutem jest uroda, świeżość, witalność, niekoniecznie idąca w parze z przymiotami intelektualnym i duchowymi, stosowane są określenia *кобыла*, *телка* (R, D, 632–633; Sz, R, 101).

2.3. Wyodrębnić też można wyrazy odwołujące się do zjawisk wrogich człowiekowi. Do tej kategorii zaliczyć można konotujące nieuczciwość, nieczystość nazwy złych duchów i sił nieczystych oraz obraźliwe leksemu motywowane nazwami chorób.

2.3.1. Nazwy złych duchów i sił nieczystych

Бес – obelżywa nazwa przebiegłej, podstępnej, niesfornej kobiety (БТСРЯ, 72), np.

Бес, не девка. В ухо плюнуть да заморозить (B, P, 18).

Окаянная (сила) – negatywnie wartościowana nazwa zgodnie z ludowymi wyobrażeniami oznaczająca 'siłę nieczystą', synonim leksemów *бес*, *черт* (БТСРЯ, 707). Według БСРП обelżywa nazwa człowieka wzbudzającego pogardę (БСРП, 393), np.

До чего дошлые, окаянные! – думал про баб (Sz, R, 136).

Черт – podstandardowa nazwa zawierająca negatywną charakterystykę osób, do których jest adresowana (БТСРЯ, 175). W przytoczonym przykładzie piętnuje kobiecą skłonność do plotkowania:

[...] одно бабье. [...] Я же знаю их. [...] Сразу вся деревня узнает, начнут потом языки чесать, *черти* (Sz, R, 201).

2.3.2. Nazwy chorób

Зараза – obelżywe określenie kobiety niegodziwej, przebiegłej, np.

Только на улице сообразил Ефим, что ему теперь делать. «Пойду Маньке шлык скатаю. *Зараза*» (Sz, R, 138).

Холера – obraźliwa nazwa kobiety wywołującej gniew, rozdrażnienie jakimiś swoimi cechami, działaniami, motywowana nazwą ostrej infekcyjnej choroby, której towarzyszą wymioty, biegunka, drgawki, konwulsje i spadek temperatury ciała (БТСРЯ, 1449), np.

И за что меня господь бог покарал такой *холерой*? (R, D, 631).

Язва – wyraz sekundarnie obraźliwy, prymarnie nazywa ‘trudno gojącą się, zaognioną ranę na skórze lub błonie śluzowej’ (БТСРЯ, 1531). W poddanym analizie tekstach stanowi obelżywe określenie kobiety drwiącej, szyderczej, złośliwej (БСРРР, 750), np.

– Разбирайся, разбирайся Иннокентий Иванович [...] отвечала Настена, – кула шепну, что ребенок – то однако, на тебя будет походить. – Тыфу, *язва!* – сплюнул он (R, P, 415).

Przeanalizowany materiał językowy ilustruje zakorzenioną głęboko w kulturze niejednorodność wizerunku kobiety ze zdecydowaną przewagą wartościowań negatywnych. Pozytywny wizerunek kobiety kształtują afektonimy, za sprawą których kobieta postrzegana jest jako skarb, uosobienie szczęścia, czułości, troskliwości i wyrozumiałości. Zdecydowanie negatywny stereotyp tworzą wyrazy obraźliwe, piętnujące kobiecą głupotę, gadulstwo, plotkarstwo, złośliwość, przebiegłość.

Traktując język, zgodnie z koncepcją Bartmińskiego, nie tylko jako narzędzie wartościowania, lecz także jako źródło informacji o wartościach w nim utrwalonych, można zrekonstruować na podstawie wyodrębnionych danych obraz ideału kobiety, stanowiący miarę ocen i podstawę wartościowania. Wartościowanie należałoby uznać wówczas za pochodną utrwalonego w analizowanych tekstach JOS, w którym pewne zachowania przyjęto traktować jako zgodne z normą, inne jako odbiegające

od normy. Na zasadzie opozycji do cech ósmieszanych poprzez słownictwo obelżywe preferowana byłaby zatem sprawność intelektualna i fizyczna kobiet, ich zaradność życiowa, uczciwość, życzliwy stosunek do innych ludzi.

Bibliografia

- APRESJAN, J. D. (1980), Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki językowe. Wrocław.
- АРУТЮНОВА, Н. Д. (1999), Оценка в механизмах жизни и языка. W: Язык и мир человека. Москва, 130–274.
- BARTMIŃSKI, J. (2003), Miejsce wartości w językowym obrazie świata. W: Bartmiński, J. (red.) Język w kręgu wartości. Studia semantyczne. Lublin, 59–86.
- KAŚ, J. (1994), Kulturowy stereotyp mężczyzny i kobiety w środowisku wiejskim. Na materiale gwar orawskich. W: Język a Kultura. IX, 119–131.
- KEMPF, Z. (1985), Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt. W: Język Polski. LXV, 125–144.
- KOBYLIŃSKA, J. (1997), Świat językowy Władysława Orkana. Słowa i stereotypy. Kraków.
- KRZESZOWSKI, T. (1994), Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrażeń. W: Etnolingwistyka. 6, 29–51.
- KRZESZOWSKI, T. (1997), Angels and Devils in Hell. Element of Axiology in Semantics. Warszawa.
- KURYŁOWICZ, B. (2013), Wartościowanie i wartości i w tekście poetyckim (na przykładzie nazw kwiatów w lirycy Młodej Polski). W: Białostockie Archiwum Językowe. 13, 143–157.
- PERLIN, J./MILEWSKA, M. (2000), Afektonimy w polskim, francuskim, hiszpańskim i niderlandzkim. Analiza morfologiczna i semantyczna. W: Język a Kultura. XIV, 165–174.
- PUZYNINA, J. (1992), Problematyka aksjologiczna w językoznawstwie. W: Sawicki, S./Tyszczyk, A. (red.), Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze. Studia. Lublin, 59–72.
- WOLNICZ-PAWŁOWSKA, E. (1998), Przewiska intymne w najnowszej polszczyźnie. W: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie. 12. Prace Językoznawcze. II, 102–113.

Rozwiązania skrótów

Literatura źródłowa

- A – Абрамов, Ф. (1982), Трава-мурава. Повести и рассказы, Москва: L – Алька, M – Мамо-ниха, O – Вокруг да около, P – Пелагея, F – Бабилей, N – Однажды осенью, R – Пролетали лебеди.
- B – Белов, В. (1984), Повести и рассказы, Москва: P – Привычное дело.
- R – Распутин, В. (1989), Повести, Минск: D – Деньги для Марии, M – Прощание с Матерой, P – Живи и помни.
- Sz – Шукшин, В. (1975), Избранные произведения в двух томах, т. 1, Рассказы, Калина красная – киноповесть, Москва: R – Рассказы, KK – Калина красная.
- Sz¹ – Шукшин, В. (1985), Рассказы, Москва: M – Мой зять украл машину дров.

Słowniki

- БРПС – Mirowicz, A. /Dulewiczowa, I./ Grek-Pabisowa, I. /Maryniakowa, I. (red.) (1993), Большой русско-польский словарь. Warszawa.
- БСРРР – Химик, В. В. (ред.) (2004), Большой словарь русской разговорной речи. Санкт-Петербург.
- БТСРЯ – Кузнецов, С. А. (ред.) (1998), Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург.
- СРЯ – Евгеньева, А. П. (ред.) (1983), Словарь русского языка. Москва.
- ЭСРЯ – Фасмер, М. (ред.) (1987), Этимологический словарь русского языка. Москва.

ЕЛЕНА ПОТЕХИНА

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

СИСТЕМА ЦЕННОСТЕЙ СТАРООБРЯДЦЕВ-БЕСПОПОВЦЕВ В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ

The system of values of the priestless Old Believers in an historical retrospective

Ключевые слова: история старообрядцев Польши, наследие Войновского монастыря, грех, исповедь, система ценностей

KEYWORDS: history of Old Believers in Poland, heritage of the monastery in Wojnowo, penance, confession, system of values

АБСТРАКТ: The article discusses some problems of the sacrament of penance, connected to the system of values, contained in the text of hand written document called 'A Rite of Confession' from the collection of library of the nunnery of the Holy Trinity and the Savior in Wojnowo (Poland). Because the Old Believers did not recognize the jurisdiction of state authorities, considering the authorities as the embodiment of the Antichrist, all aspects of social life of the Old Believer's community were governed by the provisions of ancient Byzantine canon law from No-mocanon and by traditional norms of ethics. The penalty for each offense was determined by confessor and could be defined by dint of the text of 'A Rite of Confession'. The author discusses the legitimacy of using the modern approach to describing the value system with respect to historical texts.

1. Введение

Целью этнолингвистических исследований является реконструкция культурной картины мира, запечатленной в системе языка и в наиболее репрезентативных для данного сообщества, прецедентных текстах. Ошибочно, что убедительно показал, например, А. Киклевич (2004; 2010; 2011; 2017), этнолингвистику в России и бывших республиках СССР, а также в Польше, Болгарии и Китае относят к области когнитивных исследований, так как предмет ее изучения не имеет ничего общего с переработкой информации в сознании человека. Напротив, данные исследования достаточно перспективны для изучения коллективного или массового сознания, в частности, принятой в данном культурном

сообществе системы ценностей, которая, по предположению ученых, является фундаментом коллективной самоидентификации социальных групп, в том числе и супрагрупп, таких, как этносы. Структура системы ценностей и способы ее манифестации в языке рассматриваются в многочисленных работах (см. Арутюнова 1988; 2005; Puzynina 1982; 1992; 2013; 2014; Бартминский 2005; Bartmiński 2006; Krzeszowski 1997; Kurczab 2012; Warchał 2012; Niebrzegowska-Bartmińska 2012; Kiklewicz 2009; 2012 и др.). В основе систематизации и структурирования представлений о ценностях лежат работы М. Шелера, Р. Ингардена, М. Рокича и В. П. Тугаринова и др.

2. Исследование языковых средств выражения оценки

В последние десятилетия аксиологическая лингвистика стала объектом активного изучения славистов. На XIV Международном Конгрессе Славистов в Охриде (Македония) в рамках этнолингвистического блока обсуждался проект международного сотрудничества по изучению культурно-языковой картины мира славян и их соседей. Результатом обсуждения стало создание рабочей группы Комиссии по этнолингвистике, аккредитованной при Международном комитете славистов: EUROJOS (ЕвроЯКМ). Группа предполагает проведение сопоставительных исследований с опорой на системные данные языка (лексику и фразеологию, словарные определения и коллокации). В качестве исследовательского материала используются национальные корпуса текстов и результаты анкетирования. Отдельную проблему представляет анализ устных и письменных текстов с точки зрения выраженной и скрытой информации (пресуппозиций).

Польская исследовательская группа, руководителем которой является Ежи Бартминский, предложила список ценностей для польского языкового круга, включающий 84 лексические единицы (Бартминский 2009). Поскольку аксиологическую лексику, употребляемую в каждом из языков, охватить невозможно, было предложено выбрать определенное число понятий (концептов), входящих в семантическое поле «мир человека», которые имеют оценочные коннотации или могут их приобретать в контексте. Указание на предпочитаемые или доминирующие в системе ценностей данной культуры элементы предполагает построение модели по иерархическому принципу. К числу таких элементов было принято отнести наименования, образующие семантические оппозиции и распределенные по нескольким лексико-семантическим группам: 1) пространственные представления (*дом, город, страна, Европа, Азия, Запад, США*); 2) наименования, определяющие человека, его жизненную позицию, личные качества (*любовь, дружба, верность, честь, достоинство, мужество,*

с одной стороны, и *предательство, ненависть, месть*, с другой); 3) наименования сообществ людей, социальных позиций и качеств: *семья, брак (супружество), народ, человечество, братство, солидарность, ответственность, толерантность, гостеприимство*; 4) наименования субъектов политической жизни: *государство, власть, партия, патриотизм, национализм, шовинизм, демократия, тоталитаризм, социализм, коммунизм, интернационализм, космополитизм, глобализация, самоуправление, революция, терроризм* и под.; 5) наименования идеологических представлений: *свобода, равенство, независимость, родина* и др.; 6) религиозные понятия: *Бог, вера, религия, церковь, вина/грех* и др.; наименования общих понятий: *добро и зло, правда и ложь, обман, красота, знание, прогресс, работа, трудолюбие* и под. (ibidem).

Предполагается также, что аксиологическую систему конкретной культуры можно реконструировать на основе определенных жанров текстов, содержащих отражение ценностей на «интенциональном уровне» (ibidem) и репрезентирующих «аксиологический канон». В христианской культуре, по образному выражению Н. Б. Мечковской, «роль языка по отношению к духовной культуре общества сопоставима с ролью словаря по отношению ко всему разнообразию текстов, которые можно написать с использованием этого словаря» (Мечковская 1988, 30, 36).

Если «содержание религии – это библиотека конфессиональных текстов» (ibidem), то в таких текстах выражается и система ценностей этой культуры. Старообрядческая культура особым образом связана с книгой, а значит, в текстах, знаковых для этой культуры, следует искать ценностную составляющую.

В связи с вышесказанным в статье будет проанализирован «Чин исповеданию» – один из наиболее важных для старообрядцев-беспоповцев текстов, предназначенный для совершения таинства покаяния.

3. Система ценностей в тексте «Чина исповеданию»

Исследователям старообрядческой культуры приходится считаться с тем, что с самого начала Раскола под общим названием «старообрядчество» существовали отдельные «толки» (течения, согласия, общины), характеризующиеся существенными догматическими различиями, поэтому для определения аксиологического канона обязательно должны быть привлечены не только богослужебные тексты, но и полемическая литература.

«Чин исповеданию», текст, содержащий обряд совершения таинства покаяния, центральным элементом которого является исповедь, как нельзя больше подходит для экспликации системы ценностей. Документ, о котором идет речь в данной статье, находится в собрании бывшего Спасо-Троицкого монастыря, построенного федосеевцами в середине XIX в. в основанной

ими же дер. Войново (бывшая Восточная Пруссия, ныне Мазурское поозерье в Польше) в составе рукописного потребника. Сущностью обряда покаяния является признание в совершенных грехах, причем грех в данном случае понимается как зло, антитеза добру, ср. «Кто разумеет делать добро и не делает, тому грех» (Иак. 4: 17).

3.1. Текстологические сведения

Описания порядка совершения ритуальных религиозных действий в христианских общинах, также в старообрядческих, специально создавались для богослужебных целей на основании «Номоканона», содержащего постановления церковных соборов, и отдельных церковных уставов и складывались в течение длительного времени. Эти тексты, называемые чинами (совр.: чинопоследование), регламентировали поведение и поступки членов общины. «Чин исповеданию» занимает особое место у старообрядцев-беспоповцев, поскольку в условиях отсутствия церковной иерархии у них сохранились только два из семи таинств: крещение и покаяние, которые могут совершать миряне.

Первое научное исследование документов, регламентирующих порядок таинства покаяния на основе литургических и канонических памятников по греческим, южнославянским и русским рукописным текстам XII–XVII вв. было предпринято в конце XIX в. А. И. Алмазовым (Алмазов 1894).

Как показывает исследование Алмазова, конкретный анонимный экземпляр такого текста трудно персонифицировать и прототипизировать, однако можно косвенным образом датировать (пусть приблизительно), даже локализовать (хотя бы по данным языка). Исследование текста в его историческом и региональном контексте показывает, что исповедь отражает менталитет православного приверженца «старой веры», формировавшийся в определенной общине в конкретную эпоху в связи с известными трагическими событиями в русской истории и менявший свою структуру с течением времени. Войновская рукопись отражает систему ценностей деревенской или местечковой конфессиональной общины XIX в., регламентирует поведение ее членов, которым приходится жить в неоднородной с точки зрения культуры среде.

На основании сопоставительного исследования текстов «чинов», примеры которых приводятся А. И. Алмазовым в третьем томе упоминавшегося выше исследования, можно утверждать, что первая, ритуальная часть текста представляет собой сокращенную схему, составленную на основе известного греческого пространного исповедального устава Иоанна Постника (Алмазов 1894/ 1, 79–85, 90). На старообрядческий характер нашей рукописи, кроме ее местонахождения (в моленной Войновского монастыря), указывает также единственное условие проведения исповеди: перед святым Евангелием (ВР, л. 1).

3.2. Проблема иерархии ценностей

Аксиологическое содержание текста определяется его предназначением: все действия, за совершение которых предполагается епитимья, оцениваются как греховные. Содержание вопросов конкретизирует «грех» путем его наименования как действия и в некоторых случаях определяет также некоторые условия, в которых он имел место. Войновская рукопись отличается от других известных нам рукописных текстов тем, что каждый вопрос сопровождается сделанной красной тушью записью, определяющей епитимью.

Оценка может выражаться при помощи как лексических, так и синтаксических средств. Поскольку речь идет о действиях, в тексте встречается большое количество глаголов позитивной (реже): *веровать, чтить, почитать, поклоняться*, и негативной оценки: *злоречить, дразнить, бранить, обмерить, обвесить*. Аксиологическое содержание лексем определяется также ситуацией, а их аксиологическая составляющая вытекает из социально обусловленной этической оценки обозначаемых ими действий. Беседа с исповедником оформлена при помощи вопросительных предложений структуры *не ... ли*, характеризующихся как осложненные значением неуверенного предположения (Шведова 1980, 388). Такой вопрос предполагает утвердительный или отрицательный ответ, при этом ответ утвердительный подтверждает негативное предположение о совершении греховных действий.

В начале списка вопросов находятся основные, восходящие к катехизису. Эти вопросы, с одной стороны, служат для идентификации принадлежности исповедующегося к христианской религии, а с другой – для т.н. огласительного наставления, припоминания о сущности христианской веры и православной традиции. Характерно, что ответы на эти вопросы даны в тексте (ВР, лл. 20–26):

- (1) Вѣрѹешли во оца и сѣна и сѣаго дѹха. Ѡвѣщаетъ: вѣрѹю чертныи оче
- (2) Вѣрѹешли в прѣчю кѹз и во всѣ сѣмѣ. Ѡвѣщаетъ: вѣрѹю чѣтныи оче
- (3) Покланѣшилисѣ Ѡбразѹ хрѣтовѹ и пречѣмѣ кѹм и всѣмѣ сѣмѣ на ико́на написанымѣ. Вѣрѹю чѣтныи оче и покланѣюсѣ
- (4) Недѣрѣжишли ереси которыи или рѣдорѹ самоемышленнаго. Исповѣдѣшлии вх тѣрце еди́наго кѣа немѣсна и нерѣделна и есприносѹшна. Исповѣдѹю оче.
- (5) Исповѣдѣши ли хрѣта в дѣлѣ естествоѣкѣ вѣжестѣкѣ и чѣлчестѣкѣ во еди́ном же лице и вѣрѹешли. Исповѣдѹю чѣтныи оче и вѣрѹю
- (6) Почитаешли чѣтныи крѣсть гдѣнь и покланѣшили сѣа. Почитѣю чѣтныи оче и покланѣюсѣ
- (7) Исповѣдѣшлии прѣчю кѹз есѹшю мѣрь истиннаго кѣа на́шего иѣа хрѣта тѣворца всѣй тѣварѣ. Исповѣдѹю чѣтныи оче.
- (8) Чтѣшлии сѣаго ю́анна прѣчю крѣтѣла хѣба и сѣтѣ а́пѣлѣ и сѣтѣ прѣрокѣ и мѣникѣ прѣбныхѣ и прѣвныи и вѣрѣхѣ сѣтѣ и вѣрѣшлии и́ако оу́годиша кѣлѣ. Покланѣшили сѣа моце́мѣ ихѣ. Почитѣшлии пѣмѣати ихѣ чѣтнѣкѣ. Ѡбразѹ сѣтѣмѣ тѣрѣцы и хрѣтовѣ, чѣтнаго крѣтѣ найко́нахѣ во Ѡбразѣннымѣ покланѣшилисѣа. Покланѣюсѣа чѣтнѣ оче
- (10) Ѡбразѹ прѣчѣмѣ кѹм и вѣрѣхѣ сѣтѣ найко́нахѣ написанѣ. Покланѣюсѣа чѣ. оче

Может ли такое расположение вопросов свидетельствовать об иерархии ценностей? Наверное, может. Вместе с тем очевидно, что в случае отрицательного ответа на них дальнейшие обрядовые действия просто не будут иметь места. Катехизическая часть заканчивается чтением молитвы «Верую». Далее написанным киноварью заглавием отделена часть вопросов, обращенных к лицу, не бывшему ранее на исповеди и пришедшему к данному исповеднику впервые. Вопросы касаются времени и обстоятельств принятия крещения (давно ли пришел «в христианство», в каком возрасте, крестился ли в здравии или в немощи, кто крестил), твердости в вере («не сумневался ли в чем еже о вере и о крещении», или «о житии христианском»), соблюдения постов и исполнения наложенных «епитемий», благоговейного отношения к крестному знаменю и к участию в службе. Тут же появляется вопрос, непосредственно связанный с федосеевской доктриной, который позволяет определить относительное время создания рукописи. Спрашивается, не оправдывает ли кающийся чем поморцев или новожен¹ (ВР, л. 28 об.), за ним следует очередной важный для старообрядцев всех согласий вопрос о том, не почитал ли кающийся всех христиан заодно и не молился ли (с ними вместе). Таким образом, доктринальные принципы оказываются на втором месте в иерархии ценностей после основ христианского вероучения.

Порядок следования очередных вопросов явно не урегулирован. Например, вопросы, связанные с религиозной чистотой многократно повторяются в разных местах ВР:

- (11) немы́тыми рѣками некаса́лась ли ѳи до стѣхъ ико́нъ и кни́жъ, и́ли хлѣ́ба ножь ковшъ и́ли немолна́ль ли бѣ́ (ВР, л. 29 об.)
- (12) оу́вертнѣ́къ не а́далъ ли снѣ́ги и́ли и́зѣ́хъ соудѣ́къ (ВР, л. 46 об.)
- (13) нехо́дилъ ли въ мѣ́чѣ́хъ татѣ́рскѣ́ю и́ли вко́ртѣ́хъ неме́цкѣ́ю, и́ли вшко́лѣ́хъ къ жи́дам немы́лся ли снѣ́ги бѣ́нѣ́хъ, нехо́дилъ ли снѣ́ги гдѣ́ въ а́рмонѣ́хъ въ трахтѣ́рѣ́хъ и́вѣ́мѣ́стѣ́хъ снѣ́ги ѣ́лъ и́ пи́лъ (ВР, лл. 48 об. - 49)
- (14) пѣ́темъ на́дѣ́н и́ли вло́мъ прише́ невѣ́рныхъ и́ли некрещѣ́номъъ за́растѣ́н и́ли бѣ́хъ въпо́моць и́ли бѣ́хъ прогнѣ́тъ (ВР, л. 50 об.)

Вне религиозного контекста довольно сложно себе представить, какую из ценностей можно эксплицировать на основании большинства вопросов, хотя все они, несомненно, содержат конкретные нормы поведения в обществе. Речь идет уважении к личности. Так, не следовало подглядывать за соседями или подслушивать их, переносить сплетни со двора на двор. Из текста рукописи

¹ Содержание вопроса о поморцах и новоженах восходит к XVIII веку: раскол между федосеевцами (старопоморцами) и представителями Поморского согласия датируется 1706 г. (Федосеевцы прекратили всякие отношения с поморцами), тогда как начало полемики о браке в беспоповской среде относится к концу XVIII – началу XIX в. (Белобородов 2017).

следует, что староверам предписывалось особое отношение к детям: нельзя было бранить малых детей, досадовать на них или смеяться над молодежью, а также к больным и увечным (слепым, глухим, хромым, немым) – смеяться над ними грех (л. 38). Ср.:

- (15) не злорѣчишь ли оцѣмъ или мѣтерн крѣтным;
- (16) оца дѣховнаго или оца рѣднаго или мѣтерь или брата или сестрѣ не бѣли;
- (17) не зѣкалѣ ли когò жидомѣ и кѣсомѣ или собакоѣ
- (18) не плѣнуѣли ли комѣ врожѣ и вбѣродѣ
- (19) пѣсѣтѣ комѣ неказалѣ ли
- (20) недрознѣли ли когò гѣзыкомѣ
- (21) не бранилѣ ли снохѣ или сѣкѣкромѣ. сѣоловкѣ кѣрѣ блѣдѣ сѣка вѣдѣма подалѣ или такожа и не прогѣилѣ
- (22) не сѣажѣли надѣлѣ жнѣкѣ бы тѣбѣ зарѣли или когò томѣ побѣчили или кѣертѣ когò несылѣли

Согласно Восьмой заповеди, ценились честность и порядочность в экономических отношениях:

- (23) прѣемлѣ тѣтѣ и крѣдомѣ ѡнѣ такоже покаѣсѣ гѣко тѣтѣ
- (24) ѡбманѣкѣ и тѣтѣ гѣдинѣ сѣдѣ
- (25) вѣзѣто зѣимомѣ и окѣаномѣ ищѣли вѣмѣтѣннѣ ѡгѣтѣкѣтѣ (ВР, л. 47 об.)

Имущество также представляет собой ценность, а поэтому на исповеди следовало покаяться также в порче или уничтожении чьего-либо имущества (не сжег ли исповедующийся по злобе чьего-либо дома, гумна или стога, или не вытравил ли своим скотом чужого поля или в лугах травы, не перепахал ли чужой пашни, не скосил ли чужой травы – ВР, л. 38). Отдельно перечислялись епитимьи за украденную у соседа соль, муку, рубаху, шубу, обувь или пряжу, за масло, яйца или холст, за кражу рябины, черемухи, гороху в поле или репы (л. 46 об.). Торговец обязан был ответить на вопрос, не обмерил ли, не обвесил ли он кого-нибудь. В рукописи отражены отношения хозяина и наемного работника: упоминается об уплате работнику (особенно сироте), о вычетах из заработанного вопреки договору, о повиновении властям и об уплате налогов.

«Чин исповеданию» не только вводит правила общения между членами общины и членами семьи – в нем регламентируются отношения к домашнему скоту епитимья налагалась не только за убийство, но и за битье курицы, петуха, кошки или собаки (л. 44), а также запрещалось бранить скот (л. 52).

Особое отношение к нарушению Седьмой заповеди предписывало строгие наказания для «блудников» и «блудниц». Современная практика исповеди не допускает обсуждения интимных вопросов, поскольку исповедующийся

сам решает, в чем он согрешил и в чем чувствует необходимость покаяться, тогда как в Войновской рукописи физическая близость между супругами регламентировалась в отношении формы и времени.

Наиболее регламентированную область жизни в общине, наряду с интимными отправлениями, о которых мы здесь говорить не будем, представляет собой процесс приема пищи. Естественно, регламентируются определяемые церковной традицией посты, поэтому есть скоромное в пост – грех, а кроме того, старообрядцам запрещалось пить чай и вино (ВР, л. 35). Греховным считалось есть не помолясь, перекусывать в перерывах между установленными приемами пищи и после вечерни (ВР, л. 31) и т.д., то есть определенной ценностью представлял этикет поведения за столом:

- (26) чакóжде безвременно междѹ ѡбѣдамъ неѣдали ли да́же нѡмáлого како́вѹ ѡвоцѣа· лѹкѹ· рѣпы· горохѹ· гáгод или бѣлѹбокѹ бѣчерѹ и́ли ѡ́тромъ рáно (ВР, л. 31 об.)
- (27) рáно дообѣда нѣчто мѣждѹ ѡбѣдами не гáчили, покóчегкѣн немолáсь ночью про_блѹжались не пѣшли гáко скóтѹ (ВР, л. 49 об.)
- (28) нехóдишли ли нззачто́лѹ бó время ѡбѣда надвóрѹ (ВР, л. 33)
- (29) немолáсь зачасы неѡбѣдывали, и́ли пóсле пакѣчерни не пили (ВР, л. 31);
- (30) непили чаю́ и́ли вина (ВР, л. 35);
- (31) Ѽмногoднѣа небы́ло ли клѣбáнѣа и́ли ѿ пѣ́антѣка (там же);
- (32) на ѡ́лицѣ ексѣкóмѹ хóдѣа нѣѣли ли (л. 49 об.).

В Войновской рукописи зафиксированы адресованные женщинам вопросы, связанные с телесной чистотой, осуждением преувеличенного внимания к своей внешности и одежде, а также нескромного поведения:

- (33) нееме́лась ли до слѣзѹ (ВР, л. 35)
- (34) прѡ́то ковля́хѹ бесплáчи немолáлась ли (ВР, л. 32 об.)
- (35) нехóдишли бѣбѣрѹхѹ (ВР, л. 39 об.)
- (36) ненóишь ли пѣрѣ́тна (ВР, л. 39 об.)
- (37) ненóишли стáтнѣи н ситцовѣи сарафáнѹ цвѣ́тныхѹ плáтковъ или забавныхѹ чапчю́рѹ со скрѣ́помѹ или сѣлѣ́нѣомъ (ВР, л. 39 об.)
- (38) в зѣ́ркало неглядѣ́шли (ВР, л. 40)
- (39) небѣ́лилась ли бѣ́лилась или рѹ́манѹмъ мáзлась (ВР, л. 40).

В исторической ретроспективе следует рассматривать вопросы о том, читает ли исповедующийся «отца отечества государя всемилостивого» и молится ли за властей «вседневную лестовку». Вопрос о «вседневной лестовке» за власти предержавшие по-прежнему актуален, он записан в Уставе 1883 г. Так как обязательную молитву за царя старообрядцы приняли в 1738 году, вопрос может свидетельствовать о том, что федосеевцы все же допускали возможность этой молитвы.

Покаяться следовало также тем, кто посвящал свое время мирским развлечениям: танцам, песням, забавам и играм (картам, шашкам и др.) (ВР, л. 50), посещал театр или «камедь». Вопросы, связанные с нарушением Шестой Заповеди, учитывают не только намеренное лишение человека жизни – к убийству приравнивается также подкидывание рожденного ребенка в руки неверных (скверных) или оставление его в «пустом прохожем месте». Свидетели, а точнее свидетельницы такого преступления (двоюродная сестра, мачеха, теща, жена сестра) также обязаны покаяться (л. 42 об. – 43).

Анализ содержания вопросов из Войновской рукописи «Чина исповеданию» позволяет предположить, что в старообрядческой общине таинство покаяния играло очень важную роль в формировании не только религиозного мировоззрения, но и системы ценностей, консолидирующей конфессиональную группу. Однако необходимо отметить, что понятие греха характеризуется в истории содержанием, отличным от современного (ср.: Потехина 2009, 43–70). Из разговоров со старообрядцами известно, что полный текст «Чина исповеданию» не используется, а наставники используют форму групповой исповеди (при чтении списка грехов виновные в совершении того или иного из них склоняют голову в знак признания). Войновские старообрядцы в начале XX века отошли от федосеевской доктрины и сегодня не представляют себе жизни в безбрачии или сожителства мужчины и женщины вне брака; они пьют и чай, и кофе, приглашают за стол иноверцев и т.д.

Из рассмотренного текста вытекают следующие выводы: эксплицитированные ценности не представляют собой иерархически организованной системы и в исторической ретроспективе изменялись. Утилитарный характер текста следует из его предназначения, а религиозный дискурс определяет его идеологическую основу. В тексте обнаруживается разделение повседневного быта старообрядца на известные исследователям культуры сферы сакрального и профанного, и можно предположить, что это разделение соответствует дихотомии запрета/позволения, т.е. разделению на разрешенное и запрещенное по причине совершения греха. Жизнь православного христианина-старообрядца проходила под знаком неукоснительного исполнения божественных предписаний, за нарушение которых полагалось довольно строгое наказание: многолетний пост (часто на хлебе и воде или сухой пище), многократные поклоны (от ста до нескольких тысяч ежедневно в течение недель, месяцев и лет). Выполнение всех содержащихся в «Чине покаянию» предписаний следует отнести к сфере недостижимого желаемого и современный рациональный человек многих из них не понимает. Таким образом, реконструкция системы ценностей на основании исторических текстов неизбежно будет носить пятно анахронизма: определенная часть старых предписаний, действий, иногда кажущихся смешными и не подлежащими оценке, будет противоречить современным представлениям о добре и зле.

4. Христианские ценности: проблема содержания понятия

Рукописи, подобные рассмотренному выше Войновскому «Чину исповедания», представляют весьма любопытный источник сведений об исторических традициях христианства. В европейском публичном пространстве много говорится о тех ценностях, которые сегодня мы считаем основой собственного мировоззрения, т.е. о ценностях христианских. Проведенная на основании рассмотренного текста реконструкция системы ценностей с трудом укладывается в предлагаемые этнолингвистами исследовательские схемы.

Доктрины крупнейших мировых религий развивались в течение тысячелетий, а потому их положения не могли не изменяться. Кроме того, в основу конфессиональной доктрины может быть положено не только содержание священных книг (для христианства называемое Священным Писанием), но и труды теологов и религиозных философов, содержащие комментарии к Священному Писанию и его переводам (т.н. Священное Предание).

В мире существует огромное количество христианских деноминаций: по данным теологического семинара Гордон-Конвелл в мире насчитывается почти полтора миллиарда христиан (Christianity 2015), и следует отметить, что нарастание общих тенденций к экуменизму привело к редукции основных положений доктрин различных деноминаций и созданию популярных секуляризационных идеологий. Широко распространены, к примеру, массовые представления о христианской системе ценностей, часто служащие предметом манипуляции для различных политических партий и блоков. В качестве примера использования понятия т.н. «христианских ценностей» в политической борьбе может служить развернувшийся в польских СМИ в период обсуждения Трактата о Европейском Союзе (2004–2009 гг.) спор о необходимости включения определения христианский в ту часть Преамбулы Трактата (EU Treaty), где говорится об общем европейском наследии, см., например, публикацию «Traktat UE a chrześcijańska preambuła».

Необходимо заметить, что в популярном светском представлении о христианстве отсутствует его главная идея – идея спасения человека от греха и его последствий – смерти и преисподней, с целью обретения спасенным Царствия Небесного, т.е. соединения с Богом. Христианская этика в своей основе глубоко связана с античной моралью, однако центральным ее понятием является понятие греха, которого не знает древнегреческая философия. В связи с этим можно привести слова А. А. Тахо-Годи: «До греха человек должен был внутренне созреть. Он должен был осознавать свое ничтожество, несовершенство, глядя на какой-то идеал. И этот идеал появился в первом веке с христианством» (цит. по: Новоселова/Лебедева/Бодэ 2008). С евангельской идеей спасения неразрывно связана идея покаяния, таинства, без которого

спасение невозможно. Анализ текста «Чина покаянию» показал, что содержание того, что является грехом, исторически изменчиво, и реконструкция системы ценностей на основе данного текста не может быть до конца адекватной.

Литература

- Алмазов, А. И. (1894), Тайная исповедь в Православной Восточной Церкви: Опыт внешней истории. Тт. 1–3. Одесса.
- Арутюнова, Н. Д. (1988), Типы языковых значений. Оценка, событие, факт. Москва.
- Бартми́нский, Е. (2005), Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. Москва.
- БАРТМИ́НСКИЙ, Е. (2009), Какие ценности участвуют в формировании языковой картины мира славян? *Slavic Ethnolinguistics. Commission for Slavic Ethnolinguistics. Project Rastko*. В: <<http://www.rastko.rs/projekti/etnoling/delo/13522>> [доступ 8 апреля 2017].
- БЕЛОБОРОДОВ, С. А. (2015), Старообрядческая рукописная книга. В: <monah.myftp.biz/~libria/Инославие.Раскол/Старообрядчество/Старообрядческая_рукописная_книга/> [доступ 10 августа 2017].
- Киклевич, А. (2017), Языковая картина мира как проблема антропологической лингвистики. В: *Филологические науки*. 1, 9–16.
- Мечковская, Н. Б. (1998), Язык и религия. Москва.
- Новоселова, Е./ЛЕБЕДЕВА, Н./БОДЕ, М. (2008), Грешным делом. В: <<http://www.interfax-religion.ru/judaism/?act=news&div=23440>> (Российская газета. 20 марта 2008 г.) [доступ 10 августа 2017].
- ПОТЕХИНА, Е. А. (2009), Концепт «грех» в православном дискурсе исповеди, В: Киклевич, А./Камалова, А. (ред.), Концепты культуры в языке и тексте: теория и анализ. Olsztyn, 43–70.
- ТУГАРИНОВ, В. П. (1960), О ценностях жизни и культуры. Ленинград.
- ТУГАРИНОВ, В. П. (1968), Теория ценностей в марксизме. Ленинград.
- Устав (1883), Книга, именуемая Устав домашняя молитвы и прочих христианских обрядов («Красный Устав»). В: <[http://www.staropomor.ru/Ustav\(2\)/krasn_ustav.html](http://www.staropomor.ru/Ustav(2)/krasn_ustav.html)> [доступ 10 августа 2017].
- ШВЕДОВА, Н. Ю. (ред.) (1980), Русская грамматика, т. 2. Москва.
- ВАРТМИ́НСКИ, J. (2006), *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin.
- Christianity (2015), Religious Diversity and Personal Contact International Bulletin of Missionary Research, Vol. 39, No. 1. W: <<http://www.gordonconwell.edu/resources/documents/2IBMR2015.pdf>> [доступ 2 февраля 2016].
- CHRUSZCZEWSKI, P. (2011), *Językoznawstwo antropologiczne. Zadania i metody*. Wrocław.
- EU Treaty (2017), Consolidated Version Of the Treaty on the Functioning Of the European Union. W: <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT>> [доступ 2 августа 2017].
- HARE, R. M. (1967), *The language of morals*. Oxford.
- HUSTON, S. (2013), *Corpus approaches to evaluation. Phraseology and evaluation language*, New York.
- INGARDEN, R. (1966), *Przeżycie, dzieło, wartość*. Kraków.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2004), Nominacja czy reprezentacja? (O niektórych dyskusyjnych zagadnieniach współczesnej semantyki kognitywnej). W: Alekseenko M./Kuczyńska M. (red.), *Słowo. Tekst. Czas*. VII. Nowe środki nominacji językowej w nowej Europie. Szczecin, 389–396.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2009), Стереотипы в структуре межкультурной коммуникации. В: Шайдунов В. Н./Киклевич А. К. (red.), *Стереотипы и национальные системы ценностей в межкультурной коммуникации*, Выпуск 1. Санкт-Петербург/Olsztyn, 100–116.

- KIKLEWICZ, A. (2010), Концепт! Концепт... Концепт? К критике современной лингвистической концептологии. В: Киклевич, А./Камалова, А. (ред.), Концепты культуры в языке и тексте. Olsztyn, 175–219.
- KIKLEWICZ, A. (2012), Język w komunikacji interkulturowej. W: *Acta Neophilologica*. XIV/1, 89–103
- KIKLEWICZ, A. (2013), Социальные ценности в системе современной культуры. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. IV, 273–294.
- KIKLEWICZ, A./WILCZEWSKI, M. (2011), Współczesna lingwistyka kulturowa: zagadnienia dyskusyjne (na marginesie monografii Jerzego Bartmińskiego *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*). W: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. 67, 164–178.
- KURCZAB, H. (2012), Z problemów wartości i wartościowania (wybrane zagadnienia). W: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Filologiczna*. 72, 7–37.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. (2012), Miejsce wartości w opisie gatunków kultury. W: *Język a Kultura*. 23, 33–41.
- PUZYNINA, J. (1982), Językoznawstwo a aksjologia. W: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. 32, 71–86.
- PUZYNINA, J. (1992), *Język wartości*. Warszawa.
- PUZYNINA, J. (2008), Co się dzieje z prawdą dziś? W: *Język a Kultura*. 20, 35–49.
- PUZYNINA, J. (2013), *Wartości i wartościowanie w perspektywie językoznawstwa*. Kraków.
- PUZYNINA, J. (2014), Kłopoty z nazwami wartości (i wartościami). W: *Ekolingwistyka*. 26, 7–20.
- ROKEACH, M. (1960), *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems*. New York.
- ROKEACH, M. (1968), *Beliefs, Attitudes, and Values: A Theory of Organization and Change*. San-Francisco.
- SCHELER, M. (1913–1916), *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*. Hamburg.
- Traktat UE a chrześcijańska preambuła (2016). W: <<http://interia360.pl/swiat/europa/artykul/traktat-ue-a-chrzejscijanska-preambula,1040#pst11072199>> [доступ 2 февраля 2016].
- WARCHAŁ, M. (2012), *Strategie aksjolingwistyczne w wybranych typach tekstów dydaktycznych*. Sosnowiec.

RECENZJE

BORIS HLEBEC

University of Belgrade

M. Ž. Čarkić, *Models of Rhyme*, Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2017; 452 pp.

Fighting against the tangle of traditional classification and terminology of rhyme, the author of this monograph strives towards a unified systematization, nomenclature and definitions of this important element of poetry. The difference between the old classification and the brand new one can be compared to a difference between a natural language with many exceptions and irregularities formed over centuries, sometimes without “rhyme and reason”, and an artificial language, like Esperanto, which is neat and ordered, created by a single person. Čarkić tackles the issue of rhyme classification resolutely and uncompromisingly, demolishing designations that have come to us by tradition, created on numerous occasions by various ways. His terms are clear-cut and internally consistent, intended to replace the existing metaphorical terms like “rich”, “near”, “imperfect” or “full” rhyme. The author introduces plenty of scientifically based terms for various kinds of rhyme, such as “monophonemic”, “biphonemic”, “triphonemic”, “tetraphonemic”, “pentaphonemic”, “isomorphic”, “metathetic”, “epenthetic”, and “metathetic-epenthetic” rhyme. Throughout this work he is independent and original, well-informed and erudite in the field.

The foundation of this new classification lies in a novel definition of rhyme suggested by the author. Čarkić has decided to anchor the notion of rhyme to the identity of sounds rather than to the identity of syllables or words. He distinguishes between two basic units – rhyme and a rhymeme, the whole word which is involved in rhyming. The righthand limit of rhyme is not the same as the righthand limit of a rhymeme. So, for instance, *thorns* rhymes with the rhymeme *borne* and *strong* with the rhymeme *stone*, and the instances of rhyme are *orn* and *st* respectively. Rhyme is defined as sound repetition that starts from the first homophonous sounds, observed rightwise, and terminates with the final homophonous sounds in two or more words. This implies that rhyme can be found anywhere in a verse. Thence, rhyme is not to be equalled with sound matching that starts from the accented vowel to the end of the word, as often assumed.

The author states that the quality of rhyme depends on the manner of distribution of homophonous sounds and their mutual relationship within words rhymed, as well as of consonants and vowels outside rhyme, which is a welcome refinement. While generally rigorous, the author is permissive in tolerating unequal distribution of phonemes within rhymes. Thus, he acknowledges *kobjeti* – *objekti* as rhymes

in spite of the different positions of *k* ("metathetic" rhyme). He arrives at a scholarly division into isomorphic, metathetic, epenthetic and metathetic-epenthetic models. Each class of rhyme according to the number of phonemes is further divided into vocalic-consonantal, consonantal and vocalic. The consonantal rhyme ramifies into isomorphic and epenthetic, etc.

Čarkić analyzes rhyme in two directions: lexical-syllabic and the direction of phonological values. He suggests that the quantity of rhyme should be measured by the number of homophonous (rhymed) phonemes in two or more words rather than by the number of syllables. Consequently, the proceeding analysis is performed in terms of mono-, bi-, tri-, quadro-, etc. phonemic models of rhyme. Čarkić also devotes one chapter to the qualitative models of rhyme, concluding it with a general comment on the relation between qualitative and quantitative models.

In order to exemplify the classification, statistical treatment of hundreds of rhymes has been offered with ample illustrations for nine languages and ten national poetries: American, Czech, English, French, German, Italian, Polish, Russian, Serbian, and Spanish.

Strictly following his own line of reasoning, the author dismisses eye-rhyme. This firm stand might be toned down if an experiment should show that, for some readers at least, harmony could also be perceived by visual reading without (silent) vocalization. If rhyme corresponds to strongly established reader expectations about poetic text, it might not only be an acoustic phenomenon but is also a mental category, and consequently it might find its expression in visual perception as well. But this needs testing.

Since this impressive volume covers the formal aspect of rhyming, what also remains to be done is elaboration on the relationship of rhyme to the metrics of a line, stanza and the whole poem of which it is part, its semantic and phonetic prominence (such as difference between an end-stopping and a running-on rhyme (enjambement) and difference between rhyme in accented and unaccented syllables).

By combining a bird's-eye view and a down-to-earth approach with a singular meticulousness when producing this universal systematization of terms and notions of rhyme-schemes and sound correspondences, the author has reached an acme of workmanship. He has filled gaps and rectified inconsistencies in terminology of rhyme, and reduced the synonymy of existing terms. The systematization may, it is to be expected, strike some tastes as leading to overstrictness and a black-and-white scheme rarely allowing of grey-area degrees. But even if such an opinion should prevail, this study makes a well-built skeleton raised on sound ground, on which further investigations can be undertaken to accommodate fuzzy cases that come along in practise.

This masterpiece of detailed analysis and serious approach deserves to be widely acknowledged, not only in order to initiate scientific discussions, but also to bring to the public eye an original and uncompromising approach as a start for new directions of investigation into the issues of rhyme.